

आइकियाकौमुदी

कविकङ्कणाचार्य

श्रीगोविन्दानन्दविरचिता

एचियाटीकसोभारटीनामिकायाः सभाया

चतुस्र्या

भद्रपञ्चीनिवासिना

श्रीकमलहृणामृतिभूषणेन

संस्कृता ।

कलिकाता-राजधान्यां

श्रीसवेन्द्रनाथशर्मा

संस्कृतयन्त्रे मुद्रिता ।

एचियाटीकसोभारटीनामिकाया सभाया प्रकाशिता ।

१८०४ अण्डान्दे ।

PREFACE.

In the preface to the *Varṣakriyākaumudī* I have said all that can be said about the life and time of the author Govindānanda Kavikankañācāryya. There I have tried to prove that the author wrote about 1340 A. D.

The present work is *Śrāddhakaumudī*, the third work of Govindānanda's code. The definition of *Śrāddha* as given by the author has been accepted by Śrī kṛṣṇa Tarkasāhikāra in his commentary on the *Śrāddhāvivēka* by Śūlapāṇi. The great commentator sneers at Śūlapāṇi.

The writer seems to have been a more gifted person than Raghunandana who in his *Mānasa* and *Almika-tattvas* quotes the author to support his own decisions.

Three Mss. have been used in preparing the manuscript copy for the press, two of them being Nos. I. B. 20 and III. G. 95 belong to the Asiatic Society and the third to a descendant of the author, Pundit Kṣetra nāth Bhaṭṭācāryya of Ariadaha. One of the Society's manuscripts is exceptionally correct.

The descendants of the author still perform their religious ceremonies according to the directions given by the author in this work.

Kamal kṛṣṇa Śaṁṣṭibhūṣaṇa

The 7th October 1914.

श्रावक्रियाकौमुद्या विषयसूची ।

	पताङ्काः	पङ्कटाः ।
धनीकरणम्	१४७	१४
धधिकारिनिर्णयः	४४८	१७
धधिकारिनिर्णयसंक्षेपः	४६३	११
धध्वर्यूणां वृद्धियाहप्रयोगः	५३१	७
धनावश्यकयाहकालाः	२८८	२५
धपकर्षकालाः	२५५	८
धमावस्था	३२३	८
धभ्रुघटयाहम्	३८६	३
धभ्रुयुक्क्षणपक्षः	...	४	२८१	१
धष्टका	३५४	१८
धध्वैकोद्दिष्टयाहप्रयोगः	३८८	११
धनावश्यकयाहकालाः	२५२	८
धक्षरगप्रयोगसंक्षेपः	७४	१५
धएकोद्दिष्टपरिपाटी	३८०	१२
धएकोद्दिष्टम्	३३६	४
धकाम्यथाहकालाः	२८७	१
धगन्धः	१३१	३

	पलाङ्काः	पङ्क्तयः ।
गन्धादिदानम् ...	१३८	४
ग्रन्थसङ्ग्रहनापरिचयौ ...	१	१
जीवतृपितृकथाहरनिरूपणम् ...	५५१	२०
दीपः ...	१४४	१६
धूपः ...	१४४	१
नवाक्षरम् ...	२६०	१०
नित्यश्राद्धम् ...	५५६	१०
निषिद्धफलानि ...	१८	१
पात्रनिरूपणम् ...	१२६	४
पुष्पाणि ...	१४१	१२
पृथिवीस्तवः ...	१८५	११
प्रेतक्रियाधिकारिनिर्णयः ...	४६३	११
हृदिश्राद्धम् ...	४८३	१६
भोजनविधिः ...	१६८	१
मघात्रयोदशौ ...	२७०	१७
मातृपूजावसुधाराप्रयोगः ...	५२८	११
शुक्लाङ्गानि दिननिरूपणम् ...	४७७	१८
यजुषां पार्वणश्राद्धप्रयोगः ...	२२७	१
यज्ञाणि ...	१४५	११
वाजसनेयिनां श्राद्धक्रमसंक्षेपः ...	२२५	१२
विहितफलानि ...	१७	१

	पत्राङ्काः	पङ्क्त्याः।
शस्त्रहतचतुर्दशी	२८२	१
शेषभोजनेपरिसंख्यानिरूपणम्	२२०	१०
श्राद्धदिनकृत्यम्	८६	१
श्राद्धदेवाः	५६	८
श्राद्धपरिभाषा	४२, १५१, २४४-१	
श्राद्धपूर्वदिनकृत्यम्	७६	१५
श्राद्धवर्ज्याणि	२१	४
श्राद्धवेला	३०५	७
श्राद्धसमयकृत्यम्	१०८	१३
श्राद्धस्नानम्	१०२	१
श्राद्धस्वरूपनिरूपणम्	२	५
श्राद्धोपसारणीयाः	१०५	११
श्राद्धे हविर्द्रव्याणि	११	१
सपिण्डनकालनिर्णयः	३४६	८
सपिण्डनप्रयोगः	४४५	६
सपिण्डनश्राद्धम्	४१०	१
सपिण्डनाधिकारिणः	४६४	८
सामगानां वृद्धिश्राद्धप्रयोगः	५४१	५
सामगानां श्राद्धक्रमसंक्षेपः	२५६	१
सांवत्सरिकश्राद्धप्रयोगः	४०६	३

ऋषिनामानि ।

अद्विराः २८६, ६। २५८, ८। २६८, २ ।

आपस्तम्बः ८, ५। २५, १७। ८५, २। १००, २। १५२, १५। ३१५, १। ३७३,
६। ४७६, १० ।

उगना २६, १४। १०७, १८। ४३१, १६। ४४४, २० ।

ऋष्यश्रुतः १०७, १। ३७३, १८। ४५३, १८। ४५६, २। ४८०, १२ ।

जात्वायनः ३८, १४। ४२, ११ । ५८, १२। १२५, १०। १८२, ५। १८३, ६,
१८८, ३। १८२, १२। १८५, १। १८७, ५। १८३, १। १८८, ८। २५६,
१०। २८८, १२। ३२८, ५। ३५२, १६। ४८२, ८ ।

कार्ष्णिजिनिः २१, १। ११७, १४। १६०, ७। २८२, २। ५५७, ६ ।

कुशुमिः ३४८, ८ ।

गार्ग्यः २८४, ४। २८६, १५ ।

गोतमः १२४, ११। ३१७, १७। ४५८, १८। ४६१, १६ ।

गोमिलः ८, १८। १४, १५। ३६, १७। ४४, १२। ४७, १६। ५०, १६। ६२, ८।
६६, १७। ६८, ६, १५। ७०, ३, १८। ७१, ८। ७८, १२। ८१, १, १२। ८०,
८। ८६, १४। १२०, २१। १२३, १-१३-१५। २४, १३, १४। २२५, ८।
१२८, ७। १३७, १८। १३८, ५। १४८, ६, १८। १५१, ५। १५४, ११।
१६२, ७। १६७, १८, १०। १६८, १८। १५२, ५, ८। १७२, ३। १७३, ८।
१७८, २०। १७८, १७, १८। १८३, ३, ६। १८४, १, १८। १८६, १० ।

१८०, १२११८८, १८१ १८०, १०११८२, १८१ १८४, ११११८५, १२१।
 १८०, १८११८८, ८, १२१२१२, १८१२१४, २११३३३, १२१३३६, ८।
 ३५३, १४। ३६१, १८१ ३०५, १८१ ३८५, ६१ ३८०, ८१ ३८८, १२१
 ३८०, २१ ४१०, २१ ४१८, १६१ ४२१, १०१ ४२८, १२१ ४३५, २०१
 ४८३, १०१४८६, १२१५०६, १८१५१३, १८१५१४, १८१।

छात्राः २८६, १।

जातुकर्षः २८३, १।

जापालः ०३, १२। २८२, २०१३५४, २११८८, १८१४०१, १०१४०४, १५।

देवलः १३, ४१ १५, १८१ २०, ३। २१, ८१ ३२, २११ ४३, १६। ५३, १०।

५८, ६१००, ४१ ८३, ७१ ८६, १०१ ८८, १११ १०४, १२१ १००, ४१

१०८, १४११०८, १५१११०, ३-१५११४०, ६११५८, २०१ १६१, १११

१८०, ८१ १८१, ८१ १८८, १८१ २०६, १८१ २१३, ११ २१६, १४१

२१८, १८१२५३, १३००, १५१३१५, १३१३१६, १२१।

नारदः ४५६, ४।

परागः ८८, १२११०४, ४।

पारस्कारः ४५, ११। ६२, ४१ ६३, १६। ६४, ३-६-१४१ ६६, ७१ ८०, ४।

८२, १६। ८३, १४१ ८८, ०। ११८, १-५१ १२२, १८१ १२५, २०१

१३१, १२-१६। १३३, ४१ १३४, ३, ८, २११ १३५, ५१ १३७, ६, १८१

१३८, ३११३८, ५११४०, २१११४८, ८११४८, ३, १३, १४११५०, १८१

१५४, ११११५६, १२११६२, ११ १७१, १८१ १७५, १११७८, १३, १६१

१८५, १४१ १८६, २। १८८, ६१ २०१, १२१ २०२, ६१ २१०, ४१

२११, ५-८१ २१२, १४१ २१४, २११ ३०५, १८१ ३८१, १२१ ३८५, ६१

३८७,१४ ३८८,४ । ३८४,२० । ३८६,४ । ३८७,२ । ४१७,२ ।

४१८,१६ । ४२१,१७ । ४१०,१५ । ४१५,१२,१८ । ४५५,२१ ।

पैठीनसिः ८०,६ । १५३,१३ । १६४,१ । ३५३,१० । ४२६,१२ । ४२८,४ ।
४६४,२० ।

प्रचेताः २६,२० । ३०,१२ । ६१,२१ । ३२८,१८ । ४७७,१८ ।

सुवर्गायः ३३८,१२ ।

सुवर्गातातपः १५३,८ ।

सुवर्गनुः २८,४ । ११४,५ । २८२,११ ।

सुवर्गसतिः ५६,१० । ७३,८ । ८१,१० । १२५,३ । १७१,८ । १७६,३ ।
२११,१६ । २१७,१२ । ३४४,५ । ३८४,४ । ३८७,१ । ४३१,४ ।
४५०,६ । ४५५,४ । ४८१,३ । ४५२,२० ।

बोधायनः ४५,१८ । ७८,१० । २६१,१७ । ३१३,५ ।

भरतानः ४५७,१ ।

मनुः ३,१,१४ । ५,१५ । ६,१६ । ७,१७ । १४,१८ । २०,१५ । ३४,२ । ३८,६ ।
३८,८ । ४०,१ । ४४,७ । ५४,१२ । ६२,५ । ६८,४,१० । ६७,६ ।
१०२,२ । १०५,१२ । १५०,२ । १५३,४,११ । १६४,७ । १६८,२ ।
१७०,१ । १७२,७ । १७७,१३ । १८०,१२ । १८२,१६ । २७१,१ ।
२७२,२ । २७३,१८ । २७५,१८ । २०१,४ । २१५,८ । २२१,१२ ।
२२२,८ । २५२,५ । २८६,१८ । २८२,११ । ३०५,८ । ३०७,८ ।
३१४,११-१४-१६ । २०७,१३ ।

४५०,१० । ४५५,७,१५ । ४५६,१८ । ४८१,१० । ५३३,१६ ।

मरुचिः ८,१६ । ४८,१५ । १००,८ । २८२,१८ । ३४७,१८ । ४४८,१८ ।

मार्कण्डेयः ७८, १४१८३, ८१ १०१, ४१ ११३, १०११७, २०१४७, १३१
१६६, १०११७८, ५११८०, १३११८६, ४१२१२, ६१२१८, ५१ ३०२, ३१
३३३, १४१३७८, १४, २११३८८, १११४५७, ८१४६१, २०१४६२, १३१
४६४, १०१ ।

यमः ३७, ७५७, १०१८०, ७१८८, ६१८६, २११०२, ८११०३, ७११०४, १३१
१०६, ८१ १०८, ६१ ११०, ८१ १११, १४१ १३६, २२१ १३८, ११
१४८, १०१ १५४, १६१ १५५, १६१ १५८, १११ १६६, २, १०, १३१
१७०, ७१२१६, ३, १०१२२३, १४१ २८४, ७१३०६, १, ५१ ३०७, १०१
३४५, ५१३६२, ३१५५६, १११ ।

याज्ञवल्क्यः ७, १२११३, १११ २१, ५१ ३४, १६१ ३८, १८, २२१ ७४, १२१
८८, ११८२, ८१८३, ११११११, ८१११२, ८१११५, ४१११७, १, १०, २०१
११८, ५१ १२२, ७, ८१ १२८, ११ १४८, ३१ १२४, ३, ७११३५, १११
१३६, ८१ १३७, १, १८१ १५६, ११ १६०, ४१ १६१, १०१ १६३, ११
१६५, १, ७११६६, ८, १३११७२, २१ १८०, ८१ २०१, १६१ २१२, १६१
२१३, ४१२१६, ११२१८, २१२२१, ४१२२२, ३१३०५, ३१२८८, ८, १८१
३०८, ४, ५, १११३५२, ४१३६८, १०१३८१, १४१३४२, १३१३८७, २११
४२७, ६१ ४२८, १११ ४४१, १३१ ४५४, ११ ४५६, १६१ ४८८, १२१
४८७, ८१५१८, १११ ।

लघुहारीतः २६, १११ २२४, ७१ ३३५, २१ ३४६, १७१ ३५५, १५१
४२६, १०१४३८, १०१४६६, ३१४७८, २२१४८२, १८१४८३, २११ ।

वसिष्ठः २४, १४१२८, ४१३५, ७१८४, १६११५८, १५१२१७, ६१ ।

वाल्मीकिः ४५१, १८१ ।

विष्णुः ४४, १। ४०, ६। ५८, १६। ७३, १७। १००, १०। १०३, ११।
 १०५, ८। १०७, १२, १५। १११, ११। ११४, ४, १८। १५३, २। १७०, ३।
 २२२, १४। २३२, ८। २५०, १८। २५८, १८। २७१, ६-१०। २८०, १२।
 २८३, ४। २८४, १२। २८८, ७-१६। ३३८, १५। ३४६, ४। ३४८, १३।
 ३०१, ५। ३०६, १६। ३८१, ११। ४३५, २०। ४३८, ३। ४५४, १४।
 ४८४, ६। ५५४, १३। ५५५, ८।

शैलवापः ७, २०। ६३, १३। ६६, ७। १५२, १८। ४१८, ८।

ध्यातः ३५०, १४, १५। ४०१, २२।

ध्यातः ८१, ७। ८८, १५। १५०, ११, १८। ३४०, १०। ४५२, १३। ४५६, १२।
 शङ्करः ३१६, ४।

शङ्करः १८, १४। ५२, २१। ५८, ४। ६३, २१। ६४, ६। ६६, ७। १०८, ८।
 १४४, ७-१७। १४०, १०। १६०, ८। १६८, १२। १७४, ६। २००, ४।
 २०१, १५। २८०, ८। २८४, १०-१८। २२३, १४। २१०, ३। ४३४, ५।
 ३३८, ८। ३४५, १०। ४४४, ४। ४५३, १। ४५६, ७। ४७२, ६। २२।
 ४७, ३, ४। ४८४, २१।

शान्तातपः ४२, १६। ५३, १३। १००, १६। १०१, १५। २६५, ८। ३११, ८।
 ३१४, १८। ३१७, १४। ३४६, १६। ३५१, ८। ३६८, ३। ३६०, १।
 ३८१, ६। ३९०। ३८२, १६। ४१०, ११। ४१८, ७। ४२१, १५-२१।
 ४२२, ४-१३। ४४५, २०। ४८२, १५। ५०८, १८। ५०९, १५। ५०६, ११।

शौनकाः ३५३, ११। १३५, १५-१६। १३६, १५। १३७, १। १५२, २०।
 ४८८, १७। ५१८, १४।

सत्यव्रतः २८, २०। ८८, १८। ३४८, १७। ४३८, १८।

हारीतः ५, ८, ६, ४, १६, ६, २२, ४, ३२, १३, ३५, ८, ४५, १६, ४६, ३, ४८, १७, ४८, १२, ८२, १८, ८६, १६, ८८, १२, १०१, ११०, ८, ११२, १२, ३२३, २, ३२८, १२, ३५०, ८, ३५८, १७, ३६२, १०, ३६३, १२, ३६७, २, ३६८, १६, ४२७, १८, ४२८, ६, २०, ४३१, ८, ४३७, १२, ४४२, ३, १५, ४५०, १४, ४६४, १५, ४६५, १४, ४८२, १४, ५००, २०, ५५२, १, ८ ।

पुराणनामानि ।

अग्निपुराणम् ११६, १४, १८७, २, ३, ३००, १४, ३०१, १८, ३०३, ७, ८, ३०४, ४, ३६०, १५ ।

आग्नेयम् २१०, ७, २७०, १५ ।

आदिपुराणम् २६, ८, १८०, ८, २८२, ७, २८२, १२, ३२७, ६, ३३६, ८, ३३८, १, ३६६, २१, ३७८, ६, ४५१, १६, ४५७, २०, ४५८, ३, ४५८, ३, ४६०, ३, ५५६, १४ ।

आदित्यपुराणम् १८, १३, १२१८, ४, १

कालिकापुराणम् १३, २०, १०५, ७, १४५, ३, १४६, १३, १५६, १८ ।

काम्यौखण्डम् २२५, ३, ३८७, ८, ५५८, १८ ।

कूर्मपुराणम् १२, ८, १८, १, ७, १८, १४, ७, ६, ७, १८, ८, ११, १४२, २०, १६०, १८, २६७, ६, २६८, १८, ३५८, ६, ४६७, ५, ४८०, ८ ।

गण्डपुराणम् ५३, १६, ५४, ५, ८, १, ७, ११६, ६, १६८, ८, १२३, ४, १२४, १८, १२८, ११, १३२, ७, १३८, १६, १८, १४१, २, १४८, १४, १

१५५, ४। १६२, १८। १६५, १०। १६६, १५, २०। १६८, १८। १७८, २।
१८४, ११। १८२, १। १८७, ४। १८८, १८। २०६, ४। २११, ४।
३१८, १४। ३४६, ८। ३७३, २०। ३८८, १४। ५६०, ४।

गारुडम् ११३, २०। १५५, २०। १५७, ३, १०। १६३, ४, ७, १४। १७२, १।
१८०, १०। १८१, ३। १८२, १। १८३, ८। २०४, ५। २१०, १०।
३८८, २०।

दानधर्मः १६०, १५। २८७, ४।

द्वितीयपुराणम् २६८, १८। २७६, ४। २८४, ५। २८७, ५। २८२, १४।
३५६, १५।

नरसिंहपुराणम् १००, १८। १४६, १८।

नारदीयम् ७८, २। ८३, १३। १६८, १५। १७२, १२।

षडपुराणम् ८२, १। १४२, ३। २८८, ११। ४७८, १३।

बृहन्नारदीयपुराणम् ७८, १६। ८८, १। ११३, १२। २०७, ७। ३३८, ४।
३३५, २०।

ब्रह्मपुराणम् ८, १। १६, १७। २३, २०। २४, १। २५, २। २८, ४। ३०, २१।

३४, १५। ४६, १३। ५८, १३। ५८, १८। ६१, ५। ६५, १३। ६६, ७।

७१, ६। ७२, १०-१४। ८४, १४। ८४, १८। ८८, ४। १०४, १।

११०, १३। ११२, १४। ११४, ७। ११७, १०। ११८, १६। १२२, ५।

१२६, १३। १३०, १४। १३२, ४-८-१२। १३४, ८। १३८, २। १४०, ३।

१४१, ७-१३। १४४, २। १४५, १२। १४७, १। १५१, १५। १५४, १, २।

१५८, १०। १६१, १०। १८१ १६३, १२, १६। १६४, २१। १६७, १०।

१६८, १८। १७०-१७। १७१, २, १२। १७४, १-१८। १७६, ५। १७८, १४।

१८१, १ १८ १ १८२, १६ १ १८४, १७ १ १८६, १८ १ १८८, ३, ७
१८९, ८-१३ १ १९१, १-११ १ १९५, १ १ १९६, १९ १ १९७, १ ० १
२१५, १ ७ २१७, ८ १ २५५, १ ८ १ २५७, ८ १ २५८, १ ५ १ २६०, २ ० १
२६१, १ ४ १ २६३, १ ८ १ २६६, १ २ १ २६७, ८ १ २७१, १ ८ १ २८०, २ १
२८१, २ १ २८५, २ ० १ २८९, १ ० १ २९६, १ १ १ ३००, १ २, १ ४ १ ३०२, ६ १
३०३, ६ १ ३०४, ८ १ ३०५, १ ४ १ ३०८, १ ६ १ ३११, ३ ३ ३ ३१३, ४ १ ३ १ ४, १ १
३१७, २ ० १ ३३७, १ ३ ३ ८, १ ४ १ ३४३, ३ १ ३ ४४, १ ० १ ३५१, १ ३ १
३६६, १ ७ १ ३७०, ४ १ ३७१, ८ १ ३७५, १ २-२ १ ३८२, १ ३ ८ ०, १ १ १
३८१, १ १ ४ १ ८, १ ० १ ४१८, ८ १ ४२०, ५ १ ४२२, १ ७ १ ४२३, १ ६ १
४२७, १ २ १ ४४४, १ २ १ ४५३, १ २ १ ४५५, १ ० १ ४५७, ८ १ ४७३, १ ६ १
४८२, १ १ १ ४८३, ८ १ ५०५, १ ७ १ ५०८, ८ १ ५१४, ८ १ ५२०, १ ३ १
५२२, १ ५ ५ ७, ४ १

ब्रह्माण्डपुराणम् ८५, १४ १

ब्राह्मम् १५, ३ १ ७, २ १ ८, २ १ ९, ५ १ २०, ६ १ ४२, ४ १ ४३, १ ० १ ६४, १ २ १
७४, ८ १ ८४, १ ८ १ १ १२, १ ९ १ १ २२, १ ९ १ १ ४१, १ ० १ १ ४२, १ ० १
१ ४३, १ १ ० १ १ ४४, ८ १ १ ४८, १ १ १ ७२, १ ६ १ १ ८७, ७ १ २०३, ८ १
२०६, १ ० १ २१०, १ ५ १ २१२, ३ १ २२५, ७ १ ३०३, १ ७ १

भविष्यपुराणम् ५, २ ० १ ३०, ८ १ ५७, १ ० १ ६६, ३ १ ७५, २ १ १ ३३, १ ५ १
१ ५४, ८ १ २६४, ३ ० १ २६८, १ १ २ ८३, १ ४ १ २ ८९, ४ १ २ ८४, १ १
३ १ १, ८ १ ३ ६५, १ २ १ ३ ८०, ८ १ ३ ८१, १ ५ १ ३ ८६, १ ८ १ ३ ८७, ४ १
४ ३६, १ ८ १ ४ ३७, २ ० १ ४ ८४, १ ५ १ ५०८, ५ १ ५ ५८, १ ६ १

भारतम् ३१८, २० १

मत्स्यपुराणम् ११, २। २७, १४। २८, १। ३२, १४। ३५, १४। ४१, १६।
५८, १४। ८१, ६-१२। ८४, ५। ८८, १५। १०३, ३-१४। ११८, २।
१२२, ११। १२६, ३। १२७, १४। १२८, ३-५। १३७, ८, १३। १४२, ८।
१५०, ३। १५२, ११। १५३, ७। १८६, १७। १८२, १७। १८४, ३।
१८६, १८। १८७, ३। २०३, ११। २०७ ६ २०८, ७। २१२, १।
२१४, ८। २५२, १७। २५८, १२। २००, १८। ३०१, १३। ३०६, ८।
३१२, १८, २२। ३१८, ८। ३२६, ८। ३३६, १६। ३३७, ७। ३४६, १।
३५७, १। ३६२, ८। ३८१, १७। ३८८, ६, १४। ३८८, ४, १६। ४२५, ७।
४३४, १। ४३५, ११। ४३६, ४। ४७१, ५-१७। ४७४, १२। ४८८, १०।
५१५, १। ५५७, २१।

महाभारतम् १३, १४। १४, ११। १५, १८। २१, १७। ८७, ७। ८८, ५।
११२, २। १३८, ८। १६०, १२। १७२, १०। १८८, २। ५०४, १५।

मातृगणम् १६, १। २२, १८। १७२, २०। १७५, ७। १८६, ७। २०३, ११।
२०७, ६। २१५, १४। २१६, १७। २१७, १७। ३४०, ५। ३६७, २१।
३५८, २०। ३८८, १७। ३८८, ८। ४१८, ५। ५१८, ८।

मार्कण्डेयपुराणम् ४६१, २०। ४८४, ६। ५०१, १०। ५१०, १३।

रामायणम् १२, १७। ८१, १८। ३४०, २०। ३७२, १४। ३८४, १८।
५५१, १८।

वनपर्व २७४, ४। ५२८, ८।

वराहपुराणम् ७५, ८। ७६, १६। ७८, १। ८१ १८। ८२, १५। १४०, १३।
२८२, १। ३७७, ८। ३८०, २३। ३८१, ८। ३८४, १। ३८५, ८।

वामनपुराणम् ३८, १८। २६१, ६।

वायुपुराणम् १२,३। १७,८। १८,१६। २० १२। २३,८। ३३,१८
४३,५। ४७,१८। १०१,११। ११३,२। १०८,६। ११६,११।
१४०,१६। १६८,१०। १८०,२। २०४,३। २५४,१७। २५७,२।
२८२,२। ३०३,१४। ३११,१२। ३१३,१३। ३१।

वाराहम् १७१,७। २८२,११।

विष्णुपुराणम् ७,८। १०,११। १८,८। २२,८। ४३,१३। ५४,३।

५५,१५,१७। ८०,१। ८४,११। ८८,१। ९३,६। ९८,१। १००,१३।
१०१,१५। १०६,१। ११३,५। १२७,१७। १४७,११। १६७,४।
१७३,३। १७४,१०। १८०,१८। २००,७। २०३,१। २१३,८। २१७,२।
२४३,१। २६४,३। २५२,१। २५३,६। २६४,३। २६५,६। ३०२,८।
३०४,३,४। ३०८,८। ३३७,१२। ३४८,३। ३६३,१०। ३८१,१८।
४६०,८। ४८७,८। ४८०,१३। ४८६,२२। ५००,१४। ५०१,५।
५१०,५।

स्कन्दपुराणम् ३८,४। १००,११। १४३,४। ३,१०,१४,१६।

हरिवंशम् ४८१,१४। ५२८,८।

संयहकारनामानि ।

अनिरुद्धः ७१,४। ११५,१५। १३०,११। १३८,१३। १४८,११। १६८,२।
३७४,११। ३८८,१। ३९०,३। ५५८,७।

अपिपालः ५६,६। ३८८,२।

कल्पतरुकारः ५५, १५।१५३, १।२५८, १६ ३०२, ८।४१८, १६।

कुल्लुकभट्टः २०७, १८।

गौड़हृदयः २८५, १५।

गौड़मैथिल-संयुक्तकारः १६८, १८।

जिकनः ३५१, २।

दाक्षिणात्यः २४, १८।

नारायणोपाध्यायः ४१८, २।१४२७, २।१४३५, ३।४८८, १३।

परिशिष्टकारः ५१ २०।

पायात्यः १६४, ८।

हृदयः ४२८, १२।४३१, २।१४५२, ८।

भट्टपादः २१८, ८।

भाष्यकारः ३८८, ११।

भोजराजः ४८०, १।

मैथिलः ८, १८।५८, ८।७१, ३।८६, १४। ११५, २०। १२८, १। १७४, २१।

१८३, १७।१८८, ८।२०३, १८। २६०, १।२७६, १८। ३८३, ३, १३।

३१०, ८।३२२, ८।३२४, ८।३६८, ७।२८५, १५। ३८१, ११।४१८, १।

४८५, १।

गुलवाणिः ३१, ३।७१, ४।१३८, १२।३७४, ११।३८०, १६।५५८, ७।

ब्राह्मणदीपकारः १३८, १०।

श्रीदत्तः ५७, २। ६७, १८। ८५, २०। ८२, २०। ११६, १। ११८, ११।

१२३, १२। १३०, १०। १३७, १४। १३८, १०। १५४, ५। १५७, १५।

१४८, ११। १६२ १८। १६४, १२। १६८, २०। १७८, १५। १८५, ६, १६।

१८८, ६।२८५, १६।३०५, १३।३१०, ७।३८०, १६।४२२, ८।
४२७, १७।४७४, ५।५०४, ८।५१४, १३।५५८, ७।

रत्नाकरः ५८, ६।४०४, ५।

रुद्रधरोपाध्यायः ११५, १०।११६, ८।

वाचस्पतिमिश्रः ४५२, ३।

हतायुधः १३८, १०, १४।३८८, १।४१८, १७।४२७, २०।४८३, १७।

हेमाद्रिः ५२, १८।

संग्रहग्रन्थनामानि ।

कल्पतरुः ४, १।८५, ५।१३८, ७।१५७, १५।२८८, ६।३५५, ६।३८०, १६।
३८४, ७।४२७, २०।४८३, १६।५१८, २१।

कामधेनुः २६१, ८।२६४, २०।३२८, ५।

कालविवेकः ३२७, १७।

कृत्यचिन्तामणिः ४८८, ५।

क्रियाकौमुदी ५५८, ८।

दानकौमुदी ३४०, ४।५२८, १०।

निर्णयान्तः ४५३, १३।४७५, १२।४८०, ८, ५०८, ५।

पशुपतिनिबन्धः ५०३, २०।

पारिजातः १३८, १३।३८८, २।४७४, ५।

पितृदयिता ५०३, २०।

भट्टभाष्यम् १६८, २०।१७८, १८।

मदनपारिजातम् ३२७, १०१४८०, ६१

रत्नाकरः ४०४, ५१

राजमार्तण्डः ५६, ५४८०, ११४६०, ११४८८, ११

शुद्धिकौमुदी ३२३, ६१३४२, २१३४८, ४१४४०, ६१४८३, १५१

श्राद्धचिन्तामणिः १६३, १३१६५, १३१२६३, २११२६५, ११२०८, १६१

२८६, २१३१८, ६१ ३४२, ५१ ३५४, १५१ ३८३, १४१ ४३१, २११

४५३, १४१४५०, १२१४५७, १४१४७५, १२१४७८, १४१

श्राद्धभाष्यम् ५६, ४१

श्राद्धविवेकः ५४, १८१६१, १६१ ६५, ४१ २२३, ६१ २६४, ७१ २८४, १३१

२८६, ४१ २८८, ६१ ३१८, १३१ ३५६, ४१ ३८७, १८१ ४३२, १७१

४५३, १५१४५७, १७१४७५, १२१४८२, ११४६३, १६१

षट्त्रिंशत्तमम् १४६, ४१

संवत्सरप्रदीपः ५६, ४१३००, १५१

समयप्रकाशः २८४, १६१३४८, ६१४८२, ११

स्मृतिः ४०७, ६१४७८, ५१

अन्यान्यग्रन्थनामानि ।

अमरकोषः २५, १११६४५, २११६८, ५१२०५, ४१३६८, ४१३७०, १२१

आश्वलायनः ५७, २०१००, ७१६४, ११ १११, ६१ ११७, १२१ १२७, १०१

१३७, १४१३७०, १७१३७४, १६१

आश्वलायनश्रौतम् ५०८, १५१५, १०१

आखलायनपरिशिष्टम् ३०४, ३१२२, १५ ।

वृहस्पतिपरिशिष्टम् ४८, ७०६, १२। १२४, १-१६। १४५, १८ । १८८, १७।

२८३, ६ । ३१५, ५। ३१६, १८। ४८२, १७। ४८३, १। ४८४, १८।

५०३, १३।

छन्दोगपरिशिष्टम् ११, १७। ४०, १८। ४३, १। ४६, ७। ४८, ८। ५१, १ ।

५२, ७। ५५, १। ६८, ६। ७१, १। ७४। ८३, ३। ८०, १२। ८१, १। ५। ८३, १७ ।

८६, १८। ८७, १। ४। १२४, ५। १२५, ७। १२६, १। ४। १२७, १। १२८, १। १२९, १।

१३०, ५। १५०, ८। १५१, ८, १७। १५५, ११। १५८, ५। १६५, १३।

१८२, १। ५। १८३, १६। १८५, १०। १८७, १। ४। १८८, ४-७। १८९, १७।

२६१, ३। २०३, १। ४। २०४, १६। २०५, ३। २१३, १७। २१८, १। ५।

२५६, ७। २५७, ३। २५८, १। २। २५९, ३। २६१, ३। २६२, ८। २६५, ३।

३३७, २०। ३५८, ३। ३६७, १। ४। ४२४, ३। ४२५, ६। ४२६, २। ४२७, १।

४७५, ४। ४८४, १। ४८५, १०। ४८६, ६। ५०१, २। ५०८, ६।

५१३, ६। ५१६, ४। ५२३, २। ५५१, ११। ५५५, ७। ५५८, ११।

ज्योतिषम् २६२, २० । २६४, १२, १८ । ३०६, २० । ३२० ५, ११।

३२२, १४।

तैत्तिरीयशाखा १५२, १५।

त्रिकाण्डशेषः २३, ११ ।

निगमः २५४, ८ ।

निगमपरिशिष्टम् ५३, ४। ११७, १ ।

परिशिष्टम् ५१, २०। १६८, ५। १८२, १८। १८७, १। २०३, २२। २०४, २०।

२०५, २०। २०८, २२। २११, १२। २१५, १०। २४५, १८। ३५२, २०।

३५४, १४। ३५८, ११। ४२८, १६। ४४४, १५। ४६६, ११। ४८५, ५।
४८८, १। ४८९, ११। ४८५, १६। ५०५, १४। ५०६, २। ५११, ५।
५५२, १३।

परिगिटप्रकाशः ३३३, १७।

पारस्करगणितम् १२४, १५। १२४, २।

नक्षत्रसिद्धान्तः ३४१, १६।

मिताक्षरा १६५, १८। ३८७, १८।

मैत्रावरुणोपपरिगिटम् ४७, ११।

यज्ञपाठोपपरिगिटम् ५२, १४। ५५४, ८। ५५५, १।

रुद्रयामलः २६६, ६।

नीगाक्षिः ३५३, १।

वराहसंहिता २६२, ८।

विष्णुधर्मः २६२, ७। ३४१, १२। ३४२, १४। ३४८, २०। ३६०, १०।

विष्णुधर्मोत्तरम् ४८, ४। ५४, ७। ५५, ८। १७७, १। २५६, ५। २५८, १८।

२७२, १२। २७४, १। २७८, ३। २८१, १५। २८४, १३। २८५, १।

२८७, १। ३०३, २०। ३१६, ११, १४, १६। ३२०, १०। ३६५, १२।

विष्णुसूत्रम् ६१, १६। ३०१, १२। ४२६, ६।

वैजयापगणितम् १५२, १८।

शब्दमन्त्रकारणाद्यम् ६१, १।

श्रुतिः ६३, ८। ६६, ७। २६०, १२। ३१०, ८। ३१८, २। ५५०, ११।

सायनभाष्यम् ३८८, ७।

शार्ङ्गसिद्धान्तः ५८, ३। २८५, २०। ३०१, ८। ३४१, १७।

श्राद्धक्रियाकौमुदीधृतव्यवस्थापकवचनानां वर्णानुसारेण
सूचिपत्रम् ।

	अ	पञ्चाङ्गाः ।	पङ्कजङ्गाः ।
अकृताप्रयणश्चैव	२२,१०१२६४,१
अकृत्वा मातृयागन्तु	५०१,१७
अकृत्वा मण्डलं ये तु	१४७,८
अक्रुद्धो निभृतः सुस्यः	७७,५
अक्रोधनैः शौचपरैः	८१,४१२२८,६
अक्षताङ्गिः सपुष्पाभिः	१०३,१८
अक्षय्यं वाचयेत् पितृगान्	२०६,१८
अक्षय्याघोरगोधं नः	२२६,१४
अक्षय्योदकदानञ्च	२०५,४१५१३,७
अगच्छन् स्त्रियमाप्नोति	३२०,४
अगतेऽपि रवी कन्याम्	२८२,२१
अग्निराधिकवस्तञ्च	१४६,११
अग्निदग्धास्तथाचम्य	२२६,५
अग्निहोत्रं गवालश्वम्	२५६,१८
अग्नीकरणयेपन्तु	...	१४८,८११५४,१०११५५,१०	
अग्नी वा कथ्यहीमथ	१५१,१८

		पलाह्यः । पङ्कहाः ।
अग्नी तु हुजुयात् पिण्डं २१६, ८
अग्न्यभावे तु विप्रस्य १५०, ४१
अद्वादद्वात् सम्भवति ५५६, २०
अग्रयाः सर्वेषु वेदेषु ३४, १७
अग्रभागांस्ततस्तेभ्यः १०४, ४
अजेन सर्वलोहेन १५, १७।२७३, १३
अटव्यः पर्वताः पुण्याः १०४, २०
अत ऊर्ध्वं कन्यायाः ५८, १।२८६, ६
अवासदमिति ब्रुयात् १११, १
अत्यम्नमतिलवणं १६, १४
अवेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते ३२८, १६
अय कथित् प्रमादेन २८६, १८
अय छमांस्तु तान् ज्ञात्वा १०६, ८
अय पत्रपुटे दत्त्वा १२७, ७
अय तेनैव विधिना ४२२, १८
अयार्घ्यभीक्ष्यपिण्डादी १२६, ८
अदत्तायान्तु यो जातः ४५५, ११
अध्येतव्यं नचान्येन ७६, १
अध्वनीमो भवेदग््नः ८८, १८
अनङ्गमर्थं यद्दत्तं १४५, १५
अनस्तर्गाभिर्णं माशं ५१, २।१२८, १५
अनतीतद्विवर्षमु ३६८, २

अनर्हः कर्मणां विप्रः	...	पलाङ्गाः । पञ्चदशः ।
अनामिकायाः प्रथमं ४८४, ५
अनुज्ञाञ्च ततः प्राप्य ५३, ५
अनेन विधिना याद्वं ८४, १२
अन्नमिष्टं हविष्यञ्च	...	२५२, १८२५३, २
अन्नन्तु सदधिचीरं १६०, ५
अन्नप्राशे च सीमन्ते ११, ३
अन्नं मधुमयं कृत्वा ४८०, ८
अन्नं कुम्भञ्च दातव्यं १६६, ४
अन्नमादाय दत्ताःस्य ३६७, १
अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं १८०, ६
अन्नेन, वा यथाशक्ति	...	२०८, १५१४१६, १
अन्यदेशगता पत्नी २५३, ७
अन्यायाधिगतां दत्वा २१५, १८
अन्यायोपात्तवित्तेन २२२, १५
अन्यत्राप्येव एव स्यात् २२२, १८
अन्वष्टका-गया-वृद्धि-	...	१३३, ११२०३, २१
अन्वष्टका पितृणान्तु	...	२७०, ५१४८४, १८
अन्वष्टकायां वृद्धी च २५७, २१
अपत्नीकः प्रवासी च ६५, २
अपराह्वयगामि- २८, १७
अपराहे च संप्राप्ते ३३५, २१
 ३१३, १

	पलाङ्काः ।	पङ्कजङ्काः ।
अपसव्यक्रमादत्तं	...	४५, ७
अपसव्येन वा कार्य्यः	...	१५१, २०
अपि नः स कुले जायात्	...	२७१, २।२७३, ११
अपि वा भोजयेदेकं	...	८४, १८
अपुत्रायां सृतायान्तु	...	४२८, २।४६४, १८
अप्येकं ध्रावयेत् पिण्डं	...	२१६, ४
अप्येकं भोजयेच्छाद्दे	...	५५६, १५
अष्टमम्बुघटं दद्यात्	...	३४८, १०
अभिरम्यतां विसर्गे स्यात्	...	३७८, ५
अमङ्गलं तद्यज्ञेषु	...	१२६, १०
अमावस्या यदा मैत्र-	...	१०, १२
अमावस्या यदा पुष्ये	...	१०, १४
अमावस्यादिनियतं	...	२८, १८
अमावस्याष्टमे भागे	...	३२२, १८।३२३, ६
अमावस्याष्टका वृद्धिः	...	७, १३
अमावस्यां क्षयो यस्य	...	४७६, ८
अमावस्यां यत् क्रियते	...	६, १
अमावस्यान्तु यो मर्त्तारः	...	१००, १२
अमृताय च यद्दत्तं	...	१६०, १३
अयनद्वितये श्राद्धं	...	३००, ६
अयमेव विधिः प्रोक्तः	...	७५, ८।३७७, ८
अर्घ्यदानेऽन्नसंकल्पे	...	६२, ५।५१२, २०

	पत्राङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
अर्घ्यं ताभ्यामुत्सृज्य
अर्घ्यं पुष्पैस्तथा धूपैः	...	१२८, ८
अर्घ्यपात्राणि पिण्डानां	...	४२३, ३
अर्घ्यं तेनैव विधिना	...	२१०, १६
अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु	...	४२०, १२
अर्घ्योऽक्षय्योदके चैव	...	४३५, १६
अर्चार्थाः पुष्पैश्च गन्धैश्च	...	७१, १२।५।१२, ११
अर्घं मुङ्क्ते तु यो विप्रः	...	१३०, १८
अर्घ्याक् संवत्सराद्बृहती	...	१००, १०
अर्घ्याक्संवत्सराद्यस्य	...	३५१, १८।३६०, २।३६२, १८।४६८, १
अर्घ्याक् संवत्सराज्येष्ठः	...	३६०, १६।३६८, १८
अवनेजनवत् पिण्डान्	...	३४७, ८।४५३, १४
अवनेजनात्रपितरः	...	५१६, २१
अवकाशेषु चोक्षेषु	...	२५१, १६
अवजिघ्रेश्च तान् पिण्डान्	...	१०२, ५
अविभक्ता विभक्ता वा	...	२०१, ५
अशून्यन्तु करं कुर्यात्	...	२८०, १०।४५३, २
अथाद्वियानि धान्यानि	...	५१, १८
अशूणि पातयेन्नैव	...	२१, १८
अश्वयुक्कृष्णपत्रे तु	...	१६१, १२
अखिन्यादि च मैत्रेषु	...	२८१, ३
अष्टवर्षा, तु या दत्ता	...	२६६, ४
	...	३६, ६

षष्टका माध्यभ्युदयाः २६६, १६।६, ५
षष्टकासु च कर्त्तव्यं २५८, १७।२६३, १५
षष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः ३२८, १२
षष्टौ संस्कारकर्माणि ४८८, ६
षसकयानि कर्माणि ५२३, ३
षसगोत्रः सगोत्री वा ४५१, ८
षसपिण्डीकृतं प्रेतं ३६६, १४।३८८, २१३८८, ४
षसमर्थोऽन्नदानस्य २५३, ८
षसद्भ्रान्तेऽपि कर्त्तव्यं ३५०, ६
षसंस्कृतप्रमीतानां १०५, १७, २७५, १८
षसंस्कृतौ न संस्कार्यौ ७५, ८।३६७, १२।४३२, ३
षसद्भ्रान्ते तथादित्ये ८१, १८।२२८, ६
षसद्भ्रान्ते ततः सूर्ये २१७, १०
षस्त्रित्युक्ते ब्राह्मणास्तु २१२, ४
षस्रातस्तु पुमावार्हः १००, २०
षस्रन्यहनि यच्छ्राद्धं ३८६, १७
षस्रन्येकादशे नाम ३५८, १८।४८८, ८
षसिंसा सत्यमक्रोधः ८८, ५
षस्रौ मुहूर्त्ता विख्याताः ३०६, १३
षस्रः पञ्चदशांशः ३०६, २१

आ ।

आग्रहायणमावस्था	३२८, १४
आचम्योदक् पराङ्गत्वं	१८३, १७
आचान्तेपूदकं दद्यात्	२०४, ४
आज्यं विना यथा तैलं	४५५, ५
आग्रहायणामतीतायां	२५६, ४
आतपार्थं ततः सूत्रम्	३८२, ११
आत्मनो देशकालानां	२६, १५
आद्यावसाने आहस्य	...	११४, १४।१८८, ५	
आधानहोमयोर्धैव	५२३, १२
आनन्त्याय भवेद्दत्तं	१५, २०
आनन्त्यात् कुलधर्माणां	...	३२२, १६।३५०, १६	
आपद्यन्गनी तीर्थे च	२६, २१
आपादसेचनात् पूर्वं	५४, २
आपः चीरं कुशायाणि	१३३, १६
आमग्राहं यदा कुर्यात्	१४८, ६
आस्रमाभ्यातके विल्वं	१०, ३
आमं शूद्रस्य पक्कस्य	३२, २२
आमयाहप्रदोऽनग्निः	२८, ११
आयसेन तु पात्रेण	१५४, ८
आयुषन्तं सुतं सृते	२१५, १२
आयुष्याणि च शान्दर्थं	५०२, ०

षट्का माघ्यभ्युदयाः	...	पलाहाः । पङ्कगहाः । ... २६६, १६।६, ५
षट्कासु च कर्त्तव्यं	...	२५८, १७।२६३, १५
षष्टमेऽंगे चतुर्दश्याः ३२८, १२
षटी संस्कारकर्मणि ४८८, ६
षमकदानि कर्मणि ५२३, ३
षसगोत्रः सगोत्रो वा ४५१, ८
षसपिण्डीकृतं प्रेतं	...	३६६, १४।३८८, २१३८८, ४
षसमर्थोऽन्नदानस्य २५३, ८
षसद्भ्रान्तेऽपि कर्त्तव्यं ३५०, ६
षसंस्कृतप्रमीतानां	...	१०५, १७. २७५, १८
षसंस्कृती न संस्कार्यौ	...	७५, ८।३६७, १२।४३२, ३
षस्तद्भ्रते तथादित्ये ८१, १८।२२८, ६
षस्तद्भ्रते ततः सूर्ये २१७, १०
षस्त्वित्युक्ते ब्राह्मणानु २१२, ४
षघातनु पुमान्नाहः १००, २०
षहन्यहनि यश्चाहं ३८६, १७
षहन्येकादशे नाम ३५८, १८।४८८, ८
षहिंसा कृत्यमक्रोधः ८८, ५
षहो मुहुर्त्ता विप्याताः ३०६, १३
षहः पञ्चदशांगं ३०६, २१

आ ।

आग्नेहायण्यमावस्या	३२८, १४
आचम्योदक् परावृत्त्य	१८३, १०
आचान्तेपूदकं दद्यात्	२०४, ४
आज्यं विना यथा तैलं	४५५, ५
आयहायण्यामतीतायां	२५६, ४
आतपार्थं ततः सूत्रम्	३८२, ११
आत्मनो देशकालानां	२६, १५
आद्यावसाने आहस्य	...	११४, १४।१८८, ५	
आधानहीमयीयैव	५२३, १२
आनन्याय भवेद्दत्तं	१५, २०
आनन्यात् कुलधर्माणां	...	३२२, १६।३५०, १६	
आपदनमनी तीर्थे च	२६, २१
आपादसेचनात् पूर्वं	५४, २
आपः घौरं कुशाद्याणि	१३३, १६
आमयाहं यदा कुर्यात्	१४८, ६
आस्रमास्रातकं पित्तं	१७, ३
आसं शूद्रस्य पक्षासं	३२, २२
आमयाहप्रदीऽनग्निः	२८, ११
आयसेन तु पाषेण	१५४, ८
आयुभक्तं सुतं धृते	२१५, १२
आयुष्याणि च शाक्यर्थं	५०२, ०

	पत्राङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
आयुः प्रजा धनं धान्यं	...	७५, १३
आर्षक्रमेण सर्वे तु	...	७६, ७
आरख्यमहिपीचीरं	...	१२, ७
आरख्यमाहिपञ्चाजं	...	१३, १
आरभेत नवैः पात्रैः	...	१०२, १५
आरभ्य कुतपे आहं	...	३१७, १५
आवर्त्तनात्तु पृर्वाहः	...	३१०, १३
आविकं वै सदा वस्त्रं	...	१४६, ७
आविकेन तु वस्त्रेण	...	१४६, ५
आहत्य प्राणमायम्य	...	१८४, १८
आभ्युत्थाञ्च कृष्णायां	...	२७४, ८
आपादस्यापि दगमी	...	३०४, १७
आपादीमवधिं कृत्वा	...	२८३, २
आमनायर्घ्यपर्यन्तं	...	६८, २
आसनेषु च क्रमेण	...	८४, ८
आसनं कुतपं दद्यात्	...	११०, २०
आमीन ऊर्ध्वः प्रहो वा	...	५०५, १२
आमीरन् दक्षिणामंस्थाः	...	१११, १७
आसु आहं द्विजः कुर्यात्	...	२५५, ४
आश्वेषु तिपवानां	...	८, २१
आश्रुतिवितयं दद्यात्	...	१५१, १४
आश्रय मन्वतस्तेषु	...	८५, ११२२, १४

उपवीतो ततः कुर्यात्	...	पलाङ्गाः । पङ्कज्याः ।	...	१४०,११
उपवेश्य जपेद्बीमान्	११४,८
उपहरनितम्बेषु	२७३,२०
उपकेगमधीतश्च	१४६,१६
उभयोर्हस्तयोर्युक्तं	१५८,१०
उभौ हस्तौ समौ कृत्वा	८४,१५।११४,१८
उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः	१६०,१०
<hr/>				
	ज ।			
ऊचुः सुखदितं विप्राः	३६६,१६।२७१,८
ऊर्जं पिण्डार्चनं पिण्डे	२२६,१२
ऊर्ध्वं सुहृत्तात्कुतपात्	३१३,१४
ऊपरं क्षमिसंयुक्ते	१०५,८
<hr/>				
	ञ ।			
ञट्विक् पुत्रो गुरुर्भ्राता	३२,१
<hr/>				
	ए ।			
एकपाकेन वसतां	४५२,२१
एकवामा यदश्रीयात्	१०१,८
एकमूर्त्तित्वमांयाति	४२०,१०।४३१,११
एकगणोऽर्धेन्द्रय	१५,१४
एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यः	१८३,८

एकादशाहं निर्वर्त्य	...	३५४, १२।३५८, ४
एकाहेन तु ययमायाः	...	३३८, ३
एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं	...	२८, १६।४५३, ७
एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्रावं	...	५७, ८।३८१, १६
एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु	७०, ८।७६, ११।३७०, १८।३८३, १८	
एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु	...	३८१, १२
एकोद्दिष्टं जलं पिण्डं	...	४४५, ४
एकोद्दिष्टं दैवहीनं	...	३८७, २०
एकोद्दिष्टं परित्यज्य	...	४७१, १४
एकोद्दिष्टं न कुर्वीति	...	४४४, २१
एतच्चानुपनीतोऽपि	...	२७, १५।२५८, ११।३२४, ८
एतद्दः पितरो वासः	...	७२, ७।१८५, १७।३७५, ११
एतदो ह्यनमित्युक्ता	...	५८, १७।६५, १५।१६३, ११
एतानेव हि हिंसन्ति	...	२८२, ७।२८८, ३
एता युगाद्याः कथिताः	...	३०२, १३
एतांस्तु यादृकालान् वै	...	२५२, १२।३००, १
एवमासाद्य तत्सर्वं	...	१०३, १७
एवं शूद्रोऽपि सामान्यं	...	२८, २।३२, १५

 ऐ ।

ऐङ्गुदं वदरोन्मिथं	...	४५१, २१
ऐन्द्रान्तु प्रथमायां वै	...	२५७, ११

श्री ।

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य

...

११५,५।१६५,५

क ।

कदलीदलस्य चापि

...

...

१५४,२

कदाचिन्नाहरेद्विद्वान्

...

...

४६,२

कन्यापुत्रविवाहेषु

...

...

४८७,१०

कन्यास्ये च रवाविषे

...

...

२७६,५

कन्यायां कृष्णपक्षे तु

...

...

२८४,३

कन्यां गते सवितरि

...

२८३,१५।२८५,१६

कमलं पद्मकुमुदं

...

...

१४२,१५

कथं दत्तन्तु सायाङ्गे

...

...

३०७,५

कर्पूरं नागरक्षैव

...

...

१८,२१

कर्मकाले प्रकुर्वीत

...

...

५३,१

कर्मनिठास्तपोनिष्ठाः

...

...

३५,१

कर्मण्यथाभ्युदयिके

...

...

४६३,५

कर्मदिषु च सर्वेषु

...

...

५०२,१

कर्पुस्रमन्वितं सुक्ता

...

६३,१८।२५६,५।४७५,३

कसेरुः कोविदारच

...

...

१७,१२

काङ्कस्तः पुत्रपौत्रेभ्यः

...

...

२७४,१२

कामं यातेऽर्चयेन्मित्रं

...

...

४१,१०

कार्तिकं सक्रमं यापि

...

...

२६०,१३

	पलाङ्काः	पञ्चमङ्काः ।
कार्तिकी फाल्गुनी चैत्री	३०४, १८
कार्यं यादममावस्थां	३२७, ५।३३३, १३
कालशाकं दधिचीरं	१८, १७
कालशाकं महाशल्काः	१४, १८
काशाः कुशा वल्जजाय	४६, १६
कुक्कुटो विट्बराहय	१०६, ८
कुड्यलम्नां वसोर्धारां	५०२, ५
कुप्यभागी भवेन्नर्त्तः	२८७, १५
कुञ्जकं तगरश्चैव	१४२, १३
कुर्यात् पुंसवनं सुयोगकरणे	३२२, २
कुलद्वयेऽपि चोत्सन्ने	५६०, १४
कुलालचक्रनिप्यत्रं	८७, १५
कुशानां धारयेन्मूलं	५२, १७
कुष्ठो रक्तेक्षणः कुञ्जः	४२, ८
कुष्माण्डालाबुधार्त्ताकु-	२१, ८
कृतञ्च लवणं सर्व्वं	२१, ११
कृते सपिण्डीकरणे	३६०, ११
कृत्तिकादिभरण्यन्तं	२८८, ५
कृत्वा पितामहादिभ्यः	४२३, १
कृत्वा स्वधावाचनकं	२०७, ७
कृपिजीवी शीपदी च	४०, १५
कृपिभागी भवेच्छ्राद्धं	२८७, ११

कृष्णपत्रापराले तु	३२५,७
कृष्णपत्रे दग्म्यादौ	६,१८,८,८।२८६,१७
कृष्णपत्रे यवव्याहं	२६४,२१
कृष्णमापास्तिलाद्यैव	१२,२।२३,८
कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं	११३,३
कृष्णाजार्जीं विडङ्गञ्च	२२,१
चत्रादिः सूतकान्ते तु	३३६,१५
चत्रियैस्तु मृगव्यायां	१६,७
घयं केचिदुपात्तस्य	३६५,१३
घात्रेषु कर्मणा जीवेत्	२२२,४
घोरमेकशफानां यत्	१२,११
क्रतुर्दघो वसुः सत्यः	५६,११
क्रोणीयाद्यस्त्वपत्वाद्यं	४५५,१६

ख ।

खञ्जः काःश्च कुण्डिः खित्री	१०६,१७
-----------------------------	-----	-----	--------

ग

गङ्गायाञ्च गयायाञ्च	२६८,१८
गच्छन् देगांस्तरं यस्तु	२६८,२
गणगः क्रियमाणेषु	५२६,८
गते धयसि हृद्धानि	१८६,१

	पलाहः ।	पद्मपहाः ।
घृतं न केवलं कुर्यात्	...	१४४, ५
घ्राणेन विट्प्राहय	...	१०६, १३
—		
च ।		
चक्रवत्परिवर्त्तत	...	४३८, २६
चण्डालश्च वराहश्च	...	१०५, १३
”	...	१६८, ५
चण्डालान्नेरमेध्याग्नेः	...	२७, ३
चण्डालो जायते यज्ञ—	...	२१, ६
चतुर्थस्य पुनः कार्यं	...	४३६, १
चतुर्थे नवमे चैव	...	५७, १५
चतुर्थे पञ्चमे चैव	...	३४५, ६
चतुर्दश्यान्तु यच्छ्राद्धं	...	२८४, ५
चतुर्भिर्दोषैश्च	...	५२, २
चतुर्भ्यश्चाघापात्रेभ्यः	...	४२०, ६
चन्दनागुरुणी चोभे	...	१४४, ३
चन्द्रचयाहःपूर्वेषुः	...	७८, १४
चान्द्रायणं नवय्याहे	...	३४५, ११
चान्द्रः शक्तादिदर्शान्तः	...	३४१, १४
चिकित्सकान् देशकान्	...	४०, २
चित्तौ दर्भाः पथि दर्भाः	...	४८, १३

ज ।

जपेच्च पौरुषं सूक्तं	१०२, १३
जवादिक्कुसुमं भिण्ण्णी	१४३, १२
जलं क्षीरं दधि घृतं	१३३, १३
जातकर्म्मणि यच्छ्राद्धं	४३८, १६
जातयाज्ञे न दद्यात्तु	२६, १०
जातीचम्पककुन्दानि	१४२, ११
जातीदर्यनमात्रेण	१४२, १८
शुहुयात् व्यञ्जनदार—	१४०, १२
श्रातीनाञ्च भवेच्छ्रेष्ठः	२८०, १८
श्वेष्टीत्तररान् युस्मान्	१३२, १५
त्रियद्य वृषसंक्रान्त्यां	३०४, १

त ।

तत्रापि दैवरहितं	३८०, १२
तत आचामयेदिमान्	२०३, ८
तत एकादशाहे तु	३४०, ७
ततः पितामहादिभ्यः •	४२०, १०
ततः पित्रत्वमापन्नः	३८२, ८।४२५, ४
ततः प्रभृति वै प्रेतः	३१६, ८।३६२, ११
ततः प्रभृति पितरः	३०१, २।३२५, १६
ततः प्रभृति संक्रान्ती	३००, १५।३३०, ५।३४५, २०।३५८, २१		

ततः प्रातः ससुत्याय	८८,२
ततः सिद्धिमिति प्रीच्य	१११,१५
ततस्तानपतः स्थित्वा	२१४,८
ततस्त्रिन्नान् शृङ्गे तस्मिन्	१२०,५
ततन् वृषदेवाभ्यां	२१७,२१
ततः छात्रा निवृत्तेभ्यः	१०८,१
तत आचामयेदिप्रान्	२०३,८
ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु	२१८,१
ततो दक्षिणपूर्वस्थां	१८१,२
ततो द्वादशभिर्मासैः	३४३,१
ततो नित्यक्रियां कुर्यात्	२१८,६
ततोऽनिवृत्ते मध्याह्ने	१०८,१७
ततोऽन्नं बहुमंस्कारं	१०८,१५
ततोऽन्नं शृष्टमत्ययं	८८,२०।१६७,२
ततो मन्त्रं जपेन्मौनी	११८,१०
ततो यज्ञीयहचोत्य—	१२०,१५
ततो वृश्चिकमायाते	२८३,१०
तत्र ते पितरः पूर्व्वं	३२५,१८
तत्रापि महती पूजा	२७६,७
तत्राप्यसामर्थ्यधुतः	२५३,११
तत्राष्टमो मुहूर्त्तः यः	३१७,२०
तत्रामनानि देयानि	११०,१४

		पद्याः	पद्यः
तुलसीमन्थमाधाय	१४३,५
तुलादि पङ्गीत्वंगे	२८६,२
तुल्यांशुजालसम्पर्कात्	१०१,११
तृष्णीमिताः क्रियाः स्त्रीणां	४८७,८
तृष्णीं पृथगपो दत्त्वा	...	६८,४।१३२,११.	
वृतीयश्च-जपेन्मन्त्रं	११८,२१
वृतीया चैव माघस्य	२०४,१५
तेभ्यश्च पैढकः पिण्डः	४२७,१२
तेभ्यः पूर्वतरा ये च	४८३,३
तेभ्यो दद्यादयोगानं	१६७,८
तेषु दमेषु तं हस्तं	१८४,४
तैलमुद्वर्त्तनञ्चैव	१०८,१८
त्रयाणामायमाणाश्च	४४४,१३
त्रयोदशी नभस्ये या	२७२,२१
त्रयोदश्यां प्रयत्ने न	२६६,११
त्रयोदश्यां भाद्रपदे	...	३००,१०।३०३,१८	
त्रिपिबं त्विन्द्रियचीणं	१४,१
त्रिभिर्दमैः कृतं यत्तु	५२,११
त्रिभिः सपिण्डीकरणैः	४२५,१८
त्रिसुहृत्तापि कर्त्तव्या	...	३१८,८।३३५,२	
त्रिमहुषर्व्वरीड्रान्ध—	४२,१
त्रिष्वप्येतेषु युग्मांस्तु	५०७,१४

	पत्राङ्काः ।	पङ्क्त्याङ्काः ।
दर्भाः कृष्णाजिनं मन्त्राः	...	४८, ८
दर्भाः पवित्रमित्युक्तं	...	५१, ४
दर्भायैवासने दद्यात्	...	११७, १५।५५७, ७
दर्शय्यादन्तु यत्प्रोक्तं	...	३१४, २०
दशै तु माघमासस्य	...	३०३, ११, १८
दशां विवर्जयेत् प्राज्ञः	...	१४५, १
दारुणं चीरगं रौद्रं	...	३२०, ६
दारुणेषु च सर्वेषु	...	३२०, १
दिनत्रयाधिके विंशे	...	२६२, २१
दिवसस्याष्टमे भागे	...	३१३, ११।३१७, १२
दिव्यभौमान्तरीचाणि	...	२८५, १४
दीपमालाय कर्त्तव्याः	...	२८१, ११
दुर्गन्धिफेनिलक्ष्म्यु	...	१०१, १२
दुहिता पुत्रवत् कुर्यात्	...	४५७, २
देये पितृणां यावे तु	...	४८०, १३
देवानां नमसा कार्यं	...	३०३, १।१०४, ११
देवायन्तं तदीहेत	...	५४, १५
देवे युग्मान् यथाशक्ति	...	८२, ८
देवे कर्मणि पैत्रे च	...	८७, ५
देवे वा यदि वा पैत्रे	...	१०८, ४
दौहित्रैर्वा नरस्येष्ट	...	५००, १३
द्वादश्यामीहमानस्य	...	२८७, १५

पलाङ्काः । पङ्कजदाः ।

द्वादश प्रतिमास्थानि	३२८,६
द्वादशाहेन वा कुर्यात्	३५४,२०
द्वादशान्तु सिते पचे	२८२,१२
द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा	१११,७।११७,८
द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु	१२२,४
द्वितीयादिकयुग्मानां	३१७,२
द्वितीयेऽहनि भाण्डानां	२२५,८
द्विःस्त्रिं परिदग्धञ्च	२४,२
द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे	३०३,२१
द्वौ देवे प्राक् त्रयः पित्रे	८२,११।११२,८
द्वौ देवे पितृकृत्ये चीन्	८४,११
द्वौ मासौ मत्स्यमासेन	११,५

ध ।

धनं विद्यां भिषक्-	२८८,३
धानाथ मधुसंयुक्ताः	२०,४
धूपार्थं गुग्गुलं दद्यात्	१४४,८
धीताधीतं तथा दग्धं •	१४६,८

न ।

न कदाचित् मर्गोत्राय	३०,२२
न कुतचित् क्षता	१२२,१६

	पलाङ्काः	षड्गणकाः ।
नक्ताहृतमनुत्सृष्टं	...	१०१,१६
नक्षत्रं देवदेवेश	...	३१६,२
नक्षत्रे न च कुर्वीत	...	३१८,२१
न च द्विजातयो ह्ययुः	...	१७०,२
नचाश्रम्य जपेत्किञ्चित्	...	५१६,८
न जानाति दिनं यस्तु	...	४७८,१४
न तदश्रन्ति पितरः	...	१६८,११
न दशायन्तिकेनैव	...	५२५,१५
न निर्वपति यः श्राहं	...	३२७,७
नन्दायां भार्गवदिने	...	२६४,१६।२२०,१५
न पृथक् पिण्डदानन्तु	...	३५१,२०।३६०,४
न पैल्यज्ञीयो होमः	...	७,२
नवम्यां कुर्वतः श्राहं	...	२८७,१२
नवम्यां शुक्लपक्षस्य	...	३०३,८
न वहिर्जानुस्ववयाः	...	१७१,१३
न ब्रह्मचारिणः कुर्युः	...	३१,५
न ब्राह्मणं परीक्षेत	...	३४,७
न भिक्षभाण्डे मुञ्चीत	...	१५३,१२
न मिथीकृत्य दद्यात्तु	...	१४५,८
न स्नेच्छविषये श्राहं	...	१०५,१०
न मेऽस्ति वित्तं न धनं	...	२५३,१८
न योपिद्मः पृथग्दद्यात्	...	४८४,८

	पलाहाः ।	पङ्कजहाः ।
न रक्तमुल्वनं वासः
नवान्नं नैव नन्दायां	...	१४६,१८
नवाभालभने देवौ	...	२६४,१३
नवोदके नवास्त्रे च	...	५८,१६
न ग्राहे भोजयेन्मित्रं	...	२६५,११
न सन्ति पितरथेति	...	४१,६
न सृशेहामहस्तेन	...	२८१,५
न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत	...	१०१,१०
नावापसथ्यकरणं	...	३०३,१६
नाद्यादविधिना मांसं	...	४०६,११
नानिष्ठा तु पितृन् यावैः	...	२२०,८
मान्दीमुखं पित्रगणं	...	५०,४८५,२१
मान्दीमुखानां कुर्वीत	...	३०१,१५
मान्दीमुखानां कर्त्तव्यं	...	५१८,११
नाष्टकासु भवेच्छाहं	...	५०८,१०
मान्दीमुखास्वमूर्त्ताःस्युः	...	५२३,१८
नाप्रोचितं सृशेलिञ्चित्	...	३३६,११
मासपिण्डाग्निमान् पुत्रः	...	३३,१०।४३,६
नारङ्गञ्च सखर्जुरं	...	३५४,३
माघात् परतरः कालः	...	१०,५
मास्रमापातयेज्यातु	...	२८०,१६
नित्यनैमित्तिके कुर्यात्	...	१६१,५
	...	३४४,३

	पत्रादयः ।	पत्रादाः ।
नित्ययाहं देवहीनं	...	३८०,८
नित्ययाहमदैयं स्यात्	५,८३८६,१८१४३०,१२१५५८,२	...
नित्ययाहमहोमं स्यात्	...	३८०,५
निधायाद्य दर्भचयं	...	८८,१६
निपातो नहि मध्यस्य	...	५०६,८
निमन्त्रणं स्वागतञ्च	...	२२५,१३१२५१,२
निमन्त्रयीत त्रयपरान्	...	८३,६
निमन्त्रयीत पूर्वेषुः	...	७८,३११५१८३,१०
निमन्त्रयेद्द्विजं प्राञ्जं	...	८३,१४
निमन्त्रितयिरं नैव	...	८८,७
नियोजयेत् शुचीन्	...	१४१,१८
निरद्भुष्टन्तु यच्छ्राहं	...	८८,१३
निरामिषं सकृद्भुञ्जा	...	७७,७
निरूप्य चतुरः पिण्डान्	...	४२१,१२१४२२,१४
निर्दग्ं मलिनं जीर्णं	...	१४६,१४
निहत्ते पितृयज्ञे तु	...	२१६,१५
निहत्य प्रणिपत्याथ	...	२१७,१८
निपेककाले ह्येभि च	...	४८४,१६
निहन्नि सर्वमित्यादिः	...	१८१,२०
नीलघ्रीवो रक्तगिराः	...	१४,३
नीषीमध्ये च ये दर्भाः	...	४८,१७
नीषीं विस्रंस्य च जपेत्	...	१८५,१५

	यत्नाद्वाः ।	पङ्कजद्वाः ।
पद्मविल्वार्कधूसुर —	...	१४२,७
पयोमूलफलैः शाकैः	...	८,२
परकोयगृहे यस्तु	...	१०४,२
परदारैषु जायेते	...	३८,८
परपूर्वापतिः स्तेनः	...	४१,१८
परमात्रेण यो दद्यात्	...	१३,१५
परिवेषयेत् प्रयतो गुणान्	...	१५८,१६।१६४,८
परिष्कृते प्रदद्यात्तु	...	१०८,१
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान्	...	२०१,८।२१०,१।२११,१३
पथाच्च वैश्वदेवाद्यान्	...	२१३,८
पथाद्द्विसर्जयेद्देवान्	...	२१३,५
पाकादि न प्रगंशेरन्	...	१६८,१६
पाणिप्रक्षालनं दत्त्वा	...	११७,२
पाणिप्रक्षालनं दद्यात्	...	१११,५
पाणिभ्यान्तूपसंगृह्य	...	१५८,८
पात्रे तु मृन्मये यस्तु	...	२५३,८
पात्रं वनस्पतिमयं	...	१२६,११
पानीयमप्यत्र तिलैः	...	१००,१५
पापिठमपि शुद्धेन	...	४३२,५
पारक्ये भूमिभागे च	...	१०४,१४
पार्व्येण विधानेन	...	५८,६
पार्व्येषु तु मर्त्येषु	...	३८८,१

पलाङ्गाः । पङ्कजङ्गाः ।

पालाशे ब्रह्मवर्चस्वी	१२०,१'
पिञ्जल्याद्यभिसंगृह्य	१८२,१३
पिण्डनिर्वपणं कार्यं	४७,७
पिण्डानां मासिकं श्राद्धं	३२४.१८
पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भाः	४८,८'
पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं	...	३२३,१०।३२४,१६	
पिण्डांश्च गोऽजविप्रेभ्यः	...	११६,२।४०५,१४	
पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रां	...	३२६,१७	
पिण्डैर्मातामहांस्तत्र	...	२०३,२	
पितरः क्षिप्रमायान्ति	...	१७४,१८	
पितरः पर्वकालेषु	...	२५५,६	
पितरो यत्र पूज्यन्ते	...	८३,१२।५००,४	
पिता पितामहश्चैव	...	१७३,६।२४२,८	
पिता पितामहो भ्राता	...	३५७,१८	
पितामहः पितुः पश्चात्	...	४३३,२	
पितामहे सजीवे वै	...	४३४,६	
पिता यस्य तु वृत्तः स्यात्	...	७४,७	
पितुः पितामहे यद्वत्	४३१,१७	
पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या	...	४५६,८	
पितुः सपिण्डतां हत्वा	...	३५२,१५	
पितृयज्ञन्तु निर्वर्त्य	...	६,१५	
पितृतीर्थेन सतिलान्	...	२००,१०	

पितृतीर्थेन तत्तोयं	१३१,१
पितृपात्रे निधायाय	३८८,५
पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या	२०३,४
पितृभ्यश्च ततो दद्यात्	१६४,१०
पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यः	२१८,१६
पितृयज्ञान्तु निर्वर्त्य	६,१५।३८८,१८
पितृनर्चयन् प्रतिपदि	२८०,४
पितृनेवागयेत्तत्र	४१०,१६
पितृन् निमन्त्रयेत् पादौ	५३,१८।५४,४
पितृन् सन्तर्ष्य विधिवत्	२१८,२
पित्रदानाय मूले स्युः	२५४,१८
पित्रादित्त्रयपत्नीस्तु	३१०,१४
पित्रादिनवदैवत्यं	२००,१६
पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यः	१५०,८।१५५,८
पिप्पलीं मरिचञ्चैव	१८,१८
पिप्पलीं मरिचं हिङ्गुं	१८,१३
पुत्रमायुर्धनं धान्यं	२८२,५
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय	३०८,८
पुनर्भोजनमध्यायं	८८,१६
पुनर्भोजनमध्यायं	८८,१६
पुराणवेत्ता घर्मज्ञः	३५,१०
पुरोखो माद्रवाय	५६,१६

पूजयित्वा द्विजाग्रगणां	...	पत्ताहाः पञ्चमहा ।
पूर्वं निमन्त्रयेद्विमान् ५५,१८
पूर्वार्हे दैविकं श्राद्धं	...	५३,१०।८२,१८
पूर्वाग्निं मातृकं श्राद्धं	...	३११,०।५०८,१८
पृथक् तयोः केचिदाहुः ३०८,१७
पृथक् पृथक् चासनेषु ८३,४
पृथिवीं ते पावमित्यन्नं ११२,१५
पैष्टकं प्रथमं पात्रं ३,४।१६१,१८
पीनर्भवथ काणय १३६,२०
पीर्णमासी तथा माघी ४०,८
पीपे चैत्रे क्षणपक्षे २६०,१
प्रक्षाल्य विप्रपादांश्च २६५,२
प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान् ११३,१३
प्रतिसंयत्सरश्चैव २८८,१०
प्रतिसंयत्सरं कार्यं ३५२,३
प्रत्यग्रमेकदा स्त्रियं ३७८,१३
प्रत्यर्द्धं द्वादशे मासि २५,१।१५७,१
प्रथमं प्राङ्मुखो भूत्वा ४३८,१८
प्रथमेऽहनि यो दद्यात् १०८,१३
प्रदक्षिणन्तु देवानां ४५१,१४
प्रदक्षिणमनुव्रज्य ४५,२०
प्रदानं यत्र यत्रैषां २१८,५
 ४६८,२१

प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु	...	पलाढ्याः । पङ्कजढ्याः ।
प्रेतसंस्कारकर्माणि	...	३७४, २।३८३, १६
प्रेतानामिह सर्वेषां	...	३४६, २०
प्रेते पिष्टत्वमापन्ने	...	३६०, ५
प्रेथो ग्रामस्य राज्ञश्च	...	३६३, ८
प्रौष्ठपद्यामतीतायां	...	४०, ४
प्रौष्ठपद्याः परः पक्षः	...	२७१, २०।२७२, १३
	...	२७७, १८।२८१, १८।२८७, २

फ ।

फलं तालतरूणाञ्च	१८, ७
-----------------	-----	-----	-------

ब ।

बर्हमानाममायस्यां	३३०, ७
बर्हमानेन्दुपक्षस्य	३१७, ६
बलिं दद्याच्च विधिवत्	१८६, ३
बहिःप्रदक्षिणं कुर्यात्	२१४, ११
बहस्यं वा स्वगृह्योक्तं	...	१२३, १८।१८८, १५।२०८, १८	
बह्नीनामिकपत्नीनां	४६५, २
बृहः शौचस्मृतेर्लुप्तः	२८६, १८
बृहत्पत्रक्षुद्रपशु-	५२५, १२
बैश्वदेव्यां तृतीयायां	२५७, १०
ब्रह्मणे दक्षिणा देया	५४, २१

भिचार्यमागतान् वापि	...	पलाशः । पद्मशः ।	...
सुक्तवत्सु ततस्त्रेषु	३८,१५
भुञ्जानेषु तु विप्रेषु	१०५,८
भूतविदाऽप्यमायस्या	१०१,४
भृतकाध्यापकः क्रूरः	३२८,१०
भोजयेद्यापि दौष्टिखं	३८,४
भ्राता या भ्रातृपुत्री वा	३६,८
भ्रातृभ्राता स्वयश्चक्रे	३५५,१२१४६५,१८
	४३८,१८

म ।

मण्डलानि च कार्याणि	१४०,२
मद्यपः स्त्रिणी चैव	१००,२
मधुकं रामठश्चैव	१८,४
मधु चाज्यं जनं पुष्यं	४२९,१४
मध्याह्न्यापिनी या तु	३१८,४
मध्याह्ने मर्त्यदा यस्मात्	१०६,१५
मध्ये चेदपिमासः प्यात्	१४८,२१
मध्याह्न्यतिनमित्येण	२०४,१४
मध्याह्न्यतिनमग्निर्ध	१८८,१८
मनसा निययं हत्वा	४३८,०
मन्वादेव कर्त्तव्यं	३३८,८
मन्विष्टुण्यु सामो षे	२८०,०

मृतस्य न भवेद्दार्ता	४०८, ६
मृताहनि च कर्त्तव्यं	३०८, ६।३४२, ११
मृताहनि च कर्त्तव्याः	३०८, १।४४१, ११
मृते पितरि पुत्रेण	४६१, ०
मृते पितरि यस्याय	४४८, १८
मृते पितरि वै पुत्रः	४२३, ५
	३८०, १३

य ।

यस्मी च पशुपालय	४०, ६
यस्योक्तं दृश्यमानेऽपि	१२८, १०
यस्यवागुनि सुष्टयाश्च	८०, १५।१८५, ८
यस्योपवीतं यो दद्यात्	१४०, १०
यत् किञ्चित् घण्यते गृहे	२२३, १२
यत् किञ्चिन्मधुना मिर्यं	११, १५
यत्कृतं धनुषि त्राढं	२६२, ११
यतः कुतपित् मंग्राव्य	२४१, १५
यतिस्त्रिदण्डी कर्हसा	३१३, ५
यसु भुङ्क्ता पुनर्भुङ्क्ते	१००, ८
यस्य कृपांशु विप्रेभ्यः	१५०, १६
यत्र यत् क्रियते कर्म	४३, ११
यत्र यत्र प्रदातव्यं	४०१, ६
यथा श्रेयापरः परः	३१५, १०

	पल'हाः ।	पङ्क'हाः ।
यथासुखं यूपध्वं भोः	...	१६६,१८
यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ	...	२६१,४
यद्दाति तिलोन्मियान्	...	१६३,१०
यदा चतुर्दशीयामं	...	३२८,६
यद्गर्हितेनार्जयन्ति	...	२२२,१०
यदुक्तं यदहस्त्वैव	...	३२८,८
यद्येकं भोजयेद्विप्रं	...	७३,६
यत्र सर्वार्थमुत्कृष्टं	...	१०१,५
यद्दृष्टितगिरा भुङ्क्ते	...	१६८,३
यत्र सर्वार्थमुत्कृष्टं	...	१०१,५
यत्राग्रातं स्रगाखायां	...	१२४,३
यथासुं सविता याति	...	३१५,६
यथाः प्रियहृषो मुद्राः	...	१८,१०
यथास्युना तु देवानां	...	४३,१४।१२०,१६
यथैरन्वयकीर्त्याद्य	...	११८,६।१२०,१८
यः मपिण्डीक्षतं प्रेतं	...	३८२,१४।४६८,६
यम् पानितने भुङ्क्ते	...	१०१,११
यथादभ्याहता माया	...	३२६,१०
यग्निंशो मंश्रयाः पूर्वं	...	१३५,१२।५१८,१२
यग्निचये पुराणे वा	...	५०,१८
यग्निचष्टे द्वादशैकय	...	३३०,१
तस्य ते प्रतिगच्छेयुः	...	२५४,८

	पलाहाः ।	पट्टाहाः ।
यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां
यस्य मित्रप्रधानानि	...	३८२०
यस्य संबन्धरस्य प्राक्	...	४१८
यस्मैतानि न दीयन्ते	...	१५३,६
यानि च व्यवहार्याणि	...	३६२,४
यानि पञ्चदश्याद्यानि	...	१०,०
यानि चिं ममनुप्राप्य	...	२८५,८१४६,८
यावच्च कन्यातुल्यो	...	३१५,१६
यावदष्टश्च यो दद्यात्	...	२८१,०
युग्मानिव स्वप्ति याण्य	...	३८८,५
युवानस्य गृहे यस्य	...	२१३,१८
ये चात्र विष्णुदेवायं	...	२८२,३
येयं दीपान्विता राजन्	...	११०,१६
ये समाना इति हाभ्यां	...	२८१,६
येरिष्टं विविधैर्यज्ञैः	...	४२१,१६१४२५,२
यो ददाति शुद्धोन्मियान्	...	३६४,१८
योनिक्रियावबोधायैः	...	१५,८
योऽप्रमथमना भुङ्क्ते	...	८०,८
यो यः कथित् तौष्यात्तान्	...	१६८,०
	...	२६०,८

	२ ।		
रक्षणाय तु यद्दत्तं	११४,३
रघोद्गांथ जपेन्मन्त्रान्	११२,१८
रघोद्गमन्त्रपठनं	१०३,४
रजस्रला घ या नारी	८०,८
रत्निमाताः प्रशस्ता वै	४०,२०
रविशुक्रदिने चैव	१००,०
राजतैर्भाजनैरेषाम्	१२६,६
राजतन्तु तथा पात्रं	२२२,०
राजसूयाग्नेध्याभ्यां	२८५,१८
राजाभाषान् मसूरांघ	२१,१२
रात्रौ श्राद्धं न कुर्वीत	१०५,८
रामटं मागधचैव	१८,६
राहुदुर्गगदत्तं हि	२६५,१८
राहुदुर्गनभक्तानि-	१००,१८
रघुं लभियुतं क्रियं	१०५,१
रोगो धीनातिरिक्ताङ्कः	१८,१
रोहिताभिषमुन्मथं	१४,६
रोहिताभिष पाटोभं	१६,२
रोहिणेय तु मांसेन	११,८

	ल ।		
लेपभाजयतुर्थादाः	१८०,२२
लोके श्रेष्ठतमं यत् स्यात्	१०४०,१८
	<hr/>		
	य ।		
वर्ज्यानि कुर्वता ग्राहं	८८,२
वर्षास्त्रमेध्यगाकेय	२५५,१७
वस्ताभावे क्रिया नास्ति	१४५,१९
वसोत्तरं गन्धपूर्व्यं	१३०,८
वाग्भायदुष्टश्च तथा	२४,६
वामवाजैकपादक्षं	१०,१६
वाससा चावधूतानि	१६१,८
वित्तगाद्येन रक्षितं	२१७,२
विदेगगमनश्चैव	३५८,३
विपरीतायनगर्ता	३०१,८
विमान् पूर्व्यं परे वाञ्छि	३६,१५
विषासादिः कर्मगतः	४७४,७
विष्णोर्देवाः कृतदत्ता	५८,१५
विषयान्तरं मर्म	१६,८
विषयापदगमनादि—	२८२,१८
विमर्शयेत् प्रीतिपथः—	२११,११
विश्वं न्य प्राज्ञानां प्राङ्	२००,१५

		पताहा । पञ्चदशः ।
वीभक्तमगुचिं नग्नं	...	८७ १।१०७,७
हृत्पु दीपो दातव्यः	...	१४५,८
वृश्चिके शुक्लपत्रे तु	...	२६२,१०
वैशाखमासस्य तु या	...	३०२,८
वैशाखे शुक्लपत्रे तु	...	३०३,२
वैश्वदेव्यां तृतीयायां	...	२५७,१३
वैशाखादिपदे चन्द्रे	...	२८२,१६
व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं	...	३०१,१३
व्रतस्यमपि दौहित्रं	...	३८,६

 ग ।

गक्षुभिः पिण्डदानञ्च	...	२६८,६
गक्षध्वजनिपाताद्गः	...	२८२,३
गक्षोऽथोत्पः सिद्धा	...	१२८,६
गरुडमस्तयोः केचित्	...	२६२,१
गङ्गाघोरमंयुक्ताः	...	१८,२०
गङ्गासर्घ्यादिके कार्यं	...	६७,१३
गङ्गासर्घ्योस्तु मांसेन	...	११,११
गङ्गां कामायमं गोमं	...	१०७,८
गङ्गापङ्कजमुद्गे	...	८८,१२
गङ्गाविप्रहृतानां च	...	२८५,२१
गङ्गासु कामानाद्यम्	...	२४६,८

	पत्राङ्काः ।	पङ्क्त्याः ।
शाकमारण्यकश्चैव
शाकैस्तृतीया कर्त्तव्या	...	१८,१०
शालघामगिलाये तु	...	२५५,१
शालघामगिलायान्तु	...	८२,२
शाल्यस्य दधिमध्वत्तं	...	८१,२०
शिवनेतीह्वयं यस्मात्	...	११,१८।५२२,२
शुक्राहारकसंयुक्ता	...	२१२,१२
शुक्रपक्षस्य पूर्वार्द्धे	...	२८८,१२
शुक्रपक्षे त्रियिर्माघा	...	२११,११
शुक्रपक्षे मथं धान्यं	...	२१६,८
शुचिं देगं विविक्ष्व	...	२६१,१०
शुचीभूतेन दातव्यं	...	१०२,१
शूद्रगिण्यो गुरुयैव	...	४८०,१५
शूद्रस्य दगमः पिण्डः	...	४०,११
शुद्धिं दंष्ट्रि ननि-व्याम-	...	२४६,१२
श्यावदन्तोऽय एन्नीटः	...	२८६,१२
श्रहायुक्तः शशिर्दामाः	...	४२,७
श्रवणाग्निधनिहार्द्रा-	...	८१,८
श्रावणेनापि कर्त्तव्यं	...	१०१,१०
श्रावणपुष्यस्य	...	२०४,१८
श्रावणपुष्यस्य	...	४१८,१
श्रावणपुष्ये द्विजातीनां	...	२६,१२।२८,१४
श्रावणपुष्ये ममृत्पक्षे	...	४८८,१।४८०,२

सपिण्डीकरणान्ता हि	३५८,८
सपिण्डीकरणे विप्रान्	४१८,३
सपितुः पितृकार्येषु	५५२,१
समतौते दग्धाहे तु	३४०,२१
समत्वमागतस्यापि	२८४,२
समुत्सृजेत् भूतावतां	१०५,१०
समूलान् दक्षिणाग्रांश्च	१८०,१८
सर्पिः कृष्णाः सिता रक्ताः	३१३,७
सर्पेहिता गृगेर्व्याघ्रैः	२८२,१२
सर्व्वेव पितः प्रोक्तः	६२,११
सर्व्वं पर्युपितं वर्ज्ज्य	१४३,१७
सर्व्वं प्रदक्षिणं कार्य्यं	३११,१०
सर्व्वस्तेनापि कर्त्तव्यम्	२६५,८१२७८,१
सर्वायामविनिर्मुक्तैः	८०,१०
सर्वाभावे वनं गत्वा	२५३,१७
सर्वाभावे स्त्रियः कुर्य्युः	३०४,१५
सर्व्वेषान्तु मतं कृत्वा	४५०,१
सहपिण्डक्रियायान्तु	२५२,६
संबन्धरं तथा गव्यम्	१५,४
संस्थितायान्तु भार्यायां	४३१,८
सा त्रिपिण्डदहोरात्रं	३१६,८
सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्वात्	३०६,११

	पञ्चाङ्गः ।	पञ्चाङ्गः ।
सिद्धेदस्वीनि सर्व्वाणि	...	४५,४
सिताः सुमनसः श्रेष्ठाः	...	१४१,१४
सितानि च सुगन्धीनि	...	१४२,४
सिद्धाः क्षताय ये भक्ष्याः	...	२४,४
सिंहार्यकैः क्षुण्णतिलैः	...	१०८,८
सिनीवाली द्विजैः कार्या	...	३२०,१८
सीमन्तोन्नयने चैव	...	४८०,१२
सुखमैस्त्रैरनुज्ञातः	...	२००,८
सुवर्ण-रुप्य-ताम्राश्म-	...	१५१,१८
सुगिण्डः शब्दरहितः	...	१४५,६
सुस्रधेत्यागियां युक्तां	...	५६,१
सूतकान्ताद्वितीयेऽङ्कि	...	३३८,१८
सूतकान्ते गृह्याहं	३३०,२१३८,१५१४४४,११	
सूतके सूतके चैव	...	२८८,२०
सूर्यस्य सिंहसंक्रान्त्यां	...	३०४,८
सुतुहसजनादीनां	२६०,४१४८०,११	
सुश्रयं मवणं तदत्	...	२०,१३
सुश्रयं मागरीयस्य	...	२०,८
सोमपा नाम विषापां	...	०४,३
सौरभं वक्ररथ्यान्ते	...	२८४,१०
सोमस्यं वाज्रतं ताम्रं	...	१३६,५
सुरसामनपिण्डेषु	...	४८,१८

	पलाङ्गाः ।	पङ्कजः ।
स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते	२८०,६
स्त्रीणाममन्त्रकं याद्वं	३००,१८
स्त्रीभिर्वर्णावरैः शूद्रैः	२८,५
स्थालीपाकं पशुस्थाने	२५०,४
स्रातोऽधिकारी भवति	१००,१८१२६,८
स्नानं दानं जपः याद्वं	३०६,६
स्नानं सन्ध्या जपो होमः	३०६,२
सृष्टमुद्धृतमन्त्रव्र	१३८,२
स्मरणं कीर्त्तनं केलिः	७८,१८
स्वतस्तु स्रोत आपन्नं	१६१,२
स्वदारनिरतयैव	२२१,३
स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्	४८६,०
स्वर्गं ह्यपत्यमोजय	२८८,२०
स्वगाखात्रयमुत्सृज्य	१२५,५
स्वस्त्रीय-ऋत्विक्-जामातृ-	३४,१८
स्वाध्यायं यावयेत् पितृ	१०२,८
स्वाहा कुर्यान्न मन्त्रान्ते	१५१,८
स्नेन भर्त्सा मह याद्वं	६५,८१४२८,०
स्नेन भर्त्सा महेवास्याः	४२६,१८१४२८,१८

ह ।

हंसे वर्षासु कन्यास्ये	२८३,१८
हतमथोत्रियं दानं	२११,१०
हतमथोत्रियं थाढं	८१,११
हविषा संस्कृता ये तु	२६१,७
हविषा संस्कृतानान्तु	१०८,०
हवित्यात्रेण वै मासं	१३,१६
हरिता यज्ञिया दर्भाः	४६,८
हस्तादत्ताय ये स्नेहाः	१५८,१६
हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी	१०७,५
हुतशेषं प्रदद्यात्तु	१५६,२
हुतावगिटमवन्तु	१५६,२०
होमे प्रदाने भोज्ये च	१०५,१५

आङ्गिक्रियाकौमुदी ।

ॐ नमो गोविन्दाय ।

पूतं पञ्चमरागतोऽपि सुभगं बालाविलासादपि ।
श्लाघ्यं कोकिलकूजितादपि मनोमोहं मनोजादपि ।
शीतं शीतमयूखतोऽपि मधुरं माध्वीकमधादपि ।
श्रीगोविन्दपदारविन्दसुरलीलाहाकारमृाराधुमः ॥
श्रीगोविन्दपददन्दनखेन्दुरुचिसंस्तितिः ।
पन्तयिन्नाभिरुद्गान्तचिसाध्वान्तं धुनीतु नः ॥
येन ज्योतिषपद्मज्यु नितरां मार्त्तण्डविम्बयितम् ।
श्रीगोविन्दपदारविन्दयुगले नीलामरानायितम् ।
वेदान्तप्रतिसन्ततिविषयगोम्भे हिमाद्रोयितम् ।
केषां नो परिगोनिती गणपतिर्भटः सतां दम्बिधः ॥
तत्तनुजन्मा विदुषामसुरागमपूजिकाभिरामिष्ठः ।
मधुरिपुपदारविन्दश्यामृतमाधुरीरमाभिष्टः ॥

आलोच्याखिलसंग्रहानविकलं दृष्ट्वा पुराणान्यपि
 प्रोक्ताः सम्यग्यो विविच्य मुनिभिर्मन्वादिभिः संहिताः ।
 श्रीमत्तातपदारविन्दविलसङ्गुलीभरोद्देशतः
 श्रीगोविन्दकविः करोति गहनां श्राद्धक्रियाकौमुदीम् ॥

अथ श्राद्धस्वरूपं निरूप्यते ।

तत्र केचित्—

पृथिवी ते पात्रमिति मन्त्रकरणकपात्रालम्भनपूर्व्वको हवि-
 स्त्यागः श्राद्धमित्याहुः ।

तत्र, पिण्डपितृयज्ञेऽव्याप्तेः, न च तत्र लक्ष्यमिति वाच्यं,
 गोभिलेन पिण्डपितृयज्ञमभिधाय तच्छ्राद्धमितरदमावस्थाया-
 मित्यनेन तस्य श्राद्धत्वाङ्गीकारात् ।

नचान्मावस्थायां तत्पिण्डपितृयज्ञरूपं कर्म इतरच्छ्राद्धमन्वा-
 ह्यर्थपात्राभिधेयञ्च कार्यमिति सूत्राचरार्थ इति वाच्यम् ।

विशेषणीभूतानामितरादिशब्दानां विशेष्यजातीयप्रतियोग्यु-
 पस्थापकत्वनियमादत्रापीतरदित्यस्मात् प्रतियोगिनः पिण्डपितृ-
 यज्ञस्य श्राद्धसजातीयत्वावगमात् अन्यो घृष्ट इति वत् अन्यथा
 इतरकृत्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः । किञ्च एकोद्दिष्टश्राद्धे नित्यश्राद्धेष्यंति-
 व्याप्तेः हुतश्रेयं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपति पृथिवी ते पात्रं इति
 पारस्करोक्तमन्त्रलिङ्गेन पात्रालम्भनश्राद्धात्, मन्त्रोच्यते जुहोमीत्य-
 मृतपदस्य हुतश्रेयवाचकत्वेन पात्रालम्भनस्य पदाङ्गत्वात् ।

तथाच मनुः—

विघसं भुक्तशेषन्तुं यन्नशेषन्तयामृतम् । इति ।

न च

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् पठन् ।

इति वचनानुसारात् मन्त्रे स्वधातुल्यलक्षणेति वाच्यम् ।

इतशेषस्यैव स्वधातुल्यतया चिन्तनाद्बचनायौपपत्तौ मुख्यार्थ-
ब्रामाभावात् मन्त्रे लक्षणाया अयोगात् ।

अन्यसु—

वेदबोधितसम्बोधितदेवतो हविस्व्यागः श्राद्धमित्याह ।

तदशुद्धं यजुर्वेदिनां तर्पणेऽतिव्याप्तिः ।

न च हविःपदेनाग्निप्रक्षेपार्हादनीयद्रव्यस्य विवक्षितत्वात्
जलस्य चाग्निप्रक्षेपयोग्यत्वाभावात्त्रातिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

दद्यादहरहः श्राद्धमन्त्राद्येनोदकेन वा ।

इति मनुना नित्यश्राद्धविधानात् । तत्र जलस्याग्निप्रक्षेप-
योग्यत्वाभावादव्याप्तिः ।

किञ्चाग्निप्रक्षेपरूपाङ्गविधिज्ञाने श्राद्धज्ञानं श्राद्धज्ञानेऽग्नि-
प्रक्षेपरूपविधिज्ञानञ्चेत्यन्योन्याश्रयो-दुर्निवारः ।

किञ्च अस्मि अस्मिके इति मन्त्रं करणकार्मिकाहोमेऽति-
व्याप्तेः तत्र हविस्व्यागस्य देवताया अनेनैव मन्त्रेण वेदेन
सम्बोधितत्वात् ।

पितृनुद्दिश्य ब्राह्मणस्त्रोक्तारपर्यन्तो हविस्व्यागः श्राद्धमिति

कल्पतरुलक्षणमप्यनुपादेयं सथाभिनामात्मश्राद्धे देवश्राद्धे सन-
कादिश्राद्धे चाथ्याप्तिः पितृवलिदाने चातिव्याप्तिः ।

अपरस्तु गन्धादिपञ्चकान्यतमदानपूर्वको हविस्स्यागः श्राद्ध-
मित्याह ।

तदपि पिण्डपितृयज्ञाभ्यामग्रा विष्णुपूजादावतिव्याप्त्या च
हेयम् ।

वस्तुतस्तु वेदबोधितसम्बोधनपदोपनीतोद्देश्यकर्तृर्णेतः
प्रधानो हविस्स्यागः श्राद्धमिति लक्षणम् ।

अस्यार्थः—

मुन्यन्नानि प्रयः सोमो मांसं यच्चानुपस्कृतम् ।

अक्षारलवणञ्चेति प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

इति मन्वादिनानामनुक्तदिशा वेदबोधितादनीयद्रव्यमिह
हविष्वेनाभिमतम् । मनुवचनेऽनुपस्कृतमविहृतमित्यर्थः । वेद-
बोधितसम्बोधनपदोपनीत उद्देश्यो द्रव्यस्वामित्वेनाभिमतो यः
तेन विष्णो इदमर्घं तुभ्यं नम इत्यत्र नातिव्याप्तिः सम्बोधनपदस्य
वेदबोधितत्वाभावात् ।

न च

निवेदयामि भगवते जुषाणैदं हविर्हरे ।

इति विष्णुनेधेयदानेऽतिव्याप्तिरिति वाच्यम् ।

निवेदयार्पणमन्त्रोऽयं सर्वाङ्गानि नियोजयेत् * ।

इत्युत्तरादेन तस्य नैवेद्यसमर्पणमन्त्रत्वेन विधानात् त्याग-
मन्त्रत्वाभावात् ।

नाप्यम्बिकाहोमेऽतिव्याप्तिस्तत्र सम्बोधनपदस्य वेदत्वेन वेद-
बोधितत्वाभावात् ।

तर्पणैतरपदं यजुर्वेदिप्रैततर्पणेऽतिव्याप्तिवारणायैति । प्रधान-
पदन्तु अर्घ्यपिण्डयोरप्रधानाङ्गयोर्ध्यावर्चनायावश्यं देयम् । प्रधान-
द्यान्नोत्सर्ग एव

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति हारीतेनार्घ्यपिण्डयोर्वर्जनात् प्रधानस्य च वर्जनासम्भ-
वात् पिण्डपितृयज्ञगयाऽपिण्डदानयोस्तु कर्मान्तरत्वात्तत्र तयोरेव
प्राधान्यमिति तत्र नाव्याप्तिः । तथा सत्यप्यङ्गत्वे हृदियादस्य
प्रकृतकर्माणोऽभ्युदयात्मतया देवश्राद्धस्य च—

तेषामारक्षभूर्तं हि देवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥

इति मनुना रक्षावत्ताफलकथनादस्ति प्राधान्यम् ।

कर्माङ्गत्वेऽपि सन्ध्यायाः प्राधान्यवदिति तत्र नाव्याप्तिः ।
एवञ्च सश्राप्तिनामात्मश्राद्धे जीवत्पितृकश्राद्धे सनकादिश्राद्धे च
सत्क्षणमनुगतमेवेति ।

अथ सर्वेषां प्रकृतित्वात् प्रथमं पार्ष्णश्राद्धं विविच्यते ।

भविष्यपुराणे—

अभावस्यां यत् क्रियते तत् पार्व्वणमुदाहृतम् ।

क्रियते पर्व्वणि यत् तत् पार्व्वणमिति स्थितिः ॥

पर्व्वान्वष्टका माघीपौर्णमास्यादि ।

यथा हारीतः—

अष्टका माघ्यभ्युदया स्तीर्थद्रव्योपपत्तयः । इति ।

अभावस्यायां श्राद्धविधिमाह गोतमः—

अथ श्राद्धमभावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
कृष्णपक्षस्य सर्व्वस्मिन् काले वा नियमः शक्तित इति ।

अभावस्यायां मुख्यविधिस्तत्राशक्तिसम्भावनायां कृष्णपक्षस्य
पञ्चमीप्रभृति वा यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ कार्य्यम् “सकृत् क्षते
क्षतः शस्त्रार्थे इति न्यायात् । अत्राप्यशक्तिसम्भावनायां सर्व्व-
स्मिन् कृष्णपक्षे यस्यां कस्याञ्चित्तिथौ कार्य्यं तत्र चतुर्दशीं
वर्ज्जयित्वा इति बोध्यम् ।

तथाच मनुः—

पितृयज्ञन्तु निर्व्वर्त्त्यं विप्रश्चन्द्रचयेऽग्निमान् ।

पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

इत्यादिना अभावस्यायां श्राद्धमभिधाय तत्राशक्तौ

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्ज्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

श्राद्धे अगस्तास्त्रिभ्यो यथैता न तथेतराः ॥

इत्यनेन कृष्णपक्षे चतुर्दशीं वर्ज्जयित्वा अनुकल्पविधिं
निरग्नेरेव नतु साम्नेः ।

मनुः—

न पैत्यत्रियो होमो लौकिकेऽग्नी विधीयते ।

न दर्शेन विना याज्ञमाहिताग्नेर्हि जन्मनः ॥

दर्शएवान्युद्धरणस्य विहितत्वादङ्गभूतहोमवाधात् पार्वण-
याहं दर्शेन विना नास्ति अन्वष्टकादिषु विप्रपाण्यादौ होमः ।
अत्र दर्शेतिकर्त्तव्यतां विना न याज्ञमिति हलायुधः । तत्र
लक्षणाप्रसङ्गाद्वाक्यभेदापत्तेय ।

तथाच विष्णुपुराणे—

मासि भास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

अष्टकासु प्रकुर्वीत काम्यानन्यान् शृणुष्व मे ॥

असितपक्षे पञ्चदश्याममावस्यायामित्यर्थः ।

याज्ञवल्कीनापि—

अमावस्याष्टकावृत्तिः क्षणपक्षोऽयनुद्दयम् ।

इत्यनेन प्रथमममावस्यायामित्युक्त्वाऽयं कौ० इति क्षणपक्ष-
मात्रेऽपि विधिरुक्तः ।

एवञ्च यानि यानि क्षणपक्षविधायकानि तानि सर्वाणि
अमावस्यायामशक्तिसम्भवेन विषयकाणि ।

यथा च कात्यायनः—

याज्ञाभिन्नः याहं कुर्वीत कन्यामपरपक्षं नातिक्रमेत् ।

यैजवापः—

क्षणपक्षे याहं कुर्वीत अन्नं सुसंस्कृत्य ।

ब्रह्मपुराणे—

पयोमूलफलैः शकैः कृष्णपत्रे च सर्वदा ।

पराधीनः प्रवासी वा निर्धनो वाऽपि मानवः ॥

मनसा भावशुद्धेन शक्ये दद्यात्तिलोदकम् ।

आपस्तम्बः—

मासि मास्यपरपक्षस्यापराहः श्रेयान् ॥ अथापरपक्षस्य
जघन्यान्वहानि सर्वेष्वेवापरपक्षस्याहःसु क्रियमाणे पितृन्
प्रीणाति ।

जघन्यानि दशम्यादीनि श्रेयांसीत्यर्थः । पक्षं व्याप्य क्रिय-
माणे शक्ये पितृप्रीत्यतिशयः फलमित्यर्थः ।

यत्तु—

अपरपक्षस्य यदहः सम्पद्यते अमावस्यान्तु विशेषेणैव ।

इति निगमपरिशिष्टवचनम् ।

तस्यायमर्थः—अमावस्यायां विशेषेणैव प्राधान्येनैव श्राद्धं
कुर्यात् तत्रायत्कौ अपरपक्षमात्रे यदहः सम्पद्यते यस्मिन्नहनि
शक्तिः स्यात् तत्र कुर्यादिति । अयमर्थो गोभिलेनापि
स्वहस्तितः ।

यथा गोभिलः—

अथ श्राद्धममावस्यायां पितृभ्यो दद्यात् पञ्चमीप्रभृति वा
अपरपक्षस्य यदहः सम्पद्यते तदहः पूर्वेषुर्वाङ्गणानामन्तेति ।

अतएवामावस्याविहितपार्व्येणश्राद्धं करित्ये इत्येव वाक्यं
कुर्वन्ति । अन्ययामावस्यायां प्राशस्यात् कृष्णपत्रे मुख्यविधिः

कृष्णपक्षविहितयाहुमिति वाक्यमभावस्यात्राहे स्यात् अमावस्या-
निमित्तेन विधानाभावात्तस्य याहुस्य :पार्श्वेणथाहानुपपत्तिः
स्यात् ।

एतेन—सामान्यकृष्णपक्षप्राप्तं याहुमनूयं ब्रह्मपुराणे तदेव
याहुमश्वयुक्कृष्णपक्षगोचरतया दिने दिने विधीयते नतु विगिष्ट-
विध्यन्तरं सुख्यविध्यन्तरकल्पनागौरवात् ।

ततश्च

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इत्यनेन चतुर्दशीवर्जनमप्यतं सिद्धं तदनुवादकत्वाद्भयुक्-
विधेरिति यथैथिलैरुक्तं तद्विरस्तम् ।

प्रधानस्याश्वयुग्विधेरनुपपत्तिप्रसङ्गाच्च । अतोऽश्वयुक्कृष्णपक्षे
पृथगेव विधिः कस्याते । दिने दिने इति वीष्णावचनाश्चतुर्दशी-
याहुमविरुद्धमेव ।

यच्च— विप-खापट-गस्ताहि-तिर्यक्-ब्राह्मण घातिनाम् ।

चतुर्दश्यां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्भिता ॥

इति मरोधिवचनम्

तत्रमाषशून्यं कृष्णपक्षप्रकरणपाठ्याश्वयुक्कृष्णपक्षयाहु-
विषयम् । अन्यथा चतुर्दश्यां सम्प्राप्तियाहुमपि न स्यात् ।

यश्चान्यथैथिलैरुक्तं आग्निचतुर्दश्यां शस्त्रहतास्यापि याहु-
प्राप्ती—

पाह्वेषु विपद्यानां जलाग्निभ्युपातिनाम् ।

चतुर्दश्यां भवेत् पूजा अमावस्यान्तु कामिणी ॥

इत्याश्विनापरपक्षप्रकरणस्य देवीपुराणवचने यत्तत्र पुनः श्राद्ध-
विधानं तदाश्विनचतुर्दश्यां प्रागेव शस्त्रहत्तानामिति परिसङ्गार्थ-
मन्यथा वैयर्थ्यादिति । तदपि मन्दं

अशक्त्या पक्षादिकल्पाकरणे आश्विनचतुर्दश्यां शस्त्रहत-
श्राद्धमशक्तेनाप्यवश्यं कर्त्तव्यमिति विधिरेव न तु दोषदुष्टा
परिसंख्येति ।

यदा अन्यत्र चतुर्दश्यां शस्त्रहतश्राद्धस्य प्राशस्त्यसुक्तं आश्विने
तु नित्यविधिरिति । अतएव अभावस्यान्तु कामिकील्युक्तं
आश्विनचतुर्दश्यामकरणे प्रत्यवायतादवस्थ्यादित्वलं बहुना ।

अभावस्याश्राद्धस्य नित्यत्वेऽपि नक्षत्रविशेषयोगेन दक्षप्रति-
शयमाह विश्वपुराणे—

अभावस्या यदा मैत्र-विशाखा-स्वाति-योगिनी ।

श्राद्धैः पितृगणस्तृप्तिं तदाप्नोत्यष्टवर्षिकीम् ॥

अभावस्या यदा पुष्ये रौद्रऋचे पुनर्वसौ ।

द्वादशार्द्धं तदा दक्षिं प्रयान्ति पितरोऽर्चिताः ॥

वासवाजैकपादार्धं पितॄणां दक्षिमिच्छताम् ।

वारुणेनाप्यभावस्या देवानामपि दुर्लभा ॥

मैत्रमनुराधा रौद्रं श्राद्धं वासवं घनिष्ठा अजपदं पूर्वभाद्र-
पदं वारुणं शतभिषा ।

अथ आद्वे हंविर्द्रव्याणि ।

मत्स्यपुराणे—

अन्नन्तु सदधिचीरं गोघृतं शर्करान्वितम् ।
 मासं * प्रीणाति वै सर्वान् पितृनिश्वाह कैश्वः ॥
 द्दौ मासौ मत्स्यमासेन त्रीन् मासान् हरिसेन तु ।
 श्रीरभेणाय चतुरः शाकुनेनाथ पञ्च वै ॥
 पश्चात्तान् छागमासेन पितरस्तृप्तिमाप्नुयुः ।
 सप्त पार्षतमासेन तथाष्टावैणजेन तु ॥
 रौरवेण तु मासेन दक्षिर्मासान्नवैव तु ।
 दशमासांस्तु दृष्यन्ति वराहमहिषामिधैः ॥
 शशङ्गुश्वयोस्तु मासेन मासानिकाटशैव तु ।
 संवत्सरन्तु गन्धेन पयसा पायसेन तु ॥
 वार्दनिस्तस्य मासेन दक्षिर्द्वादशवार्षिकी ।
 कालशाकेन चानन्त्यं खड्गमासेन चैव हि ॥
 यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं गोःचीरं मधुपायसम् ।
 दत्तमक्षयमित्याहुः पितरः पुञ्जदेवताः ॥

अन्नं ग्रीहिशाल्युद्भवं । यथा हन्दीगपरिशिष्टम्—

शाल्यन्नं दधिमध्वक्लं षडराणि यवांस्तया ।
 तिलैर्ग्रीहिश्वैर्माषैरङ्गिर्मूलफलेन च ।
 दत्तं मासं प्रीयन्ते विविधत् पितरो नृणाम् ।

मनुवचने मापैरिति कृष्णमापपरम् ।

कृष्णमापास्तिलायैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।

इति वायुपुराणवचनात् ।

सदधिचीरिति माहिपचीरपरं परतो गोघृतमित्यभिधानात्
तदितरचीरपतीतेः गोचीरस्य संवत्सरप्रीतिफलत्वेन बह्यमाप्-
त्वाच्च ।

आरण्यमहिपीचीरं शर्कराशुण्ठीसंयुतम् ।

* मध्यतं हि नरो दद्यादमृतमेव तत् ॥

इति कूर्मपुराणवचनाच्च ।

यच्च—

चीरमेकशफानां यदीद्मभाविकमेव च ।

आजच्च माहिपं मार्गं वर्जयेच्छाडकर्मणि ॥

इति विष्णुपुराणवचनं तदयाम्यमहिपचीरनिषेधकमिति ।

उरन्मो ————— वृषण एव च ।

अतः प्रभृति काकुत्स्थ पितरः कव्यभोजनाः ।

अफलं भुञ्जते मेघं सफलं नैव भुञ्जते ॥

इति रामायणदर्शनात् शाकुनिन भक्ष्यपक्षिणां मांसेनित्यर्थः ।
पृषतधित्रमृग एनः कृष्णसारः रुरुः स्रकुमारी मृगविशेषः बराह-
महिपावारण्यौ ।

श्राद्धमाहिपञ्चाजं मार्गं रौरवमेव च ।

भक्ष्यमांसं समुद्दिष्टमौरभ्रं पार्षतं तथा ॥

वराहश्च तथा भक्ष्या महारण्यनिवासिनः ।

इति देवलवचनात् ।

संवत्सरन्विति —

अत्र केचित् उपकरणमध्यपाठादुपकरणभूतेनैव पायसेन न त्वन्नं विहाय केवलं परमाग्नेन श्राद्धमित्याहुः । तत्र, मांसादीनामुपकार्यत्वासम्भवादुपकरणतैवास्तु परमान्नस्य तु उपकार्यत्वसम्भवेन प्राधान्याविरोधात् उपकरणमध्यपाठस्याकिञ्चित्-^{*} करत्वादन्नं विनापि केवलपरमाग्नेन श्राद्धमविरुद्धम् ।

अतएव याज्ञवल्क्ये प्रधानेन सह पठितं तदधिकफलञ्चोक्तम् ।

यथा—

हविष्याग्नेन वै मांसं पायसेन तु वत्सरम् ।

तथा च महाभारते—

परमाग्नेन यो दद्यात् पितृणामौर्ध्वदेहिणम् ।

गजक्षायान्तु पूर्वस्यां कुरुते दक्षिणामुखः ॥

अत्र निरपेक्षश्रवणात् प्रधानभूतेन परमाग्नेन यः श्राद्धं कुर्यात् स पूर्वस्यामर्थादपराह्णकालीनार्थां गजक्षायायामिव श्राद्धं कुरुते गजक्षायान्तुश्राद्धफलं प्राप्नीतीत्यर्थः ।

वार्द्धीनसस्य द्विविध्यमुक्तं कालिकापुराणे—

त्रिपिबं त्विन्द्रियचीरं श्वेतं वृद्धमजापतिम् ।
 वार्द्धीनसं विजानीयात् हृद्यकव्येषु संस्कृतम् * ॥
 नीलश्रीवी रक्तशिराः कृष्णपादः सितच्छदः ।
 वार्द्धीनसः स पक्षो स्यान्मम विष्णोरपि प्रियः ॥

त्रिपिवमिति त्रिभिः कर्णद्वयमुखैः पिबति स त्रिपिवः यस्य
 जलपानकाले कर्णद्वयं निपततीत्यर्थः । इन्द्रियचीरं छिन्नदृषणं
 स प्रसिद्धः पक्षी तन्नाम्ना स्यात् इत्यर्थः । शम्भोर्वक्तृत्वान्मम
 शम्भोरित्यर्थः ।

यत्किञ्चिदिति यत्किञ्चिद्द्रव्यं मधुमित्रं दत्तमक्षयं स्यात्
 विशेपतसु गोचीरं घृतपायसञ्च ।

महाभारते—

† वद्धमानतिलैः आइमक्षयं मनुरब्रवीत् ।
 सर्वकामैः स यजते यस्तिर्यजते पितॄन् ॥
 वद्धमानतिलं प्रचुरतिलम् ।

गोभिलः—

आइमक्षयदक्षिः खड्गः कालशाकं लोहितकागो मधु महा
 शल्का वर्षासु मघासु आइं हस्त्रिष्ठायायाञ्च ।

मनु.—

कालशाकं महाशल्काः खड्गलोहामिषं मधु ।
 आनन्थायैव कल्पन्ते मुन्यन्नानि च सर्व्यशः ॥

महाशल्की रोहितमत्स्य इति प्राञ्चः, युक्तचैतव् ब्रह्मपुराण-
वचनेकवाक्यतावगात् ।

यथा ब्राह्मे—

संवत्सरं तथा गव्यं पयः पायसमेव च ।

वार्ध्निनसामिपं लोहं कालशार्कं तथा मधु ॥

रोहितामिपमुन्धत्रं दत्त्वा तु स्रक्कुलोद्भवाः ।

अनन्तां वै प्रयच्छन्ति दक्षिं गौरीसुतस्राया ॥

यो ददाति शुद्धोन्मिथ्यान् तिलान् वा श्यादकश्रेणि ।

मधु वा मधुमिथ्यं वा अक्षयं सर्वमेव तत् ॥

अष्टमवर्षे विवाहिता गौरी तस्याः सुतो यत्किञ्चिद्दत्त्वा

अनन्तां दक्षिं प्रयच्छतीत्यर्थः ।

शार्ङ्गनिकासु—महाशल्कः शिङ्कट इत्याहः ।

वचनञ्च—पुत्रस्यनाम्ना पठन्ति—

एकशफोर्ध्वचन्द्रय ललाटे खड्गसंयुतः ।

शतवर्णस्य यो मत्स्यो महाशल्कः स उच्यते ॥

खड्गामिपं शरदकमांसं लोहितकागमांसम् ।

अनेन सर्वलोहेन मघासु च यतव्रतः ॥

इति महाभारतवचनान् ।

तथाच देवलः—

शानन्त्याय भवेद्दत्तं खड्गमांसं दिनत्रये ।

महामकुनिनो मत्स्यान्धागो वा सर्वलोहितः । इति ।

मुन्धत्रानि नीवाराणीत्यर्थः ।

तथा मास्ये—

रोहिमांसञ्च पाठीनं गोक्षीरं मधुरा रसाः ।
 खड्गो लोहामिपञ्चैव मधु श्यामाकशलयः ॥
 यव-नीवार-मुद्गेक्षु-शुक्लपुष्प-घृतानि च ।
 बल्लभानि प्रशस्तानि पितृणामिह सर्व्वदा ॥

हारीतः—

क्षत्रियैस्तु मृगव्यायां विधिना यदुपार्जितम् ।
 यादकाले प्रशंसन्ति सिंहव्याघ्रहतञ्च यत् ॥
 विपवाणहतं मांसं व्याधतिर्य्यग्घतञ्च यत् ।
 न प्रशंसन्ति तच्छास्त्रे यच्च मन्त्रविवर्जितम् ॥

मृगव्यायां यदुपार्जितं भक्ष्यपशुमांसमित्यर्थः । तिर्य्यङ्घोऽत्र
 सिंहव्याघ्रव्यतिरिक्ताः पशुसर्पादयः पूर्व्ववचनात् । मन्त्रवर्जितम-
 प्रोक्षितमित्यर्थः । मांसञ्च पक्षमेवादेयं नामम् ।

अत्यस्त्रमतिशरणमतिरिक्तकटूनि च ।
 आममांसं तथा मद्यं पूतिमांसं सुरासमम् ।
 असुराणां हि भोज्यानि तानि तस्माद्विवर्जयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

एतेन शूद्रस्यामयादविधानादाममांसस्य चास्त्ररसात् शूद्रेण
 मस्यमांसं न देयम् ।

अथ विहितफलानि ।

बाह्ये—

आम्रमाम्नातकं विल्वं दाहिमं बीजपूरकम् ।
 पनसामलकां घीरं नारिकेलं परुषजम् ॥
 नारङ्गश्च सखर्जूरं द्राक्षा नीलकपित्थकम् ।
 एतानि फलजातानि आह्वे देयानि यत्नतः ॥
 यानि च व्याध्याख्याणि स्वादुस्निग्धानि भो द्विजाः ।
 ईषदस्त्रकरुन्दीष देयानि आह्वकर्मणि ॥

वायुपुराणे—

विश्वामलफल्मृद्दीका पनसाम्नातदाहिमम् ।
 मथ्यं पारावतं मीचं खर्जूराम्नाफलानि च ॥
 कसेरुः कोविदारस्य कर्कन्धुर्यवन्ती विस्रम् ।

मृद्दीका द्राक्षा मथ्यं कामरङ्गफलं पारावतं श्लोतिमती मीचं
 कदलीफलं कर्कन्धुर्यदरोफलं कोविदारो युगपत्तः काश्चनविशेषः,
 विसं मृणालम् ।

* च पुत्रादि अतिहरिणादि अरुचयं भासि ।

निषिद्धफलानि ।

ब्राह्मे—

तालं करुणकाकाशि बहुपुत्रार्जुनीफलम् ।
जम्बोरं रक्तविल्वञ्च शालस्यापि फलं त्यजेत् ॥

बहुपुत्रा बहुवारफलम् ।

तथा तत्रैव—

फलं तालतरुणाञ्च भुञ्जा नरकमृच्छति ।
दत्त्वा पितृस्तैः सार्द्धं पूयवञ्चरकं व्रजेत् ॥

विष्णुपुराणे—

यवा. प्रियङ्गवो मुद्गा गोधूमा ब्रीहयस्तिलाः ।
निष्पावाः कोविदारश्च सर्षपायाव शोभनाः ॥

निष्पावो देवधान्यम् ।

आदित्यपुराणे—

मधुकं रामठञ्चैव कर्पूरं मरिचं तथा ।
आहकर्मणि शस्तञ्च सैन्धवं व्रपुषं तथा ॥

शुक्लाशनं वायुपुराणे—

कालशाकं दधि क्षीरं चिक्षा वेत्ताद्दुरस्तथा ।
वैकट्यं नारिकेलं शृङ्गाटक-परुषजम् ॥
तिप्पलीं मरिचञ्चैव पटोलं हृत्तीफलम् ।
रामठ मत्स्यमासञ्च कलायाः सर्व्य एव हि ॥
कर्पूरं नागरञ्चैव दीर्घमूलकमिव च ।

वैकङ्कतं बंहिच इति ख्यातं परुषजं पल्लवफलमिति ख्यातम् ।
 रामठं हिङ्गु नागरं शुण्ठी दीर्घमूलकं मूलकमिति । प्रसिद्धम् ।
 तत्र न भक्षयेत् ककरीरञ्च रक्तमूलकमेव च । इति निषेधात्
 रक्तमूलकं न देयम् ।

तथा ब्राह्मे—

रामठं भागधक्षैव नागरार्द्रकतिन्तिहीम् ।
 लवङ्गं जीरकञ्चैव तुम्बुरुञ्च नियोजयेत् ।
 कालयाकं कलायञ्च वास्तूकं मूलकस्तथा ।
 वेत्राङ्गुरं पट्टीलञ्च सर्पपं सुनिषण्णकम् ॥
 शकभारण्यकञ्चैव याहे दद्यादमूनि च ।
 भागधं पिप्पली नागरं शुण्ठी तुम्बुरुधन्याकः ।

यच्च—

पिप्पलीं भरिचं हिङ्गुं यथायञ्च दिवर्जयेत् ।

इति गृह्यचनं तत्पुत्र्यचमरिचादिदाननिषेधपरं द्रव्यान्तर-
 संस्कारे तु विधिरिति न विरोधः तेन आमयाहे मरिचादिकं न
 देयम् ।

कुर्म्यपुराणे—

घृतेन भोजयेद्विप्रान् घृतं भूमौ समुत्तृजेत् ।
 शकून् साजांस्तथा पूषान् दत्त्वा सकृत्स्य भोजयेत् ॥
 शर्कराशीरसंयुक्ताः पृथुका नित्यमस्तयाः ।

घृतं भूमौ समुत्सृजेत् इति—तथा घृतं देयं यथा भूमौ
श्रवतीति । पृथुकाधिपितकाः ।

देवलः—

धानाद्य मधुसंयुक्ता इक्षुंश्चैव सगौरसान् ।
शर्कराफलमूलञ्च सर्व्वं दद्यादमत्सरी ॥

शास्त्रे—

गुडं शर्कर-मत्सण्डी-खण्ड फालितकं तथा ।
गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवम् ॥
सैन्धवं सागरीयञ्च लवणं सारसं तथा ।

मत्सण्डी खण्डीभूतसितशर्कराविशेषः । सारसं मानस-
सरोजातं शाश्वरीति प्रसिद्धम् ।

वायुपुराणे—

सैन्धवं लवणं तद्वत् तथा मानससम्भवम् ।
पवित्रे परमे ह्येते प्रत्यक्षे अपि नित्यशः ॥

तथा मनुः—

मुन्यन्नानि पयः सोमो मांसं यज्ञानुपस्कृतम् ।
अन्नारलवणञ्चैव प्रकृत्या हविरुच्यते ॥

सोमः सोमलतारसः अनुपस्कृतं अधिकृतं पूतीभवमित्यर्थः ।
उत्पात-प्रतियन्नं विहतं वाक्याध्याहारेष्विति विहृतार्थे सुट् ।

तथा तत्रैव—

भक्ष्यं भोग्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
हृद्यानि चैव मामानि धानानि सुरभीणि च ॥

कार्णाजिनः—

यदिष्टं जीवतघासीत्तद्दद्यात् प्रयत्नतः ।

इष्टं निषिद्धतरम् ।

अथ याद्ववर्ज्यानि ।

याज्ञवल्कर—

क्षण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षितात् ।

यज्ञार्थं लब्धमददद्वासः काकोऽपि जायते ॥

देवलः—

कुष्माण्डालावु-वार्त्ताकु पालङ्ग्या राजिकास्तथा ।

पिप्पलीं मरिचञ्चैव रामठं पिण्डमूलकम् ॥

कृतञ्च लवणं सर्व्वं वशाग्रञ्च विवर्जयेत् ।

राजमापान् मसूराद्य तथा वै कोरद्रूपकान् ।

लोहितान् वृत्तनिर्यासान् श्याडकर्मणि वर्जयेत् ।

पालङ्ग्या शाकमेदः राजिका राजसर्षपः पिप्पल्यादिवर्जनं
प्रत्यक्षविषयमिति प्रागेवोक्तं पिण्डमूलकं मूलकविशेषः कोरद्रूपः
कोद्रवः ।

महाभारते—

अथाक्षीयानि ध्यान्यानि कोद्रवाद्यणकास्तथा ।

हिङ्गु द्रवेषु शक्रेषु नालिका-ससुनादिकम् ।

कृष्णाजार्जी विडङ्गञ्च शीतपाङ्कीन्तथैव च ।
 वर्जयेत्त्ववणं सर्व्वं तथा जम्बुफलानि च ।
 अवच्युतावरुदितं तथा याद्वे विवर्जयेत् ।

श्राद्धानर्हाणि शरत्पक्वहैमन्तिकेतराणि धान्यानि द्रवद्रव्येषु
 मध्ये हिङ्गुं वर्जयेदित्यर्थः । नालिका कलम्बिका कृष्णाजार्जी
 कृष्णजीरकं शीतपाङ्की सकजङ्गा । लवणं सर्व्वमिति कृत्रिम-
 लवणविषयं अवच्युतावरुदितं यस्योपरि चृतं रुदितं वा कृत
 मित्यर्थः ।

विष्णुपुराणे—

अकृताग्रयणञ्चैव धान्यजातं नरेश्वर ।
 राजमापानणञ्चैव मसूराञ्च विवर्जयेत् ॥
 अलाञ्चुं गृञ्जनञ्चैव पलाण्डुं पिण्डमूलकम् ।
 आरक्ताञ्चैव निर्यासाः प्रत्यक्षलवणानि च ॥
 वर्ज्यान्धेतानि, त्वे याद्वे यच्च वाचा न शस्यते ।

धान्यजातं शरहैमन्तीद्भयधान्यसमूहः अकृताग्रयणं अकृत
 प्रथमागमश्राद्धमित्यर्थः । अणयो मर्कटाः प्रत्यक्षलवणं दृग्भ-
 लवणं न द्रियं किन्तु व्यञ्जनादिसंस्कारकाले द्रव्यान्तरमिश्रितं
 देयमित्यर्थः ।

मात्स्ये—

मसूर-शन-निष्पाव-राजमाप-कुनलकाः ।
 कोद्रघोदान-धणक-कपित्थ-मधुकातसी ॥
 एतान्यपि न द्रियानि पिष्टभ्यः प्रियमिच्छता ।

निष्पावो, देवधान्यं ग्राम्यं निषिद्धं एवं विधिस्तु प्रारख-
निष्पावपरः । उहालो बहुवारकः मधुकं यष्टिमधु पतसी
मांसलेति ख्याता ।

हारीतः—

पालङ्गम-नालिका-पुती-वार्त्ताङ्ग माप मसूर-शियु नृपमाप-
कृतकलवणानि श्राद्धे न दद्यात् ।

मापोऽत्र कण्ठेतरः ।

क्षणमापास्तिलाथैव श्रेष्ठाः सूर्यवशालयः ।

इति वायुपुराणवचने क्षणमापविधानात् । नृपमापो बर्बट
इति ख्यातः ।

तथा त्रिकाण्डशेषः—

राजमापसु बर्बट इति । शियुः शोभाञ्जनः ।

विष्णुः—

विष्णुनी-भूस्रुणासुरीसर्पस्य पालङ्गम तण्डुलीयक सुरसा कुष्मा
ण्डानावु-वार्त्ताङ्ग तुद्द कुसुभ महिषीचीराणि वर्जयेत् राजमाप-
मसूर कृतकलवण-पर्युपितानि च ।

आसुरीसर्पयो वाजीसर्पयः विष्णुपुराणे तु तदितरसर्प-
विधिः । सुरसा तुलसी व्यञ्जनप्रकरणाच्छाकासा निषिद्धा ।

जातीचम्पकपुष्पाणि मल्लिकां तुलसी तथा ।

इति ब्रह्मपुराणे पुष्यत्वेन तुलस्या विधानात् ।

ब्रह्मपुराणे—

द्विःस्त्रिं परिदग्धञ्च तथैवाप्रावलेहितम् ।
 शर्कराकीटपापणैः केशैर्यञ्चाप्युपसृतम् ॥
 सिद्धाः कृताश्च ये मन्त्राः प्रत्यक्षलवणीकृताः ।
 पिण्याकं मथितञ्चैव तथातिलवणञ्च यत् ॥
 वाग्भावदुष्टञ्च तथा दुष्टैयोपाहृतञ्च यत् ।
 वाससा चावधूतञ्च वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ॥

द्विःस्त्रिं वशिष्ठवचने व्याख्यास्यते । अप्रावलेहितं उप-
 भुक्त्यायभागं शर्कराद्यैः सहोपसृतं पक्वमित्यर्थः । पिण्याकस्त्रिल-
 कल्कः मथितं तद्रुं सिद्धा निष्पन्नाः कृताः सन्तो येऽवतारिता-
 स्तत्रोत्तरकालं लवणप्रक्षेपेण प्रत्यक्षलवणीकृतास्ते वर्ज्या इत्यर्थः ।
 भावदुष्टं मनोदुष्टं दुष्टैद्याण्डालाद्यैश्चाहृतं दुग्धादि । वाससा
 अवधूतं उपरिवाचोविधूनितम् ।

नाद्यादित्यनुष्ठत्तौ वशिष्ठः—

अन्न पर्युषितं भावदुष्टं पुनःस्त्रिन्नामं ऋजीपपक्वञ्च ।
 कामन्तु दध्ना घृतेन वा अभिघारितमुपभुञ्जीत ।

पुनः स्त्रिं निष्पन्नमोदनं काठिन्यादिनिमित्तं पुनर्जलादिना
 कृतपाकं यच्च स्त्रिधान्यतण्डुलानामोदनं तदपि पुनः स्त्रिन् ।
 दाक्षिणात्यासु—

स्त्रिन्नावतारितं व्यञ्जनं पुनर्घृतादिपाकेन संस्कृतमपि द्विः-
 स्त्रिन्नाहः । अतएव ते प्रथमतो घृतादिसंस्कारेण तत्रैव वा
 घृतप्रक्षेपेण व्यञ्जनं संस्कुर्वते । युक्तञ्चेतत्

प्रत्ययमेकदा खिन्नमपर्युपितमुत्तमम् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

एतेनात्र निष्पाद्य तदन्नं दुग्धेन सह पुनः पाकेन पायसं
क्रियते इति केपाश्विदाचारो दुराचार एवेति ।

आमनिषेधस्तु खिन्नधान्यतण्डुलविषयः पुनःखिन्नसाविध्यात् ।
न च आमं तण्डुलमुहादीति कल्पतरुव्याख्यानं युक्तं, प्रकृत-
त्वादन्नस्य विशेषणात् ।

नचादनीयमात्रे अन्नशब्दः, श्रोदनशब्दशब्दे घान्यधिकार
विशेषे योगरूढत्वात् । अतएव

भिःसा स्त्री भक्तमन्थोऽन्नमोदनोऽस्ती च दीदियिः ।

इत्यमरकोपः ।

ततश्चामविशेषणात् स्वकारणे तण्डुले नाक्षणिकमत्राम-
पदम् । अतो नाममुहादिनिषेधः ।

किञ्च—

तण्डुलमावस्याभक्ष्यत्वे आमामेन याहे वैश्वदेशादिविधान
मसङ्गतं स्यात् ।

आपम्नाम्बेनापि—

सर्वे पर्युपितमवार्थं फानित एयुरुधाना तण्डुल करण
तरुज गाक मधु मांम शोरविकारोपधिमूलवर्जमिति प्रति
प्रसूय पर्युपितमवार्थे तण्डुलस्य भक्ष्यत्वमभिहितम् ।

अविर्गणेन सर्व्वशिटप्रहत्तिश्च दृश्यते तस्मात् सान्निध्यात्
स्त्रिभ्रतण्डुलविषयोऽयं निषेधः । ऋजीपं पिष्टपचनभाण्डं तत्र
पक्कमित्यर्थः । उक्तानां सर्व्वेषां प्रतिप्रसवमाह कामन्विति अयन्तु
प्रतिप्रसवो भक्षणविषय एव नतु श्राद्धविषयः पूर्व्वोक्तपचनेषु श्राद्धे
सामान्यतो निषेधात् ।

अत्र विहितद्रव्याणां पाकविधानात् ब्राह्मणभोजनविधानाच्च
पाकोऽद्रं तदभावे श्राद्धं विगुणं पचनात्तु क्वचित् पाकाभावे-
ऽपि श्राद्धमविगुणमेव ।

यथादिपुराणे—

जातश्रद्धेन दद्यात्तु पक्कावं ब्राह्मणेषु च ।

तथा लघुहारीतः—

श्राद्धविघ्ने द्विजातीनामामश्राद्धं प्रकीर्त्तितम् ।

पाकसामग्र्यभावेनाश्रद्धादिना वा श्राद्धविघ्ने सतीत्यर्थः ।

उचनाः—

श्रात्मनोऽदेशकालानां विघ्नवे समुपस्थिते ।

श्रामश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

अथात्मनो विघ्नवः पाककरणार्त्तिः, देशविघ्नवः स्थानसङ्घोषा
दिना पाकासामर्थ्यम्, कालविघ्नवः, पवनचक्रादिभयादिना
पाककृतकालवैपासहिष्णुता ।

प्रचेताः—

आपद्यन्तौ तीर्थे च चन्द्रसूर्य्ययद्द्वे तथा ।

श्रामश्राद्धं द्विजैः कार्य्यं शूद्रेण तु सदैव हि ॥

अतएव मन्त्रपुराणे शूद्रस्यापि पाकप्रसक्तौ निषेधमाह—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं हृदिश्याहश्च सर्व्यदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादानावबहुधः ॥

तथा ब्रह्मपुराणे—

स्त्रीभिर्वर्णावरैः शूद्रेद्वयं विप्रागुशासनात् ।

मन्त्रवद्विधिपूर्वं हि बह्विपाकविवर्जितम् ॥

अत्र स्त्रीणां प्रकरणात् सपिण्डनोत्तरत्याहविषय एव पाक
निषेधः । शूद्राणाम् 'शूद्रेण तु सदैव हि, शूद्रानोवचनात्
सर्व्यदेवामविधिः शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

यत्तु—

धामत्यादप्रदोऽनग्निः सर्व्वत्राहुर्मनीषिणः ।

इति जाषालनामकं वचनं यदि समूहं तदपि पाकोप-
यत्कान्यभावपरं शूद्रपरं वा मन्त्रव्यम् ।

यत्तु—

भाष्याभावे दिवाभावे प्रवासे पुत्रजम्बनि ।

धामत्यादं द्विजैः कार्य्यं यस्य भाष्या रजम्बना ॥

धपयोक्तः प्रवासो च यस्य भाष्या रजम्बना ।

मिद्वानेन न कुर्व्वीत धामं तस्य विधीयते ॥

इति नामशून्यं वचनद्वयं तदसमूहं मन्त्रपुराणे भाष्याविर-
हितोऽप्येतद्विवादिना भाष्याभावे प्रवासे च पाकाद्वकत्याह-
विधायात् ।

प्रास्येदग्नीं तदन्नञ्च दद्याद्वा ब्रह्मचारिणे ।

अग्नीं तु जुहुयादन्नमसु वा तत्रवेद्येत् ॥

भूमौ दर्भेषु वा दद्यात् विना पात्रं कथञ्चन ।

इति वशिष्ठहृदयनुवचनाभ्यां द्विजाभावेऽपि पाकप्रतीत्यै
समूलत्वेऽपि भार्याद्यभावे स्वयं पाककरणासामर्थ्ये मन्तव्यं पुत्र-
जन्मनि तु वचनान्तरात् सामर्थ्येऽसामर्थ्ये च सति ।

न च द्विजाभावोऽप्यापदिति वाच्यम् ।

निधायद्य दर्भचयभासनेषु समाहितः ।

प्रेषानुप्रेषसंयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

इति सत्यव्रतेन द्विजाभावेऽपि यादस्य विहितत्वेनापत्त्वा-
मावात् तदन्नस्याग्न्यादौ प्रक्षेपोपदेशाच्च । एवञ्चापदादिना पाका
शक्तावामान्नविधानं सामान्यतः प्राप्तमप्येकोद्दिष्टे नास्तीत्याह
सप्तहारीतः—

यादविघ्ने द्विजातीनामामत्याहं प्रकीर्त्तितम् ।

अभावस्यादिनियतं माससंबन्धराहते ॥

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा शयम् ।

अभावे पाकपात्राणां तदहः असुपोषणम् ॥

अभावस्यादिनियतं प्रोषिते सहचारिणी ।

पत्नी तु कारयेन्नित्यमन्येनामृत्युत्विकादिना ॥

अशक्त्या पाकाद्भक्त्यादविघ्ने मति अभावस्यादिविहितं
नियतमावश्यात्क्रयात्सामत्याहं प्रकीर्त्तितम् ।

काम्यश्राद्धे तु “नित्ये हि किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु काम्ये” इति सर्व्यशक्त्यधिकरणे दर्शितत्वात् नामश्राद्धविधान-
मिति । श्राद्धविघ्न इत्यनेन दाशाह्निकपिण्डदानस्य विघ्नेऽप्याम-
विधिर्निरस्तः । माससंबन्धराहते इति माससंबन्धरविहित-
श्राद्धाह्निनेत्यर्थः ।

मासशब्दोऽत्र सकलप्रेतकृत्यकालीपलचक्रः, तेन एकादश-
हादीनि सपिण्डीकरणान्तानि श्राद्धानि नामाग्नेन कार्याणि
किन्तु पाकेनैव ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

सपिण्डीकरणं यावच्छ्राद्धं प्रेतस्य त्वमिदम् ।

पक्षाग्नेनैव कर्त्तव्यं सामिपेण द्विजातिभिः ॥

तथा प्रचेतः—

प्रेतश्राद्धानि कुर्वीत पक्षाग्नेनैव सर्वदा ।

तथा प्रतिबंधरगेकोद्दिष्टविधिना साम्यादिना पार्वण-
विधिना वा क्षिप्यभाषं श्राद्धं नामाग्नेन, पाकेनैव कार्यमित्यर्थः ।
ततश्च एकोद्दिष्टपदेन पूर्वोक्तं सकलप्रेतकृत्यं सांपत्तरिकस्योच्यते ।
पाकेनेति विशेषणे तृतीया पाकेन विशेषितं सकलप्रेतकृत्यं
सांपत्तरिकस्य स्वयमेव सदा विघ्नेऽपिण्डेऽपि कार्यं न तु यद्यमाण-
वधनात् अमावस्यादिवत् षट्त्विगादिद्वारा कारयितव्यम् ।
अथापि स्वयमगच्छो गोव्रजहारैव कर्त्तव्यं न षट्त्विगादिद्वारैति ।
यथा प्रेतक्रियां प्रकृत्यं नद्यपुराणे—

न कदाचित् मयोत्ताय श्राद्धं कार्यमगोपजे ।

अगोत्रजैः सगोत्रायेत्वसम्बन्धादगोत्रजैर्द्वारभूतैः सगोत्राय
 यादं न कार्यं किन्तु गोत्रजद्वारेव विशेषखरसात् । इति
 श्रीशूलपाणिः ।

अत्राधुनिकाः—

न ब्रह्मचारिणः कुर्युरुदकं पतिता न च ।

इति याज्ञवल्क्यानियेधात् ब्रह्मचारिणा मातापितृयादं
 गोत्रजद्वारा कर्त्तव्यमित्यपं परत्वोपपत्तौ स्वयमेवेत्यस्य सद्बोधे
 प्रमाणाभाव इत्याहुः ।

तदशुद्धं पतितप्रव्रजितवत् ब्रह्मचारिणां कर्त्तव्यधिकार-
 निषेधादनधिकारिणाञ्च प्रतिनिधेरशास्त्रीयत्वात् । अन्यथा
 पतितादीनामपि प्रतिनिधिकरणप्रसङ्गात् तदनधिकारे च
 तत्त्वपिण्डादीनां स्वतन्त्राधिकारात् ब्रह्मचारिणां गोत्रजद्वारानु-
 छानमाकायकुसुममेवेति ।

वसुतसु—अभावस्यादि-श्रादानामुत्तरकाल-कर्त्तव्यत्वाभावा-
 द्बोधप्रसक्तौ अन्यद्वारा कर्त्तव्यत्वमसु एकोद्दिष्टस्य तु लक्ष्योकादश्रा-
 सुत्तरकाले स्वयमनुष्ठानप्रदायात् । सदा स्वयमिति विधान-
 यत्नाच्च स्वानुष्ठाननियमे सत्यपि चिरकालापाठपदिदेशगमनादिना
 वक्षरमध्येऽपि लक्ष्योकादश्रां स्वयं करणमगतिप्रव्यायनायां
 गोत्रजद्वारा ब्रह्मपुत्राद्येन विधीयते इत्यास्तां विद्मः ॥

अत्रापि पाकाभावे तर्हि किं श्रादित्याह—अभावे पाक-
 पात्रापामिति ।

एतच्च सकलसामग्र्यभावोपलक्षकम् । तदहः समुपोपण-
मिति तदहः श्राद्धहेतुपाकसामग्र्यसम्पादनजनितपापक्षयार्थं
प्रायश्चित्तरूपमुपोपणं न तु श्राद्धस्थानीयं प्रमाणाभावात् ।
श्राद्धविघ्ने कृष्णैकादशीविधिरंशतो बाधापक्षेय ।

किञ्च उपवासस्थानुकल्पत्वे प्रेतश्राद्धस्याप्यकरणप्रसङ्गात्
पोद्गम्याज्ञानामजातत्वेन प्रेतत्वपरोहारो न स्यात् ।

अमावस्यादौति—प्रोपिते पत्नी अमावास्यादिनियतममाव-
स्याद्यनुष्ठेयं नित्यमावस्यकश्चादं पत्नी ऋत्विगादिना कारयेत्
नतु काम्यमित्यर्थः ।

ऋत्विगादिभ्यु—

ऋत्विक् पुत्रो शुभर्त्ता भागिन्योऽथ विट्पतिः ।

एभिरिव हृत यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥

इति हारीतोक्तेः ।

मत्स्यपुराणे—

एवं शूद्रोऽपि सामान्यं वृद्धियादह्न सर्व्वदा ।

नमस्कारेण मन्त्रेण कुर्यादामान्रवद्बुधः ॥

सामान्यं यत्किञ्चित्कर्मं तागाहिकपिण्डदानदेवतानैवेद्या-
दिकम् । वृद्धियादपदेन सकलश्राद्धमुपलक्ष्यते अन्यथा वृद्धियादेन
नमस्कारमामो नमस्कारेणेति व्यर्थं स्यात् सर्व्वदा श्राद्धानापदी-
त्यर्थः । अत्यव—शूद्रेण तु सदैव होति प्रचेतोवचनम् ।

तया देवनः—

शामं शूद्रस्य पक्षासं पातमुज्जिष्टमुच्यते ।

पक्वान्मिति द्विजातिना पक्वान्नेन यत् क्रियते शूद्रेण
तत्कर्मान्नेन कार्यमित्यर्थः ।

उच्छिष्टं देव-पितृ-द्विजातिगोचरतया उच्छिष्टतुल्यमित्यर्थः ।
अथैह कः पक्वपदार्थः ।

नचाग्निपाककृतविकारापन्नं पक्वमिति वाच्यम् ।

शूद्रकृतदुग्धलाजादीनामप्राज्ञत्वप्रसङ्गात् ।

नचाग्निसन्तापे यस्य स्वयं आचमनं विहितं तत्पक्वमिति
वाच्यम् । पक्वज्ञाने आचमनविधानं आचमनविधानज्ञानं च
पक्वज्ञानमित्यन्योन्याश्रयदोषात् ।

वसुतसु सहजकठिनानामग्नितापितानां स्थिरता पाकः
तद्युक्तमिह पक्वं विवक्षितम् ।

तेन लाजादीनां जलसम्पर्के स्थिरतायोगात् पक्वत्वं
दुग्धादीनान्तु कठिनत्वाभावात् पक्वत्वं शुद्धशर्करामिक्षादीनां तु
द्रवमूलत्वेन सहजकाठिन्याभावात् पुनः पुनरग्निसंयोगात्
घृतवत् पक्वत्वमिति ।

तेन —

नाप्रोक्षितं सृगेत् किञ्चिद्देवे पक्षे कथञ्चन ।

इति वायुपुराणवचनात् मृच्छन्प्रोक्षितानामिव आटे द्रियत्वात्
नाज-शङ्खु-विपिटकादीनां जलसम्पर्गे पक्वत्वात् शूद्रेण लाजादीनि
न देयानीति । एतत् मर्षमाचारानुरोधेनैव विवक्षितम् ।

अथ आर्हाङ्गब्राह्मणाः ।

मनुः—

दूरादेव परीक्षित ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

तीर्थं तद्व्यकथ्याना प्रदाने सोऽतिथिः स्मृतः ॥

दूरात् पितृपितामहादिक्लमेण, तीर्थं पात्रम् ।

यत्तु—

न ब्राह्मणं परीक्षेत देवे कर्मणि धर्मवित् ।

पित्रे कर्मणि तु प्राप्तिः * परीक्षेत प्रयत्नतः ॥

इति तदीयापरवचनं तत् यत्नेन पितृब्राह्मणस्य परीक्षा-
धिस्यकथनार्थं न तु देवब्राह्मणपरीक्षा न कार्येति ।

श्रोत्रियायैव देयानि ह्यव्यकथ्यानि दाह्यभिः ।

इति तदीयापरवचनात् ।

तीर्थयात्रे तु ब्राह्मणपरीक्षा न कार्या ।

तीर्थेषु ब्राह्मणं नैव परीक्षेत कदाचन ।

इति ब्राह्मपुराणवचनात् ।

याज्ञवल्क्यः—

अपराःसर्वेषु वेदेषु श्रोत्रियो ब्रह्मविद्युवा ।

वेदार्थवित् ज्येष्ठसामा त्रिमधुस्त्रिसुपर्णिकः ॥

साम्नीय ऋत्विक् जामाद यान्य खरुह मातुनाः ।

त्रिनाचिकेत दौहित्यं मिथ्यं सम्यग्भियान्भवाः ॥

कर्मनिष्ठास्तपोनिष्ठाः पञ्चाग्निव्रतचारिणः ।

पितृमातृपरायैव ब्राह्मणाः आहसम्पदः ॥

श्रोत्रियोऽधीतसाङ्गवेदः युवेत्युभयविशेषणं प्राशस्त्यार्थं *
त्रिमधुत्रिसुपर्णा वेदभागविशेषास्तदध्ययनयोगात् ब्राह्मणास्तथा
व्यपदिश्यन्ते स्वस्त्रीयो भामिनेयः त्रिनाचिकेती वेदभागविशेष-
स्तद्विद् शिष्यो गुणवान् ।

वशिष्टः—

शिष्यानपि गुणवतो भोजयेत् ।

हारीतः—

पचनः पाचनस्त्रेता यस्य पञ्चाम्नयो गृहे ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते सः विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥

पचनः पाकाग्निः पाचनोऽतिधीनां शीताद्यपनोदनाग्निः
आहसम्पदः आहोऽत्यन्तं प्रगस्ता इत्यर्थः ।

सत्यपुराणे—

श्रोत्रियः श्रोत्रियसुतो विधिवाक्यविशारदः ।

सर्वज्ञो वेदविगमस्त्री ज्ञानवंशकुलान्वितः ॥

पुराणवेत्ता धर्मज्ञः स्वाध्यायी जपतत्परः ।

गिवभक्तः पितृपरः सूर्यभक्तोऽय वैष्णवः ॥

ब्रह्मणो योगविच्छान्ती विजितात्मा सुशीलवान् ।

यय व्याकुरुते वाचं यय मीमांसतेऽध्वरम् ॥ * .

सामन्तरविधिप्रथम पङ्क्तिपावनपावनाः ३ ।
 पङ्कवित् ध्यानयोगो योगतत्त्वज्ञ एव वा ॥
 अथाचिताशौ शुद्धात्मा श्राद्धकर्माविदेव वा ।
 अष्टादशानां विद्यानामेकस्यापि च पारगः ॥
 इतिहासपुराणैश्च पवित्रीकृतमानसः ।
 अष्टवर्षा नु या दत्ता श्रुतशीलसमन्विते ।
 सा शैरी तत्सुतो गौरः पङ्क्तिपावन एव सः ॥
 भोजयेद्यापि दीहिद्वं यत्रतः श्वशुरं गुरुम् ।
 विट्पतिं मातुलं बन्धुमृत्विगाचार्य्यसीमपान् ।

विजितात्मा जितेन्द्रियः यस्य व्याकुरुते वाचं वेदाह्वय्याख्याता
 यस्य मीमांसुतेऽध्वरं यज्ञविधिष्याख्याता, पङ्क्तिपावनानुक्ता
 तदभावे दीहिवादीनां प्राग्वह्यमाह भोजयेद्यापीति विट्पतिर्जा-
 माता ।

तथा तत्रैव— :

विमान्पूर्वं परे वाङ्मि संयतात्मा निमन्त्रयेत् ।

गौलहृत्वा गुणोपेतान् वयोरूपसमन्वितान् ॥

गोमिनः—

शाखाध्यायी मन्त्राध्यायी पङ्कवित् ज्येष्ठसामस्त्रिणाचिकेत
 द्विसुपर्णः पशाम्निर्मन्त्रवित् मन्त्रनाष्टाणवित् धर्माशौ ब्राह्मोद्य-
 पुष्य पागोश्वरो याज्ञिकः पङ्क्तिपावन इति ।

नियोज्यानामभावे पंक्तिपावनमेकं पङ्क्तिमूर्धनि सञ्चरात् ।

यासहस्रात् पंक्तिं पुनातीति श्रुतेः काममितरे ।

अथ चेन्नन्त्रविद्युक्तः शारीरैः पङ्क्तिदूषणैः ।

अदूष्यं तं यमः प्राह पंक्तिपावन एव सः ॥

धर्मज्ञो धर्मशास्त्रज्ञः शारीरैः स्थूलत्व-हीनातिरिक्ताद्भ्रत्वादि-
दोषैः ।

यमः—

ये सोमपा विरजसो धर्मज्ञाः शान्तबुद्धयः ।

व्रतिनो नियमस्थाय ऋतुकालाभिगामिनः ॥

शिशुरप्यग्निहोत्री च न्यायविच्च पङ्क्तियित् ।

मन्त्र ब्राह्मणविच्चैव यय स्यान्नन्त्रपाठकः ॥

ब्रह्मदेयासुतश्चैव गर्भशुभः सहस्रदः ।

चान्द्रायणव्रतपरः सत्यवादी पुराणवित् ॥

निष्पातः सर्वविद्यासु शान्तो द्युस्तोऽविकल्पनः ।

गुरुदेवान्निपूजासु प्रसक्तो ज्ञानतत्परः ॥

वेदविद्याव्रतघ्रातो ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ।

अभ्युत्क्रान्ताः स्वधर्मैर्भ्यो ये विप्राः श्रुतिसत्कृताः ॥

प्रायश्चित्तानिहृत्ताय समावन्तोऽनशयकाः ।

ये प्रतिग्रहनिःश्रेहा नित्यं दानरताय ये ॥

मद्रस्याचारयुक्ताय ब्राह्मणाः पंक्तिपावनाः ।

ऋतुकाल एव गमनपरा नान्यकाले इत्यर्थः ।

ब्रह्मदेयासुतः ब्रह्मविवाहितापुत्रः गर्भशुद्धः पुंसवनादिगर्भ-
संस्कारशुद्धः सहस्रदो बहुप्रदः । शान्तो रागादिशून्यः दान्त-
स्तपःक्रीयसहः ।

स्तन्दपुराणे—

कुलश्रुतिभ्यां संयुक्तादलुब्धस्तु विप्रिष्यते ।

दौहित्रप्रगंसामाह मनुः—

व्रतस्यमपि दौहित्रं आह्वे यत्रेन भोजयेत् ।

कुतपांशासने दद्यात्तिलैष विकिरिन्महीम् ॥

तौषि आह्वे पवित्राणि दौहित्रं कुतपास्तिलाः ।

दौषि चात्र प्रशंसन्ति शौचमक्लोधमत्वराम् ॥

कात्यायनः—

घातकान् यतीन् गृहस्थान् साधून् श्रोत्रियान् शनवद्यान्
स्रक्कर्मस्थान् । अनयद्यानिति श्रोत्रियविशेषान् ।

कूर्मपुराणे—

मिक्षाप्रसामतान् वापि काले संवमिनी यतीन् ।

भोजयेत् प्रणिपाताद्यैः प्रसाद्य यतमानसः ॥

काले आशकाले इत्यर्थः । यतिब्रह्मचारिभ्यां आह्वे मधु-
मांसश्च न भोज्यम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

ब्राह्मणः काममश्रीयाच्छाह्वे व्रतमपोद्भयन् ।

व्रतम् ब्रह्मचर्यं मधुमांसव्याजेनार्जयदित्यर्थः ।

यस्य यज्ञ्याद्यज्ञानाह्वे याज्ञवल्क्यः—

रोगी हीनातिरिक्ताङ्गः काणः पौनर्भवस्तथा ।

अवकीर्णो कुण्डगोली कुनखी श्यावदन्तकः ॥

भृतकाध्यापकः क्रूरः * कन्याद्रूप्यभिग्रस्तकः ।

मित्तधुक् पिशुनः सोमविक्रयी परिविन्दकः ॥

मातापितृगुरुत्वांगी कुण्डाशी हृपलात्मजः ।

परपूर्वापतिः स्तेनः कर्मदुष्टाय निन्दिताः ॥

पौनर्भवः द्विरूढापुत्रः अवकीर्णो स्त्रीसङ्गमी ब्रह्मचारी ।

कुण्डगोलावाह मनुः—

परदारियु जायेते ही सुती कुण्डगोलकी ।

पत्नी जीवति कुण्डसु मृते भर्त्तरि गोलकः ॥

भृतकाध्यापको धेतनं गृह्णीत्वा योऽध्यापयति तेनाध्यापि-
तोऽपि मनूक्तोऽत्र ज्ञेयः ।

कन्याद्रूपी कन्यागन्ता अभिग्रस्तः उपपातकादिना परिवाद-
यस्तः पिशुनः परदोषसूचकः परिविन्दकः अकृतदारो ल्येहे
कृतदारः अत्र तज्जगत्परिविचित्रपि मनूक्तो मन्त्रव्यः कुण्डागो
बहुभोजनशीलः हृपलात्मजः शूद्रायामुत्पादितः पुत्र इत्यर्थः ।
हृपलीपतिरप्यत्र मनूक्तो मन्त्रव्यः स्तेनयोर्व्यग्रीनः कर्मदुष्टा
निविहवाणिज्यादिकर्मकारिणः ।

वामनपुराणे—

यस्य नैवाधरोष्ठाभ्यां ह्याद्यते दग्गनावली । . .

विरूपः स तु विज्ञेयो माघ्न्यः पंक्तिद्रूपकः ॥

मनुः—

चिकित्सकान् देवलकान्मांसपिकयिणस्तथा ।
 विपणिन च जीवन्तो वन्याः स्युर्ह्यव्यकव्ययोः ॥
 प्रेथो यामस्य राज्ञश्च कुनखी श्लायदन्तकः ।
 प्रतिरोदा गुरोश्चैव व्यक्ताम्बिर्वाहुषिस्तथा ॥
 यक्षो च पशुपालश्च परिवेत्ता निराकृतिः ।
 ब्रह्मदित् परिचित्तिय मणाभ्यन्तर एव च ।
 कुशीलवोऽवकीर्णो च हृषलीपतिरेव च ॥
 पीनर्भवश्च काणश्च यस्य चोपपतिर्गृहे ।
 श्रतकाध्यापको यश्च श्रतकाध्यापितश्च यः ॥
 शूद्रगिण्यो गुरुश्चैव वाग्दुष्टः कुण्डमीलको ।
 पित्रा विवदमानश्च कितवो मद्यपस्तथा ।
 पापरोम्यभिगस्तश्च दाम्भिको रसविक्रयी ॥
 प्राचारहीनः श्लोथश्च नित्यं याचनकस्तथा ।
 कपिलीव्री श्लोपदो च सद्भिर्निन्दित एव च ।
 भेतनिर्यातकश्चैव * यर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥

गुरोः प्रतिरोदा प्रतिकूलाचरणशीलः चार्हुर्विर्षदमाजीवो
 यश्चो चयुरोगो निराकृतिः पञ्चयज्ञानुष्ठानरहितः ।
 छन्दोगपरिमिष्टम्—

निराकर्णाऽमरादीनां च विज्ञेयो निराकृतिः ॥

गणाभ्यन्तरो गणार्थीऋष्टमठधनोपजीवी । कुशीलवो
नर्त्तकः । शूद्रस्य गुरुधेत्यर्थः । वाग्दुष्टः परुषभाषी कितवो
दूरतकारः रसविक्रयी लवणादिरसविक्रेता । प्रेतनिर्यातकः
कपर्दकग्रहणेन मृतहारोत्यर्थः ।

तथा तत्रैव—

न याद्वि भोजयेन्मित्रं धनेः कार्योऽस्य संग्रहः ।
नारिं न मित्रं य विद्यात् तं याद्वि भोजयेद्विजम् ॥
यस्य मित्रप्रधानानि कव्यानि च हृषीपि च ।
तस्य प्रेत्य फलं नास्ति याद्वेषु च हविःपु च ॥
कामं याद्विऽर्चयेन्मित्रं नाभिरूपमपि त्वरिम् ।
द्विपता हि हविर्भुक्तं भयति प्रेत्य निष्फलम् ॥

धनेर्धनान्तरैः संग्रहः प्रीतिः अभिरूपं विद्वांसमपीत्यर्थः
प्रेत्य परलोकं ।

तथा— ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणान्निरिवं ग्राम्यति ।
तस्मै हृष्यं न दातव्यं न हि भस्मनि ह्ययते ॥

मत्स्यपुराणे—

पतिताभिगस्तास्तीवान्धपिरुनम्यद्रोगिणः ।
कुनखी श्यावदक्षिणी जटिनः कुण्डगोनको ॥
परपूर्व्यापतिः स्तेनः कितवो घामयाजकः ॥
वैडालव्रत-दुर्हत्त-दम्भि देवमकादयः ।
क्षतघ्ना नाभ्रिकायैव खेच्छदेगनिवामिनः ॥

त्रिगङ्गुवर्षरोद्राम्-टङ्गद्रविड कौहपाः ।
कर्णाटास कलिङ्गास चीनाः श्राहेषु निन्दिताः ॥
जटिली जटाधरः त्रिगङ्गादिदेववासिनः ।

ब्राह्मे—

इदानीं संप्रवक्ष्यामि वर्जनीयान् द्विजाधमान् ।
मित्रधुक् कुनखी लोवः क्षयी मित्रवी वणिक् तथा ॥
श्यावदन्तोऽय खल्वीटः काणोऽभो वधिरी जड़ः ।
मूकाः पङ्कः क्षुषिः पण्डी दुश्कर्मा व्यङ्गकिकरी ॥
कुष्ठी रक्षेक्षणः कुञ्जी वामनो विकटोऽस्रसः ।
मित्रं मनुर्दुःकुलीनः पण्डपालो निरस्रकतिः ।

कात्यायनः—

नग्न-शक्तविक्रयि-श्यावदन्त विप्रजनन-व्याधित व्यङ्गाधिकार-
ग्यत्रि १* कुष्ठिकुनखिवर्जम् ।
विप्रजननोऽनपत्यः ।

अथ श्राहपरिभाषा ।

शातातपः—

उदहमुखसु देवानां पितृणां दक्षिणामुखः ।
प्रदद्यात् पार्ष्णिने श्राद्धे देवपूर्वं विश्रान्तः ॥

* य इत्यत्रे वाङ् ।

† य इत्यत्रे वेति ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

दक्षिणं पातयेज्जानु देवान् परिचरन्, सदा ।

पातयेदितरज्जानु पितॄन् परिचरन्नपि ॥

इतरत् वामम् ।

वायुपुराणे—

नामोचितं सृशेत् किञ्चित् देवे पितृभ्यश्च पुनः ।

उत्तरेणाहरेद्देव्या दक्षिणेन विसर्जयेत् ॥

वेदिः श्राद्धभूमिः यत्किञ्चित् प्रवेश्यं तदुत्तरदिशा प्रवेशयेत् ।

यन्निःसार्यं तद्दक्षिणदिशा निःसारयेदित्यर्थः ।

ब्राह्मे—

तर्जन्यङ्गुष्ठयोरन्तः पितॄं तीर्थसुदाहृतम् ।

अङ्गुल्यग्रे तथा देवं तेन दैवक्रियाविधिः ॥

विष्णुपुराणे—

यवाम्बुना तु देवानां दद्यादर्घ्यादिकं बुधः ।

तिस्राम्बुना पितॄणान्तु दद्यादर्घ्यादिकं वृषे ॥

देवतः—

* प्राचीनावीतिना पितॄं देवं चैवोपवीतिना ।

देवाना नमसा देव पितॄणाञ्च स्वधेति च ॥

नमसा नमःपदेनेत्यर्थः ।

* ख पुस्तके बुधः ।

† ख पुस्तके देवत्ववचनस्य पूर्वपाठद्वयं नास्ति ।

तथा विष्णुः—

नमो विम्बेभ्यो देवेभ्य इत्यवमादौ प्राङ्मुखं यो निवेदयेत् ।

यत्तु—

विम्बे देवा एष वोऽर्घ्यः स्वाहेति पितरेषु ते अर्घ्यः स्वधेति
वै दद्यात् पितृणाञ्च यथाक्रमम् इत्यग्निपुराणे देवे स्वाहापदमुक्ते
तच्छास्त्रात्परीयं इच्छापिकल्प इति श्रौतम् ।

मनुः—

प्राचीनावीतिना भव्यगपसव्यमर्तंश्चिष्या ।

पित्रामानिधनात् कार्यं विधिषद्भूपाणिना ॥

अपमव्यं वामावर्त्तकमेवेत्यर्घ्यः । आनिधनात् आहसमाप्ति-
पर्यन्तम् ।

उपवीतित्वं प्राचीनावीतित्वञ्च स्पष्टयति गोभिलः—

दक्षिणं वाङ्मुहृत् सव्येऽंगे प्रतिष्ठापयति दक्षिणं कक्षमनुप-
नख्यं भवत्येवं उपवीतो भवति ।

सव्यं वाङ्मुहृत् दक्षिणांगे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्ष-
मनुपनख्यं भवत्येवं प्राचीनावीतो भवति ।

तत्र उपवीतस्यैव दक्षिणांगधारणविधानादुत्तरीयधारणे
तु विरोधाभावात् प्राचीनावीतित्वपर्येऽपि सव्यांग एवोत्तरीय-
धारणमिति ये वदन्ति त एव स्पष्ट्याः विरोधवचनाभावात्
उत्तरीयधारणं सव्यांगे कथं नव्यमिति ।

अथवा कल्पनगौरवाद्युपवीतधारणपरिवाद्या तत्सर्वि-

ध्यादुःत्तरीयस्यापि धारणं कल्पयत इति चेत् प्राचीनावोति-
त्वपक्षेऽपि तत् साहित्येन धारणं सिद्धमेवेति ।

किञ्च भारायणोपाध्यायेन परिशिष्टप्रकाशे

सिद्धेदस्थीनि सर्वाणि प्राचीनावीत्यभाषयन् ॥

इति वचनव्याख्यानावसरे आदिपुराणवचनं लिखितम् ।

यथा—

अपसव्यं क्रमादस्त्रं कृत्वा कथित् सगोत्रजः ।

प्रेतस्यास्थीनि गृह्णीयात्प्रधानाङ्गोद्भवानि च ॥

तथा हारलतालिखितप्रेततर्पणे शङ्खलिखितवचनम्—

राजन्यवैश्यावपसव्यं वासयन्नोपवीते कृत्वा असावेतत्त इति ।

पारस्करः—

पित्रे तु द्विगुणा दर्भाः पवित्रपाणिर्दद्यादासीनः सर्वत्र
प्रश्नेषु * पंक्तिमूर्धन्यं पृच्छेत् ॥

पवित्रशब्दोऽत्र कुशवचनः ते च वक्ष्यमाणकृन्दोगपरिशिष्ट
विधिना पाणौ कुशा धार्याः ॥

हारीतः—

मन्त्रेरङ्गिस्तिलैर्दत्तं तूष्णीमप्यनुते दिवम् ।

मन्त्रैर्यथाविधुक्तवाक्यैः तूष्णीं शब्दान्तरप्रयोगं विनेत्यर्थः ।

बौधायनः—

प्रदक्षिणन्तु देवानां पितृणामप्रदक्षिणम् । . .

देवानामृजवो दर्भाः पितृषो विगुणाः स्मृताः ॥

प्रदक्षिणं दक्षिणावर्त्तेन देवानां कार्यं पितॄणाम्नु वामावर्त्ते
नेत्यर्थः ।

श्राद्धदिनं प्रकृत्य हारोतः—

सो भूते श्राद्धकर्म्मणि दक्षिणा दिशं गत्वा दक्षिणप्रवणान्
समूलान् कुशानाहरेदन्यापरिगृहीताद्यापः । इति ।

निमन्त्रणदिनात् श्वः परदिने भूते सति श्राद्धदिने इत्यर्थः ।

हृन्दीगपरिशिष्टम्—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पितृदेवत्याः कल्पाया वैश्वदेविकाः ॥

पाकयज्ञा वैश्वदेवादयः समूला मूलसमीपे द्विधा इत्यर्थः ।

वर्द्धिरुपमूलानूना इति गोभिलवचनात् पितृकर्म्मणि समूलत्व-
नियमादन्यत्रासूलानियमः कल्पायः कृष्णपाण्डुरः ।

ब्रह्मपुराणे—

गोकर्णमात्रासुं कुशाः सक्तच्छिन्नाः समूलकाः ।

पितृतीर्थेन देयाः स्युर्दूर्वाः श्यामाक एव च ॥

काशाः कुशाः वस्वजाय तथा वै तीक्ष्णरोमगाः ।

मोक्षञ्च शादलश्चैव षड्दर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

श्राद्धे वर्द्ध्या विशेषेण ५ शूनपाःसंगवेधुकाः ।

गोकर्णमात्रा विस्तृतानामिकाद्गृहप्रमाणाः तीक्ष्णरोमगा
इति वस्वज्रविशेषणम् । अतएव गोभिले वस्वजनिषेधस्तदितर-

बल्वजपरः, मुञ्जः शरसाङ्गव मीञ्जं दलं अत्र दलविधानात् कर-
धारणासामर्थ्याच्च गोभिले शरनिपेधः शरकाण्डपरः शाडलमिति
दूर्वादीनां सर्वेषां विशेषणं । दूर्वादिषु दर्भशब्दो गौणपरस्तात्-
कार्यकरणार्थः । अत्र दर्भत्वाव्यभिचारेऽपि पञ्चां मध्ये यत् कुशस्य
गणनं तत्तु कुशवदेतिष्वपि पञ्चसु दर्भशब्दप्रयोगार्थम् ।

अत्र कुशाभावे काशं दूर्वां वा दद्यात् इति विश्वुवचनात्—

पिण्डनिर्वपणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः ।

काशेषु राजन् दूर्वासु पवित्रे परमे मते ॥

इति विश्वधर्मोत्तरवचनाच्च काशदूर्वयोर्मुख्यप्रतिनिधित्वम् ।
तयोरभावे त्वन्येषामिति ।

अतएव मैत्रावरुणीयपरिशिष्टम्—

दर्भास्तरणार्थे काशः प्रतिनिधिः तदलाभे पर्व्वतीभिः
काण्डवतीभिरोपधीभिःस्तरणं कुर्व्वन्तीति ।

उलपस्तृणभेदः गवेषुका गवेडुरित्यर्थः ।

शूकं तृणं बल्वजं शरं शीर्य्यं...वर्जं सर्वं तृणानि ।

इति गोभिलवचनेन प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोर्निपेधोऽयम् ॥
शूकतृणं शूकयुक्ततृणं धान्यादि शीर्य्यादयस्तृणभेदाः स्वनाम-
ख्याता देवविशेषप्रसिद्धाः ।

वायुपुराणे—

रत्निमावाः प्रशस्ता वै पितृतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूले तथा लूनाः प्रस्तरार्थे कुशोत्तराः ॥

प्रदक्षिणं दक्षिणावर्त्तेन देवानां कार्यं पितृष्वान्तु वामावर्त्ते
नेत्यर्थः ।

याददिनं प्रकृत्य हारौतः—

श्वो भूते आहकर्मणि दक्षिणां दिशं गत्वा दक्षिणप्रवणान्
समूलान् कुशानाहरेदन्यापरिग्रहीताद्यापः । इति ।

निमन्त्रणदिनात् श्वः परदिने भूते सति याददिने इत्यर्थः ।
छन्दोगपरिशिष्टम्—

हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः ।

समूलाः पिष्टदैवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः ॥

पाकयज्ञा वैश्वदेवादयः समूला मूलसमीपे छिन्ना इत्यर्थः ।

बर्हिरूपमूललूना इति गोभिलवचनात् पिष्टकर्मणि समूलत्व-
नियमादन्यत्रामूलानियमः कल्माषः कृष्णपाण्डरः ।

ब्रह्मपुराणे—

गोकर्षमात्रां कुशाः सकृच्छिन्नाः समूलकाः ।

पिष्टतीर्षेण देयाः स्युर्दूर्वाः श्यामाक एव च ॥

काशाः कुशाः वस्वजाद्य तथा वै तीक्ष्णरोमयाः ।

मौश्लश्च शादलश्चैव पट्टदर्भाः परिकीर्त्तिताः ॥

शाहे वर्ष्वा विगोपेण ० छुलपाःसंगवेधुकाः ।

गोकर्षमात्रा विस्तृतानामिकाद्दृष्टप्रमाणाः तीक्ष्णरोमया
इति वस्वजविगोपणम् । अतएव गोभिले वस्वजनिषेधस्तदितर-

वस्त्रजपरः, मुञ्चः शरस्तद्वत् मीञ्चं दलं अत्र दलविधानात् कर-
धारणासामर्थ्याच्च गोभिले शरनिषेधः शरकाण्डपरः श्राद्धलमिति
दूर्वादीनां सर्वेषां विशेषणं । दूर्वादिषु दर्भशब्दे गौणपरस्तात्-
कार्यकारणार्थः । अत्र दर्भत्वाच्चभिचारेऽपि पक्षां मध्ये यत् कुशस्य
गणनं तच्च कुशवदेतेष्वपि पक्षसु दर्भशब्दप्रयोगार्थम् ।

अत्र कुशाभावे कार्यं दूर्वां वा दद्यात् इति विष्णुवचनात्—

पिण्डनिर्वापणं कार्यं कुशाभावे विचक्षणैः ।

काशेषु राजन् दूर्वांसु पवित्रे परमे मते ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनाच्च काशदूर्वायोर्मुख्यप्रतिनिधित्वम् ।

तेयोरभावे तन्मेषामिति ।

अतएव मैत्रावरुणीयपरिशिष्टम्—

दर्भास्तरणार्थं काशः प्रतिनिधिः तदसामि पर्व्वतीभिः
काण्डवतीभिरोपधीभिः स्तरणं कुर्व्वन्तीति ।

उलपस्तृषभेदः गवेषुका गवेडुरित्यर्थः ।

शूकं वृषं वस्त्रजं शरं शीर्य्यं वज्रं सर्व्वं वृषानि ।

इति शौभिलयचनेन प्रतिनिधित्वेन प्राप्तयोर्निषेधोऽयम् ॥

शूकवृषं शूकयुक्तवृषं धान्यादि शीर्य्यादयस्तृषभेदाः स्यनाम-
स्यातां देवविषेयप्रसिद्धाः ।

यागपुराणे—

रत्निमात्राः प्रशस्ता वै पिण्डतीर्थेन संस्कृताः ।

उपमूले तदा नूनाः प्रस्तरार्थे कुनोत्तराः ॥

गुन्नाः श्राद्धे चीरकुशा ब्रह्मजा गन्धकी तथा ।

वीरणाशीलपात्रैव लम्बा वर्ज्याश्च नित्यम् ।

संस्कृता संसृष्टाः प्रस्तरोऽत्र पिण्डास्तरः कुशोत्तराः कुशत्रेष्ठाः

कुन्ता मुस्तकः चीरकुशाः प्रत्यग्रजाताः गन्धकी गन्धदृणानि लम्बा

उक्तपरिमाणादधिकाः कुशा एवेत्यर्थः ।

विनियुक्तविनियोगविरोधाद्दर्मादीनां पुनर्नियोगाप्रसक्ताद्वाह

गृह्यपरिशिष्टम्—

दर्माः कृष्णाजिनं मन्त्रा ब्राह्मणा हविरग्नयः ।

अयातयामान्येतानि त्रियोज्यानि पुनः पुनः ॥

हविर्धृतं अयातयामानि अजीर्णानि सर्व्वदा कर्मक्षमाणी-
त्यर्थः ।

अत्र केचित्—

मामे नभस्यभावस्या तस्यां दर्भचयो मतः ।

अयातयामास्ते दर्भा विनियोज्याः पुनः पुनः ॥

इति मरोधिवचनैकवाक्यतया श्रावणाभावस्योत्पाटित-
कुशानामेवायातयामत्वं ज्ञान्येपामित्याहुः ।

तन्मन्दं,—हारीतेन श्वो भूते श्राद्धकर्मणीत्यनेन श्राद्धदिने
प्रातः कुशाहरणमुक्त्वा अनन्तरं—

स्तरपासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ।

इत्यनेन शेषामेवास्तरपसव्यम्भिनां वर्जनस्याभिधानादन्येषा-
मयातयामत्वप्रतीतेः ।

किञ्च—

कदाचिन्नाहरेद्विद्वान् प्रसुप्ते केयवे कुशान् ।

अभावे तु समुदृत्य परेऽहनि विवर्जयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरेण शयनाहृतकुशानामेकरात्रोपयो विधानात् तदपवादः श्रावणामावस्याहृतकुशानां मरीचिषचनेन विधीयते । ततश्च ऋद्धपरिशिष्टवचने दर्भपदसङ्घोषे प्रमाणाभावात्सर्वेषामेव कुशानामयातयामत्व सिद्धम् ।

ऋद्धोगपरिशिष्टम्—

पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भाः स्तरणार्थं तथैव च ।

हृतैः कृतै च विष्मूत्रे त्यागस्तेषां विधीयते ॥

हृतैः कुशैरुपसञ्चितेन पुंसां कृतै विष्मूत्रे सतीत्यर्थः ।

हारीतः—

चित्तो दर्भाः पथि दर्भा ये दर्भा यज्ञभूमिषु ।

स्तरणासनपिण्डेषु षट् कुशान् परिवर्जयेत् ॥

पिण्डार्थं ये स्मृता दर्भा यैः कृतं पिण्डतर्पणम् ।

मूत्रोच्छिष्टप्रसिषे च तेषां त्यागो विधीयते ॥

नीवीमध्ये च ये दर्भा ब्रह्मघ्ने च ये कृताः ।

पवित्रांस्तान् विजानीयाद्यथा कायम्लया कुशाः ॥

यज्ञभूमिष्विति अचिरहृतयज्ञभूमिष्वित्यर्थः अचिरहृतयज्ञभूमिजातकुशानां वर्जनीयत्वे प्राचीनवर्द्धिषा अकमपृथिव्याभिव यज्ञकरणात् कुशानामपाद्यतापत्तेः ।

स्तरणं यस्मिन्निपरिस्तरणं पिण्डार्थं ये स्तृता इत्यनेन पिण्डा-
स्तरणनिषेधस्य ब्रह्ममाणत्वात् पिण्डेऽद्वित्वनेन* पिण्डदानसाधन-
भुग्नुग्रनिषेधः । पितृतर्पणमित्यत्र पितृपदात् देवादिहृततर्पण-
कुशेन तर्पणं कार्यम् ।

पितृपदमत्र अतस्मात्परं तेन दिव्यपितृतर्पणकुशेन यमादि
तर्पणम् । यैरिति साधकतमे ढतोया साधनप्रकर्षयासाधारण्यादेव
असाधारणं तु तन्मात्रविधानात् भुग्नुग्रस्तरणकुशानामिव
न तु पवित्रादिहस्तकुशानां तेषां सर्वकर्मसाधारणेन विधा-
नात्, अतो नैषां त्यागः शिष्टाचारोऽप्येवम् ।

धृतैः कृते चेत्यस्यापवादमाह नौवीमध्ये मेषलात्वेन धृता
इत्यर्थः ।

ब्रह्मसूत्रे चेति — अत्र केचित्

अनेनैवार्थवादिनाम्यधानुपपत्त्या विधिं कल्पयित्वा यज्ञीपवीते
कुशान् धारयन्ति । तदयुक्तम्—

यज्ञोपवीते कुरुते सूत्रं वस्त्रं वा अपि वा कुशरज्जुम् । इति
गोभिलेनोपवीताभावे विहितकुशरज्जोः “धृतैः कृते च” इत्यनेन
पर्वनप्राप्तौ ब्रह्मसूत्रे चेत्यत्र निमित्तसमस्या ब्रह्मसूत्रनिमित्तं
धृतानां दर्भाणां प्रतिप्रसवत्वेनोपपत्तो अधिकरणसममीभ्रमेण
विधिकसनस्थान्दायत्वात् ।

अतएव यथा शायन्तया कुशा इति हेतुवन्निगदोऽपि
—सहस्रते उपवीतधारणस्य पुरुषार्थत्वात् ।

* अ इत्यत्रे—विषयदानसाधन इत्यत्र ब्रह्मसूत्रे चेत्यनोऽंशो नास्ति ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

अनन्तर्गभिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ॥

दर्भाः पवित्रमित्युक्तमतः सन्ध्यादिकर्मसु ।

सन्धः सोपग्रहः कार्य्यो दक्षिणः सपवित्रकः ॥

गभिणमिति वहिणादिशब्दवदन्तेनप्रत्ययः गर्भोऽस्फुट-
मञ्जरी अन्तर्गर्भवदितरमित्यर्थः । कौशं द्विदलमित्यत्राप्यव-
वाचिना अन्प्रत्ययेन शुद्धे कुशपदयुक्तिर्दर्शिता शुद्ध एव कुशत्व-
जातिविश्रान्तेषु ।

नच जनत्वस्वर्णत्वादिवदवयवेऽपि कुशत्वजातिवर्त्तते संस्थान-
व्यङ्गजातेरवयववृत्तित्वाभावात् घटावयवे घटत्वाभावात् जनत्व-
स्वर्णत्वादीनामसु तयात्वं संस्थानव्यङ्गत्वाभावादिति ।

दर्भाः पवित्रमिति वहवो दर्भा एव पवित्रं कर्मसु शुद्धि-
साधनं नत्वेक इति हारोतादिमुनिभिरगून्यन्तु करं कुर्यादि-
त्यादिनोक्तम् । अतो हेतोर्षामः करः सोपग्रहः समुपष्टिः कार्य्यः
दक्षिणसु पूर्वसङ्घेतितद्विदलात्मकपवित्रसङ्घितः कार्य्यः ।

एतेन—

अगून्यन्तु करं कुर्यात् सुवर्णरजतैः कुशैः ।

इति हारोतेन करमाद्ये बहुकुशवारणं सामान्येनोक्तमग्रष्टम् ।

परिशिष्टकृता तु स्पष्टीकृतम् ।

अत्रैकस्मिन्नपि सुवर्णरजते बहुत्वमवाधितं अवयवावयवेऽपि
सुवर्णादिजातिवृत्तेः ।

अत्र केचित्—

चतुर्भिर्दर्मपदैश्च ब्राह्मणस्य पवित्रकम् ।

एकैकं न्यूनमुद्दिष्टं वर्षे वर्षेऽनुपूर्वगः ॥

इति हारोतीकं चतुर्दशरूपं पवित्रं यथावर्षं हस्ते धार्यं
द्विदशरूपपवित्रत्वर्थादिविषयमिति वदन्ति ।

केचित्तु इयोरेव विकल्पमाहुः ।

वसुतमु—ऋद्धोगपरिशिष्टे “कौशं द्विदशमेव च पवित्रं यत्र
कुतचित्” इत्यभिधाय सन्ध्यादिकर्मसु दक्षिणः सपवित्रकः” इत्यभि-
धात्वात् तादृशपवित्रस्यैव प्रतीतिः कर्मकाले तदेव धारणीयम् ।

हारोतीकचतुर्दशदि मु—

त्रिभिर्दर्मैः कृतं यत्तु पवित्रं शान्तिकं भवेत् ।

चतुर्भिः पौष्णिकं श्रेयं पञ्चमियाभिचारिकम् ॥

देवकार्ये भवेद्वाभ्यां पित्रकार्ये तथैव च ।

इति यज्ञपार्ष्णपरिशिष्टपञ्चनेकवाक्यतया पौष्णिककर्मपरं देव-
पित्रकार्ये तु द्विदशमेव । अतएव कौशं द्विदशमेव च दक्षिण-
कारोऽपि सङ्गच्छते ।

कुशानां धारयेन्नूनमथं मध्यं यथाकृमात् ।

अथः कतिहातर्ज्ज्योर्मध्यमानामिकोपरि ॥

इति इंद्राग्निनिष्कितवचनोक्तपारिषाद्या कुशा धार्याः ।

ऋद्धपत्नियुतसपि पवित्रं कर्मकाले धार्यम् ।

तथा गङ्गाः—

यत्तु—

श्रापादमेचनात् पूर्वं कुर्याद्द्विजन्मनाम् ।

इति विष्णुपुराणवचनं । तत्

पितृन् निमन्त्रयेत्पादौ चालयित्वा विधानतः ।

इति गरुडपुराणवचनैकवाक्यतया निमन्त्रणपूर्वकर्त्तव्यपाद-
चालनावधिपरं नतु श्राद्धकालकर्त्तव्यपादचालनावधीति तस्यार्थः ।
तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

विश्वेदेवोपविष्टानां चरमं हस्तधावनम् ।

विसर्जनञ्च निर्दिष्टं तेषु रक्षा यतः स्थिता ॥

सर्वमन्यत् प्रकर्त्तव्यमादौ तेषां नराधिप ।

हस्तधावनमाचमनम् ।

मनुः—

तेषामारक्षभृतं हि देवं पूर्वं नियोजयेत् ।

रक्षांसि हि तिलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥

देवाद्यन्तं तदीहेत पित्राद्यन्तं न तद्भवेत् ।

पित्राद्यन्तं त्वीहमानः क्षिप्रं नश्यति सान्वयः ॥

हिरवधारणे नियोजयेदित्यर्थः ।

अथ श्राद्धविवेकः—

देवाद्यन्तमित्यन्तत्वेन दक्षिणायाः परिग्रहात् दक्षिणा
पितृपूर्वेषु च विगर्जनमेवान्तः ।

ब्रह्मणे दक्षिणा देया या यत्र परिकीर्तिता ।

कर्मभक्तोऽनूष्यमानायां पूर्णपापादिका भवेत् ।

इति कृन्दोगपरिशिष्टादिवचने दक्षिणाया एव सर्वकर्मन्त-
त्वबीधनात् । अन्यथा प्रदक्षिणीकरणपिण्डप्रतिपत्त्यादीनामेवान्तता
न विसर्जनस्येति । तेनाचमनदक्षिणाविसर्जनानि पितृपूर्वाण्ये-
वेत्याह ।

॥कल्पतरुकारप्रभृतयस्तु—दक्षिणाया देवादित्वमाहुः ।

तेषामिदं हृदयम्—

सर्वमन्यप्रकर्त्तव्यमादी तेषां नराधिप ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचने आचमनविसर्जनयोरन्यत्र देवादित्व-
प्रतिपादनादन्यपदसङ्कोचे प्रमाणाभावात् साधवादेकश्रुतिमूलत्वेन
भनुवचनेऽप्यन्तपदेन विसर्जनं गृह्यते ।

प्राचीनाधीतिनां सम्यगपसञ्चयतन्द्रिणा ।

पित्रमानिधनात् कार्यं विधित्वद्भ्रमपाणिना ॥

इति तस्यैव वचनान्तरे पानिधनादित्यनेन विसर्जनस्यान्तत्व-
प्रतिपादनाच्च देवपूजायां विसर्जनञ्च कर्मवन्ते इति दर्शनाच्च ।

विष्णुपुराणे—

आचमनविसर्जनयोर्धिगिष्य पित्रादित्वकथनेनाग्यत्र देवा-
दित्वप्रतीतेयं सिद्धं दक्षिणाया देवादित्वम् ।

यथा विष्णुपुराणे—

पूजयित्वा द्विजाधराणां दद्यादाचमनं ततः ।

पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेभ्यः ॥

सुखधेत्याशिषां युक्तां दद्याच्छ्रुत्या तु दक्षिणाम् ।
 दत्त्वा च दक्षिणा तेभ्यो वाचयेद्वैश्वदेविकान् ॥
 प्रीयन्तामिति ये विश्वे देवास्ते च इतीरयन् ।
 पद्याद्विसर्जयेद्देवान् पूर्वं पित्रान्महामते ॥
 सुखर्धेति स्रधावाचनसंयुक्तामित्यर्थः ।
 तथा अपिपालद्यतदेवस्रवचनम्—
 अथ वै वैश्वदेवाद्यान् ब्राह्मणान् स्रस्ति वाचयेत् ।
 वैश्वदेविकान् ब्राह्मणान् दक्षिणादाने स्रस्ति वाचयेदित्यर्थः ।

अथ आहुदेवाः ।

तत्राच वृहस्पतिः—

क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कालः कामस्तथैव च ।
 धुरिष सोचनधैष तथा चैव पुरोरवाः ॥
 माद्रवायं दग्धैवेते विश्वेदेवाः प्रकीर्त्तिता ।
 इष्टियादे क्रतुर्दक्षः सत्यो नान्दीमुखे वसुः ।
 नैमित्तिके कालकामौ काम्ये च धुरिलोचनौ ॥
 पुरोरवो माद्रवाय पार्य्यणे समुदाहृती ।
 उत्पत्तिं नाम चैतेषामपिचार्य्यं द्विजातयः ।
 पथमुंसारणीयस्तैः श्लोकः अहाममन्वितैः ॥
 आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।
 ये यत्र विहिताः याहे भावधाना भवन्तु ते ॥

इष्टियाहं, इच्छायाहं इष्टियाहमित्यर्थः ।

श्रीदत्तसु—

नानिद्धा तु पितॄन् याद्वैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इत्यनेन विहितं कर्माङ्गयादमित्वाह ।

तदयुक्तं—नान्दीमुखपदेन कर्माङ्गयाहपहणात् ।

सांवत्सरिकयाद्वै साग्न्यादिना पार्वणविधिना अनुष्ठेये इति

केचित् । तत्र—

तस्मैकोद्दिष्टत्वाभावेन नैमित्तिकपदानभिधेयत्वात् ।

एकोद्दिष्टन्तु यच्छ्राद्धं तस्मैमित्तिकमुच्यते ।

इति भविष्यपुराणवचनात् ।

अन्ये तु—

उपरागादिनिमित्तविहिते याद्वै इत्याहुः ।

तत्र—रुद्रेयोंगापहारित्वात् ।

वस्तुतस्तु—

चतुर्थे नवमे चैव दशमेकादशे तथा ।

यदन्न दीयते जप्तोक्तावययाहमुच्यते ॥

इति यमोक्तनयत्राहसंज्ञके एकोद्दिष्टे—

यधिवशे पुराणेषु वा विष्णो देवा न स्त्रेभिरे ।

प्रासुरं तद्भवेच्छ्राद्धं उपलं सत्यवर्जितम् ॥

इत्याश्रलायनेन सदैवकतया विहिते बहुगनुष्ठेये काल-

कामयोर्देवतात्वमपगस्तस्यम् ।

काम्ये स्वगतफलानुसन्धानेनानुष्ठेये तिथिब्राह्मदी पार्वणे
अमावस्यायाञ्चै तदतिदिष्टे युगाद्ये च ।

यच्च—

पुरोरवसमाद्रवमिति शङ्खवचनम् ।

तत्र—

उच्येःश्वससङ्घितमितिवत् पुरोरवसेत्वत्राकारागम आर्षः ।

माद्रवमित्यत्र सकारलोपश्च त्रैयो बृहस्पतियचनात् ।

मादिशान्तपाठस्य कामधेनुशूलपाणिप्रभृतिभिः स्वीकृतत्वाच्च ।

आष्टे पुरः प्रथमतो रूयते कीर्त्तयते इत्यौणादिकासुनृप्रत्ययान्त-
ओकारवान् पुरोरवःशब्दो न तु पुरूरवःशब्दो दीर्घाकार-
वान् स हि चन्द्रवंशजे राजविशेषे वर्त्तते । महाभारते तथा
दर्शनात् ।

ब्रह्मपुराणे—

विष्णुदेवाः क्रतुदत्तौ सर्व्वास्त्रिष्टिपु विश्रुतौ ।

नित्यं नान्दोमुष्यशाहे वसुसत्यौ च पेटके ॥

नयादानभने देवी कान्तकाम्प्री सदैव हि ।

अपि कन्यागते सूर्यं काम्ये च धुरिलोचनी ॥

नयादानभन इति पूर्वोक्तबृहस्पतियचनात् नैमित्तिक-
पदाभिधेये नवशाहे चेति बोद्धव्यम् ।

कन्यागते सूर्यं इति—

कन्यायायतुङ्ग इत्युक्ता

अत ऊर्हन्तु कन्याया यान्यहानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि तुल्यानि तेषु दत्तमथाचयम् ॥

इत्यनेन सूर्यसिद्धान्तीक्ते कन्यागतथाहे इत्यर्थः ।

न चेतस्य वचनस्य सन्दिग्धमूलत्वाशङ्का संवत्सरप्रदीप-याद-
भाथ-राजमार्त्तण्डादिभिर्लिखितत्वात् ।

तथा च रव्याकरलिखितं देवलवचनम्—

पार्व्वणेन विधानेन नवशस्यागमे स्मृतम् ।

विश्वेदेवासु तच्छास्त्रे कालकामी प्रकीर्त्तितौ ॥

अत्र मैथिलाः—

एषां नामोज्ज्वले प्रमाणाभावात्—

विश्वान् देवानावाहयिष्ये ।

इति कात्यायनवचने

विश्वान् देवान् यवैः पुष्यैः ।

इति मत्स्यपुराणे च

नमो विश्वेभ्यो देवेभ्यः इत्यत्रमादी प्राङ्मुख्यो निवेदयेत् ।

इति विष्णुवचने च

एतद्दोऽप्रमित्युक्ता विश्वे देवाय संयजेत् ।

इति ब्रह्मपुराणे च केवलविश्वदेवपदयवणात् विश्वेदेवा इदं
वो नम इति षर्षयन्ति ।

तदयुक्तम्—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुष्ये द्विजातयः ।

इति हृदयतिना नामज्ञानकथनस्य नामोक्तेर्यथा विना प्रयो-
जनाभावात् । न च नामचिन्तनमेव प्रयोजनमिति वाच्यं नाम-
चिन्तायाः क्षाप्यदृष्टत्वात् संचाविधेस्तत्तच्छब्देन तु प्रयोगार्थ-
त्वाच्च ।

नामाज्ञाने—

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः अज्ञासमन्वितैः ।

इत्युक्त्वा आगच्छन्तु महाभागा इति नामरहितश्लोकीच्चारण-
विधानात् । तत्तन्नाम—देवतात्वावगमाच्च ।

यच्च—

विद्वान् देवानामाहयिष्ये इत्यादि तदपि पितृनावाहयिष्ये
इत्यादिवत् सामान्येनोपपद्यत एव ।

न च त्रिधावर्थादादे उत्तर्गवाक्चै च विष्णुदेवपदात् बहुवचन-
निर्देशात् तथैवामिलापस्य भास्वीयत्वात् क्रतुदक्षयोर्द्वयोर्बहुत्वा-
सम्भवात् द्विवचनबहुवचनयोः सामानाधिकरण्येनाव्याभावात्
वाक्यरचनापि न साधीयसीति वाच्यम् ।

विष्णुपदीत्तरं सामानाधिकरण्यदेवपदं तुलापुरुषादिषु धीर्द्वयसु
महादानमद्वत् क्रतुदक्षादिषु दशसु आहर्देवेषु रुद्रं तस्माच्च
दारमद्वत् बहुवचनमेव साधु ।

एवञ्च सामानाधिकरण्यानामेका विभक्तिरेवेति नियमात् वचनस्य
भक्ति सन्धिषु तुल्यत्वनियमादसम्भवे यथासम्भवस्यैव न्याय्यत्वात्
यत्त्वजाप्तुषु रिवती दारा इत्यादिवत् क्रतुदक्षो विष्णु देवा
इदं वो मम इति वाक्यमदिसुहमेव ।

तथा च शब्दसंस्कारशास्त्रम्—

विशेषवद्बचनमेकाधिकरणस्य प्रायेषेति ।

अतएव—

विश्वेदेवाः क्रतुदक्षी सर्वास्त्रिष्टिषु विश्रुतौ ।

इति ब्रह्मपुराणवचनम् ।

न च क्रतुदक्षसंप्रका विश्वेदेवा इति वाक्यमुक्तं विधौ
क्रत्वादीनां प्राधान्येन श्रवणात् गत्यन्तरसम्भवे समामे शुणी-
भावस्थान्यायत्वात् संप्राशस्तान्तर्भावेन देवतात्वभावाच्च ।

न च क्रतुदक्षावित्थेवात् किं विश्वेदेवपदेनेति वाच्यम् ।

एष योऽर्थ इति एतद्वोऽचमित्युक्ता विश्वेदेवांश्च संयजीत् ।

इति पारस्करब्रह्मपुराणादिषु वाक्यविधायकविधिषु बहु-
वचनान्वयानुपपत्त्या विश्वेदेवा इत्यवश्यं वाच्यत्वात् ।

न च नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यसमादौ प्राप्नुयोरनिवेदये-
दिति विष्णुवचनाच्चतुर्थत्वं वाक्यं त्र्योदक्षीत्वं युक्तम् ।

एष योऽर्थ इति एतद्वोऽचमित्युक्तेति पारस्करब्रह्मपुराणादिषु
युष्मच्छब्दप्रयोगेन सम्बुद्धान्तपदस्यैव निर्णीतत्वात् । विष्णुमृतस्य
तु भिस्रुतिमूलत्वकल्पनाभिया नम इत्यनेन विश्वेभ्यो देवेभ्योऽयं
निवेदयेदित्यर्थः । अन्यथा नमो विश्वेभ्यो देवेभ्य इत्यपि
क्रमः स्यात् ।

अथ पितृशामनादिसंकल्पवाक्यम् ।

प्रचेताः—

गोत्रसम्बन्धिनामानि पितृषामनुकीर्तयन् ।
एकैकस्य तु विप्रस्य हस्तोऽर्घ्यं च विनिक्षिपेत् ॥

गोत्रसम्बन्धिनामानोक्ति क्रमपरोऽयं निर्देशः ।

तथाच पारस्करः—

अर्घदानेऽवसंक्षेपे पिण्डदाने तथाऽचये ।

गोत्रसम्बन्धिनामानि यथावत् प्रतिपादयेत् ॥

अचये अक्षयदाने । वचनत्रयपाठक्रमेण गोत्रसम्बन्धनायां

क्रममाह गोभिलः—

गोत्रं स्वरान्तं सर्व्वत गोत्रस्याक्षय्यकर्म्मणि ।

गोत्रस्तु तर्पणे प्रोक्तः कर्त्ता एवं न सुह्यति ॥

सर्व्वत्रैव पितः प्रोक्तः पिता तर्पणकर्म्मणि ।

पितुरक्षय्यंकाञ्चे तु अक्षय्यां वृत्तिमिच्छता ॥

शम्वत्पर्णादिके कार्य्ये शम्वत् तर्पणकर्म्मणि ।

शम्वत्पर्णोऽक्षय्यकाले तु पितृषां दत्तमक्षयम् ॥

स्वरान्तमिति अकारान्ततया सम्बोधनान्तमित्यर्थः ।

पितरित्यादिसम्बोधनपदस्य वृत्त्यभाषत्वात् ॥

एतेनामुकसगोत्रेभ्योऽस्यत्पितृपितामहप्रपितामहेभ्योऽमुकामु-

केभ्य इदमन्नं स्वधेति केषाञ्चिन्मतं निरस्तम् ।

न चामुकसगोत्रा अस्मत्पितृपितामहप्रपितामहा अमु-

कामुकशम्वत् इदमन्नं शुभर्थं स्वधेति वाक्यं युक्तम् ।

प्रयोक्तुरैव समन्विततथोपस्थितत्वादस्यत्पदवैयर्थ्यात् सर्व्व-
त्रैवास्मत्पदविनाभावेन अक्षय्याच्च ।

असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे इत्यादि श्रुती प्रतिनिधि-
करणपत्रे यजमानसम्बन्धितया निर्द्देशाभिधानाच्च विधावर्थवादे
च गोत्रपदमात्रश्रवणात्तस्य सकारादित्वे प्रमाणाभावाच्च ।

अर्घ्यदानान्नोत्सर्गपिण्डदानादिषु श्रुती स्मृतौ च बहुयः पित्रा-
दीनां निरपेक्षाणां प्रत्येकं देवतात्वावगमात् पृथक् पृथक् निर्द्देश-
स्यैव न्याय्यत्वेन समुच्चयाभिधायकद्वन्द्वसमासस्यानुचितत्वाच्च ।

श्रुतिस्मृतिभ्यामेकवचनान्तपदप्रयोगेन वाक्यरचनाविधानाच्च ।

यथा श्रुतिः—

असावेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे ।

असावेतत्ते इति पितामहाय ।

असावेतत्ते इति प्रपितामहाय । इति

अत्रासाविति सम्बोधनैकवचनान्तनामनिर्द्देशः ।

वैजवापः—

पितरैतत्तेऽर्घ्यं पितामहैतत्तेऽर्घ्यं प्रपितामहैतत्तेऽर्घ्यमित्यनु-
दिशति ।

पारस्करः—

असावेत ते अर्घ्यं इति ।

अतएव वचनात् यजुर्वेदिनामर्घ्यशब्दः पुंलिङ्ग एव सर्वत्र
सन्तत्यः 'पूर्वोक्तवैजवापगीभिलादिदर्शनात् सामगानामर्घ्यशब्दी
योपान्तो नपुंसकलिङ्गश्चेति ।

पिण्डदाने शङ्कलिखितौ—

एकैकं त्रिभिरामन्त्र्य प्रसावेतत्त इति ।

त्रिभिर्गोत्रसम्बन्धिनामभिरित्यर्थः ।

पिण्डपितृयज्ञाधिकारे पारस्करः—*

यथावनिक्तं पिण्डान् दद्यादसावेतत्त इति ।

यथावनिक्तं अवनेजनस्थानानुक्रमेणेत्यर्थः ।

अत्र शब्दलिखितवचने पारस्करे च पिण्डदानवाक्यरचनाया-
मेतदिति नपुंसकनिर्देशात् यजुर्वेदिनां नपुंसकलिङ्ग एव पिण्डदाने
पिण्डशब्दः सर्वत्रैव मन्तव्यः ।

पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इति पारस्करातिदेशात् दृश्यते हि
प्रेतपिण्डदाने पिण्डशब्दस्य नपुंसकता । यथा—

भवेदेतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पूरकमिति ।

ब्राह्मेऽपि—

मातामहानामप्येवं ददौ पिण्डानि श्रीकरः ।

एतेन त्रींस्त्रोन् पिण्डान् दद्यादिति पारस्करदर्शनात्
यजुर्वेदिनामपि पुंलिङ्गः पिण्डशब्द इति मैथिलानां भ्रमो हेय
एव ।

सामगानान्तु—

एष ते पिण्ड इति गोभिलदर्शनात् पुंलिङ्ग एव निर्विवाद
इति ।

अतएव, श्रुतिस्मृतिविरोधात् सपत्नीकस्य पित्रादेर्देवतात्वं
केनचिदङ्गीकृतं तदपि निरस्तम् ।

* य इत्येके पारस्करस्य इति तत्तम् ।

यत्तु—

अन्वष्टकायां हृदो च गयायां मृतवासरे ।

अत्र मातुः पृथक् श्राद्धमन्यत्र पतिना सह ॥

इति वचनम् ।

तदमूलकमेव समूलत्वे तु विधौ मन्त्रवाक्ये च निरपेक्ष-
देवतात्वावगमात् भीष्मपदाध्याहारेण भीमि सहभावः कल्पनीयो
न तु दाने ।

किञ्च—

स्नेन भर्त्सा सह श्राद्धं माता भुङ्क्ते स्रधामयम् ।

इति हृहस्यतिवधनानुसारात् ।

भर्त्सुरेव सहभावोऽत्रावगम्यते न तु मातुस्तदा च सभर्त्सुके
मातरिति वाक्यं स्यात् ।

ब्रह्मपुराणे—

ततो मधुवृताक्तान्तु सोणमर्चं तिलाङ्गितम् ।

गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणवेनैव तत्पुनः ॥

एतद्दो ह्यवमित्युक्त्वा विष्टान् देवांय संयजेत् ।

पितृभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रणेन तु ॥

अमुष्णामुष्णामोर्वैतत्तुभ्यमर्चं स्वधा नमः ।

अत्र प्रणवेनैवेति दर्शनात् पितृपक्षेऽपि सर्व्वैवादी प्रणवः
प्रयीक्तव्य इति ।

अत्र च द्विजातिमधिकृत्य गृह्योपदेशात् गृह्योक्त "ते" पदेन
द्विजातीनां प्रयोगः पौराणिकविधेय सामान्यधर्मत्वात् ब्रह्म-

पुराणोक्तं "तुभ्यं" पदेन सर्व्ववर्णगोचरः प्रयोगः, विशेषेण तु शूद्राणां पौराणिकविधेस्तीर्षां विहितत्वात् ।

यथा भविष्ये—

विशेषतस्तु शूद्राणां पावनानि मनीषिभिः ।

अष्टादशपुराणानि चरितं राघवस्य च ॥

तथोक्तं भारतं वीर पाराशर्य्येण धीमता ।

अत्र च श्रुति-वैजवाप पारस्कर-गङ्ग लिखित-ब्रह्मपुराण-गोभिला-दिषु च सर्व्वत्रैव एतच्छब्दानन्तरं देयद्रव्यस्य पूर्वं ते तुभ्यं पदयो-र्नियमेन दर्शनादेतदन्नं तुभ्यं नम इत्यादिप्रयोगोऽशुद्ध एव । श्रुतिस्मृतिविहितक्रममुद्गुप्य स्वातन्त्रस्यान्याय्यत्वात् । एतेनेदं-शब्दप्रयोगोऽपि निरस्तः ।

स्वधा नम इति स्त्रीशूद्रपिपयो नमःप्रयोगः ।

अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र इति गीतभवचनात् ।

नतुभयस्य युगपत्पुयोगः आहप्रदीपाद्युक्तो युक्तः । उभयो-र्दानार्थत्वेनैकस्य वैयर्थ्यात् गोभिलादिषु केवलस्वधाकारेण दान-दर्शनाच्च ।

यथा गोभिलः—

असावेप ते पिण्डो ये चात्र त्वांसंनु यांस्य त्वमनु तस्मै ते स्वधा । एवं असावेतस्तेऽर्घ्यमित्यादि स्वधान्तम् ।

अत्र तैपदद्वयं वाचनिकत्वाददोषाय एकपदस्वाट्टष्टार्थत्वादिति प्राच्यः ।

आधुनिकास्तु—

एष ते पिण्ड इत्यस्य लौकिकत्वात् ये चेत्यादेश वैदिकमन्त्र-
त्वात् लौकिकप्रयोगवैदिकमन्त्रयोरन्वयायोगादुभयस्यैव ते पदं
वाच्यमित्याहुः । तदसङ्गतम्—

लौकिकशब्दस्य वैदिकमन्त्रेण सहानन्वय इति यदुच्यते तत्र
किं वैदिकमन्त्रो निरर्थकः सार्थको वा सार्थको वा कीदृशः
निराकाङ्क्षः साकाङ्क्षो वा ।

आद्ये श्रीमिति ब्रूमः ।

द्वितीये तु—गोरश्वः पुरुषो हस्तोत्यादिवदाकाङ्क्षाविरहा-
त्लौकिकेनापि लौकिकस्य नान्वयः किमुत वैदिकेनेति ।

तृतीये तु—नैतादृशी राजाज्ञाऽस्ति तत् कथं नान्वयः ।
अन्यथा अत्रैव कथं ये चात्र त्वेत्यादि वैदिकमन्त्रप्रविष्टेन स्वधापदेन
सह एष पिण्ड इत्यस्यान्वय इति ।

वसुतस्तु—ये च त्वामनु सचीकृत्य तिष्ठन्ति यांयानु सची-
कृत्य त्वं तिष्ठसि तस्मै सर्व्वञ्च ते तुभ्यश्च एष ते त्वदर्थं कल्पितः पिण्डः
स्वधा दीयते इति ते पदद्वयार्थः । तस्मा इति बहुवचनचनमार्गं
त्वामिति सार्व्वत्रिकः पाठः त्वामिति भाष्यव्याख्यानात् ।
त्वादेशे सति निरनुस्वारः पाठ इत्यपरे ।

अत्र—श्रीदत्तादयः—

अर्घ्यगन्धादिदानावनेजनद्वयपिण्डदानसूत्रदानेषु पदेषु गोभि-
लेन प्रत्येकं निर्देशात् आसनान्नोत्सर्गयोरनुक्तत्वात्तत्र ये

चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति अन्यथा पुनः पुनः पाठवैफल्यं
स्यादित्याहुः ।

प्राधुनिकास्तु—

अवनेजनहयपिण्डदानसूत्रदानेषु चतुर्षु ये चात्र त्वामिति
मन्त्रपाठो नान्यत्र इति ।

अर्घ्यदानसमये गोभिलेन यत्तिलोदकदानमुक्तं न तदर्घ्यदानं
किन्तु अवनेजनार्थमुपयुज्यमानस्य तिलोदकस्य तस्मिन्नवसरे
*स्थापनमात्रं विधीयते ।

तदशुद्धं—यदि तदवनेजनार्थं स्थापनमात्रं तदा कथं गोभिलेन
दर्भान् प्रदाय उदकपूर्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा
असावेतत्ते तिलोदकं ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधेदु-
स्सर्गवाक्यमुक्तम् ।

कथं वा अवनेजनस्थाने† पितुर्नाम गृहीत्वा असाववनेनिष्ठ
ये चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते स्वधा इति अप उपस्पृश्य
एवमिवेतयोरिति गोभिलेन पुनरुक्तम् ।

किञ्च—

तथा गन्धानित्यनेन तथाशब्दात् गन्धादिदानेऽपि ये चात्र
त्वेत्यादिवाक्यमुक्तं † अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ।

* अ. पुस्तके स्थापनमात्र ।

† अ. ग. पुस्तके दाने ।

यत्तु—

आसनाद्यर्घ्यपर्यन्तं वशिष्ठेन यथोदितम् ।
 कृत्वा कर्माथ पात्रेषु उक्तं दद्यात्तिलोदकम् ॥
 तूर्णीं पृथगपो दत्त्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।
 गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण तु ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनम् ।

तस्यायमर्थः—

अर्घ्यपर्यन्तमर्घ्यावधिकमासनादि आसनमावाहनञ्च वशिष्ठोक्तं
 कर्म कृत्वा अनन्तरं पात्रेषु ब्राह्मणेषु उदकपूर्वं तिलोदकं
 ददातीति सूत्रेण* गोभिलोक्तं तिलोदकमर्घ्यं दद्यात् ।

तत्परिपाटीमाह—

ब्राह्मणहस्ते पृथगपो जलान्तरं तूर्णीं मन्त्रं विना दत्त्वा ये
 चात्र त्वेत्यादि मन्त्रेण तिलोदकमर्घ्यं दातव्यं तथा गन्धानिति
 सूत्रोक्तं गन्धोदकं जलपृष्टचन्दनं गन्धं ये चेत्यादिमन्त्रेण दातव्यं
 सन्निकर्षक्रमेण पित्रादित आरभ्येत्यर्थः ।

अत्र गन्धोदकमिति गन्धादिपञ्चकोपलक्षणं गोभिले तथा
 गन्धानिति बहुवचनात् । ततयामन्त्रपाठोऽर्घ्यगन्धादौ समायात
 एव ।

न च तिलोदकदानं गन्धदानश्चार्घ्यगन्धादिदानात् पृथगिति
 वाच्यम् । अदृष्टान्तकल्पनागौरवात् ।

* ख पुस्तके गोभिलोक्तमित्यादि सूत्रोक्तमिति पाठसंगो नास्ति ।

यदि पुनर्गन्धादिदानावनेजनदानाच्च पृथगेव साम्बि-
कार्यम् पिण्डदानाङ्गकं कर्षुषु तिलोदकदानं गन्धोदकदानञ्चा-
न्वष्टकायां गीगिलेनोक्तम् आसनाद्यश्वोत्सर्गपर्यन्तन्तु गोभिला-
सुक्तमेवेत्युच्यते । तदा पिण्डदानमात्रस्यैवोक्तत्वादनुक्तेषु आसना-
द्यश्वोत्सर्गपर्यन्तेषु वाक्याकाङ्क्षायां पिण्डदानोक्तवाक्यस्यैवोपस्थित-
त्वात् तेष्वपि तदेव समन्त्रकवाक्यमुपतिष्ठते ।

यद्यान्यदुक्तम्—अतएवाश्वलायने—

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु धनुमन्तो न युज्यते ।

इति पिण्डपदं दत्तं अन्यथा एकोद्दिष्टेत्वित्येवार्थ इति ।

तदपि मन्दं पूर्वोक्तयुक्त्या अर्घ्यादिषु प्राप्तेः किमनेनोप-
न्यासेन ।

किञ्च—

यदि पार्श्वे पिण्डमात्रे विधिस्तदा तदतिदेशादेकोद्दिष्टेऽपि
तस्मात्प्राप्तौ तत्रैव निषेधसम्भवात् पिण्डपदमनर्थकमेव ।

अतएव पिण्डपिब्यञ्जाधिकारे मन्त्रसुक्ता प्रसङ्गादेकोद्दिष्टे
निषेधोक्तौ आश्वलायनदत्तं पिण्डपदं सकलकार्योपलक्षणमन्त्राणां
पिण्डमात्रे निषेधादवनेजनद्वयसूत्रदानेष्वपि मन्त्रप्रसङ्गः स्यात् ।

यद्यान्यदुक्तम्—

अतएव गोभिलीये अनावश्यायाद् असावेतत्तेऽर्घ्यमिति
प्रयुक्तमिति ।

तदपि मन्दं गोभिलेन यदनुक्तं तत् गोभिलीयो विवक्षोति—
या दिव्या आप इत्यादि मन्त्रं गोभिलाशुक्तमधिकमुक्त्वा असावेतत्ते

इत्यनेनैकोद्देशेन गोभिलोक्तमेव ये चात्र त्वेत्यादि स्मारितं न तु तत् पृथगिति ।

यच्च मैथिलैरासनान्नदानयोर्ये चात्र त्वेति मन्त्रो नास्तीत्युक्तं तदनिच्छद्गुलपाणिप्रभृतीनां प्राचामसम्भृतम् ।

तेप्रामिवं हृदयं—

गृह्यान्तरे ब्रह्मपुराणादौ चान्यथा वाक्यकल्पनात् येचात्र त्वेत्यस्यैकत्र निर्देशे कृते तन्मात्रे तत्प्रयोग इतिग्रहानिरासाय पुनः पुनर्निर्देशी गोभिलस्योपलक्षणत्वसूचकमेव ।

किञ्च—

छन्दोगगोचरतया श्रुतिद्वयकल्पनागौरवं दुर्निवारमेव भवत्पित्वादित्रिकस्य तन्त्रेणैवान्तोत्सर्गः ।

अर्धोऽच्योदके चैव, पिण्डदानेऽवनेजने ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचनमेव च ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनेऽर्थादिषु तन्त्रतानिषेधात् एवकारादन्यत्र तन्त्रताप्रतीतिः ।

नचार्थादिषु तन्त्रतानिषेधादन्यत्रानियम इति वाच्यम् ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यादिति पर्युदासो वा निषेधो वाच्यः ।

पर्युदासपक्षेऽर्थादिव्यतिरिक्तस्यै तन्त्रताविधिर्वाचनिक एव स्फुटः, निषेधपक्षे तु प्राप्तस्यैव प्रतिषेधः प्राप्तिसु न्यायादेव न्यायोऽपि लाघवमेव । तन्त्रता च अनेकानुष्ठानजन्यानेकफलोद्देशेन संकदनुष्ठानं तस्याय हेतुः समानदेशकालकर्तृकत्वे मत्त्वगृह्यमाणविशेष-

तथा लाघवमेव । ततश्च न्यायमिदं स्याद्यथाकरणमवैदिक-
मेवेति ध्येयम् ।

नचासाधेतत्ते इति यजमानस्य पित्रे इत्यादि पूर्वोक्तश्रुति-
दर्शनात्तन्वताभावोऽप्यस्त्विति वाच्यम् ।

अर्घ्यपिण्डादिपरतयेव श्रुतेरुपपत्तेः । तर्हि सूत्रदाने कथं
तन्वतेति चेत्—

एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यं वासः पठेत्ततः ॥

दद्यात्कुमेण वासांसि ज्वेतवस्त्रभवा दशाः ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् । ततश्च स्वधावाचन एव चेति चकारेण
सूत्रदानमपि शृण्वत इत्यायातम् ।

न च

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ।

इति ब्रह्मपुराणे एकस्यनिर्देशादन्नोत्सर्गं कथं तन्वतेति
वाच्यम् ।

निदं वचनमेतावन्मात्रवाक्यरचनाविधानपरं किन्तु सम्बोधन-
पदोपनीतान् चतुर्थ्यन्तेन तच्छब्देनोद्दिश्य स्वधापदेन हविस्स्था-
गामिलापविधानपरं स चाभिलापो न्यायानुसारेणैव कार्यः । अन्यथा
गोत्रकीर्त्तनमपि नाम्नः परं स्यात् सम्बन्धकीर्त्तनञ्च न स्यात् ।

ततश्च—यथा नागृहीतविशेषणा न्यायात् नाम्नः प्राक् गोत्र-
सम्बन्धकीर्त्तनं तथा तन्वतापि न्यायात् ।

अत्र च पृथक् पृथक् सम्बोधितानां पित्रादीनां सर्व्वनान्नः
प्रकृतपरामर्षितया तुभ्यमिति पदेन तन्त्रेणैकोद्देशसम्भवात् तन्त्रेणैव
स्वधासम्बन्ध इति ध्येयम् ।

[इयञ्च तन्त्रता त्यागवाक्य एव न तु प्रक्षेपादनौयद्रव्ययोः अन्न-
गन्धादिषु ब्राह्मणत्वेन भेदात् । एकब्राह्मणपक्षेऽपि—

यद्येकं भोजयेद्विप्रं स्वल्पत्वात् प्रकृतस्य तु ।

स्तोकं स्तोकं समुद्धृत्य तैभ्योऽन्नं विनिषेदयेत् ॥

इति बृहस्पतिवचनात् भेदावगमाच्च ।]

तर्हि पित्रमातामहादीनां पश्चामेवेति तन्त्रेणोत्सर्गोऽसु ।

नैधं—

सपिण्डोकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।

इति जावालवचने पुरुषत्रयस्य सह पार्व्वणभोक्तृत्वरूपस्य
सामान्यस्य सपिण्डनाधीनत्वावगमत्वात् ।

पित्रादिभिस्तु मातामहादीनां सपिण्डनाभावेन सह याड-
भोक्तृत्वाभावात् तन्त्रेणोत्सर्गस्यान्याय्यत्वात् ।

मातामहानामप्येवं याडं कुर्यात् विचक्षणः ।

इत्यादि विश्वादिवचनैरेवमित्यनेन मातामहादीनां पृथक्
याडविधानाच्च ।

अतएव—

मातृणामग्रतः कृत्वा पितृणां तदनन्तरम् ।

ततो मातामहादीनां बृहदौ यादत्रयं स्मृतम् ॥

इति विष्णुपुराणे विक्रती नान्दीमुखे पृथक् यादत्रयमुक्तमिति ।

यत्तु—

सोमपा नाम विप्राणां क्षत्रियाणां हविर्भुजः ।

वेद्यानामाच्यपा नाम शूद्राणाञ्च सुकालिनः ॥

इति मनुवचनं तत् विप्रादिभिः सोमपादिरूपतया स्वपित्रा-
दीनां ध्यानीपदेशपरं पूर्वीकस्मृतिश्रुतिविरोधात् ।

पिता यस्य तु हतः स्यात्स्त्रीवेद्यापि पितामहः ।*

इत्यादितदीयवदनान्तरविरोधाच्च ।

तथा ब्राह्मे—

वसुवुद्रांस्तथादित्याम्रवत्रमहतारकाः ।

प्रीणयन्ति मनुष्याणां पितरः यादत्तर्पिताः ॥

याज्ञवल्क्योऽपि—

भ्रातृः प्रजां धनं विद्यां स्वर्गं मोक्षं सुखानि च ।

प्रयच्छन्ति तया राज्यं प्रीता नृणां पितामहाः ॥

तदयं संक्षेपः ।

ॐ असुकगोत्र पितरसुकदेवशर्मन् असुकगोत्र पितामहसुक-
देवशर्मन् असुकगोत्र प्रपितामहसुकदेवशर्मन्वेतस्त्विदं स्वधा इति
यजुर्वेदिनामन्नाद्युक्तगप्रयोगः ।

सामगानान्तु—

ॐ असुफगोत्र पितरसुकदेवशर्मन् एवं पितामह एवं प्रपिता-

मह एतत्तेऽन्नं ये चात्र त्वामनु यांचं त्वमनु तस्मै ते स्वधेति प्रयोगः ।

श्रीं अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन् एवं पितामह एवं प्रपिता-
मह एतत्तुभ्यमन्नं स्वधेति सामान्यधर्मैः पौराणिकत्वात् विशेष-
तस्तु शूद्रस्वायनेव विधिः किन्तु प्रणवस्थाने स्वधास्थाने च नमः-
पदं योज्यं “अनुमतोऽस्य नमस्कारो मन्त्र” इति गीतमवचनात्
भावाहनादि मन्त्रपाठस्तु ब्राह्मणद्वारा करणीयः ।

वराहपुराणे—

अथमेव विधिः प्रीतः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ॥

विप्रो मन्त्रेण गृह्यते सम्बध्यते इत्यर्थः । परिभाषेयम् ।

न च परिभाषा प्रकरणेन नियम्यते, तेन शूद्रस्य सर्वक्रियास्त्रेप
ब्राह्मणेन मन्त्रः पठनीयः, अन्यथा प्रकरणादेकीदृष्ट एव ब्राह्म-
णस्य मन्त्रपाठः स्यान्न पार्व्वणादी ।

अतएव पित्रे तु द्विगुणा दर्भा इति पारस्कारवचनं प्रकरणात्
त्राहमात्रविषयं किन्तु परिभाषात्वात् पितृहस्तत्वमात्रविषयमिति ।

अमन्त्रस्येति विशेषणोपादानं यावदमन्त्रव्याप्तार्थं तेन
स्त्रियापि क्रियमाणे कर्मणि ब्राह्मणस्य मन्त्रपाठस्तुल्यन्यायात् ।

तेनाहाहनादीं दृष्टार्थप्रकाशनं ब्राह्मणपठितमन्त्रेष्वेव पठन्तु
स्वयंपठितनमःपदेनैव जन्मते इति । एवं पौराणिकमन्त्रोऽपि ।

यथा पुराणमधिकृत्य भविष्ये—

अध्येतव्यं नचान्येन त्राघ्न्यं चतुर्यं विना ।

श्रीतव्यमिह शूद्रेण नाध्येतव्यं कदाचन ॥

श्रीतं क्षाप्तं हि वै धर्मं प्रोक्तमस्मिन् नृपोत्तम ।

तस्माच्छूद्रैर्विना विप्रं न श्रीतव्यं कदाचन ॥

विप्रं विना विमहारैव श्रीतव्यं नतु चतुर्यद्वारेत्यर्थः ।

शूद्रेण तु यजुर्वेदविधिना कार्यं यथा कूर्मपुराणे—

आर्षक्रमेण सर्वे तु शूद्रा वाजसनेयिनः ।

तस्माच्छूद्रः स्वर्कं कर्म यजुर्वेदेन कारयेत् ॥

स्तिया तु स्रवेदविधिर्नैव कार्यं विगोपाग्रवणात् ।

छन्दोगानामेकोद्दिष्टे ये चात्र त्वेति मन्त्रपाठो नास्ति ।

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।

इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।

तदतिदेयात् सावत्सरिकेऽपि तत्र चामावस्थामरणादिनिमित्तेन पार्वण्यविधिना क्रियमाणे तु ये चात्र त्वेति पाठोऽस्त्येवेति ॥

अथ याहुपूर्वदिनकृत्यम् ।

वराहपुराणे—

इन्द्रगोचादि कार्त्तव्यं स्वःकर्त्तास्मीति जानता ।

स्थानोपलेपनश्चैव कृत्वा विप्रान् निमन्त्रयेत् ॥

दन्तकाष्ठञ्च विष्टजेत् स्रष्टाचारी शुचिर्भवेत् ॥

आदिशब्दात् मलापकर्षणघ्नीरादिना देहशौचादीनां ग्रहणम् ।
दन्तकाष्ठं विसृजेत् निमन्त्रितब्राह्मणेभ्यो दद्यादिति केचित् ।
स्वयं दन्तकाष्ठं वर्जयेदित्यन्ये ।

देवलः —

अक्रुषो निभृतः सुस्यः अबावानत्वरः शुचिः ।

यः कर्त्तास्तीति निश्चित्य दाता, विप्रान् निमन्त्रयेत् ॥

निरामिषं सकृद्भुक्त्वा सर्व्वसुतजने गृहे ।

असम्भवे परेद्युर्वा ब्राह्मणांस्तान्निमन्त्रयेत् ॥

अज्ञातीनसमानार्पणियुग्मानात्मशक्तितः ॥

निभृतो विविक्तदेशस्थः निश्चित्येत्यभिधानात् ।

उपरागतीर्थयात्रादौ भविष्यदुयासप्रत्यक्षस्य तीर्थप्राप्तेषु
सन्देहात् प्रधानकर्त्तव्यतानिययाभावात् ।

स्त्रा श्रेयभक्तयागाधिवासवत् - सकृद्भोजननिमन्त्रणयोर्बन्ध
इति । दातेत्यनेन अन्यद्वारा निमन्त्रणं निषिद्धम् ।

*यत्तु—साधुभिः सन्निमन्त्रयेदिति वचनात्

स्वयमशक्तौ भजातीयपुरुषद्वारा निमन्त्रयेदिति श्रौतत्ते-
नोक्तं तत्तद्वचनस्य पूर्वापरमनालोच्यैव ।

यथा कूर्चपुराणे—

गोमयेनोदकैर्भूमिं शोधयित्वा समाहितः ।

सन्निपात्य द्विजानग्रान् साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

खो भविष्यति मे आहं पूर्वद्वुरभिपूज्य च ।

असम्भवे परेद्युर्वा यथोक्तैर्लक्षणैर्युतान् ॥

भिक्षार्थमागतान् वापि काले संयमिनी यतीन् ॥

तत्र साधुभिः सुवृत्तवचनैरित्यर्थः ।

निरामिषं भक्षद्भुक्तेति—

अत्र केचित्

भुक्तेति क्षायवणात् भोजनस्य निमन्त्रणाद्भ्रताप्रतीतेरङ्गस्य च प्रधानकालान्तरनियमात् परदिने च आदात्ताक् भोजन-
निषेधात् अनन्वयिसर्वसुप्तजनपदव्यवधानाच्च सद्यो निमन्त्रणे
निरामिषसकृद्भोजनं नाहमिति वदन्ति ।

तदयुक्तं नहि क्षापत्ययोऽङ्गत्वबोधकः सुप्ता हसतीत्यादी
व्यभिचारात् । किन्तु क्रम एव क्षापत्ययार्थः ।

एवञ्च—

चन्द्रक्षयाहःपूर्वद्वुः स्रात्वा चैकाग्रनो भवेत् ।

अधःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्रान् निमन्त्रयेत् ।

इति बृहन्नारदीयवचनेन पृथक् पृथक् आदाहृतया बोधितयो-
रेकभोजननिमन्त्रणयोः क्षापत्ययेन क्रममात्रबोधनात् ।

सद्यो निमन्त्रणपक्षेऽपि पूर्वद्वुर्निरामिषसकृद्भोजनमव्याहृतमेव
अन्यथा आहवैगुण्यमसङ्गः तस्य आदाहृतत्वात् । अतएव कुशनाह्वय-
पक्षेऽपि पूर्वद्वुर्निरामिषसकृद्भोजनं सिद्धमिति ।

अत्र भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन विधानायीयात् गुणद्वयविशिष्ट-
नियमविधौ तु मामिषद्वितीयभोजनस्य प्रसक्तैस्त्वतथ ब्रह्मचारी

शुचिर्भवेदिति वराहपुराणे अधःशायी ब्रह्मचारी निशि विप्र-
विमन्त्रयेदिति भारदीये च ब्रह्मचर्यविधिबाधापत्तेः ।

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युर्ब्राह्मणानात्मवान् शुचिः ।

तैद्यापि संयतैर्भाव्यमिति याज्ञवल्क्योक्तसंयमविधिबाधापत्तेश्च ।

तदेकवाक्यतया आमिषभोजन-पुनर्भोजनयोर्निषेधविधौ सक-
त्रिरामिषमेव भुञ्जीत नान्यदिति गुणद्वयविशिष्टपरिसंख्याविधौ
वा सति कदाचिद्भोजनासम्पत्तावपि न आहवैशुष्यमिति ध्येयम् ।

असमानार्थान् असमानप्रवरान् नामतः संख्यातथेत्यर्थः ।

अत्र गुणवदसपिण्डाभावे सपिण्डमपि गुणवन्तं भोजयेत् ।

यथा बीधायनः—

तदभावे एवंविधं सपिण्डमप्याशयेदिति ।

एतच्च पुरुषत्रयादूर्ध्वं यथा गोभिलः—

भोजयेदूर्ध्वं त्रिभ्यो गुणवन्तं सपिण्डमपीति ।

मार्कण्डेयपुराणे—

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युः पूर्व्वोक्तान् द्विजसत्तमान् ।

अप्राप्ती तद्दिने वापि हित्वा योषिष्यसङ्घिषम् ॥

अत्र प्रशब्दात् क्रियानिष्पत्तिपर्यन्तं मैथुनिनी निषेधः ।

यत्तु—

स्मरणं कीर्त्तनं केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।

सङ्कल्पोऽध्ययसायथ क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥

इति दक्षिणाष्टविधमैथुनं निषिद्धम् । तन्निमन्त्रणीत्तरविषयम् ।

तथा च विष्णुपुराणे—

आह्ने नियुक्तो भुक्त्वा वा भोजयित्वा नियुज्य वा ।

व्यवायी रेतसी गच्छे मज्जयत्यात्मनः पितृन् ॥

पारस्करेऽपि—

तदहरक्रोधनोऽप्रमत्तोऽत्वरितः सत्यवादी स्यादध्वमैद्युनयम-
स्त्राध्यायान् वर्जयेन्निमन्त्रितयैवमिति ।

यमः—

योनिक्रियावबोधाद्यै गुणैर्युक्तानलोलुपान् ।

प्रार्थयेत् प्रदोषान्ते भुक्त्वात्तं शयितान् द्विजान् ॥

सर्वायासविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवेर्जितैः ।

भवद्भिर्भवितव्यं नः श्लो भूते आह्नकर्मणि ॥

ते तं तथैव्यविघ्नेन याति चेद्रजनी सुखम् ।

यथायुतं प्रतीचेरन् आह्नकालमतन्द्रिताः ॥

योनिगुणो विशुद्धमातापितृकत्वं, क्रियागुणः सत्कर्मशालित्वं
अवबोधगुणो ज्ञानगुण आत्मानामविवेचनशक्तिः, आदियहणात्
स्त्राध्यायतत्परत्वादिः अलोलुपान् अलुब्धान्, प्रदोषान्ते रात्रि-
प्रथमप्रहरान्ते, प्रार्थयेत् निमन्त्रणपूर्वकं नियममभ्यर्थयेदित्यर्थः ।

त नियममाह सर्वायासेति—ते ब्राह्मणाः, तं निमन्त्रयितारं,
यथविघ्नेन रजनी याति तदा सर्वमेतत्करिष्य इति प्रतिवदेयु-
रिति शेषः । तदहरामन्त्रणपक्षे तु नास्य मन्त्रस्य पाठी-
ऽममवेतार्थत्वात् ।

न च श्वः पदस्थानेऽप्यपदीहः ।

उपदेशविधेरन्यथाकल्पनभिया पक्षतावूहकल्पनाया अयोगात्
विक्रतावेवातिदेशप्रामस्यान्यथानुपपत्त्या ऊहकल्पनासद्भावात् ।

अक्रोधनैः शौचपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्भिश्च मया च श्राद्धकर्माणि ॥

इति मत्स्यपुराणोक्तसमवेतार्थमन्त्रसद्भावे ऊहकल्पनाया अन्या-
य्यत्वाच्च ।

तस्मात् पूर्वदिने सर्वायासर्पाठस्तदहरक्रोधनैरित्यस्येति
व्यवस्थितविकल्पः ।

अत्र केचित्—एकब्राह्मणनिमन्त्रणे अक्रोधनैरित्यादौ बहु-
वचनस्यैकवचनोहः कार्य इत्याहुः । तन्नन्दम्—

मत्स्यपुराणे—
...दक्षिणं जानुमालभ्य त्वं मयात्र निमन्त्रितः ।

एवं निमन्त्रा नियमान् पैटकान् श्रावयेद्बुधः ॥

अक्रोधनैः शौचपरैरित्यादौ मत्स्यपुराणे एकब्राह्मणनिमन्त्रण
एव बहुवचनप्रयोगाद्बहुवचनस्य समवेतार्थत्वनिर्णयायोगात् ।
तथा—

अस्तं गते तथादित्ये गत्वा विप्रनिवेशनम् ।

इति वराहपुराणवचनाद् विप्रगृहगमनेनैकैकविप्रस्यैव सम्भवात्
सर्वायासेत्येतापि बहुवचनस्यासमवेतार्थत्वादूहोऽन्याय्य एवेति ।

अत एकोद्दिष्टे त्वामहं निमन्त्रये इति वराहपुराणदर्शनात्

पार्वण्येऽपि त्रासं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये इति लङ्गन्त एव प्रयोगः
कार्यः ।

न तु—

दक्षिणं ज्ञानुमालम्ब्य त्वं मयाऽद्य निमन्त्रितः ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् ऋप्रत्ययान्तं वाक्यं श्रोदन्तीकं युक्तम् ।

निमन्त्रित इत्यस्यातीतनिमन्त्रणप्रकाशकत्वात् निमन्त्रणस्य
वर्तमानत्वात् वर्तमानकस्य ज्ञानुबन्धधातुविषयत्वात् अतीतकस्य
चासमवेतार्थत्वादसमवेतार्थपदस्य च विघ्नापनाचमत्वात् निम-
न्त्रणवाधापत्तेः, निमन्त्रितोऽस्मीति प्रत्युत्तरवाधापत्तेः ।

तस्मात् पुंपवस्तां दृष्टार्थत्वेन मत्स्यपुराणे ऋप्रत्ययस्याविवक्षित-
त्वात् निमन्त्रिप्रकृतेः* समवेतार्थं—नट् प्रक्षेपेण वाक्यं साधीयः ।

अतएव त्वामहमामन्त्रये इत्यपि निरस्तं यत्र प्रत्याख्याति
प्रत्ययायद्वात्रिमन्त्रणं यत्र कामधारद्वादामन्त्रणमिति निमन्त्रणा-
मन्त्रणयोर्भेदेन निरस्तत्वाच्च ।

आहं धरिन्श्रीनामन्त्रितो भातिक्रमेत् ।

इति पारस्करे प्रत्ययायथव्यात्रिमन्त्रणभेदेति ।

यच्च—

धामन्त्रिता धामन्त्रयिता च शुचयस्तां रात्रिं निनयेयुः ।

इति हारीतवचने ।

* अ इ वाके मोत्रितस्य एव ।

† अ इ वाके निमन्त्रणप्रकृतेः ।

यच्च—

प्रातरामन्त्रितान् विप्रान् युग्मानुभयतस्तथा ।

इति कन्दोगपरिशिष्टादावर्थवादवाक्ये आमन्त्रणं श्रूयते
तन्मन्त्रादीनां विधिवाक्यस्थनिमन्त्रणपदश्रवणादं गौणम् ।

यथा मनुः—

निमन्त्रयीत त्रवरान् सग्यम् विप्रान् यथोदितान् ॥

देवतः—

श्वः कर्त्तास्मीति निश्चित्वा दाता विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

निमन्त्रयीत पूर्व्वेद्युः पूर्व्वीक्तान् द्विजसत्तमान् ॥

कूर्मपुराणे—

साधुभिः सन्निमन्त्रयेत् ॥

नारदीये—

निमन्त्रयेद् द्विजं प्राञ्जं दर्भपाण्डिर्जितेश्चिपः ॥

वराहपुराणे—

स्थानीपलेपनश्चैव कृत्वा विप्रान्निमन्त्रयेत् ॥

गरुडपुराणे—

पूर्व्वं निमन्त्रयेद्विप्रान् निशि स्युर्ब्रह्मधारिणः ॥

यत्तु—

अद्यास्मिन् देशे अमुकमासे अमुकराशिस्थे सवितरि
अमुकपत्ने अमुकस्यान्तिथौ अमुकगोव्राणां पिलादीनां यथानाम-
शर्मणाम् आढं युष्मासहं करिष्ये । इति गरुडपुराणवचनम् ।

यदपि—युष्मास्वहं यावमाचरिष्ये इति शङ्खलिखितवचनम् ।
तस्मिन्मन्त्रणान्तरक्रियमाणानुष्ठाप्रायेणावाक्यपरं न तु निम-
न्त्रणम् ।

नन्वनुष्ठायां विधिः क्व दृष्ट इति चेत् सत्यम् ।

मत्स्यपुराणे—

दक्षिण चातुमालभ्य त्वं मयात्र निमिन्वितः ।

इत्यादिना नियमश्रवणपर्यन्त निमन्त्रणमुक्त्वा—

षासनेषु तु कृतेषु दर्भेषु समाहितः ।

उपस्पृष्टोदकान् विपानुपवेश्यानुमन्त्रयेत् ॥

इत्यनेनासनोपवेशनानन्तरमनुष्ठाविधिरुक्तः ।

विष्णुपुराणे—

अनुष्ठाञ्च ततः प्राप्य दत्त्वा दर्भान् दिधाकृतान् ॥

अवातुष्ठाकयनान् तत्पार्यन्तुरूपं प्रश्रवाक्यमाश्लिष्यति ।

ब्रह्मपुराणे—

उभौ हस्तौ समी कृत्वा आनुनोरन्तरास्थितौ ।

सप्रश्रयोपविष्टः सन् सर्वान् पृच्छेद् दिजोत्तमान् ॥

याहं करिष्ये इत्थं भक्तिमग्नः समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुभौ दद्याद्दर्भासनं ततः ॥

तदा प्राये—

अपीनादाय पप्रच्छ करिष्ये याहं कर्म तु ।

तैरप्युभौ कुरुष्वेति विश्वेदेवास्तातो भुवि ॥

श्राद्धय मन्त्रतस्तेषु वेदोक्तविधिना हविः ।

अथतेदेवता रक्षां चक्रं चक्रगदाधरः ॥

श्रापस्तम्बोऽपि—

पूर्वेद्युर्निवेदनं परेद्युर्द्वितीयं तृतीयमामन्त्रणञ्च ।

अस्यार्थः—

पूर्वेद्युः कार्यव्यासङ्गान्निमन्त्रणायकौ श्वः याहं कर्त्तव्यं तत्र भवन्तः प्रातर्निमन्त्रयितव्या इति मनुष्यद्वारा योषित्-
प्रसङ्गवारणाय निवेदनं कार्यं, परेद्युर्द्वितीयं प्रातर्निवेदनं नियम-
अवधान्तं मत्स्यपुराणीकं निमन्त्रणं, तृतीयं निवेदनमनुष्मामार्धन-
रूपं गरुडपुराणीकं, द्वित्वत्रित्वे तु निवेदनापेक्षया मन्त्रेण च
गरुडपुराणदर्शनान्निमन्त्रणानुष्मयोर्मासपक्षतिष्याद्युल्लेखः कार्यः ।

मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्व्वगः ।

उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

इति ब्रह्माण्डपुराणे न तस्य फलभाग्भवेदित्यनेन यत्र यत्रैव
प्रधानकर्म्मोल्लेख स्तत्र तत्रैव मासपक्षादीनामुल्लेखविधानाच्च ।

अतएव निमन्त्रणानुष्मामार्धनदक्षिणाच्छिद्रावधारणेषु प्रधानो-
ल्लेखसम्भवात्मासादीनामुल्लेखो निर्व्विवाद एव, अर्घ्यादिषु तत्रैषु
प्रधानकर्म्मोल्लेखाभावात्मासादीनामुल्लेखो नास्ति देवतानैवेद्यादि-
दानवदिति ।

अतएव श्रीदत्तलिखितोऽद्यप्रयोगोऽपि निरस्तः । असाद्युर्कर्म्म-
वाक्याभिधायकानामुनिवचनेऽदृष्टत्वाच्च दिग्भातमिदं विज्ञेयतो
दामकौमुद्यां सर्व्वमेव विहितमस्तीति ।

यथाधुनिकाः—

पितृादितयथादार्यं त्वामहं निमन्त्रय इति वाक्यं धर्षयन्ति,
तत्र ।

आहदानतर्पणादिषु समस्तकर्मसु उद्देश्यगतगौत्रसम्बन्धनात्
कोर्त्तनस्थानिकमुनिवचनैः प्राप्तत्वादत्र तदाधस्यान्याय्यत्वात् दृष्ट-
कल्पनान्यायस्य दुर्निवारत्वात् प्रागुक्तगरुडपुराणादिवचनान्मास-
पञ्चतिथीनासुक्तेष्वस्य प्राप्तत्वाच्च ।

अग्रे तु—

अमुकागोत्राणामश्वत्थिष्ठपितामहप्रपितामहानाममुकामुक-
गर्भ्यां आदार्यमित्वाद्युः । तदपि हेयम् ।

पितृादीनां निरपेक्षाणां प्रत्येकं देयतात्वात् समुच्चयाभिधायक-
इन्द्रसमासस्यान्याय्यत्वात् प्रयोक्तुः स्वसम्बन्धितयैव प्रतीतेरसत्पद-
दैयर्थाच्च ।

यद्य मैथिलाः प्रयमं आहसद्दृश्यमाचरन्ति । तदप्ययुक्तं

मनसा सदल्पयति वाचाभिलपति कर्मणा प्रतिपादयति ।

इति शारीरवचनस्य काम्यकर्मपरत्वात् । अन्यथा सन्ध्यापञ्च-
महायज्ञादिष्वश्रुतिप्रसङ्गः । अतएव न तस्य फलभाग्भवेदिति
ब्रह्माण्डपुराणं किन्तु धनपुत्राद्यभिसन्धानेन क्रियमाणे काम्ये-
ऽतिथियाहादावभिमापो निर्द्दिवादः ।

कुशमयब्राह्मणपक्षे तु निमन्त्रणं न कार्यं आहद्रव्यस्वीका-
गर्भमगुमतिफलकस्य विज्ञापनस्य निमन्त्रणपदार्थत्वात् कुशमय

ब्राह्मणस्याचेतनत्वेन स्वीकारासम्भवादनुमत्यसम्भवाच्च निमन्त्रणा-
सम्भवात् ।

एवञ्च फलाभावात् नियमस्यावणमपि बाधितम् तथा स्वागत-
प्रश्नपाद्याद्याचमनीयान्यपि ब्राह्मणमात्रोपयुक्तत्वात् ।

न च सपवित्रेषु हस्तोऽस्त्विति पारस्कारवचनात् अब्राह्मणकथादे
हस्ताभावादर्थ्यबाधोऽप्यस्त्विति वाच्यम् ।

पित्वाद्युद्देशेनैव दानादुत्तरप्रतिपत्त्यपेक्षया द्विजकरस्वार्थ-
प्रक्षेपाधारमात्रत्वेन तदभावे द्विजस्यानाभिपिक्तदर्भवटीरेव
गम्यादिदानवदुत्तरप्रतिपत्त्याधारत्वसम्भवात् ।

न च ब्राह्मणस्य मुखं इति मन्त्रलिङ्गात् ब्राह्मणभावे पात्रा-
लम्भनबाधोऽस्त्विति वाच्यम् ।

जुहोमीति वर्त्तमाननिर्देशात् ।

हुतशेषं प्रदद्याच्च भाजनेषु समाहितः ।

इत्यादिवचनैः पात्रेष्वेवं हुतशेषार्पणविधानाच्च ।

हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालभ्य जपतीति वाक्यावधृतं पात्र-
परत्वानुपपत्त्या च पृथिवी ते इति मन्त्रे ब्राह्मणस्य मुखतुल्यतया
मुखपदे पात्रलक्षणा । दृष्टा हि दृपदि तण्डुलानावपतीति वाक्याव-
धृततण्डुलपरत्वानुपपत्त्या धान्यमसीति मन्त्रे धान्यपदे तण्डुल-
लक्षणा ततश्च ब्राह्मणभावे कुतः पात्रालम्भनबाध इति ।

न च—

कृत्वेदं विष्णुरित्यत्रे द्विजाद्गुह्यं निवेशयेत् ।

इति याज्ञवल्कावचनाद्द्रुष्टनिवेशनवाधोऽप्यसु भीलूद्विजा-
भावादिति वाच्यम् ।

अद्रुष्टनिवेशनस्य यमहारीताभ्यामसुरेभ्यो रत्नारूपप्रयोजन-
कथनादावग्रकत्वेन द्विजाभावे स्वाद्रुष्टनिवेशनस्यैव युज्यमान-
त्वात् ।

यथा यमः—

अद्रुष्टमात्रो भगवान् विष्णुः पर्यटते महीम् ।
राक्षसानां वधार्थाय को भेद्य प्रहरिष्यति ॥
तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु अद्रुष्टारोपणं स्मृतम् ।
निरद्रुष्टन्तु यच्छ्राद्धं वहिर्जातु च यत्कृतम् ॥
वह्निर्जातु च यदुक्तं सर्वमेवासुरं भवेत् ॥

हारीतः—

निरद्रुष्टन्तु यच्छ्राद्धं न तत्प्रीणयते पितॄन् ।
तस्माद्द्रुष्टंमारोष्य जपेन्नन्नं समाहितः ॥

इति । यत्

किञ्च—वैष्णवार्था यजुषा चाद्रुष्टमन्त्रेऽवदायेति गोभिले
स्वाद्रुष्टदानं प्रतीयते अन्वयात् अवदायेति व्रूयात् तच्च ब्राह्मणभावे
भक्त्यम् ।

तथा—

ततोऽर्चं शृष्टमत्वन्तमभीष्टमपि संस्कृतम् ।
दत्त्वा लुपध्वमिच्छातो वाष्पमेतदनिहुरम् ॥

इति विष्णुपुराणोक्तं भोजनप्रवर्त्तकं जुषध्वमिति वचनं
बाधितम् ।

तथा भोजनानन्तरं तृप्तिप्रयोऽपि बाधितः भोजनस्य तृप्ते-
यासम्भवात् । तथा ब्राह्मणभोजनानन्तरमाचमनमपि तथा
आमावाजस्येति ब्राह्मणानुव्रजनमपि बाधितम् ।

अनुज्ञाप्राथनन्तु कर्त्तव्यमेव कुशमयब्राह्मणेऽहं श्राद्धं करिष्ये
इत्युक्ते कुरुष्वेति प्रत्युत्तरदानस्य ब्राह्मणान्तरद्वाराऽपि सिद्धेः ।

न च श्राद्धभोक्तृब्राह्मणस्यैव प्रकृतत्वेन सर्वत्र तस्यैव
प्रत्युत्तरदानस्योचितत्वादन्येषामकिञ्चित्करत्वात् भोक्तृब्राह्मणाभावे
ऽनुज्ञापि बाधिता स्यादिति वाच्यम् ।

भोक्तृब्राह्मणाभावे श्राद्धाधिष्ठायकब्राह्मणस्य प्रकृतत्वादबाधित-
प्रत्युत्तरदाने तस्यायोग्यत्वाभावात् । निमन्त्रणादी तु श्राद्धभोक्त्रि-
तरब्राह्मणानां प्रत्युत्तरस्य बाधितत्वेन निमन्त्रणाद्यभाव एवावाहन-
पिण्डान्मौकरणप्रश्नस्वधावाचनाशीर्षहणादीन्वपि कर्त्तव्यान्वैव ।

किञ्च—

निधायद्य दर्भचयमासनेषु समाहितः ।

प्रेषानुप्रेषसयुक्तं विधानं प्रतिपादयेत् ॥

इति सत्यव्रतेन दर्भमयब्राह्मणपत्नेऽपि प्रेषानुप्रेषी विहितौ ।

प्रेषोऽनुमतिग्रहणं अनुप्रेषोऽनुमतिपूर्वकनियोगः यथा

कुरुष्वेति नियोगस्य चेतनसाध्यत्वादयोद्वाह्यद्वारेति सिद्धमेव ।

निमन्त्रितोऽस्मि तप्तोऽस्मि इत्यादिकन्तु नानुप्रेषः, नियोगा-
भावात् ।

एतेन केनचित् कुशमयब्राह्मणे प्रमाणाभावादङ्गभूतब्राह्मणा-
भावे यादलोप इति यदुक्तं तन्निरस्तम् ।

ननु आसने दर्भचयस्यैव निधानविधानात् दर्भवटुश्च कुतो
लभ्यत इति चेत् दर्भचयस्य ब्राह्मणप्रतिनिधित्वेन प्रतिपादनात्
ब्राह्मणप्रतिनिधेय दर्भवटोः सर्व्यत्रैव दृष्टत्वात्तज्ज्ञानः ।

यथा पैठीनसिः—

दर्भमयीं प्रतिष्ठति तीर्थवारिणि मञ्जयेत् ।

मञ्जयेत्तु यमुद्दिश्य अष्टभागं लभेत सः ॥

गोभिलः —

यद्युभयं चिकीर्षेत् क्षौत्रं ब्रह्मत्वञ्च तेन फल्सेनद्धतमुत्तरा-
सद्गमुदककामण्डलुं दर्भवटुं वा निधायेति ।

उपाकर्म्मणि छन्दोगपरिशिष्टम्—

कौगानृषीन् स्थण्डिलस्थान् गेन्यादिभिरलङ्घ्य ।

तथा तत्रैष—

यत्रवानुनि सुष्ट्वाच्च स्तम्भे दर्भवटौ तथा ।

दर्भसंख्या न विहित्वा विष्टरास्तरणेष्वपि ॥

यत्रवानुनि दर्भजूटिकाहोमे धारणायां कुशमुष्टौ च स्तम्भे
गोभिनेन यवणकर्म्मण्युक्ते दर्भस्तम्भे दर्भवटौ ब्राह्मणाभावे
तत्रप्रतिनिधित्वेन कल्पिते च मुनिभिर्दर्भसंख्या न विहितेत्यर्थः ।

यत्तु—

पञ्चामर्द्धिर्भवेद्ब्रह्मा तदर्हंन च विष्टरः ।

तदर्हंनोपयमनं तदर्हंन द्विजः स्मृतः ॥

इति गोभिलपुत्रनाम्ना वचनं पठन्ति तद्यदि समूलं तदा-
सम्भवासम्भवत्यां नियमानियमयोर्व्यवस्थितो विकल्पः ।

अयानतिलक्षणस्य द्वारस्य बाधात् कुशमयत्राङ्गणपक्षे दक्षिणा-
बाधोऽशु यथा सत्रयागे यजमानस्यैव ऋत्विक्त्वेन दक्षिणाबाध
उक्तः ।

तत्र दक्षिणाया अङ्गत्वेनावश्यकत्वाददृष्टार्थदक्षिणायाः सत्त्वात् ।

यथा व्यासः—

यदायुक्तो शुचिर्दान्तो दानं दद्यात् सदक्षिणम् ।

अदक्षिणन्तु यद्दानं तद्दानं निष्फलं भवेत् ॥

बृहस्पतिः—

इतमथोत्रियं श्राद्धं इतो यज्ञस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पणं काकिर्णीं वा फलं पुष्पमथापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तथा स सफलो भवेत् ।

अत्र पुष्पादीनामान्तर्याभावादवश्यम्भावो दक्षिणायाः ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टे स्वयंकर्तृकपक्षे दक्षिणोक्ता यथा—

विदध्याहीवमन्यचेद्दक्षिणाईहरो भवेत् ।

स्वयञ्चेदुभयं कुर्यादन्यच्चै प्रतिपादयेत् ॥

ततश्च सत्रयागेऽप्यतिदेशगतदृष्टार्थदक्षिणाबाधो नादृष्टार्थाया

दक्षिणाया इत्युक्तं श्राद्धविवेकी ।

शालग्रामशिलायान्तु यः श्राद्धं कुरुते नरः ।

सुप्तीताः पितरस्तस्य प्रयान्ति वज्रगणोऽम्बिकम् ॥

इति पद्मपुराणात् केचित् कुशवाह्याण इव शालग्रामेऽपि
श्राद्धमाचरन्ति ।

वस्तुतस्तु—

शालग्रामशिलाध्रे तु यैः श्राद्धं क्रियते नृभिः ।

तेषां ब्रह्मान्तिकं स्थानं तृप्ताः स्युः पितरो दिवि ॥

इति लिङ्गपुराणवचनेकवाक्यतया शालग्रामशिलायां सन्नि-
हितायां सत्यामित्यर्थः ।

ब्राह्मणसंख्यामाह याज्ञवल्करः—

दैवे युग्मान् यथाशक्ति पित्रेऽयुग्मांस्तथैव च ।

परिष्कृते शुची देवे दक्षिणाप्रवणे तथा ॥

हौ दैवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगेकैकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥

परिष्कृते सर्वतो वेष्टिते । प्राक् प्राङ्मुखा उदक् उदङ्मुखाः ।
एकेकमिति देवे चैकं पित्रादित्तिके चैकमित्यर्थः । यथाशक्तीत्यनेन
शक्तिहते विकल्पः । मातामहानामप्येवमित्यनेन दैवे युग्मनिर्दि-
ष्टान् इति यथाशक्तीत्यादिसर्व्वमनुकथ्यते ।

तन्त्रं वेति पितृदेवमातामहदेवयोस्तन्त्रमेकप्रयोगो वेत्यर्थः
वाकारादावृत्तौ फलभूमेत्यर्थः । अघ्नादेव यचनाश्रायसिद्धाया
अपि तन्त्रताया बाधः ।

अत्र श्रीदक्षः—

प्रकरणाद्ब्राह्मणस्यैव तन्त्रत्वं नतु श्राद्धस्य किन्तु एकब्राह्मण-
एव देवश्राद्धयं प्रयक्प्रयोगेण कार्यमित्याह ।

तन्मन्दं

तथा मातामहयाङ् वैश्वदेवसमन्वितम् ।
 कुर्वीत भक्तिसम्पन्नस्तन्त्रं वा वैश्वदेविकम् ॥
 पृथक् तयोः केचिदाहुः श्राद्धस्य करणं नृप ।
 एकश्चैकेन पाकेन वदन्त्यन्ये महर्षयः ॥

इति विष्णुपुराणे श्राद्धस्य तन्त्रताभिधानात् ।

एतेनागृहीतमातामहधनस्य दौहित्यस्य पुत्रिकापुत्रस्य च माता-
 महश्राद्धमावश्यकं अन्यस्य त्वनियमः अन्यथा पुत्रिकाकरणं
 निष्फलं स्यादिति केपाञ्चिन्मतं निरस्तं विष्णुपुराणादिभिः
 सामान्येन विधानात् ।

तथा च योगियाज्ञवल्काः—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ।
 अविशेषेण कर्त्तव्यं विशेषात्सरकं व्रजेत् ॥

पार्वणश्राद्धे पारस्करः—

पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमाता-
 मह्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यश्च स्वधीच्यताम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

कर्पुसमन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धपोद्गमम् ।
 प्रत्याब्धिकश्च शेषेषु पिण्डाः स्युः पङ्क्ति स्थितिः ॥

इति पट्संख्यानियम उक्तः ।

कर्पुसमन्वितसटकाश्राद्धं पोद्गानां पूरणं पोद्गं सपिण्डी-
 कारणमाद्यं प्रथमपार्वणम् ।

तथा चाखलायनः—

धादिः सपिण्डीकरणमिति ।

प्रत्याख्यिकं साम्यादिना पार्व्वणविधिना क्रियमाणम् ।

अतएव मनुना—

मातुः प्रथमतः पिण्डं निर्वपेत्पुत्रिकासुतः ।

द्वितीयञ्च पितुस्तस्यासृतीयञ्च पितुः पितुः ॥

इत्यनेन पुत्रिकासुतस्य प्रकारान्तरमुक्तम् ।

पुत्रिकाकरणन्तु अन्वष्टकायाभेकोद्दिष्टे च लौकत्वपि पितरि
दयादी च नित्वाधिकारार्थमिति ।

मनुः—

द्वौ देवे पिण्डकृत्यौ त्रीनिकैकमुभयत्र वा ।

भोजयेत् सुसम्बद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥

सत्क्रियां देवकालौ च शौचं ब्राह्मणसम्पदः ।

पञ्चेतान् विस्तरो हन्ति तस्मात्सेहेत विस्तरे ॥

उभयत्र पूर्वोक्ते देवे पित्रे च एकैकमित्यर्थः ।

अतएव विगिष्ठः—

अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम् ।

शुतगीनोपसम्पद्यं सर्व्वलक्षणवर्जितम् ॥

तथा च ब्रह्मपुराणम्—

० देवकालनाभावादेकैकमुभयत्र वा ।

सत्क्रिया पूजा ब्राह्मणसम्पदो विगिष्टब्राह्मणनाभः ॥

यत्तु—एकैकमेकैकस्य द्वौ द्वौ स्त्रींस्त्रीन् वा हृषी फलभूयस्त्वं
न त्वेकैकं सर्वेषां काममनाद्यमित्याश्रलायनवचनम् ।

अस्यायमर्थः—एकैकस्य पित्रादेरेकैकं द्वौ द्वौ वाविति वीष्ठा देवे
सन्धताभावपक्षे इति शाङ्गविवेकः ।

कल्पतरौ तु—

आभ्युदयश्चाद्यविषयमुक्तं एकैकस्य पित्रादेः किन्तु अनाद्यं
आद्यं सपिण्डीकरणं आदिः सपिण्डीकरणमित्याश्रलायनवचनात्
तद्वर्जयित्वेत्यर्थः अतः सपिण्डीकरणे पितामहादीनां त्रयाणां
पृथक् पृथक् ब्राह्मणोपवेयनं कार्यं न त्वेकैकं सर्वेषामिति
आचारोऽपीदृश एवेति ।

त्रींस्त्रीन् वा अस्मिन् पक्षे फलभूयस्त्वं न तु वै सर्वेषां
पित्रादीनां त्रयाणां एतच्च शक्तिसहाये च ज्ञेयं तदसम्भवे त्वाह
काममनाद्यमिति कामं यथेष्टमेकमेव ब्राह्मणं भोजयेत् एतच्च
पूर्वोक्तवशिष्टवचनसमानार्थम् ।

[*प्रातः स्नात्वेति प्रातःस्नानं कालव्यर्थमपीति दर्शितम् ।

अन्ये तु—परिसंख्यया मध्याह्नस्नानं न कार्यमित्याहुः ।
तस्मिन् नियमविधिसम्भवे दोषत्रय—

अन्ये तु—आद्यसंज्ञनीयं तदभाव इत्याहुः] ।

अथ आइक्रिदिनकृत्यम् ।

यमः—

तद्यैव यन्त्रितो दाता प्रातः स्वात्वा सिताम्बरः ।

आरभेत नवैः पात्रैरवारभञ्च बान्धवैः ॥

यन्त्रितो नियमस्यः नवैः पात्रैः पाकस्वात्वादिभिरन्नस्वारम्भं
पाकक्रियां बान्धवैः प्रीतिभिर्द्वारभूतैरारभेतैत्यर्थः ।अत्रापुनिकैर्लिपिसादृश्यमोहितैरामन्वित इति पाठं मत्वा
शामन्वितद्विलस्य प्रातःस्नानमात्रेणान्वयः पाकारम्भे दातुरेव
योग्यत्वादिति व्याख्यातम् ।

तथा देवलः—

पत्रीं नियोजयेत् पाके सपिण्डं वा स्वयञ्च वा ।

पद्ममल्लीं स्वयं सपिण्डीं वा पचेदित्यर्थः ।

सर्वेषु पाकादिष्टकृत्येषु पद्ममाद्य प्राधान्येन नियोगात् ।

यथा गोभिलः—

निय्यन्ते प्रातरामे चायमागे च भूतमिति प्रवाचयेत् ।

यश्च—

शाकश्च फाल्गुनाष्टम्यां स्वयं पद्मपि न पचेत् ।

इति हस्तोत्तमपरिशिष्टवचनं तदुभयोस्तुल्यत्वप्रदर्शनेन दम्पत्योः
मल्लीं सपिण्डञ्चावृष्यर्थम् ।

तत्रैव वीभक्तादियर्जनमाह देवलः—

वीभक्तमशुचिं नम्रं मत्तं धूर्तं रजस्वलाम् ।
नीलकापायवसनं छिन्नकर्णञ्च वर्जयेत् ॥

वीभक्तं विकृताकारं नम्रस्यक्तवेदाचारः रजस्वलां चतुर्थ-
दिनस्नातामपि ।

देवे कर्मणि पेत्रे च पञ्चमेऽहनि शुध्यति ।

इति मनुवचनात् ।

महाभारते—

रजस्वला च या नारी व्यङ्गिता कर्णयोस्तथा ।
निवापे नोपतिष्ठेत संघाद्या नान्यवंगजा ॥

कर्णयोर्व्यङ्गिता दुष्टितकर्णी निवापे पितृकर्मणि पाकादा-
वित्यर्थः, न संघाद्या न व्यापारयितव्या इत्यर्थः । अन्यवंगजा
पितृवंगसम्बन्धा अन्यवंगजानिषेधादसपिण्डाया वंगजाया अपि
ग्रहणम् ।

पाकपात्रमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

कुलालचकनित्यत्रं भास्वरं मन्मथं भवेत् ।
तदेव हस्ताघटितं पेत्रिकं दैविकं भवेत् ॥
तिर्यग्गूर्हं समिन्नात्रा दृष्टा नातिहृद्भुजो ।
मन्मथोऽङ्गुली वापि चरुस्याली प्रशस्यते ॥

समिन्नात्रा प्रादेगप्रमाणा श्रीऽङ्गुली ताम्रमयी ।

सहस्रारदीये—

ततः प्रातः समुत्थाय नित्यं कर्म समाचरेत्* ।
दन्तधावनताम्बूलं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ॥
स्नाध्यायश्च परात्रानि श्राद्धकर्त्ता विवर्जयेत् ।

महाभारते—

उपवासे तथा श्राद्धे दन्तकाष्ठश्च वर्जयेत् ।

पारस्करोऽपि—

अनिन्द्येनामन्त्रितो नातिक्रमेत् शामन्वितो नाद्रमन् प्रति-
गृह्णीयात् श्रद्धान्वितः श्राद्धं कुर्वीत शक्तेनाप्यपरपक्षं नाति-
क्रमेत् तदहः शुचिरक्रोधनोऽत्वरितोऽप्रमत्तः सत्यवादी च स्यात् ।
अध्वमैद्युनश्चमस्नाध्यायान् वर्जयेदामन्त्रितश्चैवमेवम् ।

पराशरः—

शामन्त्रा ब्राह्मणं मोहाददुष्टं यो व्यतिक्रमेत् ।
तमप्रसाद्य घोररासु तिर्यग्योनिषु जायते ॥

मत्स्यपुराणे—

पुनर्मौजनसाध्यानं द्यूतमायासमैद्युनम् ।
स्नाध्यायं कलहश्चैव दिवास्वप्नश्च सर्व्यदा ॥
श्राद्धलक्ष्णाद्भुक् चैव सर्व्यमेतत् विवर्जयेत् ।
मैद्युनं दक्षीणमष्टविधं प्रागुक्तम् ।

विष्णुपुराणे—

बर्ज्यानि कुर्वता श्राद्धं कीपोऽध्वगमनं त्वरा ।

भोक्तुरप्यत्र राजेन्द्र त्रयमेतन्न शस्यते ॥

ब्रह्मपुराणे—

अहिंसा सत्यमक्रोधो दूरे चाचमनक्रिया ।

अभारोद्धहनं घान्तिः श्राद्धस्योपासने विधिः ॥

निमन्त्रितधिरं नैव कुर्याद्द्विप्रः कथञ्चन ।

चिरकारी भवेद्गोमहा पचते नरकाग्निना ॥

... .. ग्लानिस्तद्धेतुका क्रिया ।

चिरकरणेन श्राद्धकालात्ययं न कुर्यादित्यर्थः ।

देवलः—

शस्त्रग्रहणमुद्देगं प्राणिहिंसां तथानृतम् ।

द्यूतं धीर्यं विवादञ्च यानारोहणमुत्सृजेत् ॥

यानं नौकायादि ।

व्यासः—

पुनर्भोजनमध्यायं भारमध्वानमैद्युनम् ।

दानं प्रतिग्रहं हीमं श्राद्धकृच्छ्राट् वर्जयेत् ॥

अध्वनीनो भवेदश्वः पुनर्भोजी तु वायसः ।

होमकृत्पेत्त्ररोगी स्यात् पाठादायुः प्रहीयते ॥

दानं निष्फलतमिति प्रतिपाद्री दरिद्रताम् ।

कर्मैकज्जायते दासो मैद्युनी शूकरी भवेत् ॥

होमीऽत्रानावश्यकः पाठश्चाध्ययनाध्यापनरूपः, दानश्च पित्रु-
द्वेषव्यतिरिक्तम् ।

आपस्तम्बः—

आमन्त्रयितुश्चाभीजनमासमापनाद्भोक्तुयेति ।

आसमापनात् आहसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ।

यच्च—

रविशुक्रदिने चैव द्वादश्यां आहवासरे ।

सप्तम्यां जम्भदिवसे न कुर्यात्तिलतर्पणम् ॥

इति मरुविष्वक्ने तिलतर्पणवर्जनं तत् सांवत्सरिकश्राद्धदिन
एव सेव्यमभावस्यादौ विशेषदर्शनात् ।

यथा स्कन्दपुराणे—

अभावस्थान्तु धो मर्त्यः करोति तिलतर्पणम् ।

विशेषात् कुशसंसर्गात् पीयूषादधिकं भवेत् ॥

विष्णुपुराणे—युगाद्यामधिकृत्य—

पानीयमप्यत्र तिनेर्विमिश्रम् ।

दद्यात् पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

विष्णुः—

आतोऽधिकारो भवति देवे पेषे च कर्मणि ।

नरसिंहपुराणे—

अघातश्च पुमावर्हः पितृदेयतकर्मणि ॥

आहरेदित्यनुवृत्तौ हारीतः—

अन्यापरिष्टहीताद्याप इति ।

अन्यस्वामिकेतरा इत्यर्थः ।

तथा च मार्कण्डेयपुराणे—

यच्च सर्व्वार्थनुकृष्टं यद्वाभोष्यनिपानजम् ।

तद्वर्ष्यं सलिलं तात सदैव पिष्टकर्मणि ॥

पित्तार्थं मे प्रयच्छस्वेत्युक्त्वा यच्चाप्युपाहृतम् ।

वर्जनीयं सदा सहिस्तात्पयः आह्निकर्मणि ॥

यत् सर्व्वञ्चै नोत्कृष्टमप्रतिव्रितमित्यर्थः ।

अभोज्या अन्त्यजाः कौवर्त्तादयः ।

वायुपुराणे—

दुर्गन्धिफेनितश्चाम्बु तथा वै पस्वलीदकम् ।

न लभेद्यत्र गौस्तृप्तिं नक्तं यच्चैव गृह्यते ॥

पस्वसमल्पसरः ।

विष्णुपुराणे—

नक्ताहृतमनुकृष्टं लप्यते न च यत्र गौः ।

दुर्गन्धिफेनितं चाम्बु आह्नयोग्यं न पार्थिव ॥

अनुकृष्टं स्रकीयं परकीयञ्च ।

अथ श्राद्धस्थानम् ।

मनुः—

शुचिं३ देशं विविक्तञ्च गोमयेनोपलेपयेत् ।
 दक्षिणाप्रवणञ्चैव प्रयत्नेनोपपादयेत् ॥
 श्वकामेषु चोद्येषु नदीतीरेषु चैव हि ।
 विविक्तेषु च तुष्यन्ति दत्तेन पितरः सदा ॥
 विविक्तं विजनं चोद्येषु मनोहरेषु ।

यमः—

लघान दानवी विष्णुः पूर्व्वन्तु मधुकौटमी ।
 वृत्रं महेन्द्रय ततः पृथ्वी तन्मोदसावता ॥
 अतोऽतु मेदिनी नाम लोके विज्ञायते जनैः ।
 तस्माच्छास्त्रे पञ्चमध्येलेप्या शोध्या तथोष्णुकाः ॥
 गौरमृत्तिकया कृत्वा प्रकीर्णतिलसर्वपा ।
 तथैव मन्वितो दाता छात्वा प्रातःसिताम्बरः ॥
 पारमेतं नवैः पातैरन्वारभञ्च याम्भवेः ।
 तिस्रांय विकिरिस्तत्र परितो वन्धयेदजान् ।
 अष्टरोपहतं श्राद्धं तिलैः शुष्यत्यजेन च ॥
 नवाजनेत्येकवचनादेकस्याजस्य वन्यनमिति याच्यम् ।
 विधौ बहुत्वदुत्तरयथादस्थितैकवचनस्याकिञ्चित्करत्वात् परित
 इत्यनुपपत्तेश्च ।

अथ च भूमिसंस्कारो वाराणस्यां गच्छति ।

भेदसा विप्रुता भूमिरविमुक्ते तु वर्जिता ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

गोमयोपलेपनन्तु तत्रापि ।

शुचिं देशमित्यादिना मनुना गोमयोपलेपनस्य शुचिदेशेऽपि
विहितत्वात् ।

तथा यमः—

दक्षिणाप्रवणं द्धिग्धं विविक्तं शुभलक्षणम् ।

शुचिं देशं परीक्षाशु गोमयेनोपलेपयेत् ॥

शुभलक्षणं श्रमयानादिविद्धरहितम् ।

विष्णुः—

पुलिनैषु मनोत्रेषु वनेषूपवनेषु च ।

पुलिनं तीयोत्थितप्रदेश उपवनमुद्यानम् ।

तथा मत्स्यपुराणे—

तीर्यायतनगोष्ठेषु द्वीपोद्यानगृहेषु च ।

विविक्तैषूपलिनैषु श्राद्धं देयं विजानता ॥

एवमासाद्य तत् सर्व्वं भवनस्यापतो भुवि ।

गोमयेनोपलिमायां गोमूत्रेण च मण्डनम् ॥

पक्षताद्भिः मनुष्याभिस्तदभ्यर्चनमापस्यवत् ।

विमाणां चासयेत् पादावभिनन्द्य पुनः पुनः ।

श्राद्धभवनस्यापत इत्यर्थः । पक्षता यथा पक्षमध्यवत् माचीना-
वीतित्वादिधर्मैश्च पिष्टविमाणां पादौ चासयेत् ।

ब्रह्मपुराणे—

परकीयगृहे यस्तु स्वान् पितॄंस्तर्पयेज्जडः ।
तद्भूमिस्वामिनस्तस्य हरन्ति पितरो बलात् ॥
अथभागं ततस्त्रेभ्यो दद्याद्भूलाञ्च जीवताम् ।

गृह इति भूभागोपलक्षणं पारक्ये भूमिभागे चेति बक्ष्यमाण-
यमवचनात्, जीवतां भूमिस्वामिनां मूल्यं वेत्यर्थः । चकारोऽयं
विकल्पार्थो न समुच्चयार्थः ।

अथभागदानेन तत्पितृदत्तेः श्राद्धहरणाभावात् मूल्यदानेन
तदर्थं स्वाम्योपादानाच्च अत एतच्छ्राद्धाग्रमन्त्रादिकमेतत्भूमि-
स्वामिपितृभ्यः स्वधेत्येव वाक्यं नतु नमःपदेन ।

देवानां नमसा कार्यं पितॄणाञ्च स्वधेति च ।
इति देवलवचनात् ।

यमः—

पारक्ये भूमिभागे च पितॄणां निर्बन्धेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः श्राद्धकर्म विहन्यते ॥
तस्माच्छ्राद्धानि देयानि पुण्येष्वायतनेषु च ।
शदीतीरेषु तीर्थेषु स्वभूमौ च प्रयत्नतः ॥
उपकूलनितम्बेषु तथा पर्वतशानुषु ।
गोमयेनोपनिषु विविक्तेषु गृहेषु च ॥
षट्स्थः पर्वताः पुण्या नद्यस्तीर्थानि यानि च ।
मर्षास्वस्वामिकान्याहृन् हि तेषु परिग्रहः ॥

रुचं कृमियुतं क्लिप्तं सङ्घीर्णनिष्टगन्धिकम् ।

देगन्तवनिष्टशब्दश्च यर्जयेच्छाडकर्मणि ॥

परियहः स्त्रीकारो नास्ति ।

उपकूलं ; पर्व्वतान्तिकं स्वामित्वाभावे हेतुमाह नहीति कस्यापि तेषु । रुचं धुलीयुतं, क्लिप्तं पङ्किलं, सङ्घीर्णं खल्पं खल्प-
तया तत्कार्याचमम् ।

कालिकापुराणे—

ऊपरे कृमिसंयुक्ते स्थाने मृष्टेऽपि नाचरेत् ॥

विष्णुः—

न श्लेच्छविषये शाहं कुर्यात् न गच्छेत् ॥

अथ श्राद्धेऽपसारणीयाः ।

मनुः—

चण्डालाय वराहस्य कुक्कुटः प्रा तथैव च ।

रजस्रस्ता च घण्टय नेत्रेऽवग्रतो द्विजान् ॥

होमे प्रदाने भोज्ये च यदेभिरभिधीक्षितम् ।

देवे हविषि पैत्रे च तद्भवत्ययथाययम् ॥

अयथाययं विफलमित्यर्थः ।

• च वृक्षादे—

न श्लेच्छविषये कुर्यात् न गच्छेत् इत्यादि ।

विष्णुपुराणे—

षण्डापविहचण्डालपापण्डोश्मत्तरोगिभिः ।

कुकवाकु-ख नग्नेय वानर-ग्रामशूकरैः ॥

उदक्था-सूतिकाशौचिसूतहारैश्च ॥ वीक्षिते ।

ग्राहे न चैव पितरो भुञ्जते पुरुषर्षभ ॥

अपविहः परिवादयस्तः पापण्डो नास्तिकः ककवाकुः

कुङ्कुटः नग्नस्यक्तयेदाचारः ।

यमः—

कुङ्कुटो विट्वराहश्च काकः खा च विडालकः ।

हपलीपतिय हथलः षण्डो नारी रजस्रला ॥

एतानि श्राद्धकाले च परिवर्ज्यानि नित्यम् ।

कुङ्कुटः पञ्चवातेन हन्ति श्राद्धमसम्भृतम् ॥

घ्राणेन विट्वराहश्च वायससु रुतेन च ।

खा तु दृष्टिनिपातेन माङ्गारियरणेन तु ॥

हपलीपतिय दानेन चङ्गर्भ्यां हपनस्तथा ।

छायया हन्ति वै षण्डः श्मशेन च रजस्रला ॥

सुञ्जः काणः कुण्डिः शित्री दातुः प्रेष्यकरो भवेत् ।

हीनाद्री ध्यतिरिक्ताद्गृहमाशु निनयेत्ततः ॥

श्मशेन चेति शकाराद्दर्शनेन च पूर्वोक्तिमनुवचनात् ।

• ख इल्लटे मताकारे ।

† ख पुष्पले अपेदतः ।

ऋष्यशृङ्गः—

मद्यपः स्त्रैरिणी चैव परपूर्वापतिस्तथा ।

नैव शब्देऽभिवीचेरस्वारभात् प्रभृति क्वचित् ॥

देवलः—

हीनाङ्गः पतितः कुष्ठी व्रणी पुक्कगनास्तिकीः ।

कुक्कुटः शूकरः श्वा च वज्जराः शब्देषु दूरतः ॥

वीभत्समशुचिं नग्नं मत्तं धूर्त्तं रजस्वलाम् ।

नीलकाप्रायवसनं छिन्नकर्णं विवर्जयेत् ॥

शस्तं कालायसं शीमं मलिनाम्बरवाससम् ।

अन्नं पर्युपितं वापि शब्देषु परिवर्जयेत् ॥

मलिनमम्बरं वासः परिधानं यस्य स तथा ।

विष्णुः—

संहृते च श्वाहं कुर्व्यात् न रजस्वलां पश्येत् न श्वातं न विडु-

राहं न ग्रामकुक्कुटं प्रयत्नाच्छ्राद्धमजस्य दर्शयेत् ।

पुनर्विष्णुः—

न हीनाधिकाङ्गाः श्वाहं पश्येयुर्न शूद्रा न पतिता न मद्या-

रोगिणः ।

उगनाः—

शपाकपण्डपतिताः श्वातः शूकरकुक्कुटाः ।

रजश्मन्ता च चण्डालः शब्दे कार्यास्त्वदर्शनाः* ॥

* य इत्येते इत्यन्तलिखी ।

† य इत्येते आइक्रियाकौशरी ।

परिहृते प्रदद्यात्तु तिलैश्चावकिरेन्महीम् ।
शमयेदुपविष्टसु तं दोषं पंक्तिपावनः ॥

हारोतः—

द्वैवे वा यदि वा पैत्रे सुरापी यत्तु संस्पृशेत् ।
रत्नखला पुंशली वा रघः सङ्गच्छति हि तत् ॥

एभिर्दृष्टवस्त्रूनां शोधनमाह वायुपुराणे—

हविषा संस्कृतानान्तु पूर्वमेव हि मार्ष्णिनम् ।
सर्वशुक्ताभिरन्निस्तु प्रोक्षणन्तु विधीयते ॥
सिद्धार्थकैः क्षयतिलैः कार्यं शैषावकीरणम् ।
शुद्धवस्त्राभिसूर्यानां दर्शनं वापि कारयेत् ॥

आदारभात् पूर्वमित्यर्थः । श्वकीरणमित्यार्पम् ।
शुद्धमहत्तरः पंक्तिपावन इत्यर्थः, वस्तुच्छागः ।

अथ याहसमयकृत्यम् ।

देषनः—

ततोऽसं बहुसंस्कारं नैकम्यञ्जनमोष्यवत् ।
धोष्यपेयसन्दृष्ट्य यथायत्तुपकन्दयेत् ॥
ततोऽग्निहोत्रे मध्याह्ने क्लृप्तकेशगणेशान् द्विजान् ।
तेनमुदर्शनशेषे स्नानीयश्च पृथग्विधम् ।
धात्रैरौदुम्बरैर्दद्याद्देवदेवाद्यपूर्वकम् ॥

ततः स्नात्वा निवृत्तेभ्यः प्रत्युत्थाय कृताञ्जलिः ।

पाद्यमाचमनीयञ्च संप्रयच्छेद्यथाक्रमम् ॥

अनिवृत्ते प्रवृत्ते मध्याह्न एव स्नानविधेरपरारहे यावोपक्र-
माच्च । षोडश्वरैस्ताम्रमयैः पात्रैर्यथाक्रमं देवब्राह्मणपूर्वक-
मित्यर्थः ।

यमः—

पादप्रचालनं कुर्यात् स्वयमेव विनीतवत् ।

शङ्खलिखितौ—

प्रयतोऽपराहे शुचिः शुक्लवासा दम्भेषु तिष्ठन् स्वागतमिति
वृच्छेत् । पाद्यार्घ्याचमनीयानि च दद्यादित्यर्थः ।

प्रयतः पादप्रचालनाचमनादिना संयतः पादप्रचालनञ्च
दक्षिणामुखेन कर्तव्यम् ।

प्रथमं प्राङ्मुखो भूत्वा पादौ प्रचालयेच्छनैः ।

उदङ्मुखो वा देवत्ये पैत्यके दक्षिणामुखः ॥

इति देवलवचनात् ।

पाद्यार्घ्याचमनीयानि नूयन्तीं ब्राह्मणेभ्य एव दद्यात् अर्घ्यञ्च
गन्धपुष्पाक्षतरूपं पूजार्हद्रव्यम् ।

अत्राधुनिकाः—

पाद्यसाविध्यादर्घ्यमपि पादार्यमिवेति ध्यास्याय देवपितृ-
द्दिगेनामनादिवदुत्सृज्य गन्धपुष्पाक्षतरूपं पादार्यं ब्राह्मण-
पादेर्पणीयं प्रकरणादिति वदन्ति—तदुच्यते ।

दैवपित्वाद्युक्तेदानप्रकरणगम्यस्याभावात् श्राद्धमहं करिष्ये
इत्यनुज्ञाप्रहणानन्तरमेवासनमारभ्य दैवपित्वादिदानप्रकरणात् ।

ततः स्नात्वा निहृत्तेभ्य इत्यादि पूर्वोक्तदेवत्ववचनोक्तपाद्या-
चसनीयदानवत् ब्राह्मणपूजार्थत्वेन दृष्टार्थत्वाच्च वारह्यमर्घ्यदान-
प्रसक्तेश्च । अन्यथा तैलोदत्तनादिदानमपि पित्वाद्युद्देशेन स्यादिति ।

यदि पूर्वं निमन्त्रणं न कृतमस्ति तदास्मिन्नयसरे गोमयीप-
लिप्तप्राङ्गणे गोमूत्रकृतमण्डले निमन्त्रणं पूर्ववत् कुर्यादिति ।
अक्रोधनैरिति नियमथावर्षं कार्यम् ।

यमः—

आसनं कुतपं दद्यादितरहा पवित्रवत् ।

कुतपी निपात्कम्बलः । इतरत् वृष्यादिकं वाग्भ्यद्वात्
कुतपस्य प्रागस्यार्थमुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणे—

तत्रासनानि देयानि चेलानि च कुमैः सह ।

देवतः—

ये चात्र विश्वेदेयार्थं द्विजाः पूर्व्यं निमन्त्रिताः ।

प्राङ्मुष्णान्यासनान्धेयां द्विदभोपहितानि च ॥

दक्षिणामुत्तमुक्तानि पितृणामासनानि च ।

दक्षिणार्थैकदर्भाणि प्रोक्षितानि तिस्रोदकैः ॥

प्राङ्मुत्तं दक्षिणामुत्तवद्वापक्रमात् ।

आसनं कुतपं दद्यादितरं वा पवित्रवत् ।

ततः मिश्रमिति प्रोष्य कम्पितेष्वामनेषु तु ॥

श्रवासाधमिति द्रुयादासनं संस्पृशन्नपि ॥

कल्पितासनस्य ब्राह्मणोपवेशनैरेवीपयोगकथनाच्च ।

तेन कुतपादासनं ब्राह्मणीपवेशनार्थमेव नतु पित्राद्यर्थ-
सुक्ष्मव्यमिति । देवपित्राद्यर्थन्तु कुशत्रयात्मकमासनमुत्सर्जनीयम् ।

पाणिप्रक्षालनं ऋदद्याद्विष्टारार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञाती विश्वेदेवास इत्यृचा ॥

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उग्रन्तस्वेत्यृचाः पितॄन् ॥

इति याज्ञवल्करवचनात् ।

तथा चाश्वलायनः—

दर्भान् द्विगुणभुम्नानासनं पित्रभ्यः प्रदापयेदिति^१ ।

विष्णुः—

ब्राह्मणानुपसंगृह्योपवेशयेदासनमालभ्य ।

उपसंगृह्य हस्ते धृत्वा आलभ्य स्पृष्ट्वा इत्यर्थः ।

यमः—

ततः सिद्धमिति प्रीष्य कल्पितेष्वासनेषु सु^१ ।

श्रवासाधमिति द्रुयादासनं संस्पृशन्नपि ॥

आसीरन् दक्षिणासंस्था न ऋग्यजुः परस्परम् ।

सिद्धमित्यत्रादिषामग्नीममुदायापेक्षयेत्यर्थः ।

अत्र पृथक् पृथक् ब्राह्मणीपवेशनादासनमित्येकवचनाच्च

एकब्राह्मण एवासाधमिति बहुवचनं गौरवादिति भक्त्यम् ।

१ अ उक्तावे इत्या ।

१ अ उक्तावे प्रदापयेति ।

दक्षिणासंस्था दक्षिणजानव इत्यर्थः ।

महाभारते—

दक्षिणाप्राप्तया दर्भा विष्टरेषु निवेदिताः ।

पादयोसैव विप्राणां ये त्वन्नसुपसुञ्जते ॥

ये विप्रा भुञ्जते तेषां विप्राणां विष्टरेस्वासनोपरि पादयो-
र्दक्षिणाया दर्भा निवेदिता दत्ता इत्यर्थः । दक्षिणायाः पितृपत्न
एव दैवे तु प्रागयाः ।

याज्ञपल्क्यः—

द्वी दैवे प्राक् त्रयः पित्रे उदगीकौकमेव वा ।

मातामहानामप्येवं तन्त्रं वा वेङ्गदेविकम् ॥

प्राक् प्राक्षुष्ठा उदक् उदक्षुष्ठा इत्यर्थः ।

हारीतः—

विद्यातपोऽधिकानाञ्च प्रथमासनमित्यते ।

मह्यपुराणे—

पृथक् पृथक् चासनेषु तिलतैलेन दीपकाः ।

अष्टिवाप्राप्तया देयास्तेऽथ वक्ष्यासु तैर्द्विजैः ॥

आसनेषु आसनसमीपेषु अष्टिवायाः श्रातपर्यन्तस्वादिनः
तैः श्राद्धोद्यद्भिजेः । रक्षा उत्तेजनीया इत्यर्थः ।

वाद्ये—

ऽश्राद्धोद्याः सद्यः कुर्यात् पितृशान्तेतदीपितम् ।

• अथ इत्यर्थे—ते च रक्षणं वे दिजाः ।

† अथ इत्यर्थे—श्राद्धोद्याश्च यथाः ।

ब्रह्मोद्या ब्रह्मप्रतिपादिकाः।

वायुपुराणे—

कृष्णाजिनस्य सान्निध्यं दर्शनं दानमेव वा ।

रक्षोघ्नं ब्रह्मवर्षस्यं पशून् पुत्रांश्च (दापं)बन्धयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

यज्ञेश्वरी हव्यसमस्तकव्य-

भोक्ताऽश्वयात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तस्सन्निधानादपयान्तु सद्यी

रक्षांस्यग्निपाण्यसुराय सर्व्वे ॥

अतो राक्षसादिनिवारणार्थं शालग्रामशिलादिकां सन्निधी-
कृत्य तत्र प्रथमं यज्ञेश्वरमर्षयेत् ।

बृहन्नारदीये—

प्रक्षाल्य विप्रपादांश्च स्वाचान्स्तानुपवेश्य* च ।

यथावदर्षयेद्भक्त्या परं नारायणं प्रभुम् ॥

ब्राह्मणानां ततो मध्ये द्वारदेशे च सप्तमाः* ।

अपहता इत्युच्चार्य कर्त्ता तु विकिरेत्तिसान् ॥

मार्कण्डेयपुराणे—

रक्षोघ्नांश्च जपेन्नन्तांस्तिलैषावकिरेन्नहीम् ।

सिद्धार्थकैश्च रक्षार्थं आठं हि प्रधुरक्षन्म् ॥

गारुडे—

प्रारम्भे कर्मणां विष्णुं पुण्डरीकं धरेत्परिम् ।

पुण्डरीकं पुण्डरीकाक्षमित्यर्थः । स्मरेत् विष्णुदिनामत्रय-
मुच्चारयेदित्यर्थः ।

रक्षणाय तु यदक्षमुदकं श्राद्धकर्मणि ।

तावदग्रन्ति पितरो यावत्तिष्ठति तल्लक्षम् ॥

इति ब्रह्मसुवचनासारात् ब्राह्मणसमीपे रक्षां जलं
स्वापनीयम् ।

ब्रह्मपुराणे—

उपवेश्य जपेहीमान् गायत्रीं तदनुज्ञया ।

पापापहं पावमानीमखमेधफलं तथा ॥

मन्त्रं धृष्ट्याम्यहं तस्मादमृतं देवनिर्मितम् ।

ॐ—

देवताभ्यः पित्र्यभ्य महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्वाहायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिराहृत्या जपेत्सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेनं समाहितः ॥

पशुमानमिमं श्रुत्वा श्राद्धकाले उपस्थिते ।

पितरः क्षिप्रमायान्ति राक्षसाः मद्रवन्ति च ॥

उभौ हन्तौ समौ कृत्वा जातुगोरन्तरास्थितौ ।

समययोपविष्टः धनु मर्व्यान् पृच्छेत् द्विजोत्तमान् ॥

श्राद्धं करिष्य इत्येकं भक्तिनम्यः समाहितः ।

कुरुष्वेति स तैरुभौ दद्याद्भासनं ततः ॥

उपवेश्य श्राद्धणानिति शेषः । तदनुज्ञया कुरुष्वेति

ब्राह्मणानुष्णयेत्यर्थः । अनुज्ञासामर्थ्यात् गायत्रीजपसहं करिष्य
इति प्रश्नवाक्यमाचिष्यते ।

गावर्तीं प्रणवमहाध्याह्नित्रयादिकां प्रणवान्तां जपेत् ।

योगियाज्ञवल्क्यान—

ॐकारं पूर्वमुच्चार्य भूर्भुवःस्वरमन्तरम् ।

गायत्री प्रणवघान्ते जपे ह्येवमुदाहृता ॥

इति परिभाषितत्वात् ।

तथा पापापहं मन्त्रं जपेत् । पावमानीं पावमानीञ्चक-
तुल्यफलदामित्यर्थः । तं मन्त्रमाह मन्त्रं वक्ष्यामीति ।

अत्र ब्राह्मे नित्यमेव भवन्त्वतीति पाठं विलोक्य रुद्रधरो-
पाध्यायेन नमो नम इति यजुर्वेदिनां भवन्त्वतीति सामगानां
पाठो व्यवस्थापितः ।

अन्ये त्विच्छाविकल्पमाहुः ।

आद्ये गायत्रीजपानन्तरं आदानुष्नापहृणात् पूर्वं तथैव
क्रमात् । अनिरुद्धेन तु आदानुष्नापहृणानन्तरमासनदानात् प्राक्
लिखितम् ।

अन्ये तु—यजुर्वेदिनामनुष्नापहृणात् प्राक् सामगानान्तु
पद्यादिति निर्वासनं व्यवस्थापयन्ति ।

अवसाने विसर्जनात् प्राक् इत्यर्थः । विसर्जनात् परमिति
मैथिलाः । तत्र आहस्यावसानावयवतया जपाभ्यनुष्ठानात्
विसर्जनेन च आहसमाप्त्या तदवसानावयवत्वाभावात् । पिण्ड-
निर्व्वपणे पिण्डदानव्यवहितसमये पवनेज्जपानन्तरमित्यर्थः ।

अवनेजनात् प्रागिति तु ग्रीदत्तः ।

[सदेत्यनेन स्थानत्रय एव प्रत्येकं त्रिराहृत्तिपाठः ।

वभौ हस्तौ समी कृत्वेति पुटाञ्जलिं कृत्वेत्यर्थः ।

मासपक्षतियाद्युक्तेखेन पार्व्यणयाहमहं करिष्य इत्यनुष्ठा-
पहणं कार्यम् ।]

पूर्वलिखितगरुडपुराणादिष्वचनादुक्तयुक्तेषु ।

आधुनिकालु मासपक्षतियाद्युक्तेषु निघ्नुमाणक इति
विशेषादर्शनादेव पदम्ति ।

रुद्रधरोपाध्यायेनापि तदीयत्यादविदेके सुहृत्पवाक्यतया
मासपचाद्युक्तेषुः स्वीकृत इति ।

वायुपुराणे—

धविषां संस्कृतानाञ्च पूर्वमेव हि मार्जनम् ।

मृतसंयुक्ताभिरङ्गिस्तु प्रोक्षणन्तु विधीयते ॥

अग्निपुराणे—

सप्त व्याधा दग्धानेषु मृगाः कालञ्चरि गिरौ ।

चक्रवाकाः सरद्दीपे हंसाः सरसि मानसे ॥

तेऽपि जाराः कुक्षेत्रे ब्राह्मणा वैदमारगाः ।

प्रस्त्रिता दूरमध्वानं यूयं तीर्थोऽवसीदत ॥

श्राद्धादी पठते श्राद्धं पूर्णं स्याद्ब्रह्मलोकदम् ।

याज्ञवल्करः—

पाणिप्रक्षालणं दत्त्वा विष्टरार्थं कुशानपि ।

आवाहयेदनुज्ञातो विश्वेदेवा स इत्युक्त्वा ॥

दैवादिक्रमेण प्रत्येकं पाणिप्रक्षालणार्थं ब्राह्मणपाणी जलं दत्त्वा देवपित्राद्युद्दिष्टेन कुशानुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

विष्टरार्थमासनार्थमित्यर्थः । कुशमयब्राह्मणे तु जलदानबाधः पाणिप्रक्षालणाभिधानात् । अत्र कुशानिति दैवे ऋतुकुशत्रयदानमुक्तम् ।

द्विगुणांस्तु कुशान् दत्त्वा उग्रस्त स्वेत्युक्त्वा पितॄन् ।

इति याज्ञवल्कावचनान्तरात्—

भुग्नकुशत्रयदानं पितृपक्षे मन्तव्यम् ।

आश्वलायनः—

दर्भान् द्विगुणभुग्नानासनं पितृभ्यः प्रदायेति ।*

काण्डीजिनिः—

दर्भांशैवासने दद्यात् न तु पाणी कदाचन ।

पितृदेवमगुप्याणामेवं ळप्तिर्हि शाश्वती ॥

ब्रह्मपुराणे—

कुरुष्वेति स तैरुक्ती दद्याद्दर्भासनस्ततः ।

अत्रासनादिगन्धास्तं दैवे प्रदाय पयादामनादि गन्धास्तं पिये देयमिति याज्ञवल्करामार्कण्डेयपुराणोक्तमेकं मतम् ।

आसनाद्यैकैकं दैवे दत्त्वा पश्चात् पित्ने देयमिति पारस्कर-
सख्यपुराणादीनामपरं मतम् ।

अथक्षेत्राधिकल्पो मन्त्रव्यः, आवाहयेदनुज्ञात इति अनुज्ञा-
सामर्थ्यात् प्रश्रवाव्यमाक्षिप्यते ।

तथाच पारस्करः —

आसनेषु दर्भान्नास्तीर्य विश्वान् देवानावाहयिष्ये ।

इति पृच्छति आवाहयेत्यनुज्ञातो विश्वे देवा स इत्यनेना-
वाह्यावकीर्य जपति विश्वे देवाः शृणुतेममिति ।

पितृनावाहयिष्ये इति पृच्छति आवाहय इत्यनुज्ञातोऽपि
उग्रन्त स्वेत्यादिनावाह्यावकीर्य—

आयान्तु न इति जपित्वा यन्निग्रहचचमसेषु पवित्रान्तर्हितेषु
एकैकस्मिन्प आसिद्धति शक्नो देवीति, एकैकस्मिन् तिलानाव-
पति—

तिलोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः ।

प्रथमद्विः पृक्तः स्वधया पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति सौवर्ण्यराजतीडुम्बरखड्गमवानां पात्राणामन्यतमेषु
यानि वा विद्यन्ते पत्रपुटेषु वा एकैकस्यैकैकेन ददाति ।

सपवित्रेषु हस्तेषु—

ॐ या टिष्या आपःपयसा सन्वसूत्र्य्या

आन्तरीभा उत प्रायैवीर्याः ।

द्विरस्त्वमर्षा यज्ञीयाम्ना न आपः

गिवाः संग्रौनाः सुहवा भवन्तु ॥

इत्वसावेप ते अर्घ्यं इति प्रथमे पात्रे संशयमानीय न्युञ्जं
पात्रमधो दधाति ।

अस्यार्थः—

अवकीर्येत्त्वत्र देवे यवैः पित्रे तिलैरिति च ज्ञेयः ।

यथा याज्ञवल्काः—

यवैरन्ववकीर्याय भाजने सपवित्तके ।

शन्नो-देव्या पयः क्षिप्त्वा यवोऽसीति यथान् क्षिपेत् ॥

यथा गरुडपुराणे—

आगच्छन्तु महाभागा इत्यादि मन्त्रान्तमावाहनमुक्त्वा
श्रीं अपहृता असुरा रक्षांसि वेदिपद इति त्रिष्वपान् विकिरे
दित्वुक्तम् ।

एतेन यवोऽसीति मन्त्रेण यवविकिरणमिति त्रीदत्तस्य
निष्प्रमाणकलिखनं निरस्तम् ।

अस्माद्देव वचनादागच्छन्तु महाभागा इति मन्त्रोऽपि
देवावाहने पठितव्यः पीराणिकदिधिः सर्वसाधारणात्वात् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

देवानावाहयिष्ये तं प्राहुरावाहयेति च ।

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विज्ञान् देवान् समाह्वयेत् ॥

ततो मन्त्रं जपेन्मानी विज्ञे देवाः स आगत ।

द्वितीयञ्च जपेन्मन्त्रं विज्ञेदेवाः शृणुते च ॥

तृतीयञ्च जपेन्मन्त्रं पीराणं पुष्टिवर्धनम् ।

आगच्छन्तु महाभागा विज्ञेदेवा यरप्रदाः ॥

ये यत्र विहिताः श्राद्धे सावधाना भवन्तु ते ।
 पितृनावाहयिष्ये च श्रेष्ठान् विप्रान् वदेत्ततः ॥
 श्राद्धयेति चोक्तस्तैः सावधाना भवन्त्विति ।
 उशन्तस्वेति च जपन् पितृनावाहयेत्ततः ॥
 ततस्त्रिणां गृहे तस्मिन् विकिरेच्च प्रदक्षिणम् ।
 यद्यथा परया युक्तो जपन्नपहता इति ॥

अत्र द्विजाद्गुह्यग्रहणं दैव एव तत्रैव विशेषविधानात् कुम्भ
 प्राङ्मुखे तु नद्याधः ।

अत्र पित्रादीनां मातामहादीनाञ्च तन्त्रेणैव सकृदावाहनं
 न तु पृथक् ।

पितृनावाहयिष्ये । श्रायान्तु नः पितर इत्यादौ पितृपदस्य
 पदभ्यः पितृभ्यस्तादनु आहदानमुपक्रमेत् ।

इत्यादिवत् पार्व्वणभोक्तृत्वोपाधिना पदस्य पुरुषेषु उक्तत्वात्
 न तु जनकत्वेनोपाधिना बहुवचनात् । अन्यथा पितामहप्रपिता-
 महयोरपि पृथगावाहनमसङ्गः ।

एवञ्च मति बाधजे साधवमूलस्य तन्त्रतान्त्र्यायस्य सर्वत्र
 जागृकत्वात् गायत्रीजप देवताभ्य इति मन्त्रपाठः, अपहता
 इति तिमविकिरणम् पितृभ्यः स्नानमसीति न्युत्तीकरणाम्नीकरण
 पितृभृदितादिजपाश्रितिकरण-भरतुनसंस्कारागीर्षदणादीनां तन्त्रे
 शैवानुष्ठानमिति ।

शामगानामावाहनमाह गोमिनीयः—

आसनेषु कुशानास्तीर्थं विश्वान् देवान् आवाहयिष्य इति
 जेतु, आवाहयेत्स्वनुभातः—

ओं विश्वेदेवा स आगत नृणुताम

इमं हवं एदं वर्हिर्निपीदत ।

ओं विश्वेदेवाः नृणुतेमं हवं

ये मे अन्तरीचे य उपद्यविष्ट ।

ये अग्निजिह्वा उतवा यजत्रा

आमद्याध्विन् वर्हिपि मादयद्भम् ॥

ओं ओषधयः सममदन्तः सोमेन सह राज्ञाः

यस्मै क्षणोति वाद्यणस्तं पारयामसीति ।

अथ पितृणावाहयिष्य इति पृच्छति आवाहयेत्स्वनुभातः ।

ओं एत पितरः सोम्यासो

गभीरेभिः पथिभिः पूर्व्विदेभिः ।

दत्ताध्यर्भ्यं द्रविणैश्च भद्रं

रयिश्च नः सर्व्वेषोरं नियच्छथ ॥

- उग्रन्तस्त्वा निधीमद्भुगन्तः समिधीमहि ।

उग्रद्रुग्रत आवह पितॄन् हविषे अत्तवे ॥

- आयान्तु मः पितरः सोम्यासो

अग्निप्यास्ताः पथिभिर्देवयानैः ।

अग्निन् यज्ञे सधया मदन्तो

ऽधितुवन्तु तेष्वन्येषान् ॥ इति ।

ततोऽपहता असुरा रक्षांसि वेदिपदः ।

इति तिलान् विकिरेत् ।

अथापि—

द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा तु विज्ञान् देवान् समाह्वयेत् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् देवावाहनं द्विजाङ्गुष्ठग्रहणपूर्वकं
कार्यम् ।

अत्र याज्ञवल्क्यादिषु यवविकरणविधानात्

द्वैवे यवविकरणं कार्यम् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

यवैरन्वयकीर्यायेति ।

मत्स्यपुराणे—

विश्वेदेवा स इत्यृग्भगमावाह्य* विकिरेद्यवान् ।

ब्राह्मे—

आह्वय मन्वतस्तेषु वेदोक्तविधिना इविः ।

अक्षतैर्देवहारक्षां चक्रे चक्रगदाधरः ॥

१ न कुतश्चित् क्षता यस्मात्तस्मात्ते ह्यक्षताः स्यूताः ।

देवानां ते हि रक्षार्थं निर्भ्रिता विश्वना पुरा ॥

अत्र केचित्—

पारस्करदर्शनात् विश्वे देवा स आगतेति मन्त्रिणावाह्य
यवान् विकीर्य विश्वे देवाः शृणुतेमनित्यादि मन्त्रद्वयं जपनीय-
मिति वदन्ति । तन्नन्दम्—

* अ इत्युक्ते अथा आवाह्य ।

गोभिलेन देवावाहन एव मन्त्रवयस्य विनियुक्तत्वात्
तदनन्तरमेव यवविकरणस्योचितत्वात् तत्रैव विभिर्मन्त्रैः पित्रा
वाहनमुक्त्वा यथात्तिलविकरणविधानाच्च ।

[गरुडपुराणेऽपि—

धौ विष्णवे देवाः स आगतंति ।

धौ विष्णवे देवाः शृणुतेममिति ।

धौ ध्योपधयः सममदन्त इति ।

धौ ध्यागच्छन्तु महाभागा इत्यावाह—

धौ ध्यपहता धसुरा रक्षांसि वेदिपद इति

त्रियंबान् विकिरेदित्युक्तत्वाच्च ।]

यच्च—

श्रीदत्तेन पित्रावाहने षादौ उगताइवेति विमिश्र एत
पितर इति मन्त्रः यथात्रिखितः तद्गोभिलस्युक्तमानवधागा
देवेति ।

यद्यच्च विमेषी गोभिलोक्तत्वात् सामगानामेव अतु वाज्रम-
नेयिनामपीति । देवावाहने ध्योपधयः सममदन्त इति पित्रा-
वाहने च एत पितर इति चाधिकमन्त्रद्वयं पठितव्यम् ।

बह्वर्त्यं वा ध्यागच्छीत्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते मर्त्यः कृती भवेत् ॥

इति षट्छपरिमिष्टवचनात् ।

न च —

यत्रास्मात् स्वशाखायां परोक्तमविरोधि च ।

विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकश्मैवत् ॥

इति छन्दीगपरिमिष्टविरोध इति वाच्यम् ।

अविरोधि चेति चकारेणाकाहितस्यैव परोक्तस्य* ग्रहणा-
दन्यथातिप्रसङ्गात् ।

यथा अग्निहोत्रं जुहोतोत्यनेनाविशेषात् सर्वशाखिनामधि-
कारे बोधिते इतिकर्तव्यतापेक्षया यजुर्वेदिकाग्निहोत्रविधेः सर्व-
शाखिसम्बन्धः ।

अतएव गोतभादिभिर्गर्भाधानादि चत्वारिंशत् संस्काराणां
सर्वशाखिसाधारणतया प्रतिपादनात् गोभिलानुक्तमप्यत्रप्राशनं
पारस्करोक्तं सामगैः कर्तव्यमेव अनाकाहितन्तु वर्जयेदेव
यथा गोभिलोक्तं पिण्डपित्रावाहनं यजुर्वेदिना नास्ति प्रकृते तु
पारस्करगृह्ये आवाहनमन्त्रविशेषोपादाने मन्त्रान्तरस्य निरा-
काहत्वे एवञ्च षट्छपरिमिष्टवचनमप्यनाकाहितस्य परशाखोक्तस्य
निषेधपरम् ।

तर्हि कथं आगच्छन्तु महाभागा इति गरुडपुराणोक्तस्य
देवताभ्यः पितृभ्य इत्यादीनां चानाकाहितानां पुराणोक्तानां
ग्रहणं । अत्रम्—

उत्पत्तिं नाम चैतेषां न विदुष्यं द्विजातयः ।

अयमुच्चारणीयस्तैः श्लोकः यदासमन्वितैः ॥

इति बृहस्पतिना सर्वशाखिगोचरतया विधानात् ।

किञ्च—

स्वशाखाययमुत्सृज्य परशाखाययन्तु यः ।

कर्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघं तस्य विचेष्टितम् ॥

इति हृन्दोगपरिशिष्टे स्वशाखोक्तधर्मत्यागेन पारशाखिक-
धर्मानुष्ठानं निषिध्यते ।

यथा नमो वः पितर इत्यनेनाञ्जलिकरणं गोभिलोक्तं विहाय
नमो वः पितरः शुभायेति षडञ्जलिकरणं कात्यायनोक्तं साम-
गानामिति ।

पुराणोक्तस्य तु सर्वशाखिगोचरतया विधानात् सामान्य-
धर्मस्य न परशाखाययत्वं यथा श्राद्धारम्भे गायत्रीजपादीना-
मिति ।

तदयं सङ्कलितार्थः—

आकाङ्क्षितं परशाखोक्तमपि कर्त्तव्यं अनाकाङ्क्षितन्तु न
कर्त्तव्यमेव पुराणोक्तन्तु आकाङ्क्षितमनाकाङ्क्षितं वा सामान्य-
धर्मत्वात् सर्वैरियानुष्ठेयम् । तथापि स्वशाखोक्ताविरोधिना
कार्यमिति ।

अथार्घ्यमाह पारस्करः—

यज्ञियवृक्षचमसेषिति ।

यज्ञियवृक्षाः पन्नागागत्योद्बुम्बरादयः ।

तत्काष्ठनिर्भितेषु चमसेषु तोषाधारपात्रेष्वित्यर्थः ।
शक्नोतु स्वर्णादिपात्रेषु अभावे पत्रपुटेष्वित्यर्थः ॥

मत्स्यपुराणे—

सोवर्णं राजतं ताम्रं पितृणां पात्रमुच्यते ।
राजतस्य कथा वापि दर्शनं दानमेव च ॥
राजतैर्भाजनैरेषामपि वा रजतान्वितैः ।
वार्थ्यपि श्रद्धया दत्तमानन्त्यायोपकल्पते ॥
अथार्धभोज्यपिण्डादौ पितृणां राजतं स्मृतम् ।
शिवनेत्रोद्भवं यस्मात्तस्मात्तत्पितृवज्जन्मम् ॥
अमङ्गलं तदाज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ।
पात्रं वनस्पतिमयं तथा पर्णमयं पुनः ॥
जलजं वापि कुर्वीत गृहशुद्ध्यादिसम्भवम् ।

वृद्धपुराणे—

मग्नभाण्डानि वज्र्यानि पितृदेवतकर्मणि ।
सुवर्णरूप्यताम्राश्रमगृहस्फटिकशुक्लयः ॥
भिद्रान्यपि हि योज्यानि पितृदेवतकर्मणि ।
पृथिवी पितृभिर्दुग्धा पात्रे रूप्यमयैः पुरा ॥
स्वधामृतान्तु तत्तस्मात्तेभ्यः प्रियतरं सदा ।
रूप्यपात्रेण चार्थादि सूक्ष्मेणापि हि कारयेत् ॥
दत्त्वा हेममये पात्रे रूपवान् स्यादमत्सरः ।
दत्त्वा रत्नमये पात्रे सर्व्वरक्षाधिपो भवेत् ॥

पालाशे ब्रह्मवर्चस्वी आश्रत्ये बह्यमाप्नुयात् ।
 पात्रे चौडुम्बरे दत्त्वा सर्व्वभूताधिपो भवेत् ॥
 दत्त्वा न्यग्रोधपात्रे च प्रजा पुष्टिं त्रिवं लभेत् ।
 रक्षोघ्नकाश्मरीपात्रे दत्त्वा पुष्टं लभेद्यगः ॥
 श्वेतार्कमन्दारमये दत्त्वा च मतिमान् भवेत् ।
 विश्वपात्रे धनं षड्विं दीर्घायुथमवाप्नुयात् ॥
 अथ पत्रपुटे दत्त्वा सुनीनां वल्लभो भवेत् ।

वह्निं वाहनं कश्मरी गभारो । एतान्यर्घ्यपात्राणि सजातीयानि कार्याणि न विजातीयानि ।

तैजसाश्ममयसृग्मयेचैकद्रव्येष्विति आश्रलायनवचनात् ।

अत्र केचित्—

विश्वान् देवान् यवैः पुष्पैरभ्यर्च्यगसनपूर्व्वकम् ।

पूरयेत् पात्रयुग्मन्तु स्याप्य दर्भपवित्रके ॥

इति मत्स्यपुराणयचनदर्शनादर्घ्यद्वयं दैवे निवेद्यमिति ॥

तदयुक्तम्—

यवान्बुना तु देवानां दद्यादर्घ्यं विधानवत् ।

इति विश्वपुराणयचनात्—

यवैरन्ववकीर्ष्याथ भाजने सपवित्रके ।

• अ युक्तके—लभेत च ।

† युक्तके—दोरापुशीरुदात् षडा ।

‡ युक्तके—दैवे निवेद्यम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनाच्च एकत्वादगमात् ।

मति बाधके श्रुतहान्यश्रुतकल्पनाभयेन वैभक्तिकसंख्याया-
मन्तत्वात्तदगुरोर्धान्मत्स्यपुराणोक्तमर्घ्यदयं पितृमातामहद्वैवहयस्य
तन्वताभावपक्षे वर्णनीयम् ।

अतएव मत्स्यपुराणे स्थाप्य दर्भपवित्रके इत्यनन्तरम्—

गन्नो देवीत्वपः कृत्वा यवोऽसीति यवान् क्षिपेत् ।

गन्धपुष्पैरनहृत्य या दिव्यैत्यर्घ्यमुत्सृजेत् ॥

अर्घ्यञ्च ताभ्यामुत्सृज्य पितृकार्यं समारभेत् ॥

इत्यनेन ताभ्यां द्वैवहयमाघ्रणाभ्यामित्युक्तम् ।

केचित्तु—

ब्राह्मणद्वयपक्षे अर्घ्यद्वयमतुएव नान्दीमुखेऽप्यर्घ्यद्वयमिति
वदन्ति ।

पवित्रान्तर्हितेष्विति— ।

पवित्रमुक्तं हन्दीगपरिग्रहे—

अनन्तर्गभिणं सायं कौशं द्विदलमेव च ।

प्रादेगमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुञ्चित् ॥

अत्र कुगपदं विहितलक्षणोपलक्षणम् ।

तेन कायादिपवित्रेऽपि “पवित्रे स्योर् देण्वर्षो” इति मन्त्राभ्य
न बाधः समयेतार्थत्वात् ।

एवञ्च—दक्षिणः सपवित्रक इत्यनेन कागादिपवित्रधारण-
मपि मङ्गल्यते ।

अत्र मैथिलाः—

होमे समन्वकच्छेदनमार्जनयोर्विधानात् यात्रे च तदप्राप्ते-
स्त्रुणीं पवित्रस्थापनं कार्यमप्याहुः । तन्मन्दम्—

प्रादेशमात्रकरणे कथमिति प्रकाराकाङ्क्षायां गोभिलहोम-
प्रकरणोपात्तप्रकार एव प्रहीतव्यः, अन्यथा आकाङ्क्षायास्ताट-
स्यात् ।

यथा गोभिलः—

बर्हिषा प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते श्रीयधिमन्तर्धाय हिनत्ति
न मद्येन "पवित्रे स्थो वैष्णव्याविति, अथैतदद्विरनुमार्ष्टि विष्णो-
र्मनसा पूते स्थ इति ।

किञ्च—पार्वणयात्रे गरुडपुराणे व्यक्तमेवीक्षं यथा—

सायकुगपतद्वयं प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्या-
वित्वनेन कुशान्तरेण हित्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ इत्यभ्युक्ष्य
कुशान्तरेण विवृतं बह्ना पात्रे पवित्रनिवेशनम् ।

ॐ शन्नो देवोरभीष्टयो षापो भवन्तु पीतये ।

शंयोरभिन्नवन्तु नः ।

पात्रे जलदानम् ।

ॐ ययोऽसि यवयास्यदेधो यवया रातोः ।

यवदानम् ।

गन्धपुष्पदानं पात्रस्य पुष्पेण पूजनं विप्रहृष्टो जलदानं

• अथ ग पुष्पेण मन्त्रवत् ।

• अथ पुष्पेण तादृशस्तथा ।

हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य ॐ या दिव्या आप इति पठित्वा
उत्सृज्य दद्यादिति ।

अस्मादेव वचनात् पवित्रस्य कुशान्तरेण त्रिराष्ट्रस्था वन्दनं
कार्यम् ।

देवपात्रे उत्तरायं पैत्रपात्रे दक्षिणायं कृत्वा पवित्रं निवेश-
नीयम् ।

आपो भवन्तु पीतये इति यजुर्वेदिनां । सामगानान्तु शत्रो
भवन्तु पीतये इति पाठोऽवगन्तव्यः ।

अत्र विशेषदर्शनात् यवयारातीरित्यनेनैव मन्त्रेण यवदानं
श्रीदत्तादिसंग्रहेष्वप्येवं लिखितम् ।

दिवे त्वेत्यादिमन्त्रशेषपाठस्तु विशेषादर्शनकृतोऽनिरुद्धमद-
लिखितो हेय एवेति ।

अर्घ्यपात्रस्य पुष्पेण पूजनं ब्राह्मणस्येति शेषः ।

ब्रह्मपुराणे—

ततो यज्जियहृद्योत्पपात्रेषु च कुशेषु च ।

गृहीत्वापः पवित्राय शत्रो देवोर्जपन् क्षिपेत् ॥

विकिरितेषु च तिलान् तिलोऽस्तीति जपन् क्रामात् ॥

अर्घ्याः पुष्पैश्च शस्त्रैश्च ताः प्रपद्याथ शास्त्रवदृ॥ ।

ततो वामेन हस्तेन गृहीत्वा च पृथक् पृथक् १॥ ॥

*-स पुस्तके शास्त्रवदृ ।

†-स पुस्तके चमसान् पृथक् ।

पितृतोषेण तत्तोषं दक्षिणेन च पाणिना ।

दत्तदर्भोदके हस्ते विप्राणाञ्च पृथक् पृथक् ॥

दद्यान्मन्त्रं जपंथापि या दिव्या पाप इत्यपि ।

अमुकामुकगोत्रैतत् शुभ्यश्चापि तिलोदकम् ॥

कुशेषु कुशोपरिन्यस्तेषु यन्निपहृत्तपात्रेष्वित्यर्थः ।

पात्रत्रयन्यामशोषार्थपरिक्रमेण कार्यः ।

तस्मात् याज्ञेषु सर्वेषु हृदिमत्स्त्रितरेषु च ।

मूलमध्याग्रदेशेषु ईयत्तत्रांशं निर्घषेत् ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे पिण्डानामुपवर्णपरिक्रमेण दान-
विधानादर्घ्यस्यापनस्यापि तथैव न्यायत्वात् ।

अत्र तिलोऽसीति जपन् क्रमादित्यभिधानादेकैकप्रियमप
आसिञ्चति यदोदेवोति पारस्करोक्तेश्च तिलोऽसीत्यस्य गन्तोदेवी-
रित्यस्य च प्रत्यर्घ्यपात्रमाहृत्तिः ।

या दिव्या इति मन्त्रं जपन् पृथक् पृथक् दद्यात् इत्यभि-
धानादर्घ्यदानाहृत्या भवत्याप्याहृत्तिः ।

तथा च पारस्करः—

एकैकस्यैकैकेन ददाति या दिव्या पाप इत्यभावेव तीर्घ्यं
इति ।

ताः प्रपद्याद्य शास्त्राददिऽत्वेन दर्भान्तरेष्वर्घ्यपात्राहादन-
मच्छिद्रोऽयमर्घ्योऽस्त्रित्वमित्यापन्त्यास्य दर्भोऽहादनश्च कर्तव्यमित्युप-

दिश्यते । सपिण्डीकरणप्रकरणे कुशान्तरेणाघेपात्रं पिधाया-
 छिद्रावधारणान्तं समाप्य तथैव पितुरपि समाप्य पितादीनां
 दर्भोद्घाटनम् । ता आप इत्यर्थः चमसानर्घ्यपात्राणीत्यर्थः ।
 दत्तदर्भोदक इति अत्र दर्भपदं अर्घ्यपात्रस्यपवित्रपरं सपवित्रेषु
 हस्तोष्विति पारस्करोक्तेः ।

अत्र पवित्रदाने पवित्रसहितपुण्यादिकमपि हस्ते देयं तुल्य-
 न्यायात् पूर्वोक्तगुरुपुराणाच्च ।

उदकान्तरन्तु पृथगेव हस्ते देयम् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यञ्चापि तिलोदकम् ।

इत्यनेन तिलोदकदानस्य वक्ष्यमाणत्वात् ।

तूर्णो पृथगपी दत्त्वा मन्त्रेण तु तिलोदकम् ।

गन्धोदकञ्च दातव्यं सन्निकर्षक्रमेण च ॥

* [इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च । अत्र दैवे प्रागग्रं पैत्रे
 उत्तरायं कृत्वा ब्राह्मणहस्ते पवितं देयम् ।

ज्येष्ठोत्तरकरान् युष्मान् कराप्राप्तपवित्रकान् ।

कृत्वाऽर्घ्यं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्याच दीयते ॥]

इति छन्दोगपरिशिष्टे कराप्रे पवित्रापविधानात् ।

न च नान्दीमुख एव तदिति वाच्यम् ।

नैकैकस्याच दीयत इत्युपसंहारात् नान्दीमुखे ज्येष्ठोत्तर-
 कारत्वमेव पार्श्वेणात् विगेषो न तु कराप्राप्तपवित्रदानम् ।

अन्यत्राप्येव एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ।

इति तदीयवचनान्तरात् पार्व्वणेऽपि प्रासत्वात् ।

अत्र सपवित्रेषु हस्तेष्वित्यभिधाय—

असाधेप तिस्र्य इति पारस्करे जलपरत्वाप्राप्तेः ब्रह्मपुराणे
दत्तदर्भोदके हस्ते इत्युक्त्वा दद्यात्तिलोदकमित्यन्तेऽभिधानाच्च ।
सपिण्डीकरणार्थमित्यने—

प्रेतविप्रस्य तु हस्ते तु चतुर्भागं जलं चिपेत् ।

इति ब्रह्मपुराणाच्च ।

अष्टाङ्गार्घ्यादी गन्धपुष्पादीनां क्वचित् कस्यचिद्भ्रमिचारात्
तज्जलस्य तु सर्वत्रैवान्वयादर्हणाद्द्रव्यसहितस्य जलस्यैवार्घ्य-
शब्दार्थत्वेन ब्राह्मणहस्तास्वपुष्पपवित्रसहितस्यैव जलस्योत्सर्गः ।
यथाष्टाङ्गार्घ्याधिकारे ब्रह्मपुराणे—

जलं क्षीरं दधि घृतं तिलतण्डुलसर्पपान् ।

कुशायाणि च पुष्पाणि दत्त्वाचामेत्ततः स्वयम् ॥

भविष्ये—

आयः क्षीरं कुशायाणि दध्वाभ्यमधुतण्डुलाः ।

तिलाद्य सर्पपायैश्च अष्टाङ्गोऽर्घ्यः प्रकीर्तितः ॥

एतेन एव ते सतिलोदकोऽर्घ्यः स्वधेति कस्यचिद्भिलापोऽयम्
एव अर्घ्यपदवाच्यस्योदकस्योदकसाहित्येनान्वयात् ।

बभ्रुतर्ष—

उदकपूर्व्वं तिलोदकं ददाति पितुर्नाम गृहीत्वा असा-
धेत्सु तिलोदकं ये घात स्वत्वादि गोभिरवचनात् गोभिर्नीयेनापि

असावेतसेऽर्घमित्युक्त्वाशोभयदर्शनात् सामगानामेतत्ते तिलो-
दकमर्घमित्यभेदनिर्द्देशेन प्रयोगः ।

यजुर्वेदिनान्तु असावेप तेऽर्घ्यं इति पारस्कारगृह्ये याज्ञवल्क्ये
चार्घ्यपदमात्रश्रुतेरेप तेऽर्घ्यः स्वर्धेत्वैव प्रयोगो मन्तव्यः ।

केचित्तु—

या दिव्या आप इति मन्त्रेण हस्तेष्वर्घ्यं विनित्तिपेत् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् प्रथमसम्भिन्नापं कृत्वा या दिव्ये-
त्वादि मन्त्रपाठानन्तरं ब्राह्मणगृह्ये अर्घ्यजलाप्रवेप इत्याहुः ।

तन्मन्त्रं—पारस्कारब्राह्मपुराणवचनविरोधादिनित्तिपेदित्यस्य
उक्तृज्य दद्यादित्यर्थात् ।

तथा च गोभिलीयः—

यश्चियहञ्चमसेषु पपित्वान्तर्हितेषु एकैकस्मिन्नप आशि-
ष्यति शत्रो देवोति, एकैकस्मिन् तिलानावपति तिलोऽसीति ।
सोवर्णराजतौडुम्बरखड्गमणिमयानां पात्राणामन्त्रतमेषु पत्रपुटेषु
वा एकैकस्यैकैकेन ददाति सर्पावेषेषु हस्तेषु ॐ या दिव्या आप
इत्यसावेतसेऽर्घ्यमिति ।

अत्र एकैकस्मिन् तिलानावपति तिलोऽसीति प्रत्येकं मन्त्र-
विनियोगात् तिलोऽसीति मन्त्रे पितृन् लोकान् इति बहुवचनस्या-
समेयताद्यतया अदृष्टार्थत्वात् विज्ञतावेकोद्दिष्टे पितृन् लोकानिति
बहुवचनमेव प्रयोक्तव्यं नत्वेकवचनोह इति ।

अप उपमृश्य एवमेवेतरयोरित्यटकायां पारस्कारगोभिनीयी

आवाहनमन्त्रवदिति । एतेन मातामहादीनां पृथक् न्युञ्जीकरण-
पक्षो निरस्तः ।

अत्र केचित्—

न्युञ्जपात्रं निदधातीति विशेषाश्रयणात् .केवलस्यैव पितृ-
पात्रस्य न्युञ्जीकरणमाहुः ।

तत्र—

दत्वार्ष्यं संस्रवांस्तीपां पात्रे कृत्वा विधानतः ।

पितृभ्यः स्वानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यधः ॥

इति याज्ञवल्क्यावचनादधःस्थितं पितृपात्रं न्युञ्जं करोतीत्य-
न्वयादधःपदेनोद्दिष्टितं विधानपात्रमाक्षिप्यते, अन्यथाऽधःपद-
वैयर्थ्यात् ।

नचाधो भूमाविति केषाञ्चिद्द्वयाख्यानं युक्तं सकलकर्माधार-
तया वेद्याः प्रामत्वेन वैयर्थ्यतादवस्थानात् ।

ततश्च केन विधानमित्याकाङ्क्षायां प्रपितामहपात्रेण विधाय
प्रतिष्ठापयतीति शौनकाश्रयात् प्रपितामहपात्रेण पिहितस्यैव
पितृपात्रस्य न्युञ्जीकरणमिति ।

एवञ्च संस्रवजले पितृणामवस्थितत्वेन संस्रवग्रहणस्य दृष्टार्थता
भवति । अन्यथा अदृष्टार्थकल्पनामीरवप्रसङ्गः ।

यत्तु—

पितृणां प्रथमं पात्रं तत्र पितामहं न्यसेत् ।

प्रपितामहं ततो न्यस्य नोद्धरेन्न च चालयेत् ॥

इति यमवचनं तत् शास्त्रान्तरीयमिति केचित् ।

वसुतसु याज्ञवल्करवचन--श्रीनकसूत्रयोर्विरोधात् पैतामह-
प्रपैतामहपदं संस्त्रवपरम् ।

न च स्ववाक्ये पात्रपदश्रवणात्तस्यैवान्वयो युक्त इति वाच्यम् ।
तत्र पैतामहं न्यसेदित्यत्र तत्रपदेनोक्तस्य पात्रस्य न्यासाधि-
करणतयोक्तोस्तत्कर्मकाहायां प्रथमे पात्रे संस्त्रवान् समवनीयेति
पारस्करवचनैकवाक्यतया पैतामहपदे संस्त्रवपरत्वस्यैव युक्तत्वा-
दन्यथाश्रुतिद्वयकल्पनापत्तेः ।

मत्स्यपुराणे—

वस्रोत्तरं गन्धपूर्वं दद्यात् संस्त्रवमादितः ।

पिष्टपात्रे निधायाद्य न्युजमुत्तरतो न्यसेत् ॥

गन्धपूर्वकं गन्धादिपञ्चकं वस्त्रान्तमित्यर्थः । आदितो
गन्धादिदानस्थादौ संस्त्रवं पिष्टपात्रे निधायेत्यन्वयः । अयमेव
पाठो मत्स्यपुराणे दृश्यते । अपिपालेनाप्येवं लिखितम् ।

श्रीदत्तादयसु--संस्त्रवणादि चेति पठित्वा आदिपदेनार्ध-
पात्रावशिष्टानां तिलमुष्पपवित्राणां ग्रहणमिति व्याख्याय
पवित्राणि पिष्टपात्रे स्थापयित्वा न्युजं कार्यमित्याहुः ।

तन्मन्दं--संस्त्रवणादीति पाठे गन्धादिदानात् परं न्युजी-
करणं पारस्कर-गोभिलीय-याज्ञवल्करादिविरुद्धं सर्वदेशीयाचार-
विरुद्धञ्च स्यात् ।

भवतु वा स पाठस्तथापि भर्षशेषप्रतिपत्त्याकाहायां संस्त्रववत्

पात्रलग्नावशिष्टानां गन्धपुष्पतिलानामेवादिशब्देन यद्दृष्टं न तु
पवित्रस्य, ब्रह्मपुराणे दत्तदर्शे [दत्ते हस्ते इत्यनेन
। सपवित्रेषु हस्तेष्विति पारस्करादिवचनेन च पवित्रस्य
ब्राह्मणहस्ते विनियुक्तत्वेन विशिष्टत्वाभावादिति कथं घटते
किन्तु ब्राह्मणहस्तस्यपवित्राणि स्वधायानार्थं यथाक्रमं पृथगेव
स्थापनीयानीति ।

उत्तरे न्यसेदिति उत्तरस्यां दिशि चेति कल्पतरुः ।]

उत्तरे चास्य सीवर्णं लक्ष्म पार्श्वं भविष्यति ।

महाभारते उत्तरग्रन्थस्य वामार्धत्वदर्शनात् ब्राह्मणानां वाम-
पार्श्वं इति हलायुधयीदत्तत्राघमदीपकाराः ।

† [उत्तरे न्यसेदित्याख्यातात् कर्तुः सन्निहितत्वेन तस्यैव
वामपार्श्वं सकरत्याडीयब्राह्मणदर्शने इति श्रीशूलपाणिः ॥
अनिरुद्धपारिजातयोरपि मतमेतच्च ।]

वस्तुतस्तु वचनाश्रायस्य उत्तरतो दुर्बलत्वात् हलायुधादि-
मतमेव समीचीनम् ।

यथा गरुडपुराणम्—

ससंस्त्रवं पात्रं गृहीत्वा ब्राह्मणवामपार्श्वं दक्षिणायकुशो-
परि पितृभ्यः स्नानमसीत्वधीमुखपात्रस्थापनमिति ।

अतएव गरुडपुराणाद्दक्षिणायकुशोपरि न्युञ्जीकरणं कार्यम् ।
अस्य चाल्लनोद्घाटनादिकं न कार्यम् ।

† क इत्यने [] चिह्नितार्थः एतितः ।

‡ क इत्यने [] चिह्नितार्थो नास्ति ।

यथा यमः—

सृष्टमुबृतमन्यत्र नीतमुद्वाटितन्तया ।

पातं दृष्ट्वा व्रजन्त्याशु पितरस्तं शपन्ति च ॥

अथ गन्धादिदानम् ।

पारस्करगोभिलीयौ—

गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानां प्रदानमिति ।

अत्र इन्द्रसमासात्साहित्यावगते गन्धादीनां पञ्चानां साहित्ये-
नैवोत्सर्गः ।

किञ्च प्रदानमित्यनेन दानप्रकर्षः सूच्यते सचेन्द्रदेवतदधि-
पयसोर्दानवत्तन्त्रतान्यायलब्धं साहित्येन दानम् । एतेन प्रत्येक-
दानवादिनो निरस्ताः ।

एवञ्च कदाचित् कस्याप्यभाषे यावन्ति विद्यन्ते तावतामैव
साहित्येन दानमिति ध्येयम् ।

यत्तु—

एष वो गन्ध इत्युक्त्वा गन्धान् दद्याद्यथाविधि ।

इदं वः पुष्पमित्युक्त्वा पुष्पाणि विनिवेदयेत् ॥

इदं वो माल्यमित्युक्त्वा दद्यान्माल्यं सुग्रीभनम् ।

अथं वो धूप इत्युक्त्वा तदग्रतो दहेत्ततः ॥

अयं धो दीप इत्युक्त्वा दीपं द्वयं निवेदयेत् ।

एतद्द्वौ वाम इत्युक्त्वा दद्याद्वासोऽहृतं तथा ॥

इति ब्रह्मपुराणम् । तदुक्तृष्टानां गन्धादीनां समर्पणपरम् ।

गन्धान् ब्राह्मणसात् कृत्वा पुष्याख्युत्तुभयान्यपि ।

इत्यादि हृन्दोगपरिशिष्टसमानार्थम् ।

अतएव समर्पणे प्रत्येकनिवेदनात् पुष्यमाख्ययोः प्रथम-
पादानम् ।

अत्र च इति बहुवचनमनेकब्राह्मणापेक्षया प्रियम् । आर्क्षीय-
ब्राह्मणेन गन्धानुलेपनादि स्वयं कार्यम् ।

यथा शङ्कः—

उपवीती ततः कुर्यात् विप्रः आर्क्षेऽनुलेपनम् ।

नियुक्तयश्चिन्तावर्जं माल्यं शिरसि धारयेत् ॥

वराहपुराणे—

उपवीतं कटी कृत्वा कुर्यान्मृदात्रलेपनम् ।

एकवासा यदश्रीयात् गिरायाः पितरो गताः ॥

वायुपुराणे—

यन्नोपवीतं धो दद्यादहृतं आर्क्षकर्मणि ।

स तत् फलमवाप्नोति ब्रह्मदानस्य यत् फलम् ॥

लौकिके अष्टतमं यस्यादात्मनश्चापि यत् प्रियम् ।

सर्वं पितॄणां दातव्यं तदेवाचयमिच्छता ॥

एतच्च यन्नोपवीतादिदानमावश्यकं पारस्करादिष्टद्धीकृत्वात्

फलत्रयवाच ।

ॐ गन्धादिदानमच्छिद्रमस्तु संकेत्यमिदिरस्तु ब्राह्मण-
वाचनमिति गरुडपुराणादेतदपि वाच्यम् ।

अथ गन्धः ।

विष्णुः—

चन्दनकुङ्कुमकर्पूरागुरुपद्मकान्धनुलेपनाय दद्यात् ।
पद्मकं पद्मकाष्ठम् ।

ब्रह्मपुराणे—

श्वेतचन्दनकर्पूरकुङ्कुमानि शुभानि च ।
विलेपनार्थं दद्याच्च यच्चान्यत् पिष्टवस्त्रभम् ॥

ब्राह्म—

निपोलयेत् शुचीन् गन्धान् चन्दनागुरुकुङ्कुमान् ।

अथ पुष्पाणि ।

ब्रह्मपुराणे—

ठिताः सुमनसः श्रेष्ठास्तथा पद्मोत्पलानि च ।
गन्धरूपीपपत्रानि धानि चान्धानि कृत्स्नशः ॥

पद्मोत्पलानि चेति रत्नान्यपीत्यर्थः इत्युपादानात् कृत्स्नश
इत्यभिधानाच्च ।

विष्णुः—

सितानि च सुगन्धीनि कण्टकिजान्यपि दद्यात् रक्तान्यपि
जलजानि ।

पद्मपुराणे—

सितानि च सुगन्धीनि तथा कण्टकिजान्यपि ।
जलजान्यपि रक्तानि प्रशस्तानि सदैव हि ॥

यत्तु—

पद्म-विल्वार्क-धुस्तूर-पारिभद्र-करुपजाः ।
न देयाः पितृकार्येषु पयसाजाविकं तथा ॥
इति मत्स्यपुराणवचनं तत् स्थलपद्मविषयम् ।

ब्राह्मे—

जाती-चम्पक-कुन्दानि मल्लिकां तुलसीं तथा ।
सेवन्तीं शतपत्राञ्च गन्धशेफालिकान्तथा ॥
कुल्लकं तगरञ्चैव तिलकञ्चापि कीतकी ।
यूधिकामतिमुक्तञ्च श्राद्धे देयानि भी द्विजाः ॥
कमलं पद्मकुमुदं कङ्कारञ्च नियोजयेत् ।
कमलं शतपत्रं, पद्मं रक्तपद्मम् ।

यत्तु—

जातीदर्शनमात्रेण निराग्राः पितरो गताः ।
इति वचनं तत्पीतजातीविषयम् ।

तथा कृष्णपुराणे—

शब्दे जात्यः प्रशस्ताः स्युर्भक्षिकाः श्वेतयूथिकाः ।

जलोद्भवानि सर्व्याणि कुसुमानि च चम्पकम् ॥

श्वेतयूथिकेत्यनेन पीतयूथिका निषिध्यते ॥

स्कन्दपुराणे—

तुलसीगन्धमाघ्राय पितरस्तुष्टमानसाः ।

प्रयान्ति गह्वरुडारुडास्तत्पदं चक्रपाणिनः ॥

तुलसीनिषेधस्तु शाकत्वेनेति प्रागुक्तम् ।

वर्ज्यान्त्याह शङ्कः—

उन्नगन्धीन्धगन्धीनि चैल्लहचोद्भवानि च ।

वर्जनीयानि पुष्पाणि रक्तवर्णानि यानि च ॥

ब्राह्मी—

जवादि कुसुमं भिण्डी रूपिका सकुरण्डिका ।

पुष्पाणि वर्जनीयानि शब्दकर्मणि नित्यशः ॥

जवादिरक्तकुसुममित्यर्थः, रूपिका अर्कपुष्पं कुरण्डिका
पीतभिण्डी ।

तथा—

सर्वं पार्थुपितं वर्ज्यं पत्रं पुष्पं जलं तथा ।

पवित्रं जारुवीतोयं पवित्रं तुलसीदलम् ॥

अथ धूपः ।

अथ ब्रह्मपुराणे—

चन्दनागुरुणी चोभे तथैवोशीरपन्नकम् ।
 तुरुष्कं गुग्गुलुञ्चैव घृतात्तं युगपद्दहेत् ॥
 घृतं न केवलं कुर्यात् कुष्ठं वा तृणगुग्गुलुम् ।
 तुरुष्कं सिद्धकं तृणगुग्गुलुः (?) प्रभेदः ।

शङ्कः—

धूपार्थं गुग्गुलुं दद्यात् घृतयुक्तं मधूक्तम् ।

ब्राह्मि—

गुग्गुलुं चन्दनञ्चैव श्रीवासमगुरुं तथा ।
 धूपानि पितृयोग्यानि ऋषिगुग्गुलुमेव च ॥
 श्रीवासः सरलद्रवः, ऋषिगुग्गुलुर्महिपाचसंप्रकः ।

विष्णुः—

जीवकं सर्व्वं धूपार्थं न दद्यात् ।
 जीवकं प्राश्यङ्गजं कस्तूरिकादि ।

अथ दीपः ।

शङ्कः—

घृतेन दीपो दातव्यस्तिलतैलेन वा पुनः ।
 ऊर्षासूत्रं प्रदातव्यं कार्पासमथवा नवम् ॥

दगां विवर्जयेत् प्राज्ञो यद्यप्याहृतवस्त्रजाम् ।
आहृतश्च नवाम्बरे इत्यमरकोपः ।

कालिकापुराणे—

घृतप्रदीपः प्रथमस्त्रिलतैलोद्भवस्ततः ।
नेत्राङ्घ्रादकरः स्वर्चिर्दूरतापविवर्जितः ॥
सुखिखः शब्दरहितो निर्धूपी नातिह्रस्वकः ।
दक्षिणे दीपश्चक्षुः प्रदीपः शीविष्ठहये ॥
सद्येषु दोषी दातव्यो नतु भूर्भौ कदाचन ॥
न मिथीकृत्य दद्यात्तु दीपसेहान् घृतादिकान् ।
कृत्वा मिथीकृतं चेहं तामिस्रं नरकं व्रजेत् ॥

अथ वस्त्राणि ।

ब्रह्मपुराणे —

वस्त्राभावे क्रिया नास्ति यज्ञा वेदाभ्यर्पणि च ।
तस्माद्दामांसि देयानि यादृकाले विग्रेयतः ॥
अनङ्गलगतं यद्वस्त्रं विभवे सति तद्युगम् ।
कौपियं क्षीमकार्पीमं दुकूलमदृश्याथा ॥
यादेष्वेतानि यो दद्यात् कामानाप्नोति पुष्कमान् ।

कौपियं क्रिमिकोषोत्थं समरादि क्षीमं धानम् ।

अहतमुलं गृह्यपरिगिटे—

रूपधीतं नवं खेतं सदगं यन्न धावितम् ।

अहतं तद्विजानीयात् पितृदेवतकर्मणि ॥

रजकाद्वारा यन्न धावितं किन्तु स्वयमेव धावितमित्यर्थः ।

षट्त्रिंशत्तमम्—

आयिकेन तु वस्त्रेण मानवः श्राद्धमाचरेत् ।

गयाश्राद्धसमं प्रोक्तं पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

आयिकं वै सदा वस्त्रं पवित्रं मुनिसत्तम ।

पितृदेवमनुष्याणां क्रियायाञ्च प्रशस्यते ॥

धीताधीतं तथा दग्धं क्षिप्तं वा रजकाद्वतम् ।

शुभ्रासृक्भ्रूलितं वा तथापि परमं शुचि ॥

अग्निरायिकवस्त्रञ्च ब्राह्मणाश्च तथा कुशाः ।

चतुर्षु न कृता दोषा ब्रह्मणा परमीठिना ॥

निषिद्धवस्त्रमाह कालिकापुराणे—

निर्देशं मलिनं जीर्णं तथा गात्रावलम्बितम् ।

परकीर्य ह्यग्निदग्धं सूचीविडं तथाऽसितम् ॥

उत्तकीयमधीतञ्च श्रेभरक्तादिद्रूपितम् ।

नीलीरक्तमासृजग्धं देवे पैत्रे च वर्जयेत् ॥

नरसिंहपुराणे—

न रक्तमुत्वनं वासी न नीलञ्च प्रशस्यते ।

मूलाक्तञ्च दग्धाहीनं वर्जयेदम्बरं बुधः ॥

एवं गन्धादिकं दत्त्वा ब्राह्मणभोजनार्थं नीवारचूर्णादिभि-
र्मण्डलानि कुर्यात् ।

ब्राह्मपुराणे—

मण्डलानि च कार्याणि नैवारैर्युष्णैः शुभैः ।
गौरशक्तिकया वापि प्रणीतेनाथ भक्तना ॥

प्रणीतेन प्रणीताग्निसम्बन्धित्वर्थैः असम्भवे वारिणापि कार्यम् ।
मण्डलन्तु ब्राह्मणभोजनार्थं चतुरस्रमेव ।

यथा देवलः—

चतुरस्रं त्रिकोणञ्च वर्तुलञ्चाङ्गवन्दकम् ।
कर्तव्यमानुपूर्वेण ब्राह्मणादिषु मण्डलम् ॥
अकृत्वा मण्डलं ये तु भुञ्जतीऽधमयोनयः ।
तेषान्तु यच्चरन्तांसि हरस्यन्नस्य तद्वलम् ॥

विष्णुपुराणे—

शुद्धयाद्ब्रह्मन्चारवर्जमन्नं ततोऽनले ।

सार्कण्डेयपुराणे—

अग्नीं करिष्येऽनुज्ञातः कुरुष्वेति ततो द्विर्जः ।
शुद्धयाद्ब्रह्मन्चारवर्जमन्नं यथाविधि ॥
अग्नये कव्यवाहनाय स्वाहेति प्रथमाहृतिः ।
सीमाय वै पितृभवे स्वाहेत्यन्या तथा भवेत् ॥
हुतावशिष्टं दद्यात्तु भाजनेषु द्विजन्मनाम् ।

ब्रह्मन्चारैर्युपलक्षणं किन्तु घृततिलमात्रसहितमन्नं होत-
व्यम् ।

यथा ब्राह्मि—

ततोऽघ्रात्रं समादाय सर्पिस्तिलसमन्वितम् ।

याज्ञवल्क्यः—

अग्नी करिष्ये आदाय पृष्यत्वन्नं घृतमुतम् ।

कुरुष्वेत्यभ्यनुधाती हुत्वाग्नी पितृयज्ञवत् * ॥

गोभिलः—

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नी करिष्यामीति ।

पारस्करः—

उद्धृत्य घृताक्तमन्नं पृच्छति अग्नी करिष्य इति ।

कुरुष्वेत्यनुधातः पिण्डपितृयज्ञवहुत्वेति ।

पृच्छति पितृब्राह्मणमिति शेषः । घृताक्तमन्नं गृहीत्वा
पितृब्राह्मणं पृच्छेत् ।

ॐ अग्नी करिष्ये ॐ कुरुष्वेति तेनोक्ते ।

इति गरुडपुराणवचनात् ।

सर्वत्र प्रश्नेषु यद्भक्तिमूर्द्धन्यं पृच्छति ।

इति पारस्करोक्तेश्च ।

प्रश्नेषु करिष्यामीति सामगानां वाजसनेयिभ्यो करिष्ये
इति । गोभिलपारस्कराभ्यां तथैवोपदेयात् ।

अत्र च अग्नावित्युत्तरकथातोर्ह्वनार्थता सर्वेषां सुनीनां

तत्रैव प्रयोगात् । यथा करिष्ये यतिष्ये इत्यर्थः स च यद्वोऽर्थाहोम-
विषयक एवेति ।

एवञ्च पारस्कराद्युक्तप्रश्नः प्रधानाग्निहोमाभिप्रायेण, विप्र-
पाण्यादिहोमपक्षे त्वग्न्यः अधिकारणताबाधात् तस्य बाधः किन्त्वग्नी-
करणं करिष्य इत्येव प्रश्नः ।

आमत्राहं यदा कुर्याद्विधिः आहदः सुतः ।

हस्तोऽग्नीकरणं कुर्याद्ब्राह्मणस्य विधानतः ॥

इति व्यासवचने—

अग्नीकरणमेवन्तु पित्रे तु प्रतिपादयेत् ।

इति धर्मवचने रूढ्या अग्नीकरणपदस्य याज्ञानिकहोमे दर्श-
नात् † ओदत्तानिहृडाभ्यामग्नीकरणं करिष्य इति लिखितम् ।

आधुनिकास्तु—

पारस्करादिषु अग्नावित्यत्राग्नीकरणहोमलक्षणा तत्रैव
जलादिहोमपक्षेऽप्यग्नी करिष्ये इति पारस्कराद्युक्तप्रश्न एवेत्याहुः ।
तत्र—लक्षणायां प्रमाणाभावात् ।

किञ्चाग्निपद एव लक्षणा वाच्या नतु सप्तम्यां सुप्विभक्ती
लक्षणा इति सिद्धान्तविरोधात् तत्रैव सप्तम्यान्वितेन होमेन
क्रियान्वयोऽनुपपन्न एवेति ।

अस्त्यभावे साग्नेर्ब्राह्मणपाणिर्मुख्यः प्रतिनिधिस्तदभावे
जलादिः ।

* स पुस्तके त्वस्याधिकारणता ।

† स पुस्तके होमदर्शनात् ।

अन्ताभावे तु विप्रस्य पाणावेधोपपादयेत् ।

इति मनुवचने एवकारात् ।

मत्स्यपुराणेऽपि —

शान्दभावे तु विप्रस्य पाणावथ जलेऽपि वा ।

अजकर्णेऽश्वकर्णे वा गीष्ठे वापि शिवान्तिके ॥

इत्यत्राद्येत्यनेन विप्रपाण्यभावे जलादिविधानात् निरग्नेस्तु
त्राह्यपाणिर्मुख्यकल्पो जलादिः * प्रतिनिधिः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्ध्वन्यस्तास्य पाणावनग्निमान् ।

इति साम्नेरध्यामश्राद्धे विप्रपाणावेवाग्नीकरणम् । व्यास-
श्राद्धं यदा कुर्यादिति प्राशुक्तव्यासवचनात् ।

अन्यथा निरग्नेः सर्वदैव प्राप्तत्वादामश्राद्धविशेषविधानम-
सङ्गतं स्यादिति ।

पक्षिनामिन ता येन श्राद्धं क्रियते तज्जातीयेनैव द्रव्येण पिण्ड-
मग्नीकरणञ्च कार्यं न तु विजातीयेन—

यत् प्रकृष्यात्तु विप्रेभ्यः शृतं वा यदि वा ऽशृतम् ।

तेनाग्नीकरणं कुर्यात् पिण्डांस्तेनैव निर्वपेत् ॥

इति व्यासवचनात् ।

पारस्करे—पिण्डपिटयत्रवदुत्वा इत्यनेन प्राचीनावीती

दक्षिणामुख ॐ अन्नये कथ्यवाहनाय स्वाहा सोमाय पितृमते
स्वाहा इत्याहुतिद्वयं जुहुयादित्यतिदिष्टमित्यध्वर्यूणाम् ।

सामगानान्तु चरुं समादाय मेक्षणेनोपघातं जुहुयात्
स्वाहा सोमाय पितृमते इति पूर्व्यां स्वाहा अन्नये कथ्यवाहनाय
इत्युत्तरामित्यन्वष्टकाश्राहे गोभिलवचनात्—

स्वाहादिमन्त्रद्वयेनाहुतिद्वयं । तत्रापि स्वाहान्ते आहुतिं
प्रक्षिप्य पशान्मन्त्रशेषः पठनीयः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

स्वाहा कुर्यान्न मन्त्रान्ते न चापि जुहुयाद्धविः ।

स्वाहाकारेण हुत्वाग्नी मन्त्रशेषं समापयेत् ।

नोद्गुर्याद्गीममन्त्राणां प्रथगादिषु कुत्रचित् ॥

द्वितीयाहुतिमन्त्रादौ प्रथवं नोद्धारयेदित्यर्थः ।

यच्च—

आहुतित्रितयं दद्यात् सीमायान्नेर्यमाय च् ।

इति ब्रह्मपुराणं तच्छाखिविशेषव्यवस्थापितम् । अथ च
हीमो यज्ञोपवीतिना प्राचीनावीतिना वा कार्यः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

अग्नौ कथ्यहीमद्य कर्त्तव्य उपवीतिना ।

प्रासुखिनेव देवेभ्यो जुहोतीति श्रुतिश्रुतेः ॥

अपसव्येन वा कार्यीं दक्षिणाभिमुखेन तु ।

निरूप्य हविरन्यस्मै धन्यस्मै नहि ह्यते ॥

यतः पितृपद्मेन हविर्निर्वापणं कृत्वा देवीद्दिशेन न ह्यती
होगनिर्वापयोः सामान्योद्देश्यत्वात् अन्यथा निर्वापस्य हीमार्ध-
त्वाहुपपत्तेः ।

यस्तु—अग्नीकरणमुक्त्वा अत ऊर्ध्वं प्राचीनावीतिना वाग्यतेन
हाव्यमिति गोभिलोक्तम् ।

तत् पूर्वमग्नीकरणे नियमाभावाद्ये स एव सूत्रस्वरसिद्धो
नियमाभावो व्यक्तोक्ततः परिशिष्टकृतेति ।

अथच विकल्पो गोभिलीयानामेव एकेनैव मुनिना परिशिष्ट-
कृता द्वयोरेव स्वहस्वितत्वात् । अन्येषाम्तु स्वगृह्योक्तविधिषु एव
यथायथं मन्तव्यः ।

अतएव मन्त्रपुराणम्—

स्वगृह्योक्तेन विधिना अग्नौ कुर्यादतःपरम् ।

वाजसनेयिनां पारस्करे पिण्डपिष्टयज्ञातिदेशात् प्राचीना-
वीतित्वं दक्षिणामुखत्वञ्च नियतम् ।

तैत्तिरीयशाखायान्तु आपस्तम्बः—

अथ पुनरुपवीती दक्षिणं जान्वायम्य मेक्षणेनावदाय दक्षि-
णाग्नौ जुहोति ।

वैजवापयगृह्यम्—

यत्रोपवीतीत्यग्नेो करवापीत्यामन्त्राग्नीकरणम् ।

बहुवचिपदे शौनकाः—

प्राचीनावीती समाधाय मेक्षणेनावदाय जुहुयादिति यथा-
यथमूह्यम् ।

कल्पतरुकारिणापि शाखिभेदव्यवस्थितविकल्प इत्युक्तम् ।

भोजनपानाण्याह विष्णुः—

तैजसानि पात्राणि विशेषतो राजतानि ।

मनुः—

राजतैर्भाजनैरेवमथवा रजतान्वितैः ।

वाय्येपि अथवा दत्तमद्यप्रायोपकल्पते ॥

द्वैवे तु रजतं निषिद्धं पूर्वोक्तमस्यपुराणवचनात् ।

बृहशतातपः—

प्राचे तु सन्मये यस्तु प्राचे भोजयते पितॄन् ।

तत्र दाता पुरीधाय भोक्ता च नरकं व्रजेत् ॥

तत्र च मनुः—

न भिन्नभाण्डे सुञ्जीत न भावप्रतिदूषिते ॥

* [वर्जयेदित्यनुवृत्तौ पैठीनसिः—

सौहानां शीषकाग्रसानि पाषाणहीनपात्राणि भग्नपात्राणि च ।

सौहानां तैजसानाञ्च मध्य इत्यर्थः ।

पाषाणविधिस्वर्षपात्रे मन्तव्यः, हीनमतिमुद्रं,] भग्नवर्जनञ्च
शीषणां दिव्यतिरिक्तम् ।

सुवर्ण-रूप्य-ताम्र-शङ्ख-स्फाटिक-शक्तयः ।

मिन्नान्यपि हि धीज्यानि पितृदेवतकर्म्मणि * ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

कदलीदलस्य चापि वर्जयित्वाग्रवह्नरीम् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनादस्फुटिता कदलीमश्वरी निषिद्धा ।

कांस्यपात्रन्तु कुत्रापि न निषिद्धमिति तत्रापि आहं कार्य-
मिति श्रोतः ।

परिवेषणपात्राण्यपि भोजनपात्रतुल्यानि विहित—निषि-
द्धानि श्रेयानि ।

भविष्ये—

आयसेन तु पात्रेण यदन्नमुपनीयते ।

भोक्ता विद्यायनं भुङ्क्ते दाता च नरकं व्रजेत् ॥

पारस्करगीमिलिटी—

हुतशेषं दत्त्वा पात्रमात्मभ्य जपति—

प्रथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ब्राह्मणस्य मुखेऽमृतोऽमृतं
क्षुद्भोमि स्वाहेति ।

अत्र सागान्धोपदेशात् देवादिक्रमेण हुतशेषं देयम् ।

तथा यमः—

अग्नीकरणशेषन्तु पित्रे तु प्रतिपादयेत् ।

प्रतिपाद्य पितृणान्तु न दद्याद्दैवदेविके ॥

अत्र न दद्याद्दैवदेविक इत्यनेनैव निषेधसिद्धौ यत् प्रति-
पाद्य पितृणामित्युक्तं तत् पित्रादिक्रमेण दानं निषिध्य देवादि-
क्रमेण दानं बोधयति अन्यथा तदनर्थकं स्यात् तेन देवपात्रेऽपि
हुतशेषं देयम् ।

केचित्तु—

पित्रे तु पित्रपक्ष एव न तु दैवे तत्र हेतुमाह होमिन
पित्रभ्यः प्रतिपाद्य दैवेन दीयते यत इति व्याचक्षते ।

तन्मन्दं—न दद्यादिति विध्यनुपपत्तेः, वक्ष्यमाणगरुडपुराण-
वचने दैवपक्षे पात्रालम्भनविधानान्यथानुपपत्तेश्च पित्रेऽपीति पाठे
निर्विवाद एवार्थः ।

तत्र पित्रपक्षेन मातामहादीनामपि ग्रहणम् ।

विप्रपाणौ होमपक्षे तत्पात्रे हुतशेषं न देयम् ।

पित्रे यः पङ्क्तिमूर्धन्यस्तस्य पात्रावनग्निमान् ।

हुत्वा मन्त्रवदन्येषां मूर्ध्नीं पात्रेषु निक्षिपेत् ॥

इति ऋग्वेदपरिशिष्टे अन्येषामित्यनेन व्याहृतेः, ततश्च
तस्मिन् पात्रे हुतशेषदानाभावात् पात्रालम्भनबाधोऽपीति
ध्येयम् ।

अग्न्यादिहोमपक्षे तु—सर्वपात्रेष्वेव हुतशेषदानं पिण्डार्थञ्च
किञ्चिदवशेषयेत् ।

यमः—

अग्नीकरणशेषान्तु पिण्डार्थमवशेषयेत् ।

हारीतः—

हुतोच्छिष्टं ब्राह्मणेभ्यः प्रदाय पिण्डार्थं पात्रेषु प्रदायेत्त्वर्थः ।

गारुडे—

हुतावशिष्टस्यार्थं पिण्डार्थं स्वापयेदपरमहं पात्रेषु निक्षिपेत् ।

याज्ञवल्करः—

हुतशेषं प्रदद्यात्तु भाजनेषु समाहितः ।
 यथात्नाभोपपन्नेषु रीष्येषु च विशेषतः ॥
 दत्त्वाद्यं पृथिवी पातमिति पात्राभिमन्त्रणम् ।
 हृत्वेदं विष्णुरित्यन्वे हिजाद्गुष्ठं निवेशयेत् ॥

दत्त्वाच्च सर्वमन्नं परिवेष्येत्यर्थः । अत्रान्नं दत्त्वा इति ज्ञा-
 यवणात् परिवेषणानन्तरमेव पात्रालम्बनम् ।

न च ब्राह्मणसुखेऽमृतेऽमृतं जुहोमीति मन्त्रस्यहुतशेष-
 वाचकामृतपदलिङ्गात् हुतशेषदानानन्तर्यं युक्तमिति वाच्यम् ॥

दत्तहुतशेषस्यान्नादिपरिवेषणनासञ्जातबाधत्वात् मन्त्रस्या
 समेतार्थत्वाभावात् ।

न च हुतशेषं दत्त्वा पात्रमालम्ब्य उपतीति पारस्करविरोध
 इति वाच्यम् ।

हुतशेषदान-पात्रालम्बनयोर्वैदिकयोरेव द्वयोरानन्तर्यं ज्ञा-
 मन्त्रयो बोधयति तच्चार्थबललभ्येन परिवेषणेन न विहन्त्ये ।

अन्यथा हस्तचालनादिनाप्यानन्तर्यबाधप्रसङ्गः, कित्वा-
 नन्तर्येण वैदिकक्रियान्तरव्यवधानमेव व्यपच्छिद्यते ।

किञ्च ब्राह्मणेऽपि परिवेषणानन्तरं पात्रालम्बनमुक्तम् ।

यथा—

हुतावशिष्टमन्नन्तु पिष्टपात्रेषु विक्षिपेत् ।

ततोऽन्नं प्रद्वंसं स्वादु ददौ पायसपूर्वकम् ॥

प्रत्यप्रमेकदा स्त्रिव्रमपर्युपितमुत्तमम् ।

मन्वितं पृथिवीत्येवं मधुवातेत्यृचं जगौ ॥

तथा गारुडे—

द्वैषपात्रे सर्वमन्वादि निधाय तत्र भूमिसंलग्नं कुशं दत्वा
अधीमुख्याभ्यां पाणिभ्यां पात्रं गृह्णीत्वा ॐ पृथिवी ते पात्रमिति
पात्रमभिमन्त्रयति ।

* [ततः सव्यञ्जनं सद्युतमन्नं पित्रादिपात्रेषु निधाय तत्र
भूमिसंलग्नं कुशं दत्वा उत्तानपाणिभ्यां पात्रं गृह्णीत्वा—

ॐ पृथिवी ते पात्रमित्यभिमन्त्रयमिति ।]

यत्तु—

भाजनालम्बनं कृत्वा दत्वा चासं यथाविधि ।

यथासुखं जुषधं भो इति वाच्यमनिष्टुरम् ॥

इति मार्कण्डेयपुराणेऽन्नं दत्वेत्युक्तम् । तदन्नोत्सर्गपरम् ।

अतएव यथासुखं जुषधमित्युक्तम् ।

ततश्च कल्पतरुश्रीदत्तादिविरुद्धं पित्रदयितामिच्छितं पात्रा-
लम्बनान्तरं परिवेषणं प्रमादकृतमेव ।

गारुडे—

भूमिसंलग्नं कुशं दत्वेत्यनेन पात्रवाह्यपथोऽयं स्पर्शनं कुशेन
काव्ये ततएव यामहस्तावाद्ये दक्षिणहस्तं निधाय देवपात्रस्या-

धोमुखाभ्यां हस्ताभ्या पितृपात्रस्य नृत्तानहस्ताभ्यामान्धमनं
कार्यम् ।

दक्षिणं धामतो बाह्यमात्माभिमुखमेव च ।

करं करस्य कुर्वीत करणे न्यक्षकर्मणः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे भूम्यालभने तथैव दर्शनात् न्यक्ष-
कर्मणो भूम्यालभनस्येत्यर्थः ।

परिवेषणमाह मनुः—

पाणिभ्यान्तूपसंश्लक्ष्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शनकैरुपनिक्षिपेत् ॥

उभयोर्हस्तयोर्युतां यदन्नमुपनीयते ।

तद्विप्रमुष्मन्त्यसुराः स्रष्टसा दुष्टचेतसः ॥

गुणांश्च सूपयाकाश्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

विन्यसेत्पुरतो विद्वान् भूमावैव समाहितः ॥

भक्ष्यं भोज्यश्च विविधं मूलानि च फलानि च ।

उपनीय तु तत्सर्वं शनकैः क्षुसमाहितः ॥

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।

यद्यद्रीचेत विप्रेभ्यस्तत्तद्दद्यादमत्सरः * ॥

घ्नस्य वर्द्धितमन्नेन पूरितमित्यर्थः करणे पृष्ठस्यार्धयोरिति
करणे पठौ विशेष्यन्तु इतरेषसहितं भोजनपात्रं विप्रान्तिके
पूर्वैस्तत्तत्तरस्रमण्डलीपरि स्वयं क्षिपेत् स्थापयेत् । उभयो-

हस्तयोर्युक्तमेकहस्तेन दत्तमित्यर्थः । गुणान् अग्रधानान् भोजने
ऽन्नस्य प्राधान्यात् । भूमावेवेति भोजनपात्रोपरौत्यर्थः । एतेन
व्यञ्जनादीनि पात्रान्तरं कृत्वा अन्नसमीपे स्थापनीयानीत्यायातम् ।
भक्ष्यं शक्नुलादि भोज्यं पायसादि ।

पूर्वोक्तपरिवेषणस्य परिपाटीमाह उपनीयेति—

शनकैः क्रमेण समाहितसाधनो गुणान् सर्वान्
इदं मधुरमिदमस्रमित्यादि रसान् प्रबोदयन् उपदिश्यन्
स्वयं परिवेषणासम्भवे पत्नीपुत्रादिद्वारा परिवेषयेत् ।

दारिद्र्योपहता दीना न कार्याः परिवेषकाः ।

इति ब्रह्मपुराणनिषेधात् ।

तथा यमः—

ब्राह्मणार्थं ददच्छूद्रः शूद्राच्च ब्राह्मणो ददत् ।

तयोरन्नमभोज्यन्तु भुक्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

ददत् उपनयन्नित्यर्थः ।

वशिष्टः—

हस्तदत्ताद्य ये स्नेहा लवणं व्यञ्जनानि च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्त्वा मुङ्क्ते च किस्विपम् ॥

तस्मादन्तरितं देयं पात्रेण च द्रव्येन च ।

नोपतिष्ठन्ते दातारं फलेन न योजयन्तीत्यर्थः ।

देवस्यः—

माक्षिकं क्वाणितं शाकं गोरसं लवणं घृतम् ।

हस्तदत्तानि भुक्त्वा च दत्त्वा चान्द्रायणं चरेत् ॥

पङ्क्त्या चैवोपविष्टेभ्यः समं गन्धादिभोजनम् ।

न पङ्क्त्या विप्रमं कुर्यान्न याचेन्न च दापयेत् ॥

न याचेत् भोक्तृत्वर्थः ।

याज्ञवल्कराः—

अन्नमिष्टं हविष्यञ्च दद्यादक्रोधनोऽत्सरः ।

यद्यदिष्टतमं लोके तत्तत्कुर्यात्प्रयत्नतः ॥

कार्ष्णीजिनिः—

यदिष्टं जीवतथासीत्तत्तद्दद्यादमत्सरः ।

ग्रहः—

उष्णमन्नं द्विजातिभ्यः श्रद्धया विनिवेदयेत् ।

अन्यत्र फलमूलेभ्यः पानकेभ्यश्च पण्डितः ॥

महाभारते—

असृताय च यदन्नं यच्च श्रद्धाविवर्जितम् ।

सर्व्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥

दानधर्मे—

तिलैर्विरहितं श्रावं कृतं क्रोधवशेन यत् ।

यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रलुम्पन्ति तद्विः ॥

शुभेपुराणे—

घृतेन भोजयेद्विप्रं घृतं भूमौ समुत्सृजेत् ।

तथा घृतं देयं यथा भूमौ स्तवतीत्यर्थः ।

तथा—

स्वतन्तु स्त्रोत आपन्नं न हस्तीनीन्मुज्जिह्वतम् ।
उभावपि हि वहेतां दाता भोक्ता न संग्रहः ॥

मनुः—

नास्त्रमापातयेज्जातु न कुप्येन्नावृतं यदेत् ।
न प्रादेन स्पृशेदन्नं नचैवमवधूनयेत् * ॥
अस्त्रं शोकाशु नावधूनयेत् न कम्पयेदिति कथित् ।

अन्ये तु—

वाससा चावधूतानि वर्ज्यानि श्राद्धकर्मणि ।
इति ब्रह्मपुराणवचनादवधूननमुपरिवस्त्रबीजनमित्याहुः ।

देवलः—

अयूणि पातयेन्नैव न जल्पेन्न हसेन्मिथः ।
न वित्रमेन्न च क्रुध्येन्नोद्दिजेन्नाश्रयेत् क्वचित् ॥
प्राप्तेऽपि कारणे श्राद्धे नैव कोपं † प्रकाशयेत् ।

नाश्रयेत् नावलम्बेत् कारणे क्रीधस्येत्यर्थः ।

एवं परिवेषणं कृत्वा उक्तविधिना पात्रालम्भनं विधाय इदं
विष्णुरिति द्विजाङ्गुष्ठं निवेशयेदित्युक्तं याज्ञवल्क्ये ।

ब्रह्मपुराणे—

पृथिवी ते पात्रमित्यन्नममृतं चिन्तयेत् बुधः ।
हाण्य काव्यन्निदं रज्ज् मदीशमिति क्रीत्तंयेत् † ।

* मूलपुस्तके नचैतदवधूनयेत् ।

† अ उक्तादे कोपम् ।

पारस्करः—

वैष्णव्यर्चा यजुषा चाहुष्ठमन्त्रेऽवगाद्य अपहता इति तिलान्
विकीर्य उष्णमन्नं स्त्रिष्टं दद्यात् ।

इदं विष्णुरिति वैष्णवी ऋक् ॐ विष्णो हव्यं रक्षसेति वैष्णवे
यजुः ।

या शब्दः समुच्चयार्थो न विकल्पार्थः ।

गीभिले वैष्णव्यर्चा यजुषा चाहुष्ठमन्त्रेऽवदायेति चकार-
करणात् ।

तथा देवे—

इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदं समूहमस्य पांशुली ।

ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्व ।

इति अन्नस्योपरि अधोमुखद्विजाहुष्ठनियेनम् । अपहता
इति यवविकरणम् ।

एवं पत्रे—

इदं विष्णुरिति विष्णो कव्यं रक्षसेति अन्नोपरि उत्तानं
द्विजाहुष्ठं निवेशयेत् ।

अपहतेति तिलविकरणम् ।

इति गरुडपुराणेषुपि समुच्चयागमाच्च त्रीदत्तादिभिरपि
समुच्चयेन लिखितम् ।

एतेन—

कृत्वेदं विष्णुरित्यन्ते द्विजाहुष्ठं निवेशयेत् ।

इति याज्ञवल्करवचनं वैष्णवमन्त्रद्वयोपलक्षकं न तु तन्मात्र-
परं श्रुतिद्वयकल्पनागोरवात् वाक्यभेदाच्च ।

अथ ऋषिपित्रद्वयः कव्यपदवाक्यत्वात् मन्त्रे ह्यपदस्थाने
कव्यपदोऽः कार्यः “मन्त्रोऽहं यथान्वायमिति वचनात्” शारुङ्गे
तथा दर्शनाच्च ।

अत्र तिलान् विकीर्ष्यति पितृपेक्षया मन्त्रव्यं दैवे तु यव-
विकारणमेव मन्त्रोऽप्यपहता इत्येव पूर्वोक्तगरुडपुराणात् ।

यत्तु—

ततो मधुष्टताक्तन्तु सोप्यमबं तिलान्वितम् ।

गृहीत्वा देवतीर्थेन प्रणविनेव तत् पुनः ॥

एतद्वोऽन्नमिति ह्युक्त्वा विखेदेवांश्च संयजेत् ।

इति ब्राह्मपुराणे दैवपात्रं तिलान्वितमुक्तं तत् शास्त्रन्तरीय-
मिति आहचिन्तामणिमतम् ।

वस्तुतस्तु गरुडपुराणादौ यवविकारणस्यैव नियमात् तिल-
संस्कृतोपकरणान्वितमित्यर्थः ।

तथाच ब्राह्मपुराणे—

यद्दाति तिलोन्नियान् शुद्धान् वा श्राद्धकर्म्मणि ।

मधु वा मधुमिश्रं वा अक्षयं सर्वमेव तत् ॥

खीष्टं भोजनमिष्टं दद्यादुक्तृजेदित्यर्थः । ब्राह्मणाभावे स्वाङ्गुष्ठ-
निवेशनमपि कार्यमिति प्रागेव विवृतम् ।

आहकाण्डे पैठीनसिः—

इदं हविरित्येवं साङ्गुष्ठमन्यविधं ब्राह्मणेभ्यो दद्यात् ।

साङ्गुष्ठं निवेशितद्विजाङ्गुष्ठं अन्यविधमन्यप्रकारं पायसादि-
रूपं सर्वमिदं हविरित्येवं क्रमेण इदं हविरिदं परमान्नमिदं
व्यञ्जनमिमा आप इत्यादिप्रकारेण ब्राह्मणेभ्यो दर्शयित्वा
दद्यात् । यथाविधिवाक्येन उत्सृजेदित्यर्थः ।

तथा मनुः—

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रचोदयन् ।

पाश्चात्यास्तु—

सर्वेष्वेव द्रव्येषु इदं हविरित्येवं क्रमेण दर्शयन् मन्त्रेणा-
ङ्गुष्ठनिवेशनं कारयित्वा दद्यादित्याहुः ।

यत्तु श्रीदत्तेन—ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो हव्यं रक्षस्विति
मन्त्रद्वयं पठित्वा द्विजाङ्गुष्ठं गृहीत्वा इदमन्नमित्यन्ने इमा आप
इत्यसु इदं हविरिति हविषि निवेशयेदित्यत्रजलघृतेषु त्रिषु
अङ्गुष्ठनिवेशनमुक्तम् । तत् प्रमाणशून्यमेव ।

यत्तु—

पित्तभ्यश्च ततो दद्यादन्नमामन्त्रेण च ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नं स्वधा नमः ॥

तिलमित्रं च पानीयं सकुशं तेषु चाग्रतः ।

विकिरेत् पित्तभ्यस्तेभ्यो जपसपहता इति ॥

ब्रह्मपुराणे सतिलपानीयदानमुक्तं तन्नावश्यकं पित्तक्षत्यानां
प्रीतिफलकत्वात् ।

याज्ञवल्करः—

सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवाता इति तृचम् ।

जघ्ना यथासुखं वाच्यं भुञ्जीरंस्त्रोऽपि वाग्यताः ॥

सव्याहृतिकां गायत्रीं प्रणवाद्यन्तामिति ज्ञेयम् ।

ॐकारं पूर्वमुच्चार्यं भूर्भुवःस्त्रस्ततःपरम् ।

गायत्री प्रणवद्यान्ते जघ्ने ह्येवमुदाहृता ॥

इति योगियाज्ञवल्करवचनात् ।

मधुवाता इति तृचमित्यत्र मधुमध्विति त्रिर्जपोऽपि
मन्तव्यः ।

गरुडपुराणवचनेकवाक्यतावशात् यथात्रोक्तमनन्तरं तत्रैव
गायत्रीं मधुवाता इति मधु मधु मध्विति च त्रिर्जपित्वा यथायथं
वाग्यता लुपध्वमिति ब्रूयादिति ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टे—

मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।

गायत्ररनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥

इति पार्व्ये गायत्ररनन्तरं मधुवातेति मधुदानमन्त्रसहितो
मध्विति यस्त्रिर्जपः स एव मधुवातेति मधुदानमन्त्रवर्जितो
नान्दोमुखेऽभ्यनुज्ञायत इति ।

यथा मिताचरालिखितप्रद्विंशद्वचनञ्च—

गायत्रीं त्रिः सहापि जपेद्वराहृतिपूर्विकाम् ।

मधुवातेति तृचं मध्वित्येव त्रिकम् ।

तथा अथ च मधुवातासहितो मध्विति त्रिर्जपोऽत्रे मध्वभि-
चारणसहितः कार्यः ।

यथा यमः—

अन्नं मधुमयं कृत्वा मधुमन्त्राभिमन्वितम् ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् ॥

तत् सर्वमच्छिद्रमस्त्वित्युक्त्वा यत्नेन भोजयेत् ॥

मधुनो दानमन्त्रेण मधुवातेत्यनेनाभिमन्वितं यथा स्यात्
तथा मधुमयं कृत्वेत्यर्थः ।

यद्यपि मधुवाता इति जप्त्वा यथासुखं वाच्यमिति याज्ञवल्क्य-
निर्देशस्तथापि यमेन अन्नं मधुमयं कृत्वा अन्नहीनमित्यादि-
निर्देशात् मधुदानानन्तरमच्छिद्रम् प्रतीयते दानसमाप्तावेवा-
च्छिद्रस्योचितत्वाच्च ।

यत्नेन भोजयेदिति यमेन यदुक्तं तच्च विधिमाह याज्ञवल्क्ये
यथासुखं वाच्यमिति ।

यथासुखमिति क्रियाविशेषणं तच्च पूर्वोक्तगरुडपुराणादि-
पचनैकवाक्यतया जुपध्वमिति क्रियामपेक्षते ।

तथाच मार्कण्डेये—

यथासुखं जुपध्वं भो इति वाच्यमनिहुरम् ।

भुञ्जीरथ ततस्तोऽपि तच्चित्ता मौनिनः सुखम् ॥

अत्र मौनिन इत्यभिधानात् गरुडपुराणे वाच्यता इति
विशेषोपादानाच्च तदपि वाच्यं एकब्राह्मणपत्रे तु जुपस्वेत्येक-
पचनोद्देशः कार्यः ।

अत्र

ततोऽयं मृष्टमत्यर्थमभीष्टमतिसंस्कृतम् ।

दत्त्वा जुषध्वमिच्छातो वाचमेतदनिष्टुरम् ॥

इति विश्वपुराणादिच्छात इत्यनेन सह यथासुखमित्यस्य
विकल्पो मन्तव्यः ।

एतेन यथासुखं वाग्यताः स्रदतेति केषाञ्चित् स्वकल्पितं
लिखनमशुद्धमेव स्रदधातीरात्मनेपदित्वेन स्रदतेत्यस्यांसाधुत्वाच्च ।

ततश्च—

तेभ्यो दद्यादपोशानं भवन्तः प्राशयन्त्विति ।

ब्रह्मपुराणवचनात् भीजनप्राक्क्षय एव भवन्तः प्राशयन्त्वित्युक्त्वाऽपोशानजलं ब्राह्मणेभ्यो यथाक्रमं दद्यात् ।

अथ च क्रमो वाजसनेयिनामेव सामगानान्तु-अश्वोत्सर्गात् पूर्वं
सव्याहृतिगायत्रीं जप्त्वा मधुवातेति त्रिविधं चान्नं मधुमयं
कृत्वाऽश्वोत्सर्गः । ततश्चान्नीनं क्रियाहीनमित्यादिनाच्छिद्रमव-
धार्य यथासुखं वाग्यता जुषध्वमित्युक्त्वा भवन्तः प्राशयन्तु इत्युक्त्वा-
ऽपोशानजलदानमिति क्रमोऽवगन्तव्यः ।

न च वाजसनेयितुल्य एव सामगानामपि क्रमो विशेषे
प्रमाणाभावात् इत्यादि भाषुनिकोक्तमुपादेयं गोभिलवचन-
विरोधात् ।

यथा गोभिलः—

वैश्वानरी यजुषा चाङ्गुष्ठमन्त्रेऽवदाय अपहृता इति तिलान्

विकीर्यं स्विष्टमुष्णमन्नं दद्यात् सकृत् सकृदपो दत्त्वा गायत्रीञ्च
जपित्वा अग्रत्सु जपेद्ग्राहतिपूर्विकां सावित्रीं पितॄणां च संहितां
मधुच्छन्दसीञ्च स्वर्गलोके महीयते दत्तं चाक्षयं भवतीति ।

अत्र गायत्रीञ्चेति चकारान्मधुवाता, मध्विति त्रिकञ्च गृह्यते ।
परिमिष्टे—

मधु मध्विति यस्तत्र त्रिजपोऽशितुभिच्छताम् ।

गायत्रानन्तरं सोऽत्र मधुमन्वविवर्जितः ॥

इति गायत्रीजपान्तरं मधुवाता मध्विति त्रिकेष मधु-
दानावगमात् ।

अत्र सकृत्सकृदपो दत्त्वा गायत्रीञ्च जपित्वा उष्णमन्नं दद्या
दिन्वभिसम्बन्धात् अन्नोत्सर्गात् प्रागेव गायत्रीजपः समन्तक-
मधुदानञ्च विधीयते ।

न च गायत्रीञ्च जपित्वेत्यस्य अग्रत्सु जपेत् व्याहृतिपूर्विकां
सावित्रीमिति परेणाभिसम्बन्ध इति वाच्यम् ।

अग्रत्स्विष्टनेनेवानन्तर्यंप्राप्नोति जपित्वेति ज्ञानैयर्थंप्रसङ्गात्
भावसप्तम्या पृथक्पाथ्यताप्रतीतिश्च ।

ततो मधुघृताक्तन्तु सोष्णमन्नं तिलान्वितम् ।

इति ब्रह्मपुराणमपि सङ्गच्छते ।

अतो गोभिलसुखविच्छेदमनाकलंय्याधुनिकेन गौडमैथिल-
संघकारानिरुद्धयीदत्तादीनां विरुद्धं भद्रभाष्यादीनामसम्मत-
द्योतं हेयमेव ।

अथ भोजनविधिः ।

मनुः—

यदेष्टितमिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपानकथं यद्भुङ्क्ते तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥
 चण्डालश्च यराह्य कुक्कुटः श्वा तथैव च ।
 रजस्वला च पण्ड्य नीचैरन्नग्रतो हिजान् ॥
 योऽप्रसन्नमना भुङ्क्ते सोपानकोपि वा पुनः ।
 प्रलापशीलः क्रुद्धो वा स विप्रः पितृदूषकः ॥
 प्रहसन्नपि यो भुङ्क्ते स नाप्याययते पितॄन् ॥

वायुपुराणे—

न तदग्रन्ति पितरो यत्कथञ्चन समग्र्युते ।

गृहलिखिते—

ब्राह्मणा शुचदोषी न वदेयुर्न चात्योर्न्यं प्रशंसेयुर्न च
 गर्हयेयुरन्नपानं प्रभूतमिति न ब्रूयुः ।

नारदीये—

पाकादि न प्रशंसेरन् वाग्यता धृतभाजनाः ।
 यदि पात्रं त्वजिद्यसुं ब्राह्मणः श्राद्धभोजनः ॥
 श्राद्धहन्ता स विज्ञेयो नरकायोपपद्यते ॥

भाजनधौरणं पात्रस्पर्शनं कुम्भैवेति गरुडपुराणवचने

प्रागुक्तम् ।

मनुः—

न च द्विजातयो ब्रूयुदीत्रा पृष्टान् हविर्गुणान् ।

यावदुष्मा भवत्यन्ने यावदश्रन्ति वाग्यताः ।

तावदश्रन्ति पितरो यावन्नोक्ता हविर्गुणाः ।

वाग्यतत्त्वेनैव प्राप्नोति हविर्गुणोक्तिनिषेधो हस्तसंज्ञादिनाभि-
धानविषयः ३० ।

तथा च यमः—

यत्तु भुक्त्वा पुनर्भुङ्क्ते यश्च तैलाभिघारितम् ।

रजस्वलाभिर्दृष्टं यत्तद्वै रक्षांसि भुञ्जते ॥

तैलाभिघारितनिषेधः सार्धपादितैलविषयः ।

गव्यं पयो दधि घृतं तैलञ्च तिलसम्भवम् ।

सैन्धवं सागरोत्पद्यञ्च लवणं सारसन्तथा १ ।

इति ब्रह्मपुराणे तिलसम्भवतैलविधानात् । अतएवात्र तिलसम्भव-
मिति विशेषणम् ।

अन्ये तु—तैलनिषेधो घृतसम्भवविषय इत्याहुः ।

शातातपः—

ऋद्धंभुक्ते तु यो विप्रस्रम्भिन् पात्रे जलं पिबेत् ।

यद्भुक्तं तत् पितृणान्तु शेषं यत् स्यात्तदासुरम् ॥

ऋद्धंपीते पानपात्रेऽवशिष्टजलं पुनर्न पेयमित्यर्थः ।

* अ पृष्ठाके विधानविषयः ।

† न पृष्ठाके मानसन्तथा ।

‡ अ पृष्ठाके ऋद्धं भुङ्क्ते ।

तथाच—

पीतशेषं पिवेन्न चेति ब्रह्मपुराणम् ।

तथा—

भुञ्जानेषु तु विप्रेषु अन्योन्यं संसृजेद्यदि ।

तदन्नमत्यजन् भुक्त्वा गायत्र्यष्टमत्तं जपेत् ॥

अष्टमत्तं अष्टाधिकशतमित्यर्थः ।

वाराहे—

एकवासा यदश्रीयान्निराशाः पितरो गताः ।

बृहस्पतिः—

न सृजेदामहस्तेन भुञ्जानोऽन्नं कदाचन ।

न यादौ न शिरो वस्ति न यदा भाजनं सृजेत् ॥

ब्रह्मपुराणे—

यसु पाणितले भुङ्क्ते यसु फुत्कारसंयुतम् ।

प्रसृताहृत्तिभिर्यसु तस्य गोमांसमक्षणम् ॥

शातातपः—

न वह्निर्जानुस्त्ववया नान्यचित्तो न घोळटः ।

आसने पादमारोप्य न भुञ्जीत कदाचन ॥

पारस्करः—

अश्वत्सु जपेद्दशाहृतिपूर्विकां गायत्रीं त्रिः सहस्रं रघोष्ठीः
पित्रमन्तान् पुरुषसूक्तमन्यानि पवित्राणि चेति ।

अत्र गायत्रीजपानन्तरं मधुवातेति जपोऽपि कार्यः ।

आष्टमेषु पवित्राणि जप्ता पूर्वजपं तथा ।

इति याज्ञवल्करवचनात् पूर्वजपश्च सव्याहृतिकां गायत्रीं
मधुवातेति तृचमिति तेनैवोक्तः । गोभिलेनापि मधु-
च्छन्दसोच्चेत्यनेन मधुवाताजप उक्तः, रक्षोघ्नीः रक्षोहनसूक्तानि
पित्रमन्त्रान् कृष्णश्रपाज आयान्तु नः पितर इत्यादीनि अन्यानि
च पवित्राणि रुचिस्तवादीनि ।

तथा च मनुः—

स्वाध्यायं श्रावयेत् पित्रे धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

आख्यानानीतिहासांच पुराणानि खिलानि च ॥

धर्मशास्त्राणि मन्वादीनि आख्यानानि सौपर्णादीनि
खिलानि सूक्तानि शिवसंकल्पादीनि ।

नारदीये—

जपेच्च पौरुषं सूक्तं नाचिकितत्रयं तथा ।

त्रिमधु त्रिसुपर्णञ्च पावमानीर्यजूषि च ॥

भुञ्जीरन् ब्राह्मण्य यावत् तावदेव जगद्बीजः ।

तथा ब्राह्मे—

यतः प्रकारमनिलां नाचिकितं ततो जगौ ।

त्रिमधु त्रिसुपर्णञ्च हृददारण्यकन्तथा ॥

जजाप चैव सौम्यञ्च सूक्तं सौरं संपीरुपम् ।

मात्स्ये—

ब्रह्मविशुर्करुद्राणां स्तोत्राणि विविधानि च ।

इन्द्रसौमेगसूक्तानि पावमानीश्च यत्कितः ॥

गारुडे—

भुक्तवत्सु सप्तव्याधादिकं पितृस्तोत्रं जपेत् ।

विष्णुपुराणे—

रघोप्रमन्त्रपठनं भूमीरास्तरणं तिलैः ।

कृत्वा धियाथ पितरस्तएव हि द्विजोत्तमाः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हृत्सिं प्रयान्त्वद्य विप्रदेहेषु संस्थिताः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

मम हृत्सिं प्रयान्त्वग्निहीमाप्यायितमूर्त्तयः ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

हृत्सिं प्रयान्तु पिण्डेन मया दत्तेन भूतले ॥

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

हृत्सिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयेतदुदाहृतम् ॥

मातामहस्तृप्तिमुपेतु तस्य

तथापि तातस्य पिता तथान्यः ।

विद्ये च देवा परमां प्रयान्तु

हृत्सिं प्रगच्छन्तु च यातुधानाः ॥

यन्नेश्वरो ह्यस्यसमस्तकव्य-

भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ।

तत्तन्निधानादपयान्तु सद्यो

रक्षांस्यग्रीवाण्यसुराद्य भव्यं ॥

ब्रह्मपुराणे—

वेणुवीणाध्वनिञ्चैव विप्रैर्भ्यः सन्निवेदयेत् ।

अथञ्च जपः कृताञ्जलिना दर्भेष्वामीनेन प्राचीनावीतिना
दक्षिणामुखेन कार्यः ।

पवित्राञ्जलिपाणिर्दर्भेष्वामीनो जपेत् ।

इति शङ्खवचनात् ।

सर्व्वकर्मणाञ्च पित्रुर्द्देश्यतया तत्प्राधान्येनोपदेशात् दक्षिणा-
सुखत्वादेः पैत्रधर्मस्यैवोचितत्वात् । गोभिलेनापि अत ऊर्ध्वं
प्राचीनावीतिना कृत्यमिति सामान्योपदेशाच्च ।

विष्णुपुराणेऽपि—

पिता पितामहयैव तथैव प्रपितामहः ।

उत्तिं प्रयान्तु मे भक्त्या यन्मयैतदुदाहृतम् ॥

इति जपस्य पित्रकार्यत्वेनोपदेशाच्च । अतएव पित्रब्राह्म-
णाभिसुख्येनेव जपः ।

एवञ्च पिण्डे पित्रावाहनमन्त्रस्य अनुव्रजने सामावाजस्यैत्यस्य
च आहस्यादावन्ते पिण्डदाने च देयताभ्यः पित्रभ्य इत्यस्य च
जपः पैत्रधर्मेण कार्यः ।

पितरः क्षिप्रमायाति राक्षसाः प्रद्रवन्ति च ।

इति पूर्व्वोक्तब्रह्मपुराणवचनात् ।

एतेन प्राप्सुमत्वोपयोतित्वादिधर्मैश्च सर्व्वेषु मन्त्रजपनिवृत्तं
प्रमाणगत्यम् मैयिमानो निरस्ताम् ।

पारस्करः—

दृशिं ज्ञात्वा अन्नं प्रकीर्यं सक्तत् सक्तदपी दत्त्वा पूर्व्ववत्
गायत्रीं जपित्वा मधुमतीं मधुमध्विति च दृप्ताः स्येति घृच्छति
दृप्ताः सा इत्यनुज्ञातः शेषमन्नमनुज्ञाप्येति ।

एतच्चान्नविकरणमुच्छिष्टमन्निधौ भूमौ दक्षिणाग्रकुशत्रयो-
परि तिलान् विकीर्यं जलेन सह कार्यम् ।

मात्स्ये—

भुक्तवत्सु ततस्तेषु भोजनीपान्तिके नृप ।
सार्ध्ववर्णिकमन्नाद्यं सत्रीयाप्लाव्य धारिणा ॥
समुत्सृजेत् भुक्तवतामग्रतो विकिरं भुवि ।
अग्निदग्धाय ये जीवा येऽप्यदग्धाः कुले मम ।
भूमौ दत्तेन दृष्यन्तु दृप्ता यान्तु परां गतिम् ॥

येषां न माता न पिता न बन्धु-
नैवान्यसिद्धिर्न तथाऽन्नमस्ति ।

तत्तृप्तयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत् •

प्रयान्तु लोकाय सुखाय तद्वत् ॥

असंस्कृतप्रमोतानां त्यागिनां कुलयोपिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्दर्भेषु विकिरय यः ॥

दृप्तान् ज्ञात्वाोदकं दद्यात् सक्तत् विप्रकरे तदा ।

सार्ध्ववर्णिकं सर्व्वप्रकारकमित्यर्थः । दर्भेषु विकिरय य
इत्यनेन दर्भोपरिविकरणमायातं भुवि दत्तमेतदिति मन्त्रलिङ्गात्
येषां न मातेति पाठो विकरणानन्तरं मन्तव्यः ।

ततः—येषां न मातेति पाठस्वाचारमात्रमित्याधुनिकोक्तं
विशेषादगैनादेवेति ।

हृदस्यतिः—

सोदयं विकिरेदन्नं मन्त्रञ्चैव समुच्चरेत् ॥

अग्निदग्धाद्येत्यादि अथञ्च मन्त्री बह्वमाणब्रह्मपुराणोक्त-
मन्त्रेण मुह वैकल्पिकी मन्त्रव्यः ।

यथा तत्र—

अथ ह्यमानु तान् ज्ञात्वा भूमावन्नं जलं चिपेत् ।

उच्छिष्टे सतिलान् दर्भान् दक्षिणाग्रान् निधाप्य तु ॥

यदात्रिवेदितं किञ्चित् पिष्टभ्यथापि तत्र च ।

तस्मात्तस्मात्त भागन्तु गृहीत्वा चमसे शुभे ॥

येऽप्यल्कुनियु पितरो तुमपिण्डीदकक्रियाः ।

ये चाप्यरुतचूडाभ्यु ये च गर्भादिनिःसृताः ॥

येषां दाहो न क्रियते येऽग्निदग्धास्तथा परे ।

भूमौ दत्तेन ह्यप्यन्तु हता यान्तु परां गतिम् ॥

ततः प्रक्षान्त्य हृत्सो तु तथावम्य हरिं स्मरेत् ।

एवं हृत्सोपु पानीयं दद्यादाचमनं तथा ॥

उच्छिष्टे उच्छिष्टममीपे इत्यर्थः । अत्र च अग्निदग्धाद्य
ये श्रीवा इत्यपपाठः ।

मरुत् मरुदपी इति एतद्य पुनरापोमानार्थं जन्मदानं
पित्रादिक्रमेण कार्यम् ।

तथा विष्णुधर्मोत्तरे—

वैश्वदेवोपविष्टानां चरमं हस्तधारणम् ।

तथा विष्णुः—

हस्ताः स्येति पृष्टे उदङ्मुखेष्वाचमनमादौ ततः प्राङ्मुखेषु ।

अथश्वाचमनात् प्राक् हस्तिप्रग्रः सामगानामिति वक्ष्यते पूर्व-
वदिति सव्याहृतिप्रणवामित्यर्थः मधुमतीं मधुवाता इति वृष-
मित्यर्थः ।

हस्ताः स्येति पृच्छतीति, एकत्राह्वणपक्षे तु हस्तोऽसीत्वेक-
वचनोहः कार्यः ।

हस्ताः स्येति प्रग्रश्च पितृपक्ष एव दैवे तु रुचितमिति प्रग्रः ।

पित्रेण स्रदितमित्येवं वाच्यं गोष्ठेषु ॥ सुश्रुतम् ।

सम्पन्नमित्यभ्युदये दैवे रुचितमित्यपि ॥

इति मनुवचनात् ।

पित्रेण पितृमाट्याक्षे एकोद्दिष्टे इत्यर्थः ।

पत्राधुनिकाः—

सम्पन्नमित्यभ्युदये इत्यादिमुख्यसमभित्याहारात् दैवे रुचित-
मित्यपीति वचनं दैविकं दशमं स्मृतमिति देवत्याहविषयं पार्व्वणे
विश्वदेवपक्षेऽपि हस्ताः स्येत्येव प्रग्रः, रुचितमिति त्वाचारमाह-
मिति वदन्ति । तस्मिन्—

विश्वदेवपक्षस्यापि देवश्राद्धत्वेन रुचितमित्येव न्याय्यं देवे
रुचितमित्यपीति सामान्योक्तिरन्यथा सङ्कोचः स्यात् ।

किञ्च गरुडपुराणे तु अष्टमेर्षोक्तं यथा—

ॐ अग्निदग्धेति भूमौ कुशीपरि जलभृतं घृतमन्नं विकिरेत् ।
ततः पिष्टन्नाह्नश्चक्रमेण गरुडूपं दत्त्वा पूर्ववत् सव्याहृतिकां
गायत्रीं मधुवातेति चूर्चं मध्विति त्रिकञ्च जपित्वा रुचितं
भवद्विरिति देवनाह्नप्रथमः ।

सुरुचितमिति तेनोक्तेः दत्ताः स्थिति पिष्टन्नाह्नप्रथमः ।

दत्ताः स इति तेनोक्ते शेषमन्नमस्तीति प्रथमः ।

इष्टैः सह मुहुस्त्विति तेनोक्ते मातामहनाह्नणैःपि तथैव
प्रथम इति ।

अतएव मातामहनाह्नणैःपि ध्रुवक्वमिप्रश्नो न तु तन्वतेति
ध्येयम् ।

प्रह्यपुराणे—

स तानाह पुनः शेषं स देयं धावमित्यपि ।

इष्टेभ्यो दीयतामेतदिति समावदन्ति ते ॥

अथ च क्रमो वाजसनेयिनामेव सामगानान्तु भुक्तवत्तु वाह्मणैः
प्रथमं दग्धिप्रश्नस्ततो दग्धेष्वविकरणं तत आचम्य हरिं स्मृत्वा
पित्रादिक्रमेण जलं दत्त्वा शेषानुप्रापनमिति क्रमः ।

यथा गोष्मिन्—

यतिं प्रात्वा अथं प्रक्षीर्यं अग्निदग्धाद्येति शेषमन्नमनुप्राप्य

सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्य उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु मध्वक्षत्रमीमदंत्वेति
जपित्वा त्रींस्त्रीन् पिण्डान् * दद्यादिति ।

अत्राग्निदग्धाद्येत्यन्नं प्रकीर्यं शेषमन्नमनुज्ञाप्य पिण्डान्
दद्यादिति शान्निहेशस्थानन्तर्यवाधभिया हस्तिं ज्ञात्वित्यत्रैवाका-
ङ्क्षिततया च हस्तिप्रश्नस्यार्थलभ्यत्वम् अयमेवार्थो मार्कण्डेयपुराणे-
ऽपि स्वहस्तिः ।

यथा तत्र—

पृष्टैस्तृप्तैश्च हताः स्य हताः स्य इति वादिभिः ।

अनुज्ञातो नरस्त्वन्नं विकिरेद्भुवि सर्व्वतः ॥

तद्दत्त्वा† चमनार्थाय दद्याच्चापः सकृत् सकृत् ।

हस्तिर्विमैस्तृप्ताः स्येति पृष्टैस्तृप्तस्तृप्ताः स्य इति वादिभि-
रनुज्ञातः सक्रन्नं विकिरेदित्यर्थः ।

एतेन पारस्कारदर्शनात् विकरणानन्तरं हस्तिप्रश्नः सामगाना-
मपीत्याधुनिकोक्तं निरस्तम् ।

यद्य श्रीदत्तमतानुसारिणा प्राचीनां चारदूषणग्रहिलेन पार-
स्कारसूत्रतुल्यमग्निदग्धाद्येत्यनन्तरं पुनर्मधुवाता मध्विति च
त्रिर्जम्भा गोभिलसूत्रं धर्मलोपाय लोकद्वयविरुद्धमाधुनिकेन
कल्पितं तत् सर्व्वदेशीयगोभिलपुस्तकेष्वदृष्टत्वात् भट्टभाष्यादीनाम-
सम्मतत्वाच्चोपहसनोपमेव ।

* च पुस्तके पिण्डान्नपनेनित्यं दद्यात् ।

† च पुस्तके दद्यादाचमनार्थाय ।

एतेन सामगानामपि विकरणानन्तरं पुनर्गायत्री मधुवातादि
पाठी निरस्तः ।

एवञ्च पितृदयितालिखितं शेषानुष्ठानन्तरं विकरणं प्रमाद-
स्तमेव इति ।

यच्च—

अन्नमादाय तृप्ताः स्व शेषं चैवानुमान्य च ।

तदन्नं विकिरेद्भूमौ दद्याच्चापः सकृन् सकृत् ॥

इति याज्ञवल्क्यवचनं तत् यजुर्वेदिः शास्त्रिव्यवस्थितम् ।

द्वयतः—

पुरस्तादुपविश्यैषां पिण्डावापं निवेदयेत् ।

एषां ब्राह्मणानां पिण्डावापं पिण्डनिर्वपणं निवेदयेत्
अनुष्ठापयेदित्यर्थः ।

तथा मार्कण्डेये—

ततोऽनुष्ठां गृहीत्वा तु यतवाक्कायमानसः ।

मतिरोन ततोऽवेन पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ।

पितृनुद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥

गारुडे—

ततः पितृब्राह्मणे पिण्डानहं करिष्ये ॐ कुरुष्वेत्यनुष्ठान
उच्छिष्टापतो भूम्यभ्युक्षणं मण्डनस्तुष्कोणञ्च ज्ञाप्येति ॥

उच्छिष्टापत इति पितृमातामहब्राह्मणयोर्मध्ये उच्छिष्टाप-
भूमावित्यर्थः ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

ततो दक्षिणपूर्वस्यां कार्यां वेदी यथाविधि ।

हस्तमात्राश्रया भूमेयतुरङ्गलमुच्छ्रिता ॥

पिण्डनिर्व्वपणार्थाय रमणीयाऽविशिषतः ।

पिट्ठब्राह्मणस्य दक्षिणभागे पूर्वस्यां दिशि पिट्ठनातामह-
ब्राह्मणयोः सम्मुखस्य मध्यभाग इत्यर्थः ।

याज्ञवल्करः—

उच्छ्रिष्टसन्निधौ पिण्डान् प्रदद्यात् पिट्ठयन्प्रवत् ।

देवलः—

मण्डलं चतुरस्रञ्च दक्षिणाप्रवणन्तया ।

पवित्रपाण्ड्य जपेन्नन्तं रक्षोभ्रमुत्तमम् ॥

निहन्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवेत्

हताथ सर्व्वेऽसुरदानवा मया ।

रक्षांसि यथाः सपिशाचसङ्घा

हता मया यातुभानाथ सर्व्वे ॥*

एकदर्भेण तन्मध्यमुत्तिख्याभ्युक्ष्य तं त्वजेत् ।

आदौ मण्डलाकारं कृत्वा तददक्षिणतुरस्रं कुर्यादित्यर्थः ।

अभ्युक्ष्य वेदीमिति शेषः तं दर्भमित्यर्थः ।

ब्रह्मपुराणे—

निहन्मि सर्व्वमित्वादिर्षभिन्देगे च पठ्यते । *

एष मन्त्रस्तु तं देवं राक्षसा वञ्चयन्मि हि ॥

अनेन मन्त्रेण च संयतात्मा

वेदीं समग्रां पुनरुल्लिखेच्च ।

पुनरिति मण्डलकाले एनं मन्त्रं पठित्वा पुनरनेन मन्त्रेणो-
ल्लिखनं कुर्यात् ।

पिण्डपिण्डयज्ञे कात्यायनः—

दक्षिणेनोपलिखत्यपद्धता इत्यपरेणोत्सुकं परस्तात् करोति
ये रूपाणीति । अधोदपात्रेणावनेजयत्यपसव्यमसावधने निष्लेति
यजमानस्य पिण्डप्रसृतींस्त्रीनुपमूलं सकृदाच्छिन्नान् कुर्यान्
रेखायां कृत्वा यथावगिह्यं पिण्डान् ददात्यसावेतत्ते इति ।

अस्यार्थः—दक्षिणेन हस्तेनेत्यर्थः, एकदक्षिणेन तन्नाश्वमिति
पूर्वोक्तदेवत्ववचनादेकदक्षिणेणोत्सेखनं कार्यम् ।

हृन्दोगानान्तु दर्भपिण्डाणां इन्द्राद्येनेपोल्लेखनम् ।

पिण्डस्याप्यगिसंज्ञं दक्षिणेनेतरात् करात् ।

अन्वारभ्य च सव्येन कुर्यादुल्लेखनादिकम् ॥

इति हृन्दोगपरिगृह्यवचनात् ।

ततश्चेकान्श्रुतिमूलत्वाद्भद्रपुराणवचनमपि हृन्दोगविषयमेव ।

यथा—

गृहीत्वा दर्भपिण्डलीं ततो वामेन पाणिना ।

सव्येतराभ्यां इन्द्राभ्यां कुर्यादुल्लेखनं द्विजः ॥

परिगृहे पदितमुक्ता—

एतदेव हि पिण्डस्या लक्षणं समुदाहृतम् ।

इत्युक्तत्वात् पवित्ररूपैव पिञ्जली आद्या । अपहृता इति मन्त्रेषो-
 क्तिखति दक्षिणायां रेखामिति शेषः ।

तथा गोभिलः—

सव्येन पाणिना दर्भपिञ्जलीं गृहीत्वा दक्षिणायां रेखामुक्ति-
 खेदपहृताऽसुरा रक्षांसि वेदिपद इति ।

कात्यायनगोभिलाभ्यामपहृता इति मन्त्राभिधानान्निरा-
 काङ्क्षतया निदर्शय मन्त्रो द्विजानां नास्ति किन्तु शूद्रस्यैवेत्याधु-
 निकोक्तं न आद्यम् । पौराणिकविधिः सामान्यधर्मात्वात् ।

अनेन मन्त्रेण सनुक्तिखेति खकर्तृकापाठेनोद्देशननिधानात्
 * [शूद्रपक्षे तदाधाञ्च ततः सनुभयादन्वहयेनैवोद्देशनम् ।
 अपरेषेति यामहस्तेनेत्यर्थः ।

यथा गोभिलः—

सव्येन पाणिनोत्सुकं] गृहीत्वा चर्षूषामूर्धे निदध्यात् ये
 रूपाणि प्रतिमुञ्चमाना इति ।

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति ।

हस्तोत्सुकरिगिटम्—

सव्येन पाणिनेत्येवं यदत्राटकादीरितम् ।

परिग्रहणमात्रं तत् सव्यस्यादिगतिं प्रथम् ॥

एतद्योत्सुकभ्रामणं निरग्नेनाग्निं ।

अनाहिताग्नेरित्यधिकृत्य नातोत्सुकनिधानं न सप्तः

नाञ्जनाभ्यञ्जने न सुरभीति गोभिलनिषेधात्तुल्यन्यायादाजसने
यिनामपि निरग्नीनां तन्निहतिः ।

अयोदपात्रेणेति यजमानस्य पितृप्रभृतींस्त्रीनुद्दिश्यावने
जयति सिञ्चयति रक्षामिति शेषः ।

असाविति सम्बोधनात्तानामनिर्देशः ।

अत्र केचित्—

एतद्दर्शनादवनेनिष्पन्नैतावन्नाशेषावनेजममाचरन्ति ।

तन्मन्त्रं—शुद्धार्थस्य निजघातोर्मध्यमपुरुषात्मनेपदान्तस्य
दानार्थत्वाभावात् पितृप्रभृतींस्त्रीनुद्दिश्य इत्यनेन तिलोदकदान-
स्यैव प्रकृतत्वात् ।

गरुडपुराणे—

अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतत्ते जलमवनेनिष्पन्नं स्वधेति
विशेषविधानाच्च ।

अतएवात्र देयद्रव्यस्य जलस्याभिलाषो दुर्निवारः ।

अपुत्रं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमग्धः स्वधा नमः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाच्च ।

तथा गोभिलः—

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति सर्व्येन पाणिनोदपात्रं
रक्षीत्वा दग्धेषु निनयेत् । पितृनाम रक्षीत्वा असावेतत्सेऽवने-
निष्पन्नं ये चात्र त्वामनु यांय त्वमनु तर्धे ते स्वधा अप उपस्पृश
एवमेवेतरयोस्ति ।

अथ एतत् इत्यनेन विशेषस्य जलस्याधिपलभ्यता, इतरयोः
पितामहप्रपितामहयोरित्यर्थः ।

उपमूलमिति मूलसमीपे सकृदाच्छिवान् आहरणसमय एव
छिवान् न पुनरित्यर्थः । रेखायां रेखोपरि कृत्वा दक्षिणाग्रान्
कुशान् आस्तीर्येत्यर्थः ।

अत्र कपिञ्जलाधिकरणन्यायेन कुशांस्त्रींस्त्रीनिति श्रौदत्तः ।
तन्मन्दम् ।

यज्ञवास्तुनि मुह्याञ्च स्तम्भे दर्भवटी तथा ।

दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेषु च ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टविरोधात् ।

एवञ्चोक्तक्रमानुरीघाडाजसनेयिनामास्तरणाप्रागवनेजनं
मन्तव्यम् ।

अत्र श्राद्धचिन्तामणिः—

पारस्कारे दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेनिज्य दद्यात् इति
पार्ष्वणसूत्रे दर्भेष्ववनेनिज्येत्यन्वयादादौ दर्भास्तरणमित्याह ।
तन्मन्दम् ।

पिण्डान् दद्यादिति सुस्थक्रियान्वयस्यैव न्यायत्वादुभय-
क्रियान्वये चावृत्तिगौरवात् पिण्डपित्रयप्रवदुपचार इत्यनेन
तत्रैव तदुक्तक्रमातिदेशाच्च ।

न चातिदेशाद्दर्भेषु पिण्डदानप्राप्तौ पुनर्दर्भेष्विति वैफल्यभिया
अवनेजनान्वयः इति वाच्यम् ।

नानामुनिवचनेषु पितृयज्ञातिदेशप्राप्तद्रव्यान्वयादिदर्शनात् ।
पारस्कारसूत्रेषु तथैवावगमात् पितृयज्ञीकृतकमलहानस्य
न्यायत्वात् ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे—

सतिलेन ततोऽग्नेन पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ।
पितृतृद्दिश्य दर्भेषु दद्यादुच्छिष्टसंविधौ ॥

मात्स्ये—

निधाय दर्भान् विविधान् दक्षिणायान् प्रयत्नतः ।
सर्वेषाम्नेन वै दद्यात् पिण्डांश्च पितृयज्ञवत् ॥

पार्वणे गोभिलः—

पिण्डपितृयज्ञवदुपचार इत्यनन्तरं उच्छिष्टसमीपे दर्भेषु
ब्रह्ममध्वसमीपदन्त इति जपित्वा त्रींस्त्रीन् पिण्डान् दद्यात् ।
किञ्च—उपमूलं सक्तदाच्छिन्नान् कुमान् रेखायां कृत्वित्यनेन
पितृयज्ञे उपमूलसक्तदाच्छिन्नदर्भविशेष उक्तः ।

पार्वणे दर्भेष्वित्यनेनापिरोपितदर्भाभिधानाद्दर्भमात्रस्यैवीष-
योगोऽभिहित इति न पुनरुक्तिः ।

अथ मत्स्यपुराणे—

निधाय दर्भान् विविधानित्युक्तम् ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

समूलान् दक्षिणार्थांश्च रेखायां प्रस्तरीत् कुमान् ।
इति समूलत्वमुक्तम् ।

एवञ्च पूर्वोक्तवचनेषु दर्भेष्विति सकलं भवति ।

किञ्च—अग्निपुराणादौ दर्भास्तरणाग्रागवनेजनमुक्तम् ।

यथाग्निपुराणे—

शेषमन्नमनुष्ठाप्य सर्वमन्नं तथैव च ॥

उद्धृत्योच्छिष्टपात्रं तु कृत्वा चैवावनेजनम् ।

दद्यात् कुशेषु श्रीन् पिण्डान् पितृणामपस्यवत् ॥

माघे—

वराहो भूमयोन्निष्य समुत्सृज्य कुशैरपि ।

दक्षिणायान् कुशान् दत्त्वा तेवासुपरि वै तिलान् ॥

समुत्सृज्य जलमिति शेषः ।

सामगानान्तु—

उदपात्रं गृहीत्वा दर्भेषु निनयेदिति पूर्वोक्तगोभिलसूत्राद-
वनेजनात् प्राक्दर्भास्तरणम् ।

तथाच नास्तीमुखे ऋद्धोगपरिधिटे—

प्रागपेश्वद्य दर्भेषु प्राद्यमामन्त्र्य पूर्व्ववत् ॥

अपः क्षिपेन्मूत्रदेशेऽवनेनिक्षेपेति निःक्षिप्ताः ॥

तत इत्येकश्रुतिमूलत्वात् ।

समूतान् दक्षिणायान् रेखायां प्रस्तरेत् कुशान् ।

तथा वै चमसादिभ्यस्वर्घ्यपात्रेभ्य एव च ॥

अपुष्यं जलमादाय तेषां पृष्ठे पृथक् पृथक् ।

अप्रदक्षिणं नेनिष्पात् गोत्रनामानुमन्त्रितम् ॥

अमुकामुकगोत्रैतत्तुभ्यमन्नः स्वधा नमः ।

अवनेनिच्छ इत्यन्ने जपेच्च सुसमाहितः ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं सामगपरं मन्तव्यम् ।

अतःपरं सर्वशास्त्रिसाधारणो देवताभ्य इति चिर्जपः ।

आद्यावसाने श्राद्धस्य त्रिराहत्या जपेत् सदा ।

पिण्डनिर्वपणे चैव जपेदेतत् समाहितः ॥

इति ब्रह्मपुराणात् पिण्डनिर्वपणे इति पिण्डदानाव्यवहित-
काले इत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

वाजसनेयिभिः कुशेन नीवी दृढीकार्या पितृयज्ञे प्रत्यवने-
जनात् परं नीवीं विस्रंस्येत्प्रभिधानात् पिण्डात् पूर्वं नीवीदृढी-
करणमाच्छिष्यते इति वदन्ति ।

अथ पितृनाह्वयति एत पितर इति गोभिलोक्तं पिण्डे
पितृवावाहनं सामगानामेव न तु वाजसनेयिनाम् ।

वह्न्यं वा स्वगृहोक्तं यस्य यावत् प्रकीर्तितम् ।

तस्य तावति शास्त्रार्थे कृते सर्व्यः कृती भवेत् ॥

इति गृह्यपरिशिष्टवचनात् ।

तच्च सामगैर्दर्भास्तरणात् परमवनेजनात् प्राक् कार्यं गोमिले
तथा क्रमात् ।

तथा दग्धेषु मध्वस्रवमीमदन्त इति जपित्वा त्रींस्त्रीन्
पिण्डान् दद्यादिति गोभिलोक्तो मधुवाता अक्षवमीमदन्त-

जपोऽपि सामगानामेव धन्येषां स च जपः सलदिति केचित् ।
प्रतिपिण्डदानमित्यपरे ।

कात्यायनः—

यथावनिक्तं पिण्डान् दद्यादसावेतत्त इति ।

पिण्डानिति पितृण्ये त्रीन् मातामहपत्ने च त्रीन् ।

पारस्करे—*

दर्भेषु त्रींस्त्रीन् पिण्डानवनेज्य दद्यादिति वीष्पानिर्देशात् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

मातामहानामप्येवं ददौ पिण्डानि शूकरः ।

असाविति मन्वोधनान्तनामनिर्देशः—एतदिति नपुंसक-
लिङ्गपिण्डपदनिर्देशः ।

यथावनिक्तमवनेजनानुक्रमेण दर्भस्य मूलमध्यापदेयेष्वित्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

मध्याज्यतिलसन्निभं सर्वव्यञ्जनसंयुतम् ।

उष्णमादाय पिण्डन्तु कृत्वा विल्वफलोपमम् ॥

दद्यात् पितृप्रभृतिभ्यो दर्भमूलाद्यथाक्रमम् ।

दर्भमूलमेवारभ्येत्यर्थः । अथ मध्यादियुक्तमुष्णमवमादाय
विल्वफलोपमं कृत्वेत्यस्वयात् मध्यादिभिः पिण्डघटना प्रतीयते ।

देवलः—

मधुसर्पिस्तिलैर्युक्तान् त्रीन् पिण्डान् निर्वपेद्दुधः ।

अग्नीकरणशेषसिञ्चयन्तु प्रागुक्तमेव ।

वायुपुराणे—

सद्यंतराभ्यां पाणिभ्यां प्रथमं पिण्डमापयेत् ।

दक्षिणहस्तेन पिण्डग्रहणादर्यात् -वामहस्तस्थितसतिलजल-
प्रक्षेपणोत्सर्गाद्दानहस्तस्य करणता न तु हस्तद्वयेन पिण्डनिर्वापः ।

आदौ हवनकाले च पाणिनैकेन निर्वपेत् ।

तर्पणे तूभयं कुर्यादेव एव विधिः-स्मृतः ॥

इत्यादिपुराणविरोधात् ।

प्रत्येकपिण्डदानानन्तरं जलस्पर्शनं कार्यम् ।

यथा गोभिलः—

असावेप ते पिण्डो ये चात्र त्वामशु यांश्च त्वमशु तस्मै ते
स्वधा । अप उपसृश एवमेवेतरयोरिति ।

मनुः—

न्युच्य पिण्डांस्ततस्तांस्तु प्रथमो विधिपूर्वकम् ।

तेषु दर्भेषु तं हस्तं निमृज्याह्निपभागिनाम् ॥

उदकं निनयेच्छेषं ग्रन्थैः पिण्डान्तिके ततः ।

शेषं पिण्डशेषं पिण्डान्तिके निनयेदित्यर्थः । उदकश्च प्रत्यक्ष
नेजनाद्यं निनयेत् ।

विष्णुपुराणे—

दर्भमूले लेपभुजः प्रीणयेन्नेपधर्षणैः ।

तत्र पिण्डपक्ष एव कार्यं न तु मातामहपक्षे ।

नेपभाजयतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।

इति ब्रह्मपुराणे वृषप्रपितामहादीनां त्रयाणामेव रूपभागित्व-
कथनात् ।

गारुडे—

ततः पिण्डशेषविकरणं पिण्डान्तिके ॐ सेपभुजः प्रीयस्ता-
मिति स्तरणकुमेन हस्तसम्भार्जनं प्रक्षालितपिण्डपात्रोदकेन
प्रतिपिण्डसेचनं क्षताञ्जसिरश्च पितरो मादयध्वं यथाभाग-
माहवायध्वमिति जपः ।

अथ च प्रत्यवनेजनक्रमः सामगानामिव । वाजसनेयिनाम्—
अमीमदन्त इति जपानन्तरं प्रत्यवनेजनं कात्यायने वक्ष्यते ।
एवञ्च ब्रह्मपुराणवचनमपि सामगपरमेव ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

ततो दर्भेषु विधिवत् सम्भार्ज्या च करं ततः ।

प्रक्षाल्य च जलेनाथ द्विराचम्य हरिं चरेत् ॥

तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यो जलेनैवावसेचनम् ।

दत्त्वा च पितरयेति पठित्वोदद्युग्स्ततः ॥

सञ्चिन्तयेत् पितृंस्तत्र * सर्वाङ्गं भास्करमूर्त्तिकाम् ।

द्विराचम्येति मैथिनाः पठन्ति अगती तु दक्षिणकर्णस्पर्शः ।
करक्षानमन्तु पिण्डपात्रोपरि कृत्वा द्विराचम्य हरिं श्रुत्वा तत्
पात्रदाहने प्रत्यवनेजनं कार्यं "तेभ्यः संस्त्रवपात्रेभ्यः" इत्यनेन
करक्षाननञ्जकथनात्, एवकारोऽप्यतएव ।

गरुडपुराणे—

प्रक्षालितपिण्डपात्रोदकेन प्रतिपिण्डसेचनमित्युक्तत्वाच्च ।

तत्प्रातःप्रक्षालनेनाद्य पुनरप्यवनेजयेत् ।

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनाच्च ।

नचैतन्नान्दीमुख्येत्तत्परमिदं वचनं प्रकरणादिति मैथिलीश-
मुपादेयम् ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

गन्धादीन् निक्षिपेत्सूषणीं तत आचामयेद्विजान् ।

अन्यत्राप्येव एव स्याद्यवादिरहितो विधिः ॥

इत्यनेन परवचनेन नान्दीमुखेति कर्त्तव्यतायाः पार्ष्णेऽप्यति-
देयात् ।

एतेन पूर्ववदवनेनिज्येति कात्यायनवचनात् सपुष्यजला-
न्तरेण प्रत्यवनेजनं नतु पिण्डपात्रप्रक्षालनजलेनेति यदुक्तमाधु-
निकैस्तदपास्तम् ।

अत्र—

तथैव च ब्रुधः कुर्व्यात् पुनः प्रत्यवनेजनम् ।

इति मत्स्यपुराणे पुनः प्रत्यवनेजनोक्तेः प्रत्यवनेनिष्प्रेति
वाच्यम् ।

वाजसनेयिनान्तु—पिण्डपात्रे हस्तं प्रक्षाल्य तज्जलं प्रत्यवने-
जनायं स्थापयित्वा हिराचम्य हरि श्रुत्वा अत्र पितर इति
जपित्वा उदक् पराहृत्य ग्रासं विष्टृत्य पङ्कतुन् नमस्कृत्य पुनः
प्रस्थाहृत्य अमीमदन्त इति जपित्वा प्रत्यवनेजनं कार्यमिति ।

यथा पितृयज्ञे कात्यायनः—

अत्र पितर इत्युक्त्वा उदगास्ते आत्मनादाहृत्य * अमीमद-
न्तेति जपति अवनेनिज्य पूर्व्ववत् नीवीं विस्रंस्य ।

अस्यार्थः— ।

अत्र पितर इत्युक्त्वा जपित्वेत्यर्थः । पूर्व्वोक्तगरुडपुराणादये
जपः कृताञ्जलिना कार्यः । उदक् उदसुखीभूय तमनं श्लानिः
तच्च प्राणायामकृतमेव तत्पर्यन्तमास्ते तिष्ठेदित्यर्थः । उदसुख-
भवनन्तु आहृतेनैव ।

यथा गरुडे—

धामेन पराहृत्य उदसुखः प्राणांसिः संयम्य ॐ षड्भ्य
ऋतुभ्यो नमः ॐ पितृभ्यो नमः । पुनः पराहृत्य दक्षिणा-
सुखः—अमीमदन्त पितरो यथाभागमाहृषायीषतेति जपति ।
अत्र प्राणायामाशक्तौ यथाशक्ति श्वासधारणं कार्यम् ।

पुरोच्छ्वासादिति वक्ष्यमाणगोभिलवचनात् ।

अत्र प्राणायामात्परं षडृतुनमस्कारः कार्यो गरुडपुराणात् ।

तथाच मनुः—

आचम्योदक् पराहृत्य त्विरायम्य शनैरसन् ।

षडृतुंष नमस्कुर्यात् पितृनेव च मन्त्रवत् ॥

ऋतुनमस्कारमन्त्रसु वसन्तायेत्यादिः, पितृनमस्कारमन्त्रसु

* अ उदगे आत्मनादाहृत्य ।

अमीमदन्तेति । अशक्ती तु षड्भ्य ऋतुभ्यो नमः इति गरुड
पुराणोक्तः ।

मातृपुराणेऽपि—

तेषु दर्शेषु तं हस्तं निमृज्याक्षेपभाभिनाम् ।

तद्यैव च बुधः कुर्यात् पुनः प्रत्यवनेजतम् ॥

षडप्यृतून् नमस्कुर्यात्पितरस्त्विति ।

आहृत्यामीमदन्तेति जपतीति आहृत्य तेनैव पथित्वर्थः ।
अत्राहृत्येत्यभिधानादाहृत्यनन्तरं वाजसनेयिनां जपः ।

सामगानान्तु आहृत्तिस्वमय एव जपः, गोभिले वर्त्तमान-
निर्देशात् ।

यथा गोभिलः—

अथ जपति अथ पितरो मादयध्वं यथाभागमाहवायध्व-
मिति । अपपर्याहृत्य पुरोच्छ्वासादभिपर्यावर्त्तमानो जपेदमी-
मदन्त पितरो यथाभागमाहवायिपतेति ।

अपपर्याहृत्य वामावर्त्तनाहृत्येत्यर्थः अभिपर्यावर्त्तमानः
प्रदक्षिणक्रमेणावर्त्तमानो जपेदित्यर्थः ।

तथा छन्दोगपरिशिष्टम्,—

आहृत्य प्राणमायस्य पितॄन् ध्यायन् यथार्हतः ।

जपंस्तेनैव आहृत्य ततः श्वासं विमोचयेत् ॥

तत्राधुनिकाः—

षडृतुनमस्कारो वाजसनेयिनां नास्ति यतः कात्यायनेन ऋतुनमस्कारो नीहः किन्तु तत्स्थाने नमो वः पितर इत्यादिना षडञ्जलिकरणम् । अतश्चन्दोगानामेव ऋतुनमस्कार-स्तेषां षडञ्जलिविधानाभावात् सोऽपि वासःसूत्रदानानन्तरमेव ब्रह्मपुराणीयक्रमानुरोधेति वदन्ति ।

तस्मिन्—

ऋतुनमस्कारस्थाने षडञ्जलिविधानमित्यत्र प्रमथाभावात् वसन्तादिपाठ-षडञ्जलिकरणयोर्ऋतुनमस्कार-पितृनमस्कारनियु-क्तयोर्भिन्नविषयत्वाच्च पारस्करानुक्तत्वेऽपि ऋतुनमस्कारस्य पुरा-णीकत्वेन सर्वशाखिसाधारणत्वात् सामगानामिव वाजसनेयि-नामप्यनिवार्यत्वाच्च ।

अन्यथा—गोभिलानुक्तत्वेन सामगानां कथं तथापिः ब्रह्मपुराण एवोभयोः षडञ्जलि]ऋतुनमस्कारयोर्विहितत्वाच्च ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

नीर्वीं विस्रंस्य च जपेन्नमो वः पितरस्त्विति ।

अत्र षट्पुरुषान्तश्च मन्त्रं कृत्वा कृतान्जलिः ॥

एतद्दः पितरो वास इति जस्यन् पृथक् पृथक् ।

अमुकामुकगोत्रैतत्पुत्र्यं वासः षठेस्ततः ॥

दद्यात् क्रमेण वांसांसि श्वेतवस्त्रभवा दद्याः ।

घौमं सूत्रं नवं दद्याच्छार्णं १ कार्पासमेव वा ॥

* अ पृष्ठके ।] विप्रितांशो नास्ति ।

† अ पृष्ठके भागं ।

गते वयसि वृहानि स्नानि लोमानि चापि वा ।
 मधु चाज्यं जनं पुष्यं दीपं धूपविलेपनम् ॥
 यन्निं दद्याच्च विविवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेद्यथा ।
 पूजयित्वा च पिण्डस्थान् पितृनय यजेद्वृत् ॥
 वसन्ताय नमस्तुभ्यं शीषाय च नमो नमः ।
 वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञकृतये च नमः सदा ॥
 हिमस्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते शिगिराय च ।
 मामसंवत्सरेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥

अत्र षट्पुरुषान्तश्च मन्त्रमित्यनेन षडङ्गनिकरणमुक्त्वा
 षट्सुनमस्कारोऽपि श्रयगुह्यः ।

एतच्च नीषीविस्त्रंमनं वाजसनेयिनामेव नतु सामगानां
 कात्यायनवचनैकवाक्यत्वात् । षडङ्गनियिधानमाहचर्याच्च नीषी-
 विस्त्रंमनात् परमाधमनद्वयं द्विराधमनप्रकरणे नीषीं विस्त्रं
 परिधाय चेति धीधायनवचनात् ।

यन्निं तान्मूनादिकं मध्वाद्यष्टकेनाष्टाङ्गः पिण्डो यथा भवे
 दित्यर्थः ।

गन्धधूपादिकं दद्यात् कृत्वा च प्रत्यवनेजनम् ।

दीपप्रज्वानमं कुर्यात् तद्गतं पुष्पार्चनं बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणे आदिपदात् षडङ्गपुराणोक्तमध्वादीनां
 षडङ्गे यदीपपुष्पयोः पुनश्चपादानं तद्गर्हो षट्पुर्भिः कर्त्तव्यं गन्ध-
 पुष्पधूपदीपैरवग्नं पूजनमिति बोधयति ।

एतच्च तूष्णीमेव गन्धादीन् निचिपेत्तूष्णीमिति परिशिष्ट-
वचनात् ।

अथ च पिण्डपूजानन्तरं मृतुनभस्कारक्रमः पूर्वलिखितमत्स्य-
पुराणगरुडपुराणमनुक्तक्रमेण सर्वेच्छाविकल्पिता मन्तव्यः ।

पितृयज्ञे कात्यायनः—

नमो व इत्यञ्जलीन् करोति एतद् इत्युपास्यति सूत्राणि
प्रतिपिण्डमुर्णा वा वयस्युत्तरे यजमानस्य सोमानि वा चूर्ण-
मित्यपो निविशति अत्रदाय जिघ्रति ।

अस्यार्थः—

अञ्जलीमिति बहुवचनात् पूर्वोक्तमत्स्यपुराणवचनैकवाक्यतया
अथ यद्भ्रूलिकरणं मन्तव्यम् ।

अत्र मन्त्रे पितर इति सर्वत्र बहुवचनात् समुदितपट्ट-
पितृमुद्दिश्य प्रत्येकमञ्जलिर्मन्तव्यः, न तु यथासंख्यम् । अतएव
विलतावेकोद्दिष्टे बहुवचने एकवचनोद् इति ।

सामगानान्तु—

नमो वः पितरः पितरो नमो व इति पितृपट्टकोद्दिष्टकम-
ञ्जलिद्वयं ततश्च गृह्यान्नः पितरो दत्त इति गृह्यावेचनं कृत्वा
सदीवः पितरो देव इति पिण्डानामुद्दीक्षणं कार्यम् ।

यथा गोमिलः—

अथाञ्जलिकृती जपति नमो वः पितरः पितरो नमो व

इति गृहानवेक्षते गृहान्नः पितरो दत्त इति पिण्डानवेक्षते
सदोषः पितरो देभ इति ॥

अश्लक्षितः क्षताश्लक्षिरित्यर्थः किञ्चित् सद्बुचितं संयुत-
पाणिद्वयमश्लनिः ।

तथाचामरः—तो युतावश्लनिः पुमानिति ।

अथ श्रीदत्तादयः—

अनाहिताग्नेर्नात्रोपकस्यकनिधानमित्याद्यभिधाय वाससु
निदध्यादिति गोभिलेन निरग्नेर्वासोविधानात् तत् पूर्वोक्तानां
नमो यः पितर इत्यादीनां निवृत्तिरित्याहुः ।

तन्मन्दं—सव्येन पाणिना सूत्रतस्तुं गृहीत्वा पूर्वस्यां कर्ष्वां
पिण्डे वासो निदध्यात् पितुर्नाम गृहीत्वा असावेतत्ते वासो ये
चेत्यादि अथ उपसृश्य एवमेवेतरयोः । इति कर्ष्वां वासोवि-
धामात् निरग्नेः कर्ष्वभावे वासोनिवृत्तौ प्राभायां वासो
निदध्यादिति विधेरन्यथासिद्धाऽतिदेगमाप्तस्य नमो यः पितर
इत्यादेरनिषार्थत्वात् ।

एतद् इति श्रैतयस्त्रभवा दशा इति ब्रह्मपुराणयचनैकवाक्य-
तया सूत्राणि दशोक्तवानि देयानि अमश्रवे तु कार्पासगणसूत्राणि
ऊर्षादिकं वा अन्यत् देवं प्रतिपिण्डमुपास्यति उपशिपतीत्यर्थः ।

अथ प्रतिपिण्डमेतद् इति मन्त्रविनियोगाद्बहुवचनस्या-
भगवार्थतया विहतावेकोदितेऽपि नोहः ।

अथापुनिकाः—

एतद्दः पितरो वासो गृहान्नः पितरो दत्त इत्यन्तः सर्वमन्त्र एव पठनीयः, अन्यथा गृहान्न इत्यस्य विनियोगाभावेन वैफल्यादित्याहुः । तदशुभं—

एतद्दः पितरो वास इति ब्राह्मपुराणे एतत्कारेण तत्स्वरूपमात्रप्रवृत्त्यात् । अन्यथा एतद्द इत्येतावन्मात्रमुच्यते दृष्टार्थके वासःसूत्रदानमन्त्रे गृहान्न इत्यस्यासमवेतार्थत्वेन बाधितत्वाच्च गृहान्न इत्यस्य गृहादेवणे सामगानां पृथक् नियुक्तत्वाच्च ।
उर्जमिति—अत्र मेथिलाः—

कात्यायने गोभिले च पिष्टयज्ञे सूत्रदानात्परं उर्जमिति यः पिण्डसेक उक्तः स तु ब्राह्मणाभावात्तत्रैवमुक्तः पार्वणयादौ तु ब्राह्मणाचमनाद्यभिधाय स एव पिण्डसेकः सूत्रावाचनात् परं पारस्कर—गोभिलाभ्यामुच्यते न तु पृथगिति नास्ति पार्वणे सूत्रदानात्परं पिण्डसेकः । अतएव वाजसनेयिनां पिण्डोत्तोलनमपि तस्मिन्नवसर एवेत्याहुः ।

तस्मिन् पार्वणेऽतिदेशप्राप्तः स एव पिण्डसेकः सूत्रावाचनात्परमुच्यते न पृथगित्यत्र प्रमाणाभावात् ।

अथवा लाघवमेव प्रमाणं अन्यथा अतिद्वयकल्पनागौरवं स्यादिति चेन्न गौरवस्य प्रमाणसिद्धत्वात् ।

यथा गरुडपुराणे—

एतद्दः पितरो वास इत्युच्चार्य अमुकगोत्र पितुरमुकदेव-
शस्त्रेखिते वासः स्रधेति सूत्रदानं वामेन पाणिना उदपात्रं
गृहीत्वा उर्जं वहन्तीरिति पिण्डानामुपरि वारिधारात्यागः

पिण्डेषु गन्धादिदानमित्यारभ्य गोत्रं नो वर्धतामित्यन्तमुक्त्वा
 पिण्डेषु अर्घ्यसम्बन्धान् कुशान् पवित्राणि चाक्षीर्य्यं पिण्डब्राह्मण-
 मापृच्छ्य स्वधां वाचयित्थे वाच्यतामिति तेनोक्ते पिण्डपिता-
 महेभ्यः स्वधोच्यतामस्तु स्वधा इत्युक्ते उर्जं वहन्तीरिति
 पिण्डोपरि वारिधारा दद्यादिति पुनः पिण्डसेक उक्तः ।
 अस्मादेव वचनात् पिण्डपूजनात् प्राक् पिण्डसेको मन्नाद्यः ।
 तथा विश्वपुराणे—

सृष्टमैस्त्रैरनुघ्रातः सर्व्वेणाग्नेन भूतले ।

सतिलेन ततः पिण्डान् सम्यक् दद्यात् समाहितः ॥

पिण्डतीर्थेन सतिलान् दद्याद्रूर्जं जलाश्रलीन् ।

॥मातामहेभ्यश्च तथा पिण्डांस्तेनैव निर्व्वपेत् ॥

तेनैव पिण्डतीर्थेनेत्यर्थः । अत्र जलाश्रलिविधानात् हस्तद्वयेन
 वारिधारादानम् ।

किञ्च —एतेन पिण्डपिण्डयज्ञो ध्यास्यातः ।

इत्यनेनान्वष्टकायाहेतिकर्त्तव्यता पिण्डपिण्डयज्ञे गोभिले
 नातिदिश्यते * सैव पार्व्वण्येऽपि पिण्डपिण्डयज्ञयदुपचार
 इत्यनेनातिदिश्यते ।

अन्वष्टकायाहे च सम्येन पाणिना उदपात्रं गृहीत्वा पिण्डान्
 मिक्षेत् उर्जं वहन्तीरित्यनेन स्वदानात् परं पिण्डसेक उक्तः

* अत्र पुनश्चे वितामहेभ्यश्च ।

† अत्र पुनश्चे अतिदिश्यते ।

स कथमन्यथा भवितुमर्हति ततश्च पार्ष्णीशोक्तः स्वधावाचनात्
परः पिण्डसेकः पृथगेवेति ।

अथदाय जिघ्रतीति । अथदाय गृहीत्वा पिण्डानिति शेषः ।

मनुः—

अवजिघ्रेच्च तान् पिण्डान् यथान्यमान् समाहितः ।

यथान्यमान् पिण्डपिण्डानुक्रमेणेत्यर्थः । एतच्च पिण्डयज्ञोक्त-
क्रमानुरोधात् पिण्डसेकपूजानन्तरमेव कार्यं विरोधाभावात् ।

नच—

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपावकत् ।

इति छन्दोगपरिगिटिविरोध इति याच्यम् ।

तस्य छन्दोगविषयत्वात् ।

अतएव पारस्करे दर्भान्नास्तीर्य्य स्वधां वाचयिष्ये इति पृच्छती
त्यादिना स्वधावाचनमुक्त्वा एष्वपी निषिञ्चतीति केवलदर्भेष्वेव
जलसेक उक्तः । वेद्याः सकलकर्माद्गतया प्राप्तत्वाद्दर्भास्तरणमपि
भूमावेव ।

तथा याज्ञवल्क्येऽपि—

द्रुधुरसु स्वधेत्युक्ते भूमौ सिञ्चेत्ततो जलम् ।

इत्यनेन भूमौ जलसेको वाजसनेयिनामपीति मैथिलानां
भ्रमो हेय एव ।

पिण्डीत्तोलनमाप्राणञ्च सामगानां नास्ति, गीभिर्त्वादुक्तत्वात्
पवित्रान्तर्हितान् पिण्डानिति वचनात् ।

किन्तु पितृब्राह्मणे पिण्डाः सम्पन्ना इति प्रश्नः सुसम्पन्नाः सन्वित्युक्ते पिण्डे चीरधारां दत्त्वा पिण्डचालनमिति गरुडपुराण-वचनात् पिण्डसम्पन्नप्रश्नं कृत्वा पिण्डचालनमात्रं कार्यम् ।

वाजसनेयिनान्तु पिण्डसम्पन्नप्रश्नात्परं पिण्डोत्तोलनमेवेति चीरधारादानञ्च फलान्तिशयार्थम् ।

पारस्करः—

आचान्तेषूदकं पुष्पाण्यन्नतान्यन्नस्योदकञ्च दद्यात् । अघोरः पितरः सन्वित्युक्ता विप्रैः सन्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्धतां वर्धता-मित्युक्ते—

दातारो नोऽभिवर्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा व्यगमद्बहु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अदञ्च नो बहु भवेदतिर्योष लमेमहि ।

याचितारथ नः सन्तु माच याचिष्य कश्चन ॥

इत्यागिषः प्रतिगृह्य स्वधावाचनीयान् दर्भानास्तीर्थं स्वधां याचयिष्ये इति पृच्छति, वाचयतामित्यनुज्ञातः पितृभ्यः पिता-महेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो बृहत्प्रमाता-महेभ्यश्च स्वधोच्यतामित्यस्तु स्वधेत्युच्यमाने एष्वपो निषिञ्चति उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् विभजे देवाः प्रीयन्तामिति दैवे च वाचयित्वा वाजे वाज इत्यनया विद्युन्या-मावाजप्रेत्यमुपज्य प्रदक्षिणीकृत्वा प्रविशेत् ।

आचान्तेषु ब्राह्मणेष्वित्यर्थः, पाषमनार्थमुदकादिकं ब्राह्म-णेभ्यो दद्यादिति तात्पर्यम् ।

प्रया विशुपुराणे—

विण्डैर्मातामहंस्त्रत मन्ममाल्यादिसंयुतैः ।

पूजयित्वा द्विजाश्रमाणां दद्यादाचमनं ततः ॥

पितृभ्यः प्रथमं भक्त्या तन्मनस्को नरेश्वर ।

पयाद्देवत्राह्मणेभ्य इति श्रेयः ।

द्विजाचमनात् परं स्वयमप्याचम्य त्राह्मणाप्रभूमिसेकः
कार्यः ।

यथा ब्राह्मे—

तत पाचामयेद्विमान् पैत्रानादौ ततः सुरान् ।

पाचम्याभ्युक्ष्य तां भूमिं दत्त्वापः सुमनीऽचतान् ॥

तथा माख्ये—

तयाचाम्नीषु चाचम्य वारि दद्यात् सङ्गत्सङ्गत् ।

तया पुष्याचतान् पयादचम्योदकमीव च ॥

तथा छन्दोगपरिशिष्टम्—

तयाचभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्तोचितमस्त्विति ।

शिवो चापः सस्त्विति च युग्मानेयोदकेन तु ॥

सौमनस्यमस्त्विति च पुष्यदानमनन्तरम् ।

अक्षतश्चारिष्ट्यास्त्वित्यचतान् प्रतिपादयेत् ॥

विमाचभूमिसेचनं हृद्विषयमिति मैयिमाः । छन्दोगविषय-
मित्याधुनिकाः । तदुभयमिष हेयम्—

अन्यत्राप्येव एव स्याद्यथादिरहितो विधिः ।

इति परिमितोक्तत्वात् ।

ब्राह्मणरुडादिपुराणोक्तत्वेन सर्व्व्याखिसाधारणत्वाच्च । अक्षतर
अत्र यवाः ।

यथा वायुपुराणे—

आचान्तेपूदकं दद्यात् पुष्याणि सयवानि च ।

यथा गारुडे—

ॐ सुसुप्रोक्षितमस्त्विति भूमिमभ्युक्ष्य—

अपां मध्ये स्थिता देवा अप्सु सर्व्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे, न्यस्ताः शिवा, आपो भवन्तु नः ॥

इति, जलदानम् ।

नक्ष्मीर्वसति पुष्येषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

नक्ष्मीर्वसेत् क्षदा गोष्ठे शौमनस्यं सदाऽस्तु मे ॥

इति पुष्यदानम् ।

अक्षतरास्तु मे पुष्यं शान्तिः शुद्धिर्धृतिश्च मे ।

यद्यप्येषस्कारं * लोके तत्तदस्तु सदा मम ॥

इति यवतण्डुलदानम् ।

अथच छन्दीगपरिगिष्टेन सह मन्त्रविकल्पी मन्त्रव्यः ।

अन्ये तु—उभयमेव मिलित्वा वाच्यमित्याहुः ।

एतन्नोदकपुष्यादिदानं पारस्करादिष्वक्षयदानसाहचर्यात्
पिबुद्देशकमेव ब्राह्मणस्तु प्रतिपत्तिस्नानम् । अतएव ब्राह्मणस्य
करे न्यस्ता इत्युक्तं न तु ब्राह्मणाय दत्ता इति ।

ततश्चात्राह्मणकयाडेऽप्येतत् कार्यम् । अक्षय्योदकस्य दद्या-
दिति ।

तत्र विधिमाह छन्दोगपरिशिष्टम्—

अक्षय्योदकदानञ्च अर्घ्यदानवद्विष्यते ।

पष्ठैव नित्यं तत् कुर्यात् चतुर्थ्यां कदाचन ॥

अर्घ्यदानवदिति नान्दीमुखे ज्येष्ठोत्तरकरत्वातिदेशार्थम् ।

पष्ठैवेति सम्बुद्धिस्थाने पष्ठौविधानं न चतुर्थ्येति चतुर्थ्यन्त-
गुणच्छब्दनिषेधः ।

अतएव शोभिले शर्मणीऽक्षय्यकाले त्वित्युक्तम् ।

नित्यमिति न केवलं प्रकरणात्नान्दीमुखे पार्श्वेऽपीत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

अक्षय्योदकदानमिति श्रयणात् अक्षय्योदकस्य दद्यादिति
पारस्करे दानविधानाच्च अमुकशर्मणीऽमुकशोभस्याक्षय्योदकमिदं
स्त्वधेति यावमाहुः ।

तत्र—शिया आपः सन्त्रित्यादि प्रथमकरणगतत्वेन त्याग-
यावयानुपपत्तेः ।

अतएव—

मार्थनासु प्रतिपौत्रे सर्वाम्येव दिजोत्तमैः ।

पवित्रान्तरहितान् पिण्डान् सिखेदुत्तानपात्रकृतम् ॥

इति परिशिष्टम् ।

क्रिय—

अमुकगोत्राणां पित्र-पितामह-प्रपितामहानाममुकशश्र्मणां
सर्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमन्नय्यमस्त्विति यथाक्रमं पित्रादि-
ब्राह्मणहस्ते सतिलजलदानं सर्व्वत्रास्त्विति ब्राह्मणवचनमिति
गरुडपुराणे स्पष्टमेवोक्तम् ।

अत्र यथाक्रममिति वचनात् अर्घ्योदके चैव इति वचनाच्च
प्रत्येकं देयं अमुकगोत्राणामित्यादि बहुवचनन्तु लिपिसंक्षेपार्थम् ।

एतेन इदमुदकमन्नय्यमस्त्वित्यपि मतं निरस्तम् ।

ततश्च—दत्तानामेव चाद्यादीनामन्नय्यकर्म्मार्थमुदकं दद्या-
न्विधिपेदित्वर्यः सम्पन्नः ।

ब्राह्मे—

॥ सतिलान्बु पित्रवादी दत्त्वा देवेषु साधतम् ।

पन्नय्यमस्त्विति पित्र्यु प्रीयन्तामिति दैवते ॥

पसादेवेषु साधतं सयवीदकं दद्यादिति शेषः ।

तत्र विधिमाह—पन्नय्यमस्त्विति ।

देवास्तथन्तु पारस्करे गोभिले च विष्णुदेवाः प्रीयन्तामित्यनेन
दक्षिणानन्तरं विधानात् तदैव कार्य्यम् ।

यद्य—

पन्नय्यं वाचयेत् पित्रान् चरमं सतिलोदकम् ।

इति देवमवषणम् ।

तस्याथमर्थः—चरममन्नपानादिदानानां पसादतुष्टेयमन्नय्यं

पितरान् ब्राह्मणान् याचयेत् । तिस्रोदक०प्रक्षेपसहितं यथा
स्यादिति नतु देवब्राह्मणापेक्षया चरममिति ।

वैषर्ष्यात् सर्वेष्वेव देवादित्वप्राप्तेः पूर्वोक्तवचनविरोधात् ।

भागीःप्रार्थनमाह—अधीरा इति ।

एत्थं प्राञ्जुखेनीपवीतिना कार्यम् ।

यथा मात्स्ये—

कृत्वा स्वभाषाचमकं विष्णुदेवेषु चोदकम् ।

दत्त्वाग्नीः प्रतिगृह्णीयात् द्विलेभ्यः प्राञ्जुखे बुधः ॥

अधीराः पितरः सन्तु सन्धित्युक्तय तैः पुनः ।

गोत्रं तथा चर्हतां मस्तुष्ट्युक्तः पुनश्च तैः ॥

दातारो मोऽभिर्बर्हतामश्चेत्यमुदीरयेत् ।

एताः सत्यागिणः सन्तु सन्धित्युक्तय तैः पुनः ॥

तथा मनुः—

विष्टस्य ब्राह्मणांस्तान्शु नियतो वास्यतः शशिः ।

दक्षिणां दिग्माकाहन् याचेत्तमान् परान् पितॄन् ॥

प्राञ्जुषः सन् दक्षिणां दिग्माकाहन् तिर्यक् वसुषा कटा-
क्षेप पशवित्यर्थः ।

कुम्भकभट्टेन तु—

याकाहन् पीथमात्र इति व्याख्यातम् ।

न तु न मस्तु इति ।

अन्ये तु मनुवंचनं शास्त्रन्तरीयं ब्राह्मणविसर्जनांनन्तरमाशी-
विधानादित्याहुः ।

अत्र पारस्करे गीमिले च—

अघोराः पितरः सन्तु विप्रैः सन्त्वित्युक्ते गोवं नो बर्धता-
मित्युक्ते इत्यनेन प्रत्येकं ब्राह्मणप्रत्युत्तरमुक्ता दातारो नोऽभि-
वर्धन्तामित्यादौ सर्वत्र प्रत्युत्तरदानानभिधानात् ।

मत्स्यपुराणे च—

एताः सत्वाशियः सन्तु सन्त्वित्युक्तस्य तैः पुनः ।

इत्यनेनैकदैव तन्त्रेण शेषे प्रत्युत्तरदानविधानात् दातार
इत्यादिकमुक्ता एताः सत्वाशियः सन्तु इत्युक्ते ब्राह्मणैः सन्त्वित्येक
दैव प्रत्युत्तरं देवं न तु प्रत्येकमिति ।

भा च याचिष्य कश्चनेत्यन्तमाशीःप्रार्थनं याजसनेयिनां
पारस्करे तावन्मात्राभिधानात् । गीमिले तु भाच याचिष्य कश्चन
इत्यन्मात् परं—

अन्नं प्रवर्त्ततां नित्यं दाता गतं जीवतु । येभ्यः सद्-
द्विता द्विजास्तेषामधया वृत्तिर्भवतु ।

इत्यभिधानाद्देवत्वर्थ्यन्तमाशीःप्रार्थनं सामगैः कार्यम् ।

वहस्यं वा स्राष्ट्रहोत्रं यस्य यावत् प्रकीर्त्तितम् ।

तस्य तावति जाप्तायै हते सर्वैः हतो भवेत् ॥

इति यचनात् ।

अंशे सामगैः—अघोरा इत्यादि गोवं न इत्यादिद्वयमुक्ता
महायाचनादि विग्नेदेवाः प्रीयन्तामित्यन्तं समाप्य दातारो-

नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादिनाग्नीःप्रार्थनं कार्यं गोभिले तथाभि-
धानात् ।

यथा गोभिलः—

भाचान्तेपूदकं पुष्पाण्यक्षतानक्षय्योदकञ्च दद्यात्, अघोराः
पितरः सन्तु, सन्वित्युक्ते गोत्रं नो वर्द्धतां वर्द्धतामित्युक्ते स्वधानिनयने
दर्भान् सपवित्तानास्तीर्थं स्वधां वाचयित्वा इति पृच्छति वाच्यता-
मित्यनुष्णातः पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो मातामहेभ्यः
प्रमातामहेभ्यो ह्यप्रमातामहेभ्यश्च स्वधेलुप्यमाने धारां दद्यादूर्ध्वं
यहन्तीरिति उत्तानं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् विष्णुदेवाः
प्रीयन्तामिति देवे वाचयित्वा—

दातारो नोऽभिवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा व्यगमद्भु देयञ्च नोऽस्त्विति ॥

अथ च नो बहु भवेदतिर्योम सभेमहि ।

याचितारय नः सन्तु माच यापिष कश्चन ॥

अन्नं प्रवर्द्धतां नित्यं दाता शतं जीवतु । •

येभ्यः सद्दत्विता द्विजास्तेषां त्स्मिरक्षया भवतु ॥

इत्याश्रितः प्रतिगृह्य वाजे वाजे इत्येतया शृष्ट्या विष्टया-
मावाजस्यैत्यनुग्रहस्य प्रदक्षिणीकृत्वाभिवाद्य च वामदेवं गोत्वा
प्रविशति ।

स्वधानिनयने दर्भान् सपवित्तानास्तीर्थंति—अथा निनीयते
यस्मिन् स्वधानिनयनं पिण्डापभागः तत्र दर्भानास्तीर्थंत्यर्थः ।

स्वधानिनयनं व्यतीकरोति परिशिष्टम्—

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ।

स्वधानिगयने वारिधारां दद्यादिति स्वधानिनयने आस्तृतदर्भे
पिण्डोपरीत्यर्थः ।

पारस्करे—

स्वधा वाचनीयेति । अर्थात् प्रकृतकर्म्मोपयुक्तभूमौ दर्भाना-
स्तौर्यं स्वधा विप्रैर्वाचयितव्येत्यर्थः । दर्भानित्युपलक्षणं पवित्रा-
ख्यपि । ययाम्नेये—

वाचनीया स्वधा दर्भानास्तौर्यं सपवित्रकान् ।

तत्र दर्भान् पवित्राणि चार्घ्यसम्बन्धीन्वेव ।

यथा गारुडे—

पिण्डेषु अर्घ्यसम्बन्धान् कुमान् पवित्राणि चास्तौर्यं पित्रादि-
ब्राह्मणमाष्टुष्य स्वधां वाचयिष्ये वाच्यतामित्यादि ।

अर्घ्यसम्बन्धकुमान् अर्घ्याञ्छादनकुमान् अर्घ्यसम्बन्धपवित्रा-
णीत्यर्थः ।

तथा ब्राह्मे—

अर्घ्यपात्राणि पिण्डानामन्तरे सपवित्रकान् ।

निचिष्योर्जं वहन्तीति कोकातोयमयोजयत् ॥

अर्घ्यपात्राणि अर्घ्यपात्रस्थानि पवित्राणि पिण्डानामन्तरे
निचिष्य जर्जं वहन्तीरिति मन्त्रेण कोकानामनद्यास्तोयम-
योजयदित्यर्थः ।

एतेमार्घ्यपवित्राणां विनियुक्तविनियोगविरोधात् पृथक् पवित्रै-
रान्तरणमिति श्रौतशास्त्रादिमतं निरस्तम् ।

पिण्डोपरि पवित्रास्तरणञ्च सामगपरमेवेति प्रागुक्तम् । अतः
पिण्डस्य इत्यादावेकस्मिन् बहुवचनं साधुत्वमात्रार्थम् । सेकस्तु
हस्तद्वयेन जलधारया कार्यः । ऊर्जं बहन्तीरिति पिण्डोपरि-
जलधारां दद्यादिति गरुड़पुराणात् ।

पारस्करे गोभिले च—बृहस्पतितामहेभ्यश्चेत्यत्र चकारात्
प्रत्येकं स्वधावाचनं मन्तव्यम्—

तन्द्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ।

इति तन्द्रतान्नियेधाश्च ।

पारस्करे गोभिले च—

उत्तानं पात्रं कृत्वा यथाशक्ति दक्षिणां दद्यात् ।

इति न्युजोक्तमर्घपात्रमुत्तानं कृत्वेत्यर्थः ।

परिमिष्टे—

पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिध्नेदुत्तानपात्रकृत् ।

इति । अनन्तरमुत्तानपात्रकृत् स्यादित्यर्थः । यथाशक्ती-
त्यनेन दक्षिणाया भावश्चकत्वमुक्तम् ।

बृहस्पतिः—

इतमश्रीभिर्यं दानं इतो यन्नस्त्वदक्षिणः ।

तस्मात् पयं काकिर्षी वा फलं पुष्पमयापि वा ॥

प्रदद्यात् दक्षिणां यज्ञे तयः स सफलो भवेत् ।

काकिणो पयचतुर्थभागः ७ ।

मास्ये—

वित्तमाच्छेन रक्षितं दद्याच्छ्रद्धया तु दक्षिणाम् ।

ब्राह्मे—

अस्त्रित्युक्ते ब्राह्मणांस्तु देवान् हेन्वा वितर्ष्य च ।

रजतं दक्षिणां दत्त्वा पैतान् देवी गदाधरः ॥

मार्कण्डेये—

राजतन्तु तवा पातं शस्तं श्राद्धेषु पुत्रक ।

रजतस्य कथां कुर्याद्दुर्गमं दानमेव च ॥

रजते हि स्वधांसु दुग्धा पिष्टभिः श्रूयते महीम् ।

तस्मात् पितृणां रजतमतीव प्रीतिवर्द्धनम् ॥

मास्ये—

शिवनेत्रीद्वयं यस्मात्तस्मात्तत् पिष्टयज्ञभम् ।

अमङ्गलं तद्यज्ञेषु देवकार्येषु वर्जितम् ॥

अथ पारस्करे गोभिले च—विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति देवे
वापयित्वेत्यभिधानादिप्रेषापि विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति वक्तव्यम् ।

तथा याज्ञवल्क्यः—

विश्वेदेवाः प्रीयन्तां विमैः प्रीतिं इदं जपेत् ।

अतःपरं याजसनेयिनां देवताभ्य इति विजपः कार्यः ।

मामगोस्तु दातार इत्याद्यागिषी शृष्टीत्वा देवताभ्य इति
विजपः कार्यः । याद्यावमाने श्राद्धस्येति वचनात् विमर्जनेनैव
श्राद्धममानेकस्यैकानस्यैवास्त्यत्वात् ।

देवलः—

पथाच्च वैश्वदेवाद्यान् विप्रानुत्यापयेत्ततः ।

एते हि पूर्वमासीनाः समुत्तिष्ठन्ति पथिमम् ॥

याज्ञवल्क्यः—

वाजे वाज इति प्रीतः पितृपूर्वं विसर्जयेत् ।

*[पितृपूर्वमित्यनेन पित्रादीनामेवेदं विसर्जनम् ।

तत्रा यात पथिभिर्देवयानैरिति मन्त्रलिङ्गाच्च ।

तथा विष्णुपुराणे—

पथाद्विसर्जयेद्देवान् पितॄन् पूर्वमाह्वामते ।]

मातामहानामप्येवं सद्य देवैः क्रमः स्मृतः ॥

विसर्जयेत् प्रीतिवचःसम्मानाभ्यर्चितांस्ततः ।

निप्रक्षेताभ्यनुष्ठात आदरात्ताननुव्रजेत् ॥

मातामहानामप्येदमित्यनेन मातामहादीनामपि पृथक् विसर्जनमुक्तं नतु तन्वता इत्यर्थः ।

ततो विसर्जनमाह विसर्जयेदिति—प्रीतिवचनं भवद्भिरहं कृतार्थोऽहं इत्यादि, सम्मानय पाणिग्रहणादिः ।

यथा छन्दोगपरिशिष्टे—

गुप्तानेव अस्ति वाच्यानद्बुद्धयङ्गं सदा ।

कृत्वा धूर्त्यस्य विप्रस्य प्रणम्याय विसर्जयेत् ॥

दक्षिणादानेन अस्ति वाचयित्वा धूर्त्यम् पठतिमूर्त्यम्

ब्राह्मणस्थानद्बुधपाणियग्रहणं सदा नान्दीमुखे पार्व्वण्येऽपि कृत्वा
विप्रान् विसर्जयेदित्यर्थः ।

यत्र च मत्स्यपुराणादौ ब्राह्मणमात्रविसर्जनं श्रूयते तत्र
द्विजाङ्गे पित्रादीनामधिष्ठानेनाभेदाध्यासात् द्विजविसर्जनेन
पित्रादीनां विसर्जनमुक्तमिति ध्येयम् ।

तेनात्राह्मणकथाद्येऽपि वाजे वाजे इति पित्रादिविसर्जनं
कार्यं प्रीतिवचनहस्तधारणादिकन्तु बाधितमेवेति ।

मत्स्यपुराणे—

ततस्त्रानग्रतः स्थित्वा प्रतिगृह्योदपात्रकम् ।

• वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ॥

घृहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।

सान् ब्राह्मणानित्यर्थः ।

अत्रोदकग्रहणादारिधारावेष्टनेन विसर्जनमिति केचित् ।

वारिधारया प्रदक्षिणीकरणार्थमुदपात्रग्रहणमिति प्राञ्चः ।

अदृष्टार्थमित्यपरे ।

कुशाग्रेण पितॄन् कुशमूलेनार्थाद्देवान् विसर्जयेदिति । गृहा-
दृष्टिरित्यर्थः पदान्यष्टाविति विष्णुपुराणोक्तद्वारपर्यन्तानुव्रजनेन
सप्त विकल्पः ।

अनुव्रजनन्तु मिलितानामेव सर्वेषां विसर्जनस्यैव दैयान्तात्व-
नियमात् ।

पारस्करे गोभिले च ग्रामावाजस्येत्यनुव्रज्येत्युक्तत्वात् ब्राह्मणा-
भायेऽनुव्रजनाभावादाग्रामावाजस्येति मन्त्रवाधः प्रदक्षिणीकृत्याभि-

वाद्येति ब्राह्मणानिति शेषः । जलधारया प्रदक्षिणीकरणमिति
प्राञ्चः । ब्राह्मणाभावे प्रदक्षिणीकरणाभिवादनयोर्बाधः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातो गृहं प्रविश्य सर्व्वकर्मन्तसाधारण-
सच्छिद्रमवधाय्यं श्रीविष्णुं स्मरेत् ।

यथा—

ॐ अज्ञानाद्यदि वा भोहात् प्रचवेताधरेषु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

ततः पिण्डसमर्पणम् ।

मनुः—

पतिव्रता धर्मपत्नी पिण्डपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमथात् सम्यक् सुतार्घिनी ॥

आयुस्र्त्वं सुतं सूते यशीमेधासमन्वितम् ।

धनदन्तं धार्मिकञ्च सात्त्विकञ्च बहुश्रुतम् ॥

मात्स्ये—

पद्मोन्तु मध्यमं पिण्डमागयेद्दिनयान्विताम् ।

आधस पितरो गर्भे ह्यामग्या सुतवर्द्धनम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

अन्यदेशगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।

तदा तं जीर्णवृषभशृङ्गागो वा भोक्तुमर्हति ॥

ब्राह्मणस्यानङ्गुष्ठपाणियहणं सदा नान्दीमुखे पार्व्वण्येऽपि कृत्वा
विप्रान् विसर्जयेदित्यर्थः ।

यत्र च मत्स्यपुराणादौ ब्राह्मणमात्रविसर्जनं श्रूयते तत्र
द्विजाङ्गे पित्रादीनामधिष्ठानेनाभेदाध्यासात् द्विजविसर्जनेन
पित्रादीनां विसर्जनमुक्तमिति ध्येयम् ।

तेनाब्राह्मणकथाद्येऽपि वाजे वाजे इति पित्रादिविसर्जनं
कार्यं प्रीतिवचनहस्तधारणादिकन्तु बाधितमेवेति ।

मत्स्यपुराणे—

ततस्तानघतः स्थित्वा प्रतिगृह्योदपात्रकम् ।

वाजे वाजे इति जपन् कुशाग्रेण विसर्जयेत् ॥

बहिः प्रदक्षिणं कुर्यात् पदान्यष्टावनुव्रजेत् ।

तान् ब्राह्मणानित्यर्थः ।

अथोदकग्रहणादारिधारावेष्टनेन विसर्जनमिति केचित् ।

वारिधारया प्रदक्षिणीकरणार्थमुदपात्रग्रहणमिति प्राञ्चः ।

षट्ष्टार्धमित्यपरे ।

कुशाग्रेण पितॄन् कुशमूलेनार्याद्देवान् विसर्जयेदिति । गृह्या-
द्वहिरित्यर्थः पदान्यष्टाविति विष्णुपुराणोक्तद्वारपर्यन्तानुव्रजनेन
सह विकल्पः ।

अनुव्रजनन्तु मिलितानामेव सर्वेषां विसर्जनस्यैव देवान्मत्स्य-
नियमात् ।

पारम्पर्येणोभिले च आमावाजस्येत्यनुव्रज्येत्युक्तत्वात् ब्राह्मणा-
भावेऽनुव्रजनाभावादामावाजस्येति सम्प्रवाधः प्रदक्षिणीकृत्याभि-

वायेति ब्राह्मणानिति शेषः । जलधारया प्रदक्षिणीकरणमिति
प्राञ्चः । ब्राह्मणाभावे प्रदक्षिणीकरणाभिवादनयोर्बाधः ।

ततो ब्राह्मणानुज्ञातो गृहं प्रविश्य सर्वकर्मोन्तसाधारण-
मच्छिद्रमवधाय्यं श्रीविष्णुं स्मरेत् ।

यथा—

* अन्नानाद्यदि वा भोह्यात् प्रच्यवेताध्वरेयु यत् ।

स्मरणादेव तद्विष्णोः संपूर्णं स्यादिति श्रुतिः ॥

ततः पिण्डसमर्पणम् ।

मनुः—

पतिव्रता धर्मपत्नी पिण्डपूजनतत्परा ।

मध्यमन्तु ततः पिण्डमद्यात् सम्यक् सुताधिनी ॥

प्रायुक्तं सुतं सूते यशोमेधासमन्वितम् ।

धनवन्तं धार्मिकञ्च सात्विकञ्च बहुश्रुतम् ॥

मातुः—

पत्नीन्तु मध्यमं पिण्डमागधेदिनप्राप्तिताम् ।

प्राधत्त पितरो गर्भं द्यामन्त्या सुतवर्द्धनम् ॥

ब्रह्मपुराणे—

पत्न्यदेवगता पत्नी रोगिणी गर्भिणी तथा ।

तदा तं जीर्णहृत्पभ्रुवागौ वा भोक्तुमर्हति ॥

यात्रवल्काः—

पिण्डांश्च गोऽजविभ्रेभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि वा ।

यमः—

अप्येकं ज्ञाययेत् पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् ।

एकस्य जुहुयादग्नौ त्रयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

ज्ञाययेत् जले क्षिपेत् ।

ब्राह्मणाभावे श्राद्धप्रतिपत्तिमाह वृहस्पतः—

अग्नौ तु जुहुयात् पिण्डमाप्सु वा तत् प्रवेशयेत् ।

भूमौ दर्भेषु वा दद्याद्दिना पात्रं कथञ्चन ॥

पात्रं ब्राह्मणं विना श्राद्धे इत्यर्थः ।

भूमौ खार्तं कृत्वा तत्र दर्भान्नास्तोर्यं निदध्यात् । वामदेव्यं
गोत्वेति गोभिलवचनात् शान्तिं कृत्वा, रक्षार्थदीपं हस्तेन
निर्वाप्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्याचामेत् ।

देवलः—

निहत्ते पिण्डयज्ञे तु दीपं प्रच्छाद्य पाणिना ।

पाणी प्रक्षाल्य चाचम्य शान्तिं शीपेण भोजयेत् ॥

यमः—

श्राद्धं मुक्त्वा य उच्छिष्टं हृत्पलाय प्रयच्छति ।

सु मृतो नरकं याति कालसूत्रमयाक्किराः ॥

मास्त्रे—

तावदुच्छिष्टं तिष्ठेद्यावदिमा विसर्जिताः ।

उच्छिष्टं भूमिगतमजिह्वास्यागठस्य च ।
दासवर्गस्य तत्पितृ भागधेयं प्रचक्षते ॥

यत्तु—

याद्वे नोडासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षत्रात् ।
योतन्ते हि सुधाधारास्ताः पिवन्त्यकुतोभयाः ॥

इति वशिष्ठवचनम् ।

तत् फलातिशयार्थं दिवापर्यन्तमुच्छिष्टस्यापनपरं न तु
दिवोच्छिष्टमाजंननिषेधकं मास्यपुराणविरोधात् ।

ब्रह्मपुराणे—

अस्तद्धृते ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाम्भसि ।
निक्षिपेत् प्रयती भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

बृहस्पतिः—

बन्दिभ्यस्यैवमर्थिभ्यश्चात्रार्थिभ्योऽन्नमर्थितः ।

यदि तत्र न दद्याद्य विक्रमं शक्तितो भवेत् ॥

अर्थितः सन् शक्तितोऽन्नमर्थिभ्यो याचकेभ्यः, अत्रार्थिभ्यो
दरिद्रेभ्यश्च यदि न दद्यात् तदा यात्रं विक्रमं भवेदित्यर्थः ।

मास्ये—

निवृत्त्य प्रणिपत्याथ पर्युष्यान्निं स मन्ववित् ।

वैश्वदेवं प्रकुर्वीति नैत्यकं बलिमेव च ॥

विष्णुपुराणे—

ततस्तु वैश्वदेवाभ्यां कुर्यादित्यक्रियां शुभः ।

* यत्र उक्तं विष्णुपुराणे एवं भाषितम् ।

याज्ञवल्काः—

पिण्डांश्च गोऽजविभ्रेभ्यो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा ।

यमः—

अप्येकं ज्ञावयेत् पिण्डमेकं पत्न्यै निवेदयेत् ।

एकश्च जुहुयादग्नीं त्रयः पिण्डाः प्रकीर्त्तिताः ॥

ज्ञावयेत् जले क्षिपेत् ।

ब्राह्मणभावे श्राद्धप्रतिपत्तिमाह बृहस्पतिः—

अग्नीं तु जुहुयात् पिण्डमप्यु वा तत् प्रवेगयेत् ।

भूमौ दर्भेषु वा दद्याद्विना पात्रं कथञ्चन ॥

पात्रं ब्राह्मणं विना श्राद्धे इत्यर्थः ।

भूमौ खार्तं कृत्वा तत्र दर्भानास्तीर्थं निदध्यात् । यामदेव्यं
गीत्विति गोभिलवचनात् शान्तिं कृत्वा रक्षार्थदीपं हस्तेन
निर्वाप्य पाणी पादौ च प्रक्षाल्याचामेत् ।

देवलः—

निवृत्ते पिण्डयज्ञे तु दीपं प्रक्षाल्य पाणिना ।

पाणी प्रक्षाल्य चाचम्य ज्ञातीन् शेषेण भोजयेत् ॥

यमः—

श्राद्धं भुक्त्वा य उच्छिष्टं हृत्पलाय प्रयच्छति ।

सु सृतो नरकं याति कालसूत्रमवाक्गिराः ॥

मातुले—

तावदुच्छिष्टं तिष्ठेद्यावदिमा विसर्जिताः ।

उच्छेपणं भूमिगतमजिह्वास्याग्रठस्य च ।
दासवर्गस्य तत्पित्रोः भागधेयं प्रचक्षते ॥

यत्तु—

याद्वे नोद्दासनीयानि उच्छिष्टान्यादिनक्षयात् ।
द्योतन्ते हि सुधाधारास्ताः पिबन्त्यकुतोभयाः ॥

इति वशिष्ठवचनम् ।

तत् फलातिशयार्थं दिवापर्यन्तमुच्छिष्टस्यापनपरं न तु
दिवोच्छिष्टमाजंननिषेधकं मत्स्यपुराणविरोधात् ।

ब्रह्मपुराणे—

असृङ्गते ततः सूर्ये विप्रपात्राणि चाश्रमि ।
निक्षिपेत् प्रयतो भूत्वा सर्वाण्यधोमुखान्यपि ॥

बृहस्पतिः—

वन्दिभ्यसैवमर्घिभ्ययागार्घिभ्योऽवमर्घितः ।

यदि तत्र न दद्यात् विफलं शक्तितो भवेत् ॥

अर्घितः सन् शक्तितोऽवमर्घिभ्यो याचकेभ्यः, अर्घार्घिभ्यो
ददित्तेभ्यश्च यदि न दद्यात् तदा यादं विफलं भवेदित्यर्थः ।

मात्स्ये—

निहत्य प्रणिपत्याथ पर्युष्मान्निं स मत्स्यवित् ।

वैश्रदेवं प्रकुर्वीत नैतिकं धर्ममेव च ॥

ॐविष्णुपुराणे—

ततश्च वैश्रदेवाभ्यां कुर्यादित्यक्तियां बुधः ।

यस्य—

पितृन् सन्तर्ष्यं विधिवत् बलिं दद्याद्विधानतः ।

वैश्वदेवं ततः कुर्यात्पद्याद्वाह्यभोजनम् ॥

इत्यादित्यपुराणवचनम् वैश्वदेव कुर्यात्ततो बलिमिति तस्यार्थः ।

मार्कण्डेयपुराणे—

ततो नित्यक्रियां कुर्याद्भोजयेच्च तथातिथौ ।

नित्यक्रियां पितृष्वन्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

न पितृषां तथेवान्ये श्रेयं पूर्व्ववदाचरेत् ॥

नित्यक्रियां नित्यश्राद्धं पितृदत्तप्रतिश्रयार्थं विधिः । न
पितृषामित्यावश्यकत्वनिषेधपरमिति व्यवस्था ।

पार्व्वण्येनैव पितृदत्तमेजातत्वेन प्रत्यवायपरीहारस्य *प्रसिद्धत्वात्
न पितृषामिति पुनः पितृग्रहणं सनकादीनां श्राद्धाभ्यनुष्ठानार्थं
पार्व्वण्येन तेषां दत्तमेजातत्वात् ।

न च देव्याहवत् सनकादियाहमङ्गं प्रमाणाभावात् ।

प्रत्युत छन्दोगपरिशिष्टे—

पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्हितैः ।

इत्यश्राद्धेनैव सान्त्वन्ते प्रमाणात् । श्रेयं वैश्वदेवादिनां
पूर्व्ववत् प्रात्यक्षिक्यदित्यर्थः ।

देवमः—

ततो ज्ञातिषु भुक्तेषु स्नान् भृत्यान्पि भोजयेत् ।

पयात् स्वयञ्च पत्नीभिः पिष्टशेषमुदाहरेत् ॥

भृत्यान् भरणीयान् उदाहरेदभ्यवहरेदित्यर्थः ।

याज्ञवल्करः—

प्रदक्षिणमतुत्रज्य भुञ्जीत पिष्टशेषवितम् ।

किमयं विधिर्नियमः परिसंख्या वा एतन्नकारत्रयात्मक-
त्वाद्द्विधावाक्यस्य ।

तदुक्तं भट्टपादैः—

विधिरत्यन्तमप्राप्ती नियमः पाक्षिके सति ।

तत्र चान्यत्र च प्राप्ती परिसंख्येति गीयते ॥

अत्यन्तं यास्यती रागतश्च प्रमाणान्तरेण चाप्राप्ती विधिः ।

पाक्षिके सतीति—रागस्येच्छाधीनत्वात् पक्षे प्राप्ती पक्षे चाप्राप्ती
कर्त्तव्यस्यावश्यकत्वं नियमविधिः । तत्र च प्रकृतेऽन्यत्र चाप्रकृते
प्राप्तिमनूद्याप्रकृते निरासः परिसंख्या ।

अप्यं तावद्वियम्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या नियमो द्विविधो विधिः
परिसंख्या च ।

यत्र क्रियासम्बन्ध एवकारः प्रकृते स्नायोर्न व्यवच्छेदक-
स्तत्र नियमविधिः । यत्र तु कारकसम्बन्ध एवकारोऽन्ययोग-
व्यवच्छेदकस्तत्र परिसंख्येति । तत्र सम्भवति नियमविधौ परि-
संख्या न युज्यते स्वार्थहान्यस्वार्थरूप्यनारागप्रातवाधरूपदोषत्रय-
दुष्टत्वात् । विधिर्यथा—

अहरहः सन्ध्यामुपासीतेत्यादिः ।

नियमविधिर्यथा—

ऋतुकालाभिगामी स्यादित्यादिः ।

अतएव — अगच्छन् स्त्रियमाप्नोति भ्रूणहत्यासताहती ।

इति निन्दा ।

परिसंख्या यथा—

प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसमित्यादिः ।

अत्र हि—

नाद्यादविधिना मांसं विधिदो नापदि द्विजः ।

इति वचनेकवाक्यतया प्रोक्षितमेव मांसं भुञ्जीत नाप्रोक्षित-
मिति परिसंख्येव युक्ता नियमविधौ मूलभूतश्रुतिभेदकल्पना-
प्रसङ्गात् क्रियान्तरकल्पनभिया गङ्गाघोपादावस्वार्थपरत्वस्य स्वार्थ-
ज्ञानेय दृष्टत्वात् । अतएव रागप्राप्तवाधोऽपि नात्र दूषणं वचना-
न्तरेणैव बाधितत्वादिति ।

तथाच—

श्वाविधं शल्पकं गोधां खड्गकूर्मशशांस्तथा ।

मत्स्यान् पञ्चनखेष्वाधुरमुद्गांशैकतोदतः ॥

इति मनुवचनात् एतान् मत्स्यामित्त्वनेन सिद्धौ यत् पञ्चनख-
ग्रहणं यच्च निर्धारणसप्तमीविधानं तत् परिसंख्यार्थमेव ।

एवञ्च यत्र प्रमाणान्तरादन्ययोग्यवच्छेदकता प्रतीयते तत्र
तदगुरोधात् * परिसंख्यैव अन्यत्र तु नियमविधिरिति ।

* अथ श्लोके तदगुरोधात् ।

यत्र तूभयत्रैव प्रमाणान्तरमस्ति तत्रोभयमेव ।

यथा याज्ञवल्करः—

स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृताः ।

अत्र परदारान्न गच्छेदित्येकवाक्यतया परिसंख्या, स्त्रियो रक्ष्या यतः स्मृता इति हेतुमन्विगदात् त्यागिनां कुलयोपिता-
मित्यादिनिन्दाश्रवणाच्च नियमविधिरपीति ॥

यथा च—याजनाध्यापनप्रतियज्ञैर्वाङ्मणी धनमर्जयेदित्यत्र
याजनादिभिरवर्ग्यं धनमर्जयेदेवेति नियमविधिः ।

अतएव—

अकृत्वा भिक्ष्यचरणमसमिध्य च पापकम् ।

अनातुरः सप्तरात्रमवकीर्णित्तं चरेत् ॥

इति मनुना सत्यपि पित्रादिधने ब्रह्मचारिणो भिक्षाचरण-
प्रतियज्ञेण विना प्रायश्चित्तमुक्तम् ।

तथा च—

न्यायागतधनमृतत्वज्ञाननिष्ठोऽतियिप्रियः ।

याशकत् सत्यवादी च गृहस्योऽपि हि मुच्यते ॥

इति याज्ञवल्को न्यायतो धनार्जनस्य भोक्षसाधनत्वमुक्तम् ॥
तथा षगिष्ठादीनां निस्पृहाणामपि याजनादिभिर्धनार्जनप्रयत्नः
पुराणादौ श्रूयते ।

एवञ्च धनार्जननियमस्य पुरुषार्थत्वे तदतिक्रमात् पुरुषः परं
प्रत्यवायो स्यात् पित्रादिस्तथधनेन तु कृतनिष्पत्तिरविगुणै-
वेति ।

तथा याजनादिभिरेव धनमर्जयेन्नान्यदृत्तिभिरिति परि-
संख्यापि । क्षत्रियादिर्हत्तिभिर्जीवतां प्रायश्चित्तोपदेशात् ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

चात्रेण कर्मणा जीवेद्विद्यां वाप्यापदि द्विजः ।

निस्तोत्र्यं तां समुत्सृज्य पाव्यात्मानं न्यसेत् पथि ॥

तामापदं निस्तोत्र्यं समुत्सृज्य क्षत्रादिदृष्ट्युपास्मितं धनमिति
शेषः पाव्य प्रायश्चित्तं कृत्वा आत्मानं पथि स्ववृत्तौ याजनादौ
न्यसेत् स्थापयेदित्यर्थः ।

मनुरपि—

यद्वर्हिंतेनार्जयन्ति कर्मणा ब्राह्मणा धनम् ।

तस्योत्सर्गेण शुध्यन्ति जप्येन तपसेव च ॥

अत्रान्यदृष्ट्यर्जितधनस्य न्यागविधानात् तेन कर्मनिष्पादन-
मपि विगुणं भवतीति प्रतिपादितम् ।

अतएव विश्वः—

अन्यायाधिगतां दत्त्वा सकलां पृथिवीमपि ।

अद्वावर्ज्जमपात्राय न किञ्चिद्विहितमाप्नुयात् ॥

तथाच मार्कण्डेये—पितृणां रुचिस्तवफलकथने—

अन्यायोपात्तविज्ञेन यदि वा क्षतमन्यया ।

अथाद्वाद्द्वैरुपहतेरुपहारेस्तथा कृतम् ॥

अंध्याकं यज्ञये श्राद्धं तथाप्येतदुदीरणात् ।

तदास्तां विस्तरः प्रकृतं विविष्यते ।

नायं पिष्टशेषभोजनविधिः भोजनस्ये रागप्राप्तत्वात्, नापि परिसंख्या सा हि पिष्टशेषमेव भुञ्जीत नान्यदित्येवंरूपा सा च सम्भवति नियमविधौ दोषत्रयमादादरणीया ।

नापि पिष्टशेषमवश्यं भुञ्जीतैवेति नियमः । एकादशासुप-
वासभङ्गप्रसङ्गात् ।

सर्व्वंघात् यासावरार्द्धमश्रीयादित्यापस्तम्बवचने सर्व्वंशब्द-
श्रुतेर्यावज्जीवनिरामिप्रमतिप्रत्यापि पर्व्वण्यपि मांसभोजन-
प्रसङ्गाच्च ।

अत्र यादृशिवेकः—

भक्ष्यं भोक्ष्यं तथा पेयं यत्किञ्चित् पचते गृहे

न भोक्ष्यं पितृणान्तदनिवेद्य कथञ्चन ॥

यत्किञ्चित् पचते गृहे भक्ष्यं भोक्ष्यमयापि वा ।

अनिवेद्य न भुञ्जीत पिण्डमूले कदाचन ॥

इति यमगङ्गाभ्यां पिष्टशेषवितमेव भुञ्जीतेत्यङ्गमाप्तदेक-
वाक्यतया परिसंख्येयम् ।

नियमविधौ मूलभूतश्रुतिभेदकल्पनाप्रसङ्गात् अतएव स्वदार-
निरतयैव इत्यत्र परदाराव गच्छेदित्येकवाक्यतया परिसंख्योक्ता ।

अथ वा नियमविधिः—पिण्डशेषमिष्टेभ्यो दद्यात् स्वयञ्च
भुञ्जीत इत्युक्तानोवचनेन पिष्टशेषभक्षणस्योपयुक्तशेषप्रतिपत्ति-
रूपत्वात् प्रतिपत्तेय सत्येव शेषेऽहत्वबोधनात् प्रतिपत्तेस्तया
समायात् ।

ततश्चोपवासे पर्वणि यावज्जीवनिरामिषप्रतिज्ञायाश्चोप-
वासादिधर्मानुरोधादन्नमांसादीनां तथोपयोगः कर्त्तव्यो यथा
श्राद्धमिष्टभोज्यञ्च निष्पाद्यापरं किञ्चिद्भक्षणार्थं नावशिष्यते ।

न च भक्षणप्रतिपत्त्यनुरोधाच्छेषमपि स्वाप्यमिति वाच्यम् ।

न हि प्रतिपत्तिः प्रतिपाद्यं प्रयोजयति प्रतिपाद्यगुणभूत-
त्वात् प्रतिपत्तेर्गुणस्य च प्रधानाप्रयोजकत्वमिति ।

यसुतस्तु—कुटुम्बादिभोजनार्थं यत्किञ्चिद्देहे पृथक् पचति
तज्जातीयं पितृणामनिवेद्य न भुञ्जीतेति रागप्राप्तभक्षणनिषेध
एव यमग्रहं वचनयोरर्थः । तदा च प्रमाणाभावात् श्राद्धशेषभोजनं
न परिसंख्या किन्तु नियम एव श्राद्धशेषः किं कर्त्तव्य इत्या-
काङ्क्षायां भुञ्जीतेव इति विधानात् शेषाभावे निराकाङ्क्षा-
द्विधानानवसरस्ततः शेषाभावे भोजनाभावोऽपि न दोषाय इति ।

एवञ्च सति श्राद्धशेषे भुञ्जीतेवेति नियमविधिः सम्पन्नः ।

यत्तु—

दन्तधावनताम्बूनं तैलाभ्यङ्गमभोजनम् ।

यैदीपधपरावञ्च श्राद्धकृत् परिवर्जयेत् ॥

तथा—

उपरागे तथा श्राद्धे पुत्री नोपवसेद्दृष्टी ।

इत्यादिपचनं तदनियतोपवासविषयम् ।

अन्ये तु—

श्राद्धशेषमाघ्राय उपवासः कार्य्य इति पदन्ति यचनञ्च
पठन्ति ।

उपवासो यदा नित्यः आह्नं नैमित्तिकं भवेत् ।

उपवासं तदा कुर्यादाघ्राय पितृसेवितम् ॥

काशीखण्डे—

आह्नं कृत्वा परयाह्ने योऽग्नीदृष्टानदुर्बलः ।

दातुः आह्नफलं नास्ति भोक्ता किल्बिषभाग्भवेत् ॥

अन्ये चाध्वमैधुनत्यागादयो नियमाः प्रागेवोक्ताः ॥

ब्राह्मे—

द्वितीयेऽहनि भाण्डानां सर्वेषां चालनं भवेत् ।

घनस्ता जायते ह्यसिः पितृणामेव सर्व्वदा ॥

भाण्डानां आह्नपाकपात्राणां आह्नदिने चालनमकृत्वा द्वितीय-
दिने चालनेन ह्यसिरनस्ता स्यादित्यर्थः ।

अथ वाजसनेयिनां आह्नक्रमसङ्क्षेपः ।

निमग्न्यथं स्वागतञ्च पादमर्घ्यादिकं द्विजे ।

द्विजोपवेदनं दीपो विष्णोरर्घा हरिष्मृतिः ॥

तिलसर्पपविषेपो हारमध्ये च सर्व्वतः ।

रक्षाजलञ्च गायत्री देवताऽगु च मृत्प्लनम् ॥

द्विजपाणौ जलं दर्भासनमावाहनं ततः ।

अर्घ्यो न्युमञ्च गन्धादि तथाभ्यो हुतमेयकम् ॥

परिवेषणञ्च पृथिवी इदञ्चापहता तिलम् ।
 इदमन्नमचोत्सर्गो गायत्री मधुदानकम् ॥
 अच्छिद्रञ्च यथासुखमापोयानं जपेत्ततः ।
 गायत्रीं मधुवातादि तथा वै पितृसंहिताम् ॥
 अग्निदग्धा स्तथावम्य हरिं ऋत्वा द्विजे जलम् ।
 गायत्री मधुवाता च मधुत्रिकजपो द्विजे ।
 तृप्तिप्रयः शेषमन्नं पिण्डप्रयोऽथ मण्डलम् ॥
 रेखावनेजनं दर्भास्तरो नीवी च देवता ।
 पिण्डा लेपभुजः शेषः पाणिचालनमाचमः ॥
 हरिं ऋत्वाऽत्र पितरो वसन्ताय अमी ततः ।
 प्रत्यवने नीवीमोक्षः षडङ्गलि च सूत्रकम् ॥
 ऊर्ध्वं पिण्डार्चनं पिण्डोत्तीलाघ्राणद्विजाचमाः ।
 सुप्तोचितं शिवा प्रापः सौमनस्यं तथाक्षतम् ॥
 अथय्याधोरगोत्रं नो दातारोऽथ स्वधावचः ।
 पुनरूर्ध्वं न्युञ्जीत्यानं दक्षिणा विष्टपाचनम् ॥
 देवता याज आमिति द्विजानुगमनं नतिः ।
 अच्छिद्रविष्णुस्मरणपिण्डार्पणमिति क्रमः ॥

अथ यजुर्वेदिनां पार्वणश्राद्धप्रयोगः ।

अथ श्राद्धपूर्वदिने वस्त्रशुद्धिं विधाय स्नानशुद्धिं चौरं तिल-
कल्कादिना मलापकर्षणेन देहशुद्धिं विधाय कृतस्नानादिक्रियः
सति भोजने निरामिषमेकवारं भुक्त्वा प्रदोषान्ते प्रतिब्राह्मण-
गृहं गत्वा सति सन्निवे एकत्र वा कुत्तरीलसम्भवानायमिणो
यूनः पातित्वशुद्धत्वादिदोषरहिताऋतसगोत्रप्रवरान् कृतभोजनान्
ह्यौ पित्रादिदेवतार्थं ह्यौ मातामहादिदेवतार्थं च अग्रज्ञावैकैकं
वा तन्त्रेण वा हावेबोभयत्र देवे अग्रज्ञावैकं वा पित्रादी च
तीनग्रज्ञावैकैकं वा निमन्त्रयेत् ।

तत्र प्रघालितपाणिं समाधान्तं गोमयोपलितस्थाने प्राङ्मुखं
देवब्राह्मणसुपदेश्य स्रयमुदस्रुषु उपवीती दर्भपाणिराधान्तो
विप्रदक्षिणजानु धृत्वा—

ॐ अघोत्वादि अमुफगोत्रस्य पितरमुकशर्मण्य एवं पिता-
महस्य एवं प्रपितामहस्य इतः कर्त्तव्ये यावे पुररवोमाद्रवधो-
विंशेपां देवानां इतः श्राद्धं कर्त्तुं त्वामहं निमन्त्रये ।

निमन्त्रितोऽस्मीति ब्राह्मणवचनं एकत्र ब्राह्मणद्वयसहाये
धायामिति प्रयोगः ।

एवं मातामहदेवेऽपि तन्त्रेणैकबोभयदेवममावेश एकदेव
पत्न्यां पितृणामुपेशः कार्यः ।

प्रचालितपादमावान्तं पितृब्राह्मणमुदङ्मुखं स्वयं दक्षिणा-
मुखः प्राचीनावीतो दर्भपाणिर्दक्षिणजानु धृत्वा—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्माणः श्वः
पार्व्वणयादं कर्त्तुं त्वामहं निमन्त्रये एवं पितामहप्रपितामह-
मातामहादित्रिकाणां पञ्च ब्राह्मणान् निमन्त्रयेत् ॥

एकत्र सर्व्वब्राह्मणसङ्घावे—

अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्माण एवं पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य श्वःयादं कर्त्तुं युष्मानहं निमन्त्रये । एकब्राह्मण-
पक्षे तु त्वामिति विशेषः । एवं मातामहपक्षेऽपि निमन्त्रिताय
प्रत्येकं निमन्त्रितोऽस्मीति प्रतिवदेयुः ।

ततः—

*सर्व्वपापविनिर्मुक्तैः कामक्रोधविवर्जितैः ।

भवितव्यं भवद्भिर्नः श्वोभूते यावकर्मणि ॥

इति नियमान् यावयेत् ।

विप्राय—

यदाविघ्नेन रजनी याति तदा सर्व्वमेतत् करिष्ये ।

इति दूयुः ।

पूर्व्वेद्युर्निमन्त्रणागच्छी तस्यां रात्री योपिअसङ्घनिवारणाय
मजातीयदारा श्वःयादं करिष्ये तत्रमपत्नी निमन्त्रयितव्या

इति निवेदनं कृत्वा आहदिने प्रातः श्वःपदपरिहारेण पूर्ववचि-
मन्त्रयेत् ।

∴ तदसृग्भवे आहारसमये यतीन् ब्रह्मचारिणी भिक्षार्थमाग-
तान् तदलाभे अन्यानपि प्रोक्त्वसचष्टान् निमन्त्रयेत् ।

तदहर्निमन्त्रये तु—

अक्रोधनैः शीघ्रपरैः सततं ब्रह्मचारिभिः ।

भवितव्यं भवद्विद्य मया च आहकर्मणि ॥

इति नियमान् आचयेत् कुसुमयन्त्राद्यणपद्ये तु निमन्त्रण-
याधः ।

ततो निमन्त्रितः आहकर्त्ता च पूर्वोद्युः आहदिने च अधः-
भायी ब्रह्मचारी शक्तिः सत्यवादी क्षमी पुनर्भोजनं वेदवेदाङ्गा-
ध्ययनं शर्मं हिंसां क्रोधं त्वरां भागोदहनं कलहं द्यूतं शौच्यं दूर-
गमनं नौकायादियानारीहणं मैघुनं प्रमादं दिवास्त्रं प्रतिग्रहं
शस्त्रग्रहणञ्च वर्जयेत् ।

आहकर्त्ता निमन्त्रितमदुष्टं न प्रत्याचक्षीत यदि च विपरण-
वशादतिक्रामति तदा पयात् प्रसादयेत् ।

दत्तकाष्ठं तैलाभ्यङ्गं ताम्बूलञ्च वर्जयेत् ।

आहं कृत्वा परत्याहे न भुञ्जीत । स्वीकृतानिश्चनिमन्त्रण्य
पयाद्विमतिं न कुर्वेत् । नान्यदन्नं प्रतिगृह्णीयात् । अन्यत्र
गमनादिना आहकासं भातिक्रमेत् । न चाघातः आहं भुञ्जीत ।

आहकर्त्ता प्रातःकृतस्नानः उल्लाप्यादयपरिधागः कृतनित्य-

क्रियो दक्षिणां दिशं गत्वा शुशानाहृत्य श्राद्धार्थमपरकीय-
मपर्युषितमदुर्गन्धमफेलिनमशुच्यसंस्पृष्टं जलमाहरेत् ।

स्वल्पजलाशयस्यमन्थजजलाशयस्यमप्रतिष्ठितजलाशयस्यं पर-
कोयं शक्तिगृहीतं याचितलब्धं चाभ्यु वर्जयेत् ।

नूतनपात्रेषु यथाशक्ति नानाप्रकारव्यञ्जनाद्युपकरणसहित-
मन्नं पत्नीद्वारा स्वयमग्रही सपिण्डस्त्रीद्वारा वा पाचयेत् ।

तत्र तुटितकर्णममाहृपित्वंशजां रजस्वलां वीभक्ताम-
शुचिं मत्तां धूर्त्तां नीलवसनाश्च वर्जयेत् ।

श्राद्धभूमिश्च दक्षिणतः कृत्वा गौरसृत्तिकयाच्छाद्य गोमयी-
नोपलिप्य पञ्चगव्येन संप्रोक्ष्य ज्वलदग्निभ्रामणेन संगोष्ठ्यं वेष्ट-
यित्वा ॥ सर्व्वतथागान् वध्नीयात् ।

तिलान् सर्पपांशु अपहृता इति मन्त्रेण सर्व्वतो विकिरेत् ।

धूलियुक्तं पङ्किलं क्रिमियुतं सङ्कीर्णं दुर्गन्धान्वितमनिष्टशब्दश्च
देयं वर्जयेत् ।]

ततः श्राद्धगृह्यायतो ब्राह्मणपादप्रक्षालनार्थं गोमयीप-
लितायां भूमौ गोमूत्रेण मण्डलं कृत्वा यवैः सपुष्पैरर्चयेत् ।

वाराणस्यान्तु भूमिसंस्कारो नास्ति गोपयीपलेपनन्तु
तत्रापि । यदि च परकीयभूमौ श्राद्धं चिकीर्षति तदा तद्भूमि-
स्वामिपितृभ्यः श्राद्धीयाद्यभागमुत्सृज्य दद्यात् ।

जीवतां मूल्यं वा दद्यात् ।

ततः श्राद्धदेयमाहृत्य हीनाद्वाधिकाद्वा-क्काण खञ्ज-केकर-

शिवत्रि-कुठि-पतिताम्बाज हृपलीपति शूद्र रजस्रला पण्ड कुकुट
वराह विडाल काकादीन् यावस्थानादपसारयेत् । .

ततः प्रवृत्ते मध्याह्ने याहीयवाद्येष्वेभ्यः तैलमुद्वर्त्तनं घानो-
पकरणञ्च नानाविधं ताम्रपात्रे कृत्वा स्वयमुपागम्य देववाद्यण-
पूर्वकं दद्यात् ।

ततः स्रात्वा निवृत्तान् स्वयञ्च कृतघानः शकृवासाः दक्षिणा-
मुखेन कृतपादप्रक्षालनो यथाविध्याचान्तः शुचिः प्राङ्गणे कृता-
ञ्जलिर्दभेषु तिष्ठन् स्वागतमिति वृच्छेत् । सुस्वागतमिति प्रति-
वचनम् ।

ततः प्रागुपल्लितायां भूमौ देववाद्यणपूर्वकं क्रमेण सविनयं
पुनः पुनरभिमन्द्य स्वयमेव दैवधर्मेण देववाद्यणपादौ पितृधर्मेण
पितृवाद्यणपादौ च प्रक्षाल्याचमनीयं दूर्वाक्षतं गन्धं पुष्पञ्च
दद्यात् । स्वयञ्चागच्छेत् ।

यदि पूर्वं निमन्त्रणं न कृतमस्ति तदा तत्रैव प्राङ्गणे पूर्ववत्
वाद्यणान् निमन्त्र्य अक्षीधनेरिति नियमं शक्येत् ।

कुशवाद्यणे तु स्वागतप्रश्रयाद्यादिदाननिमन्त्रणानां बाधः ।
ततो वाद्यणसहितो गृहं प्रविश्य अक्षय्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्त्वा
पूर्वायदर्भहययुक्ते प्राङ्मुखे आसने प्राङ्मुखं देववाद्यणं दक्षिणाप-
कुशयुक्ते दक्षिणामुखे आसने पित्रादिवाद्यणानुदङ्मुखान् यथा-
क्रममासनं स्पृशन्—प्रत्येकमिदमासनमक्षय्यमित्युक्त्वा दक्षिण-
हस्ते धृत्वा उपवेगयेत् ।

तेषाञ्च पादयोरधस्तात् कुशानादरेत् । प्रत्यासनमभीषे

घृतेन तिलतैलेन वा आहसमागिस्थायिनो दीपान् स्थापयेत् ।
तेषामुत्तेजनादि तु तैर्द्विजैरेव कर्त्तव्यम् । ततः शालग्रामशिला-
दिक सन्निधीकृत्य तत्र यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य—

ओं यज्ञेश्वरो हव्यसमस्तकव्य-
भोक्ताऽव्ययात्मा हरिरोश्वरोऽव ।
तत्सन्निधानादपयान्तु सद्यो
रक्षांस्येषाण्यसुराद्य सर्व्वं ॥

इति पठित्वा—

ओं अपहता असुरा रक्षांसि वेदिपदः ।

इति द्वारदेशे गृहान्तरे च सर्व्वतस्त्रिलान् सर्पपांशु विकीर्य्य—

श्रीविष्णुः श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मरेत् । रक्षार्थं
जलं प्रतिब्राह्मणसमीपे स्थाप्यम् । ततो गायत्रीजपमहं करिष्ये
इति द्विजान् प्रष्ट्वा कुरुष्वेति तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतित्रयसङ्घितां
गायत्रीं जपित्वा—

ओं देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः स्र्घायै स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति त्रिर्जपेत् ।

तत उदङ्मुख उपवीती—

ओं अद्यामुके मासि अमुकपक्षे तिथावस्मिन् विशिष्टभारत-
वर्षास्यपुण्यभूप्रदेशे वङ्गिब्राह्मणचरणसन्निधौ अमुकगोत्रस्य पितु-
रमुकदेवशर्गण एवं पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य पार्व्वणयादि

पुरोरक्षीमाद्रक्षसीर्विश्वेषां देवानां आहमन्नेन सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये । कुरुष्वेति प्रतिवचनम् ।

एकब्राह्मणपत्ने तु त्वयीति प्रयोगः, एवं मातामहदेवेषु ।

तन्त्रेणैकत्रोभयदेवसमावेशे एकदेव पंथां पितृणामुत्तेशः कार्यः ।

ततो दक्षिणामुखः प्राचीनाधीती—

श्रीं अद्यामुके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ भारतवर्षस्य-
पुष्यभूदेगे बह्निब्राह्मणचरणसन्निधौ अमुकगोत्रस्य पितुरमुक-
शर्मण एवं पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य पार्ष्णिण्याहमन्नेन
सोपकरणेन युष्मास्वहं करिष्ये । एकब्राह्मणपत्ने त्वयीति
प्रयोगः ।

कुशब्राह्मणपत्ने तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्यः किन्तु
कुशब्राह्मणे करिष्ये इति । प्रतिवचनन्तु सन्निधापितृब्राह्मणा एव
कुर्युः । एवं मातामहपक्षेषु ।

ततो मृज्जलेन सर्वाण्यन्नादीनि आहसाधनानि प्रोक्षयेत् ।

ततः—

सप्त व्याधा दशान्येषु मृगाः कालञ्जरे गिरौ ।

चक्रवाकाः सरदीपे हंसाः सरसि मानसे ॥

तेऽभिजाताः कुरुक्षेत्रे ब्राह्मणा वेदपारगाः ।

प्रस्थिता दूरमध्वानं यूयं तेऽभ्योऽवसीदथ ॥

इति पितृब्राह्मणाभितः पठेत् ।

अथ श्राद्धपरिभाषा ।

सर्वत्र प्रथेणु पङ्क्तिमूर्द्धन्यं पृच्छेत् ।

श्राद्धद्रव्याणि उत्तरदिशा वेद्यां प्रवेशनीयानि । दक्षिण-
दिगा निःसारणीयानि समाप्तिपर्यन्तं पवित्रपाणिरासीनः
स्यात् ।

दैवं कर्मांतरामुखेन पातितदक्षिणजानुनोपवीतिना दक्षि-
णोपचारेण कार्यम् । उत्तर्गस्तु ऋजुकुशत्रयेण सयवोदकेन
देवतीर्थेन नमःपदेन कार्यः ।

पैत्रन्तु पातितवामजानुना प्राचीनावीतिना दक्षिणामुखेन
वामोपचारेण कार्यमुत्तर्गस्तु पितृतीर्थेन द्विशुणभुग्नकुशत्रयेण
सतिलोदकेन स्त्रधापदेन कार्यः ।

सर्वमेव श्राद्धोपद्रव्यं प्रोक्षितमेव दद्यात् । दैवपूर्वञ्च सर्वं
कर्म्म कार्यम् । आचमनविसर्जने तु पितृपूर्वमिति ।

ततो देवादिक्रमेण करप्रचालनार्थं द्वाघ्नणकरेषु जलं
दद्यात् । कुशब्राह्मणे तु प्रचालनजलदानबाधः ।

ततः—ॐ पुरोरवोमाद्रवसी विश्वेदेवा एतद्दः कुशासनं नम
इति ऋजुकुशत्रयात्मकमासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मान् एवं पितामह एवं
प्रपितामह एतस्ते कुशासनं स्वधेति द्विशुणभुग्नकुशत्रयात्मक-
मासनमुत्सृज्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् ।

एवं मातामहर्षिचिऽपि ।

शूद्रस्य एतत्तुभ्यं कुशासनं नम इति प्रयोगः ।

ततः कृताञ्जलिः—श्रीं विश्वान् देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा
आवाहयेत्यनुज्ञातो द्विजाद्गुह्यं पृष्ट्वा—

ॐ विश्वेदेवास आगत शृणुता म इमं हवं इदं बर्हिर्निधी-
दत । इत्यावाह्य—

श्रीं अपहता इति मन्त्रेण यवान् विकीर्य—

ॐ विश्वेदेवाः शृणुतेमं हवं

येमे अन्तरीक्षे य उपद्यवि ष ।

ये अग्निजिह्वा उत्तवा यजन्ता

आसाद्यास्मिन् बर्हिषि मादयध्वम् ॥

इति जया—

ॐ आगच्छन्तु महाभागा विश्वेदेवा वरप्रदाः ।

ये यत्र विहिताः याज्ञे सावधाना भवन्तु ते ॥

इति मन्त्रं पठेत् ।

कुशब्राह्मणे द्विजाद्गुह्यहणं नास्ति ।

ततः पितृनावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनुज्ञातः ।

ॐ उग्रन्तस्त्रा निधीमद्गुशन्तः समिधीमहि ।

उग्रसुशत आवह पितृन् हविषे अत्तवे ॥

इत्यावाह्य ॐ अपहता इति मन्त्रेण तिस्रान् विकीर्य—

ॐ आयान्तु नः पितरः सौम्यासो

अग्निश्वात्ताः पश्चिभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे स्वधया मदन्तो ०

ऽधिभुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥

इति मन्त्रं जपेदित्यावाहनम् ।

शूद्रसु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयन् नम इति जपेत् । ततो देवब्राह्मणायभूमौ उत्तरायकुशोपरि अर्घ्यपात्रसुत्तराय संस्थाप्य गर्भशून्यकुशपत्रद्वयात्मकपवित्रं “ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ” इति मन्त्रेण नखव्यतिरेकेण प्रादेशप्रमाणं कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्य इत्यभ्युत्थार्घपात्रे निधाय—

ॐ शची देवीरभीष्टये

आपो भवन्तु पीतये

शंयोरभिस्त्रवन्तु नः ।

इत्यपो दत्त्वा ॐ यवोऽसि यवयास्मद्देपो यवया रातीः । इति मन्त्रेण यवान् तूष्णीं दत्त्वा गन्धपुष्पदूर्वा निक्षिप्य तत्पात्रं दर्भान्तरेण चाच्छाद्य अष्टिद्रोऽयमर्थोऽसु इति वदेत् । तन्त्रताभावपत्रे मातामहदेवेष्वेवम् ।

ततः पितृब्राह्मणायतः पात्रत्रयं मातामहब्राह्मणायतः पात्रत्रयमुपर्युपरिक्रमेष दक्षिणायकुशोपरि संस्थाप्य पूर्ववत् पवित्रहेदनादिकं कृत्वा षट्पवित्राणि यथाक्रमं पात्रेषु दत्त्वा षण्णो देवीरिति प्रत्येकमपः क्षिया—

ॐ तिलोऽसि सोमदेवत्यी गीसवो देवनिर्मितः ।

मलमद्भिः पृक्तः स्वधया पितॄन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं तिलान् दत्वा तूर्णान् गन्धपुष्पदुर्ब्बा निधाय
कुमान्तरेणाच्छाद्य अछिद्रीऽयमर्घ्योऽस्त्विति प्रत्येकमुक्त्वा दैवे पैत्रे च
दर्भानुद्वाय्य हस्ताभ्यां दैवपात्रमुत्थाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं
पुष्पं पवित्रञ्च प्रागग्रं ब्राह्मणहस्ते दत्वा जलान्तरं पुष्पान्तरञ्च
दत्वा—

या दिव्या आपः पयसा सम्भ्रूवु-
र्या आन्तरीक्षा उत पार्थिवोर्याः ।
हिरण्यवर्णा यज्ञियास्ता न आपः
शिवाः शंस्योना सुहवा भवन्तु ॥

इति मन्त्रं पठित्वा—

ॐ पुरोरवोमाद्रवसो विश्वेदेवा एष वोऽर्घ्यो नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरे पवित्रोपरि जलं दद्यात् ।

ततः पितृर्घपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं
पवित्रं पुष्पञ्चोत्तरायविप्रहस्ते निधाय जलान्तरं * दत्वा ॐ या
दिव्या इति पठित्वा—

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकगर्भान् एष तैर्घरः स्वधा इति
दक्षिणहस्तेन पिष्टतोर्धेन विप्रकरे पवित्रोपरि तिलोदकं
दद्यात् ।

ततो जलं स्पृष्ट्वा एवं पितामह-प्रपितामह-मातामहवयाणां
प्रत्येकं जलसर्गपूर्वकं ब्राह्मणकरेष्वर्घ्यं दद्यात् ।

शूद्रसु—मन्त्रस्थाने नम इति जपन् ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं
पाठयन् नमोऽमुकगोत्र पितरमुकदास एष तुभ्यमर्घ्यं नम
इत्यर्घ्यं दद्यात् ।

ततः पितामहादिपश्चानां पात्रस्थतिलपुष्पजलानि पितृ-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेषु तत्पात्रमाच्छाद्य ॐ पितृभ्यः
स्नानमसीति पितृब्राह्मण्यवांसे दक्षिणामङ्गुलीपरि न्युञ्जीकृत्य
स्थापयेत् ।

तत्तु दक्षिणादानपर्यन्तं नोदरेत् नापि चालयेत् न च
सृशेत् ।

ब्राह्मणहस्तदत्तपवित्राणि तु स्वधावाचनार्थं यथाक्रमं धृत्वा
स्थापयेत् ।

ततो दैत्रे—श्रीं पुरोरवीमाद्रवसी विश्वेदेवा एतानि वो
गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि नम इत्युक्त्युज्य एष वो गन्ध इत्यादि-
क्रमेण ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

पैत्रे—श्रीं अमुकगोत्र पितरमुकशर्मण एवंपितामह
प्रपितामह एतानि गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेत्युक्त्युज्य एष
वो गन्ध इत्यादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु एष त इति, एवं मातामहपक्षेऽपि ।

शूद्रस्य तु—एतानि तुभ्यं गन्ध-पुष्प-धूपदीपाच्छादनानि नम
इति शेषः ।

ततश्च—ब्राह्मणेनोपवीतिना सता स्वयं गन्धाबुलेपनं कार्पं
मन्थ्य शिखावर्जं शिरसि धार्यम् । अस्त्रिन्नवसरे फण्डा

यज्ञोपवीतताम्बूलादिकं देवादिक्लमेण देयम् । एतच्च नावश्यकम् ।
 श्रीं मन्वादिदानंमस्त्विति वदेत् अस्त्विति ब्राह्मणवचनम् ।

ततो नीवारचूर्णैर्गौरिमृत्तिकया वा ह्योममन्त्रना वाऽसम्भवे
 वारिणापि पात्रपातनाय चतुरस्रमण्डलानि कुर्यात् ।

ततः आहापभागं सप्ततिलमसं पात्रान्तरे गृहीत्वा पिष्ट-
 ब्राह्मणं पृच्छेत् ।

निरग्निः—

श्रीं अग्नीकरणमहं करिष्ये इति कुरुष्वेत्यनुष्णातः पिष्ट-
 ब्राह्मणपादे जले वा पेषधर्म्येण श्रीं अग्नये कंष्यवाहनाय
 स्वाहा सोमाय पिष्टमते स्वाहा इत्याहुतिद्वयं जुहुयात् ।

साग्निसु—अग्नी करिष्ये इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुष्णातो
 दक्षिणाप्राथ मथ्याग्नी वाहुतिद्वयं जुहुयात् । शूद्रास्तु नमःपदेन
 जुहुयुः ।

ततोऽग्नीकरणशेषं देवादिक्लमेण सर्वेषु प्राप्तेषु दत्त्वा
 पिष्टार्थं किञ्चिदवस्थापयेत् । निमपाथो ह्योमपद्ये तत्पात्रे हुत-
 शेषं न देयम् । ततपोष्यमिष्टान्पूरितपात्राणि देवादिक्लमेण
 स्र स्र ब्राह्मणसमीपे पूर्वोक्तचतुरस्रमण्डलोपरि स्रयं स्थापयेत् ।
 तत्समीपभूमामेव अश्वत्थानादीन्युपकरणानि पात्रान्तरे कृत्वा
 स्थापयेत् ।

ततोऽग्नेषु हृतं तथा दद्यात् यथा हृतं स्ववतीति ।

ततो भूमिमन्त्रं कुगं दत्त्वा ब्राह्मणयोः स्वर्गं कारयित्वा

वामहस्तशङ्खे दक्षिणहस्तं विधाय अधोमुखहस्ताभ्यां दैवपात्र-
मासाद्य—

ॐ पृथिवी ते पात्रं द्यौः पिधानं ।

ब्राह्मणस्य मुखे अमृतं अमृतं जुहोमि स्वाहा ।

इति जपित्वा कृष्ण कव्यमिदं रक्षेत्युक्त्वा—

श्री इदं विष्णुर्विचक्रमे त्रेधा निदधे पदम् ।

समूढमस्य पांशुले ॥

श्रीं विष्णो हव्यं रक्षस्व ॥

इति मन्त्रद्वयेन अधोमुख * द्विजाङ्गुठाभावे स्वाङ्गुठमपि
निधाय श्रीं अपहता इति यवान् विकीर्ये—

इदमन्नमिदं हविरिमा आप इदं मधु एतान्युपकरणानि
इति सर्व्वद्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य—श्रीं पुरोरवोमाद्रवसी
विश्वेदेवा एतद्दोऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं नम इत्युक्तृजेत् ।

ततः सव्याहृतिगायत्रीं जपित्वा मधुवाता इति तृषं
मध्विति त्रिकञ्च पठन् मधुनाभिधारयेत् ।

ततः—अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् ।

तत्सर्व्वमच्छिद्रमसु । इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्यता जुपश्चमिति
वदेत् ।

एकब्राह्मणपदे तु जुपस्वेति प्रयोगः । ब्राह्मणाभावेऽस्य
बाधः ।

ततो भवन्तः प्राशयन्त्वित्युक्त्वा आपीशानजलं दद्यात् ।

* क पुष्पके द्विजाङ्गुठमिति पदं नास्ति ।

ततः पितृपक्षे पैत्रविधिना भूमिलम्नं कुशं दत्त्वा पात्र-
 ब्राह्मणयोः समयेन कारयित्वा वामहस्तावाह्ये दक्षिणहस्तं निधाय
 उत्तानहस्ताभ्यां पितृपात्रमालभ्य “श्रीं पृथिवीं ते इति जपित्वा
 ह्यण्य कव्यमिदं रत्नेत्युक्त्वा—श्रीं इदं विष्णुरिति श्रीं विष्णो कव्यं
 रक्षस्वेति मन्त्रद्वयेन उत्तानद्विजाङ्गुष्ठं ‘द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि’
 निवाय—श्रीं अपहृता इति तिलान् पिकीर्य इदमन्नं इदं हविरिमा
 श्याप इदं मधु एतान्युपकरणानीति सर्व्याणि द्रव्याणि ब्राह्मणाय
 निवेद्य—श्रीं अमुकयोत्र पितरमुकगर्भान् एवं पितामह एवं
 प्रपितामह एतत्तेऽन्नं पृताभ्युपकरणसहितं शोदकं स्वधेत्युत्सृजेत् ।
 गृहस्य तु एतत्तुभ्यमन्नं नम इति प्रयोगः ।

ततः सव्याहृतिकं गायत्रीं जप्या मधुघातेति तृषु मध्विति
 त्रिकञ्च पठन् मधुनाऽभिघारयेत् ।

ततः—

अश्वहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्वेत् ।

तत् सर्व्वमच्छिद्रमसु ।

इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्यता जुपध्वमिति वदेत् ।

एकब्राह्मणपक्षे तु जुपस्वेति प्रयोगः । ब्राह्मण्यभावेऽस्य
 बाधः । ततो भवन्तः प्राग्दन्वित्युक्त्वा आपोयानं जलं दद्यात् ।
 एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततः विष्णुपुराणोक्तं पठित्वा वेणुषीणाध्वनिभिर्वाघ्नान्
ब्राह्मण्यं तस्यैव ब्राह्मण्ये उच्छिष्टसन्निधौ दर्भानास्तीर्थं सर्व-
उत्तारमन्त्रं सतिलं गृहीत्वा—

क्षणं— अग्निदग्धाय ये जीवा वेऽप्यदग्धाः कुले मम ।

रक्षस्व । भूमौ दत्तेन ह्यप्यन्तु त्वा यान्तु पराङ्गतिम् ॥

निधाय—नाम्नाय विकीर्त्य कृताञ्जलिः—

आप इदं मधुं येषां न माता न पिता न बन्धु-

निवेद्य—श्रीं नैवान्यमिहिनं तथाग्रमस्ति ।

प्रपितामह एतत्तेऽहृतमयेऽयं भुवि दत्तमेतत्

शूद्रस्य तु एतत्तुभ्यमन्तु लोकाय सुखाय तद्वत् ॥

ततः सव्याहृतिं य तदग्रणीं दक्षिणकर्णे वा स्पृष्ट्वा हरिं

त्रिकञ्च पठन् मधुनाऽ

ततः— ऋतब्राह्मणेभ्यो जलगण्डूपान् पुनरापोमानार्थं

हितां सावित्रीं मधुवातेति श्राद्धं मध्विति

असहीनं—

इति भवद्विरिति देवे पैत्रे त्वाः स्य इति पृच्छेत् ।

मं त्वाः स्य इति प्रत्युत्तरम् । एकब्राह्मणपत्रे ततोऽसीति

ब्राह्मणकथाहे त्तिमग्रपाथो जलगण्डूपदानवाधय ।

ततः गोपसप्तमस्त्विति सर्वात् पृच्छेत् तं सर्वं इदं मह

पृच्छेत् इति श्रुयुः ।

ततः विष्णुमहं करिष्ये इति पृष्ट्वा कुकवेत्यनुज्ञातः पितृ-

मातामहब्राह्मण्योः मधुगण्डुमधुभागे उच्छिष्टसन्निधौ इत्य-

मात्रपरिमितां, चतुरङ्गुलोच्छ्रितां, दक्षिणप्रवर्णां वेदीं कृत्वा,
जलेनाभ्युक्ष्य पिण्डस्थाने—

श्रीं— निहन्मि सर्व्वं यदमेध्यवद्भवे-
दताय सर्व्वे सुरदानवा मया ।
रक्षांसि यथाः सपिशाचसङ्घा
दता मया यातुधानाच सर्व्वे ॥

इति पठित्वा मण्डलं तद्विहितरसस्रष्ट कृत्वा एकदर्भमूलेन
दक्षिणहस्तेन श्रीं अपहता इति निहन्मीत्यनेन दक्षिणाग्रां
रेखामुल्लिख्य जलेनाभ्युक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि दर्भं त्यजेत् । एवं
तद्वामभागे मातामहादीनामपि मण्डलरेखाकरणाभ्युक्षणादि
कार्याणि ।

ततः सतिलपुष्पं जलपात्रे वामहस्ते धृत्वा श्रीं अमुकगोत्र
पितरमुकगन्धेन एतत्ते जलमवनिनिक्ष्व स्वधेति रेखामूलेऽवने-
जनं दत्त्वा जलं स्पृष्ट्वा एवमेव पितामहाय रेखामध्ये प्रपिता-
महाय रेखाभेऽवनेजनं दद्यात् । एवं मातामहादीनामपि
मध्ये मध्ये जनं स्पृष्ट्वाऽवनेजनं देयम् ।

ततः ममूलां सशदाश्लिष्यान् दक्षिणाग्रान् कुशान् रेखाया-
मास्तीर्थ्य देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा सर्व्वध्यात् श्राद्धगोपात्
किञ्चिद् किञ्चिद्दुहृत्य घृतमधुतिलानमौकरण्येपश्च दत्त्वा विश्व-
फलीपमं पित्वादीनां मातामहादीनाश्च पिण्डपट्टकं कृत्वा दक्षिण-
हस्तेन भुम्बुकुगतयसहितं पिण्डं स्पृष्ट्वा वामहस्तास्थितजन-
पधेपेण श्रीं अमुकगोत्र पितरमुकगन्धेन एतत्ते पिण्डं स्वधेति

दर्भमूले पिण्डं दत्वा जलं-सृष्ट्वा एवं पितामहाय दर्भमध्ये एवं प्रपितामहाय दर्भाप्रे दद्यात् । एवं मातामहादीनामपि ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डगेयं द्विकीर्यं पिण्डपक्षास्तरणकुम्भ-
मूलेन ओं लेपभुजः प्रीयन्तामिति हस्तं सम्पार्ज्यं पिण्डपात्रे हस्तं
प्रक्षाल्य तज्जलं प्रत्यवनेजनार्थं स्थापयित्वा द्विराचम्य हरिं अरेत्* ।
आचमनाशक्तौ दक्षिणयवणस्पर्शः ।

ओं अत्र पितरो मादयध्वं यथाभागमाहृपायध्वं इति जपित्वा
वामावत्तेनोदक्षुखी भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अशक्तौ यथा-
यक्ति श्वासं विधृत्य—

ओं— वसन्ताय नमस्तुभ्यं प्रीत्याय च नमो नमः ।

वर्षाभ्यश्च शरत्संज्ञकृतवे च नमः सदा ॥

हेमन्ताय नमस्तुभ्यं नमस्ते गिगिराय च ।

भास्वरसंस्कारेभ्यश्च दिवसेभ्यो नमो नमः ॥

इति ऋतून् नमस्कृत्य पितॄन् भास्करमूर्त्तिकान् ध्यात्वा
पुनस्तेनैव पथा प्रत्याहृत्य—

ओं अमीमदन्त पितरो यथाभागमाहृपायिषत ।

इति जपेत् ।

ततः पात्रक्षालनजनं यामहस्ते गृहीत्वा—

ओं अमुकगोत्रं पितरमुकदेवगर्भसेतसं जन्मं प्रत्यवनेतिष्ट
संधेति पितृपिण्डे दत्त्वा जन्मं '१' स्पृशेत् ।

* अथ पुत्रादे कृत्वाप्रायेत् ।

† अथ पुत्रादे प्रत्यवनेत्युक्तेत् ।

एवं पितामह प्रपितामह-मातामहादिविकाणामवनेजनं
दत्त्वा नीवीं विस्रंस्य चाचामेत् । अशक्तौ दक्षिणत्रयणस्पर्शः ।

ततः समुदितपट्पितृनुद्दिशाञ्जलिपट्कं दद्यात् ।

श्रीं नमो वः पितरः शुभाय नमो वः पितरस्तपसे ।

नमो वः पितरो यज्जीवन्तस्मै नमो वः पितरो रसाय ।

नमो वः पितरो घोराय मन्यवे स्वधायै वः पितरो नमः ॥

ततः शुक्लवस्त्रोद्भवा दशा असम्भवे सूत्रमात्रं नेपलोमानि या
वामहस्ते गृहीत्वा एतद्दः पितरो वास इति मन्त्रं जप्त्वा—

श्रीं असुकगोत्र पितरमुकदेवशश्वेतत्ते वासः स्वधेत्युत्सृज्य
दक्षिणहस्तेन दद्यात् एवमेवं प्रत्येकं जलस्पर्शपूर्वमेतद् इति
मन्त्रं पठित्वा पितामहादिभ्यः पञ्चभ्यः पिण्डेषु दद्यात् ।

ततः— ऊर्जं बहन्तीरमृतं घृतं

पयः क्रीलालं परिसृतम् ।

स्वधा स्व तर्पयत मे पितृन् ।

इति पिण्डेषु हस्ताद्वयेन जलाञ्जलिधारां दद्यात् । एवं
मातामहादिपिण्डेष्वपि ।

ततः प्रत्येकं जल-घृत-गन्ध-मधु-पुष्य धूप-दीप-ताम्बूलैरष्टभि-
र्द्रव्यैस्तूर्णो पिण्डान् पूजयित्वा पितृन् भास्करमूर्तिकान् ध्यात्वा
पिण्डानि सम्पन्नानीति पिण्डवाङ्मणं पृच्छेत् । सुसम्पन्नानि
सन्विति तेनोक्ते किञ्चिन्नन्त्रीभूय पिण्डानुत्तोल्याघ्राय च पात्रे
स्थापयेत् । तत आचमनार्धमुदकं पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो
दद्यात् ।

अत्राद्वाणकथादे तु उदकादिदानबाधः- स्रयमप्याचस्य
ससुप्तोचितमस्त्विति विप्राप्रभूमिमभिपिथ

ओं अषां मध्ये स्थिता देवा अमु सत्त्वं प्रतिष्ठितम् ।

ब्राह्मणस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति मन्त्रेण शिवा आपो भवन्तु इत्यनेन वा विज-
करेण जलं देवादिकमेण दद्यात् । सस्त्विति प्रत्युत्तरम् ।

लक्ष्मीर्वसति पुष्येण लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसते सदा गोष्ठे सौमनस्यं सदाऽगु मे ॥

इति मन्त्रेण ॐ सौमनस्यमस्त्वित्यनेन वा यवदूर्व्यां दद्यात् ।
अस्त्विति प्रतिवचनम् ।

अन्नतं चागु मे पुष्यं शान्तिः पुष्टिर्भूतिश्च मे ।

यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदगु सदा मम ॥

इति मन्त्रेण ॐ अन्नतश्चारिष्टश्चास्त्वित्यनेन वा यवदूर्व्यां
दद्यात् । अस्त्विति प्रतिवचनम् ।

ततः—ओं अमुकगोपस्य पितुरमुकगर्भेणः मध्ये दत्तामिद-
मसपानादिकमक्षयमस्तु—इति ब्राह्मणकरे सतिनोदकं दद्यात् ।
एवं पितामहादीनां पश्चानां प्रत्येकं देयं सर्व्वत्रास्त्विति
प्रतिवचनम् ।

ततः प्रायुख उषवोतो दक्षिणां दिगं कटावेवावर्त्तोकयन्
ओं अघोराः पितरः सस्त्विति पृच्छेत् सस्त्विति ब्राह्मणोत्तरम् ।
ओं गोत्रं नो वर्धतामिति पृच्छेत् वर्धतामिति प्रत्युत्तरम् ।

श्रीं दातारो नो विवर्द्धन्तां॥ वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा व्यगमद्बहुदेयश्च नोऽस्त्विति ॥

अब्रह्म नो बहु भवेदतिर्यीय लभेमहि ।

याचितारस्य नः सन्तु माच याचिष्य कचन ॥

एताः सत्या आशिवः सन्त्वित्युक्ते विप्रैः सन्त्वित्येकदैव प्रत्यु-
त्तरं देयम् ।

ततः पवित्राणि अर्घ्यसम्बन्धीनि भूमावास्तीर्थ्य पित्रादि-
वाङ्मणमापृच्छेत् ।

श्रीं स्वधां वाचयित्थे वाच्यतामित्यनुज्ञातः श्रीं पित्रेभ्यः
स्वधोच्यता असु स्वधेति प्रत्युत्तरम् ।

एवं पितामहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रपितामहेभ्यः स्वधोच्यतां
भ्रातृमहेभ्यः स्वधोच्यतां प्रमातामहेभ्यः स्वधोच्यतां पृथ्विमाता-
महेभ्यः स्वधोच्यताम् । सर्वत्रासु स्वधेति प्रत्युत्तरम् ।

तत ऊर्ध्वं वहन्तोरिति हस्तद्वयेन वारिधारया सेक । एवं
मातामहपत्न्येऽपि । ततो म्बुलीकृतमर्घपात्रमुत्तानीकृत्य दैवे
रजतवर्जं यथाशक्ति दक्षिणा दद्यात् ।

श्रीं अश्वेत्यादि पुरोरवीमाद्रवसोर्विखेपा देवानां कृतैतत्
पार्वण्यादप्रतिष्ठार्घे दक्षिणाभिदं काञ्चनमग्निदैवतं काञ्चनमूर्त्यं
वा असुकगोत्रायामुकशर्भणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददे ।

श्रीं अश्वेत्यादि असुकगोत्रस्य पितुरसुकशर्भणः एवं पिता-

महस्य प्रपितामहस्य च कृतैतत्पार्वणश्राद्धकर्मणः प्रतिष्ठार्थं
दक्षिणामिदं रजतं पितृदेवतं रजतमूलं वा अमुकगोत्रायामुक-
शर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं ददे ।

एवं मातामहपत्नेऽपि । स्वस्तीति सर्व्वत्र ब्राह्मणा ब्रूयुः ।
अभावे रजतस्य दर्शनं कथामपि कुर्यात् ।

श्रीं विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीति पृष्ट्वा देवब्राह्मणहस्ते
यथोदकं क्षिपेत् । विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति तेनोक्ते देवताभ्य इति
त्रिर्जपेत् ।

ततः—

श्रीं वाजे वाजिऽवत वाजिनो नो
धनेषु विप्रा अमृता ऋतव्राः ।
अस्य मधः पिवत मादयध्वं
त्वमा यात पथिभिर्देवयानैः ॥

इति मन्त्रेण कुशाग्रेण पितृश्रातामहांधं विष्टव्यं कुशमूलेन
देवान् पितृर्षयेत् ।

ततो भवद्विरहं क्षतार्थीलत इति म्रियवचनमुक्त्वा पङ्क्ति-
मूर्धन्वस्थानहुष्ठपाणिं गृहीत्वा पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुत्याम्य
उदप्रार्थं गृहीत्वा—

श्रीं पामा वाजस्य प्रसवी जगम्या
देभे यावाऽद्विधी विष्णुरूपे ।
आ मागतां पितरामातरा
सुडमामा सीमो अगतत्वाय गम्यात् ॥

इत्यनेनाटो पदानि द्वारपर्यन्तं वा अनुव्रज्य बहिःस्थांस्तान्
वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च तेनानुप्राप्तो गृहं प्रविश्या-
च्छिद्रं कुर्यात् श्रीविष्णुश्च स्मरेत् ।

अत्राह्निक्याह्ने तु भवद्भिरहं कृतार्थीकृत इति प्रीतिवचन
पाणि यद्गणोत्थापनामावाजस्येत्यनुव्रजन-प्रदक्षिणीकरणाभिवादन-
नाना बाधः ।

ततः पुत्रार्थी साधोमृतस्यैता पत्नीं मध्यमं पिण्डं

श्री—आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करस्रजम् ।

यथेह पुरुषोऽसत् ।

इति मन्त्रेणाभिमन्त्र्य भोजयेत् ।

अन्यांश्च पिण्डान् गोऽनविप्रैश्चो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा
क्षिपेत् ।

अत्राह्निक्याह्ने तु—

आह्नात्तमग्नीं जले वा क्षिपेत् भूमौ दर्भेषु वा निखनेत् त्राह्निक्याय
दद्यात् ।

ततः शान्तिं कृत्वा रक्षार्थदीपं हस्तेन निर्वाप्य पाणी
पादौ च प्रक्षाल्याचम्य सूर्यं प्रणमेत् त्राह्निक्यविसर्जनानन्तर-
मुच्छिष्टापनयनं दिवापर्यन्तस्वापनन्तु पितृप्रीत्यतिशयार्थम् ।
अस्तङ्गते सूर्यं भोजनपात्राणामधीमुखानामभसि प्रक्षेपः । ततो
वैश्वदेवं बलिं नित्ययादश्च कृत्वा ज्ञातौन् भोजयित्वा स्रयश्च
भुञ्जीत । सति शेषे आह्निक्येषमवश्यं भुञ्जीत ।

अथ सामगानां श्राद्धक्रमसङ्क्षेपः ।

निमन्त्रणं स्वागतञ्च पादमर्घ्यादिकं द्विजैः ।

द्विजोपवेशनं दीपो विष्णोरर्चा हरिष्मतिः ॥

तिलसर्पपवित्रेषो मध्ये द्वारे च सर्व्वतः ।

रक्षाजलञ्च गावती देवतानु च० मृज्जलम् ॥

द्विजपाणौ जलं दर्भासनमावाहनं ततः ।

अर्घं न्युज्जञ्च गन्धादि तथाग्नौ हुतशेषकम् ॥

परिवेषणञ्च पृथिवी इदञ्चापहता तिलम् ।

पाणौ जलञ्च गायत्री मधुवातेति तै मधु ॥

इदमन्नमन्त्रोत्सर्गो भच्छिद्रञ्च यथासुखम् ।

गायत्रीं मधुवातेति जपेञ्च पिण्डसंक्षिताम् ॥

हृत्पिप्रश्नोऽग्निदग्धाद्य तथाचम्य हरिष्मृतिः ।

पाणौ जलं शेषमन्नं पिण्डप्रश्नोऽथ मण्डलम् ॥

रेखास्तरावनेजनदेवतापिण्डदानकम् ।

शेषः शेषः करञ्जालस्तथाचम्य हरिष्मृतिः ॥

अवनेजनात् पितरो वसन्ताय अमी ततः ।

प्रञ्जलिर्वास ऊर्जञ्च पिण्डार्चा च द्विजाचमः ॥

सुप्रोक्षितं शिवा अथः सीमनस्त्रं तथाचतम् ।

अन्नय्याघोरगोचं नो स्वभावचनमूर्जकम् ॥

न्युज्जलानं दक्षिणा च क्षिप्रं दत्तात् एक ३ ।

देवता वाज आमेति द्विजाशुगमनं नतिः ।

अच्छिद्रविष्णुस्मरणपिण्डार्पणमिति क्रमः ॥

सति श्रेये आह्नश्रेयमवश्यं भुञ्जीत । एवं पार्वणविधिना
नवावोपरागयुगाद्यादियाहानि सर्वाण्येव कार्याणि ।

*[यद्यमावस्याआह्नमभिधाय मनुः—

सहपिण्डक्रियायान्तु हतायामस्य धर्मतः ।

अनयेवाहता कार्यं पिण्डनिर्वपणं सुतेः ॥

अथावश्यकआह्नकालाः ।

विष्णुः—

अमावस्यास्तिस्त्रीऽष्टकास्तिस्त्रीऽन्वष्टका माघी प्रौष्ठपदूर्द्धं*
ऊष्या तयोदयो व्रीहियवपाकी च ।

एतांसु आह्नकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ।

आह्नमेतेष्वकुर्वाणो नरकं प्रतिपद्यते ॥]

अमावस्या इति सामान्यविधानात् प्रतिमास्यनुष्ठेयाः ।

तथा विष्णुपुराणे—

मासि मास्यसिंते पक्षे पञ्चदश्यां नरेश्वर ।

प्रतिमासाशक्तौ मासत्रयस्यावश्यकत्वमाह मत्स्यपुराणे—

अनेन विधिना आह्नं त्रिरष्टस्येह निर्वपेत् ।

कत्याकुम्भप्रस्येऽर्कं ऊष्यपक्षेषु सर्वदा ॥

* अ पक्षके [] चिह्नितयो नास्ति ।

अत्राप्यशक्तौ सकृत् कर्त्तव्यमित्याह देवलः—

अनेन विधिना आर्द्रं कुर्व्यात् संवत्सरं सकृत् ।

त्रियतुर्वा यथाशक्ति मासे मासे दिने दिने ॥

सकृत्करणपक्षः कन्यायामेवातिप्रशस्तत्वात् दिने दिने
इति प्राशस्त्यार्थमिति प्रागुक्तम् ।

अत्यन्ताशक्तावाह विष्णुपुराणम्—

अग्नेन वा यथाशक्ति कालेऽस्मिन् भक्तिनम्रधीः ।

भोजयिष्यति विप्राग्रयान् तस्मात्त्रविभवो नरः ॥

असमर्थोऽन्नदानस्य धान्यमानं स्वशक्तितः ।

प्रदास्यति द्विजाग्रैभ्यः स्वर्थां वा पितृदक्षिणाम् ॥

तत्राप्यसामर्थ्ययुतः करालाग्रस्थितांस्त्रिलान् ।

प्रणिपत्य द्विजाग्राय कक्षैचिद्रूप दास्यति ॥

तिक्रैः सप्ताष्टभिर्वापि समवेताञ्चलाञ्चलीन् ॥

भक्तिनम्रः समुद्दिश्य भुव्यस्त्राकं प्रदास्यति ।

यतः कृतद्वित् संप्राप्य गोभ्यो वाद्य गवाङ्गिकम् ।

अभावे प्रीणयन्नस्मान् यदायुक्तः प्रदास्यति ॥

सर्वाभावे धनं गत्वा कचामूलप्रदर्शकः ।

सूर्यादिलोकपालानामिदमुच्चैः पठिष्यति ॥

नमेऽस्ति वित्तं न धनं न चाम्य-

च्छाद्दोपयोग्यं स्वपितॄन् नतोऽस्मि ।..

दृश्यन्तु भक्त्या पितरौ मयैतौ

चित्तौ भुजौ वर्त्मनि भारुतस्य ॥

तत्रान्नाद्युत्सर्गः पितुरादेशेन कार्यः अस्माकं समुद्दिश्येत्युप-
संहारात् स चान्नोत्सर्गकाण्डपरिपाठ्या तस्यैव आह्वानुकल्पिक-
त्वादन्वया कल्पनागौरवाच्च । पितृदक्षिणां रजतमत्यल्पं धान्य-
दानाशक्तौ देयं वाकारात् ।

गवाङ्गिकं गवां दिनभक्ष्यं वित्तं काञ्चनादि धनं धान्यादि
आहोपयोग्यं फलमूलादि ।

साग्नेसु पार्वणश्रादाशक्तौ विशेषमाह निगमः—

आहितान्नेः पितृर्चनं पिण्डैरेव ब्राह्मणान् भोजयेदिति
पूर्त्तश्रुतेः ।

पूर्त्तमन्नदानं आह ब्राह्मणभोजनमन्नदानमात्रं अतोऽशक्तौ
तत्रावश्यकं किन्तु पिण्डपितृयज्ञ एवावश्यं कार्यः शक्तौ तूभय-
मेवेत्यर्थः ।

तिस्रोऽष्टका इत्यष्टकान्तरस्य नित्यत्वव्युदासार्थम् ।

संख्याया न्यूनाधिकत्वव्यवच्छेदात् ।

तथाच वायुपुराणे—

पितृदानाय * मूले स्युरष्टकास्ति एव च ।

कृष्णपत्रे वरिष्ठा हि पूर्वा चैन्द्री विभाव्यते ॥

प्राजापत्या द्वितीया स्यात्तृतीया वैश्वदेविकी ।

आद्यां पूषैः सदा कार्या मासैः कार्या तथापरा ॥

- गाकैस्तृतीया कर्त्तव्या एष द्रव्यगतो विधिः ।
 अन्वटका पितृणान्तु नित्यमेव विधीयते ॥
 या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात्ताच्च कुर्याद्विगेषतः ॥
 आसु याहं द्विजः कुर्यात्सर्वस्वेनापि नित्यगः ।
 क्षिप्रं प्राप्नोति येयांमि परत्रेह च मोदते ॥
 पितरः पर्वकास्तेषु नियिकालेषु देवताः ।
 सर्वे गृहस्यमायान्ति निपानायिव ० धेनवः ॥
 यस्य ते प्रतिगच्छेयुरष्टकाम्यप्यपूजिताः ।
 सोऽग्राम्तस्य भवस्यायाः परत्रेह च नित्यगः ॥

मूले प्रधानस्थाने अमावस्या द्वि प्रधानं तत्स्थाने इत्यर्थः ।
 अथापि तिस्रण्येवकारात् तिष्ठणामेव नित्यत्वम् । [अतएव
 या चाप्यन्या चतुर्थी स्यात् ताच्च कुर्याद्विगेषतः । इत्यनेन विगेष-
 पतः फलातिगपार्यमित्युक्तं अन्यथा पृथगुपादानवैफल्यं स्यात् ।]
 अतएव आसु याहमित्येतेन तिष्ठणां नित्यत्वं प्रतिपाद्य क्षिप्रं
 प्राप्नोतीत्येतेन चतुर्थीः फाम्यत्वं क्रमेण प्रतिपादितम् ।

सा च यथांशु कर्त्तव्या—

यथांशमेधमाकैव चतुर्थांमेव सर्वदा ।

इति मन्त्रपुराणवचनात् ।

न च सर्वदेवनेन नित्यत्वमस्या इति वाच्यम् । पृथग्वि-
 विरोधेन सर्वदेवस्यामेधमाकैरित्यनेन सम्यग्भात् । यथांशपि

प्रीठपद्या ऊर्हं प्रीठपद्यामतीतायामष्टका त्वं भविष्यसीति वरदान-
श्रवणात् ।

अत्र—

आग्रहायण्यामतीतायां क्षयास्तिस्रोऽष्टकास्तथा ।

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनादाग्रहायण्या ऊर्हं गौणचान्द्र-
व्यवस्थया पीपादिषु त्रिषु मासेषु तिस्रोऽष्टका ज्ञातव्याः ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्—

शाकन्तु फाल्गुनाष्टम्यां स्रयं पन्नरपि वा पचेत् ।

वासुशाकादिहोमय कार्थ्योऽपूपाष्टकावृता ॥

तथा कात्यायनः—

आग्रहायण्या ऊर्हं तिस्रोऽष्टकास्तिस्रोऽन्वष्टकाः क्रमेणापूप-
मांसशाकैश्चिकीर्षेदिति ।

अष्टका अष्टम्यो मांसैः पशुरिति शेषः ।

यदि बाल्मतरसम्भारः स्यादपि पशुनैव कुर्वीत ।

इत्यष्टकायां गोभिलदर्शनात् । पशुरपि छागएव छागोऽना-
देशे पशुरिति गृह्यान्तरवचनात् ।

यद्यपि पारस्करेण गौरत्र विहिता तथापि

अग्निहोत्रं गवालम्भं सश्यासं पलंपित्तकम् ।

देवरेणुसुतोत्पत्तिं कस्तौ पञ्च विवर्जयेत् ॥

इत्यनेन कस्तौ गोमांसेन पित्तकम्भनिषेधादनादेश एवेति ।

छागाभावे स्थानीपाकोऽनुकल्पः ।

अपिवा स्यालीपाकं कुर्वीत अपिवा गोयासमाहरित् नन्वेवं
न कुर्वीतिति गोभिलवचनात् ।

स्यालीपाके विशेषेण्दोगपरिशिष्टे—

स्यालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।

अपयेत्तं सबत्सायास्तकृष्णा गोः पयस्यह ॥

सबत्साविधिरत्र कृत्वर्थी विवत्सादुग्धपाननिषिधस्तु पुरुषार्थं
इत्यदोषः ।

एतेन गोभिलीय पारस्करीययोः स्रष्टृत्वाद्वायुपुराणोक्तं
एव द्रव्यविधिः । ब्रह्मपुराणोक्तकल्पस्तु शास्त्रन्तरीयो मन्तव्यः ।

यथा—

ऐन्द्रान्तु प्रथमार्या वै शाकैः सस्तर्पयेत्वित्तुन् ।

प्राजापत्यां द्वितीयार्या भांसैः शुचैस्तु तर्पयेत् ॥

वैश्वदेव्यां तृतीयायामूपैस्तु यथाक्रमम् ।

वर्षास्रमेध्यशाकैस्तु चतुर्थामेव सर्व्वदा ॥

तिस्रोऽन्वष्टका इति अष्टकाया अष्टम्या चतुः पंचाद्या त्रिधि-
र्नवमीत्यर्थः त्रिधिप्रकरणात् । अतएव तिस्र इति स्त्रीनिद्र-
निर्देशः । अन्यथा परदिनमात्रपरत्वे अष्टकमेव स्यात् ।

तथा विष्णुः—

अन्वष्टकाम्बटकायद्गुहा इति ।

वायुपुराणे—

अन्वष्टका पितृणान्तु नित्यमेव विधीयते ।

यत्तु—

श्रीऽन्वष्टक्यमिति गोतमवचनं तत्र प्रायः परदिने नवमी-
सम्बन्धात् श्रूयति नन्तव्यम् । उक्तयुक्तेः ।

अतएव श्रीऽन्वष्टक्यं परश्री वा इति गोभिले उक्तं । कदाचि-
दपराह्नविहितस्वाष्टकायादस्य तृतीयदिने विहितकाले पूर्वाह्ने
नवमीलाभादिति ।

तिस्र इत्यष्टकान्तरगद्वाव्युदासार्थम् ।* वस्तुतस्तु विधाना-
भावादेव व्युदासः ।

इदन्तु गोभिलीयेतरविषयं गोभिलीयानान्तु मध्यमायामेवा-
न्वष्टकायां श्राद्धम् ।

अन्वष्टक्यं मध्यमायामिति गोभिलगोतमी ।

वार्कशण्डिश्च सर्वासु कौत्सी मनेऽष्टकासु च ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टकृतां मध्यमायामिव बहुसम्प्रतिदर्शनात् ।

अन्वष्टकायादस्य मातृपूर्वं कर्त्तव्यम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हैमन्तिकीसु च ।

अन्वष्टकासु क्रमयो मातृपूर्वं तदिथति ॥

विष्णुः—

अन्वष्टकास्तष्टकावद्बुद्धा मात्रे पितामह्यै प्रपितामह्यै देव-
पूर्वैः नान्नापान् भोजयेदिति ।

* च बुद्धके इत्यष्टकावदन्वष्टकायाद्वाव्युदासार्थम् ।

मादकश्यान्नं हृन्दोर्गैर्न कर्त्तव्यम् ।

न योषिज्ञाः पृथग्दद्यादवसानदिनाहते ।

इति हृन्दोगपरिशिष्टवचनात् ।

एवञ्च—

कर्पुसमन्वितं सुक्ताः तथाद्यं श्राद्धपोद्गम् ।

प्रत्याब्दिकञ्च शेषेषु पिण्डाः स्युः पडिति स्थितिः ॥

इति तदीयवचने षट्पिण्डनिषेधात्प्रातामहादिश्राद्धमपि
तेन कार्यं किन्तु त्रैपुरुषिकमेव ।

तत्राग्निसाध्यत्वाच्चिरग्नेर्नाधिकार इति केचित् ।

अग्न्यभावे विप्रपाण्डादी हीमविधानात्—

एतन्नानुपनीतोऽपि प्रवासस्थोऽपि नित्यमः ।

इति मत्स्यपुराणे सर्व्ववर्णगोचरत्वे चानुपनीतशूद्रादीना-
मप्यधिकारप्रतिपादनाच्च कथं निरग्नेर्नाधिकारः । माघी प्रीठ-
पद्युद्धं कृण्वत्ययोदयीति ।

माघी मघायुक्तेति त्रयोदशीविशेषणमिति केचित् ।

कल्पतरुकारादयस्तु—

विशुद्धर्मात्तरवचनैकवाक्यतया माघी पौर्णमासीत्याहुः ।

यथा विशुद्धर्मात्तरै—

प्रीतिपाके च कर्त्तव्यं यवपाके तथैव च ।

न तावादी महाराज विना श्राद्धं कथञ्चन ॥

पीर्णमासी तथा माघी यावणी च नरोत्तम ।
 प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णत्रयोदशी ।
 एतासु आइकालान् वै नित्यानाङ्ग प्रजापतिः ।

यत्तु—

यावण्याग्रहायण्योरष्टकासु च पितृभ्यो दद्यात् ।

इति वशिष्ठनाम्ना वचनं पठित्वा आग्रहायण्या अपि
 नित्यत्वं केचिदाहुः । तदमून कल्पतरुकामधेनुयाहविवेका-
 दिभिः प्रामाणिकसङ्ग्रहकारैरलिखितत्वात् । मघात्रयोदशी तु
 विवेचयिष्यते ।

ब्रीहियवपाकौ चेति—एतांसु आइकालान् वै इत्यनेन
 कालोपसंहारात् ब्रीहिपाककालो यवपाककालश्चेत्यर्थः ।

स च शरदसन्तस्य । यथा परिशिष्टप्रकाशधृता श्रुतिः—

शुद्धमेधी ब्रीहियवाभ्यां शरदसन्तयोर्धजेत श्यामाकैर्षनी-
 यपांसु ।

यद्यप्यत्र पाकपदेन कालो लक्ष्यते तथापि विशेषणस्य पाक-
 स्यैव निमित्तत्वं प्राधान्यात् ।

अन्यथा नानासुनिवचनेषु ब्रीहिपाकपदेनाभिधानमसमञ्जसं
 स्यात् ।

अतएव—शुक्लपक्षे नवं धान्यं पक्कं ज्ञात्वा सुशोभनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् ।

ब्रीहिः शरत्पक्षधान्यं न तु शालिधान्यमन्यथा * [व्रीह्यप
चारे शालिप्रतिनिधिदर्शनं पृथगुपादानस्य नोपपद्येत ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

यद्योक्तवस्त्वसम्पत्तौ पाद्यं तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा ब्रीहोषामिव शालयः ॥]

वामनपुराणे—

हविषा संस्कृता ये तु यवा गोधूमशालयः ।
तिलमुद्गादयो माभा ब्रीहयश्च प्रिया हरिः ॥

अतएव कामधेनुकृता—

शुक्लपद्मे नवं धान्यं पक्वं भ्रात्वा सुशोभनम् ।
गच्छेत् क्षेत्री विधानेन गीतवाद्यपुरःसरः ॥

इत्युपक्रम्य—

तेन देवान् पितॄन्थैव तर्पयेदर्चयेत्तथा ।

इति ब्रह्मपुराणवचनमाखिलमासीयतिदिलक्ष्ये निमित्तम् ।
अग्नादेव वचनाच्छुक्लपद्म एवैतच्छ्राद्धं ब्रीह्यभावे हेमन्तिकग्रामा-
कादिनापि प्रापग्यकत्वात् ।

अतएव व्रीधावनः—

था ब्रीहियाकाद्यववाकं नायेति था यवपाकाद्ब्रीहियाक-
मिति ।

तथा छन्दोगपरिशिष्टे—

शरदसन्तयोः केचिन्नययज्ञं प्रचक्षते ।

धान्यपाकयगादग्रे श्यामाफो पनिनः स्मृतः ॥

यज्ञतुल्यन्यायाच्छ्राद्धमपि ।

केचिद्धान्यास्तरेण याज्ञे प्रत्यवायपरिहारस्य जातत्वेऽपि
सहस्रेण यादस्य जातत्वाद्दक्षणाईता नाम्न्येव

न तावाद्यौ महाराज विना याहं कथञ्चन ।

इति विष्णुधर्मवचनादित्याहुः ।

तथा हेमन्तिकधान्यपाकेऽपि याहान्तरमावग्रफम् ।

यथा च्योतिषे वराहमंहितायां—

वृषिके शुक्लपक्षे तु नवाक्षं मस्यते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव क्षतं भवेत् ॥

यत्कृतं धनुषि याहं मृगनेवासु रात्रिषु ।

पितरस्तत्र गृह्णन्ति नयासामिषकाङ्क्षिणः ॥

मस्यत इत्यनेन वृषिकस्य मुख्यकालता दर्शिता । अपरे
शुक्लपक्षे मुख्यकालाभावे कालान्तरविधौ धनुषोऽपि प्रसक्तौ
निषेधमाह यत्कृतमिति । मृगनेषास्त्विति मृगो मृगशीर्षानक्षत्रं
नेता गमको यासां रात्रीणां राजादित्वादप्यत्ययः । मृगनक्षत्रं
सायं सन्ध्यायामुदयात् प्रातयास्तगमनाच्च यासां रात्रीणां
समापकमित्यर्थः । ताम् वृषिकत्रयोविंशदिनाद्गृहं भवन्ति ।

यथा च्योतिषे—

दिनत्रयाधिके विंशे रात्रेर्भागस्य वै गते ।

मृगनेत्रा रात्रयः स्युर्नवाक्षं तत्र वर्जयेत् ॥

तत्र रात्रिपदं रात्रुपलक्षितदिवापरं रात्री श्राद्धनिषेधात् ।

शरद्वृक्षतत्रीहिपाकश्राद्धेन तु त्रीहिपाकनवात्रागमनिमित्तं
श्राद्धं करिष्य इति सङ्ख्यया तन्त्रेणैकं श्राद्धं कार्यमिति ।
अत्राधुनिकाः—

हैमन्तिकधान्यपाकेन नवात्रागमनिमित्तं पृथक् श्राद्धं नास्ति
किन्तु त्रीहिपाकनिमित्तस्यैव श्राद्धस्य त्रीह्वलाभादिना सकालेऽ-
कारणे आनुकल्पिकी वृश्चिकः कालो धान्यान्तरेषाम्यतुष्ठीय-
मानत्वञ्च विधीयते, अन्यथा मूलभूतश्रुति द्वयकल्पनागौरवं
स्यादित्याहुः । तन्मन्दं

वृश्चिके नवात्रं शस्यति इति विरोधात् 'आनुकल्पिकस्य
प्रशस्तत्वासम्भवात् वराहसंहितायां त्रीहिपाकनिमित्तकश्राद्धस्या-
नुकल्पेन तदानुकल्पिककालकल्पनाया अन्याय्यत्वाच्च । त्रीहिश्राद्ध-
मनूद्य कालद्रव्योभयविधौ वाक्यभेदापत्तेश्च ।

किन्तु—

अष्टकासु च कर्त्तव्यं श्राद्धं हैमन्तिकीषु च ।

अन्वष्टकासु क्रमशो भाद्रपूर्वं तदिष्यते ॥

श्रद्धे च व्यतीपाते शालिधान्यसमागमे ।

जम्बूजंश्रद्धपीडायां श्राद्धं पार्वणसुष्यते ॥

इति ब्रह्मपुराणे शालिपदवाच्यस्य हैमन्तिकधान्यस्य समा-
गमनिमित्तं स्वातन्त्र्येण श्राद्धविधानात् ।

तथा श्राद्धचिन्तामणी—

अकृताग्रयणश्चैव धान्यजातं नरेश्वर ।

राजमापाननूद्यैव मसूराद्य विवर्जयेत् ॥

इति विश्वपुराणे—

अकृताग्रयणम् अकृतप्रथमागमनश्राद्धं धान्यजातं शरत्पक्ष-
हैमन्तिकादिरूपधान्यसमूहं वर्जयेदित्यभिधानादन्यथाजातपद-
वैयर्थ्यात् । हैमन्तिकसंस्कारार्थं प्रथमेव श्राद्धमावश्यमित्युक्तम् ॥

तथा श्राद्धविवेके नवाद्भागमनिमित्तमपि नित्यमिति वक्ष्यत
इत्यनेन पृथक् श्राद्धमुक्तं । तस्मात् सर्व्वेऽंगिष्टैरङ्गोक्तं सर्व्वेऽंगेषु
पारम्यर्थ्यक्रमागतमाचारमुन्मूलयितुमिच्छतामाधुनिकानां वचसि
नादरः कार्य्यः ।

इदञ्च नन्दादी न कार्य्यम् ।

ज्योतिषे—

नवान्नं नैव नन्दायां न च सुप्ते जनार्दने ।

न कृष्णपक्षे धनुषि तुलायां न कदाचन ॥

तथा—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

अत्र श्राद्धं न कुर्व्वीत पुत्रदारधनक्षयात् ॥

इति ज्योतिषे सावकाशश्राद्धनिषेधाच्च ।

एवं त्रीह्रियवश्यादमपि नन्दादी न कार्य्यम् नापि कृष्णपक्षे ।

यथा कामधेनुलिखितमविष्यपुराणवचनम्—

कृष्णपक्षे यवश्राद्धं न कुर्याद्बुद्धिमान्नरः ।

पितरन्नाद्य गृह्णन्ति दाता च भरकं व्रजेत् ॥

आइन्द्रिन्तामणी तु—

पीपे चैत्रे कृष्णपक्षे नवाश्रं नाचरेद्बुधः ।

भवेज्जन्मान्तरे रोगी पितृणां नीपतिष्ठते ॥

इति नामशून्यवचनेन चैत्रे नवाश्रं निषिध्य तुल्यन्याया-
द्यवशाद्ब्रह्मपि चैत्रे निषिद्धम् ।

हैमन्तिकश्राद्धमप्यावश्यकं विष्णुपुराणे अकृताप्रयणश्चैवेति
वचनेनाकृतश्राद्धस्य हैमन्तिकस्यापि धर्जनात् ।

तथा शातातपः—

सर्वस्वेनापि कर्त्तव्यं श्राद्धं वै राहुदर्शने ।

अकुर्व्वीणसु तच्छ्राद्धं पक्षे गौरिव शीदति ॥

नवीदकी नवात्रे च गृहप्रच्छादने तथा ।

पितरः सृष्टयन्त्यवमष्टकासु मघासु च ॥

तस्माद्दद्यात् सदा युक्तीः विद्वत्सु ब्राह्मणेषु च ॥

सर्वस्वेनापीति यस्याल्पवित्तस्य श्राद्धसामग्रीसम्भदानेनैव
सर्वस्वक्षयो भवति तेनापि कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

यत्तु—

अन्यारात्रयोर्न कर्त्तव्यं श्राद्धं खलु विचक्षणैः ।

तयोरपि च कर्त्तव्यं यदि स्याद्द्राहुदर्शनम् ॥

राहुदर्शनदत्तं हि श्राद्धमाचन्द्रतारकम् ।

गुणवत् सर्वकामीयं पितृणामुपतिष्ठते ॥

इति विष्णुवचने फलं श्रूयते तत् पञ्चयज्ञादौ पापक्षयादि-
वदानुपह्निकमेवेति नवोदके वर्षारम्भे आर्द्रानक्षत्रस्थरवाविति
यावत् ।

अश्विन्यादि च मित्रेषु विवाहे कृत्तिकादि तु ।

वर्षाकाले तयार्द्रादि नक्षत्रगणनं स्मृतम् ॥

इति रुद्रयामलवचनादार्यायां वर्षारम्भप्रवृत्तेः । अतएवा-
सम्भवत्कालान्तरकत्वान्मन्त्रमासेऽपि एतच्छ्राद्धं कार्यम् । नवाब्दे
नवान्नागमे षडधिक इति यावत् । गृहप्रच्छादने सति नवगृह-
प्रवेश इत्यर्थः । दारयव्दवन्मघायव्दो नित्यबहुवचनान्तः ।

मघासु मघायुक्तत्रयोदश्यामित्यर्थः ।

त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनेन सङ्केतमूलश्रुतिकल्पनालाघवात् ।
विद्वत्सु ब्राह्मणेषु विशिष्टब्राह्मणमासावित्यर्थः । युक्तौ यत्रवान्
सदेति च नित्यत्वार्थम् ।

हारीतः—

अष्टकामाष्यभ्युदयास्तीर्थपात्रीपपत्तयः ।

पितृणामतिरेकोऽयं मासिकाम्नाद्भुवः स्मृतः ॥

तीर्थे द्रव्योपपत्तौ च सद्यः श्राद्धं विधीयते ।

प्रावं च ब्राह्मणं प्राप्य न कालमवधारयेत् ॥

माघी पूर्णमासीत्यर्थः । अभ्युदयो विवाहादिः । तत्र गृह-
शाहस्य कर्माद्भवेनाकरणे कर्मवैशुल्यामसङ्गात् ।

यस्य पततोपातो जन्मार्धमभ्युदयेति विष्णुराह तत्राभ्युदय-

पदेन पुत्रजम्बोचते तन्निमित्तकयादस्य स्वतन्त्रस्य पितृप्रीतिफल-
त्वेन युगाद्यादिवत् काम्यत्वात् । तथा तीर्थयात्रायावमप्याभ्युद-
यिकम् न च तत् पार्श्वेणयावमिति मैथिलीकृतमुपादेयम् ।

सितुवृद्धजन्तादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।

तीर्थयात्रावृत्तसंगं वृद्धियाहं विधीयते ॥

इति कूर्मपुराणवचनाद् गणेशादिदेवतापूजासमभिव्याहारेण
सङ्गसहेतुत्वाच्च ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

यो यः कश्चित्तीर्थयात्रा तु गच्छेत्

सुसंयतः स तु पूर्वं गृहेषु ।

कृतोपवासः शुचिरप्रमत्तः

सम्यजयेद्भक्तिनम्रो गणेशम् ॥

[देवान् पितॄन् ब्राह्मणांश्चैव साधून्

धीमान् प्रीणयन् वित्तशक्त्या प्रयत्नात् ।

प्रत्यागतश्चापि पुनस्तथैव

देवान् पितॄन् ब्राह्मणान् पूजयेच्च ॥]

अत्रापि प्रयत्नादित्यनेन नित्यत्वं दर्शितं पूर्वं गृहेष्वित्यनेन
प्राक्कर्त्तव्यत्वञ्च । पुनस्तथैवेत्यनेन पूर्वमिति कृतोपवास इति
प्रयत्नादिति त्रयमनुल्लखते । तेन प्राक्कर्त्तव्यत्वं नित्यत्वं प्रवेग-
यादस्यापीति । पुनरपि देवान् गणेशादीनित्यर्थः । तेनैदमपि
वृद्धियाहमेवेति । इदं याचं घृतप्रधानकं कार्यम् ।

यथा भविष्ये—

गच्छन् देवान्तरं यस्तु श्राद्धं कुर्याच्च सर्पिषा ।

यात्रार्थमिति तत्रोक्तं प्रवेशे च न संशयः ॥

यात्रार्थश्राद्धमित्यभिधानात् कृततीर्थयात्रेश्चैव प्रवेशश्राद्धं कार्यं नेतरेण यात्रानिमित्तकत्वश्चास्य यात्रासमापकतयेति । अतएव यात्रास्वेकादशं प्रोक्तमिति विश्रामित्त्रेण प्रवेशश्राद्धस्यापि यात्रान्तर्भावो दर्शितः ।

तीर्थपाशोपपत्तय इति—तीर्थं गङ्गादि पात्रं विद्वान्क्षणः उपपत्तिः श्राद्धीयविशिष्टद्रव्यलाभो यदनस्तफलत्वेनोक्तम् । मासिकावादमावस्याश्राद्धादधिकोऽयमष्टकादिश्राद्धगणो भुव चावश्यक इत्यर्थः ।

तत्र विशेषमाह—

तीर्थं इति सद्यस्तीर्थप्राप्तिश्च एव कालमभावस्यापराह्णादिकं नावधारयेत् न नियमेत् । योऽयमभावस्यापराह्णादिनियमस्तद्व्यतिरेकीणापि यदैव तीर्थप्राप्तिस्तदैव श्राद्धमवश्यं कार्यमित्यर्थः ।

निषिक्तु रात्रादिकं वर्जयेदेव वचनस्योक्तगत्याऽन्ययोपपत्ती निषेधवाधासमत्वात् ।

अतएव देवीपुराणे—

तीर्थेषु श्राद्धं नैव परीक्षेत कदाचन ।

श्राद्धन्तु तत्र कर्त्तव्यमर्घ्यावाहनवर्जितम् ॥

खण्डध्वजकाकानां नैव दृष्टिदृष्टतश्च तत् ।
 अकालेऽप्यथवा काले तीर्थे यावत् तथा नरैः ॥
 प्राप्तैरेव सदा कार्यं कर्त्तव्यं पितृतर्पणम् ।
 पिण्डदानन्ततः शस्तं पितृणाञ्चातिवह्नभम् ॥
 विलम्बो नैव कर्त्तव्यो नैव विघ्नं समाचरेत् ।
 शक्तुभिः पिण्डदानञ्च सययैः पायसेन वा ॥
 कर्त्तव्यमृषिभिर्जुष्टं पिण्याकेन गुह्येन च ॥

अकाले अभावस्याऽपराङ्गादिप्रशस्तकासादन्यस्त्रिसपीत्यर्थः
 कालेऽभावस्यापराङ्गादौ प्राप्तैरेवेति प्राप्तानन्तरनिविष्टेतरकाले
 इत्यर्थः ।

तेन रात्रादौ वा तीर्थेऽशीचे वा जाते भलमासे वा तदनन्तर-
 ःभाविशुद्धकाल एवाविलम्बेन यावत् कार्यम् ॥

प्राप्तैरित्यनेन प्राप्तिनिमित्तकमेव यावन्मित्युक्तं तेन यथा
 यात्राभेदे यात्राहस्तिः प्राप्तिभेदेऽपि तथेति ।

पिण्डदानस्त्विति याद्वाङ्मनेन पिण्डदानप्राप्ती यत्पुनः
 पिण्डदानवचनं तद्द्रव्याद्यसम्पत्त्या याद्वासासमर्थे पिण्डमात्रं
 द्रियमित्येवंपरं गयापिण्डदानवत् ।

तथा कूर्मपुराणे—

गङ्गायाश्च गयायाश्च पिण्डदाने समं क्रमम् ।

विशिवतः कलियुगे गङ्गापिण्डः प्रशस्यते ॥

प्राप्तेरेवेत्तेवकारव्याहृतिं दर्शयति विलम्बो नैवेति इच्छया न
कार्यं इत्यर्थः । एतच्चामथाहमिति प्रागेव दर्शितम् । गयायां
मात्रादीनामपि आहं कार्यम् ।

शङ्कः—

अन्वष्टका-गया-हृदियाहं चैव सृताहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता मातुर्नान्यत् पृथग्भवेत् ॥

तथा—

पङ्कदेवतं वा कुर्वीत नवदादशदेवतम् ।

गयाथाहमथाशक्तौ पिण्डदानमपि श्रुतम् ॥

पङ्कदेवतं पाट्पुरुषिकं तदेव मातादिविकसहितं नवदेवतं
तदेव मातामह्यादिविकसहितं द्वादशदेवतं अशक्तौ पूर्वं पूर्वं
ज्ञेयं किन्तु तत्रापि पिण्डदानमवश्यमिति ।

तच्च आहं हृदियाहविधिनेति केचित् तन्न प्रमाणाभावात्
सामान्यतः पार्व्विष्णोतिदेशाच्च ।

तथाग्नेये—

पित्रादि नवदेवत्वं तथा द्वादशदेवतम् ॥

अथ मघावयोदशी ।

अथ केचित्—

तयोदश्यां विधिः, मघायोगः फलातिशयार्थं मनुविष्णुभ्यां
केवलतयोदशीविधानात् ।

यथा मनुः—

अपि नः स कुले जायाद्यो नो दद्याच्चयोदगीम् ।

पायसं मधुसर्पिर्भ्यां प्राक्छाये कुञ्जरस्य च ॥

दद्यात् ददातीत्यर्थः प्राक्छाये प्राच्यां दिशि गतायां हस्ति-
च्छायायाच्चेत्यर्थः ।

विष्णुः—

अपि जायेत सोऽष्माकं कुले कश्चिन्नरोत्तमः ।

प्राहृत्कालेऽसिते पक्षे त्रयोदश्यां समाहितः ॥

मधुप्लुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ।

तत्र—एतयोर्भनुविष्णुपक्षनयोः विद्वग्नायात्वेनार्थवादतया
स्वतः प्रामाण्याभावात् पर्यवादेश्य हि विधेकयाश्चतयेव प्रामाण्य-
मित्युक्तमर्थवादाधिकरणे ।

तत्र कृतविधिगोपत्ये सशक्यति कस्याविधिगोपत्वमन्याय्यं कृत-
विध्यभूतमैव सुतिरनेन क्रियते । विधी च मघायोगः शूयते ।

यथा शतः—

पौठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशोन् ।

प्राप्य श्राद्धन्तु कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥

पौठपद्यां भाद्रपौर्णमास्यामित्यर्थः ।

वज्रपुराणि—०

श्राद्धं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्मैर्द्रव्यैः सुमन्त्रितैः ।

त्रयोदश्यां प्रयत्नेन वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षामघाशब्दौ दारशब्दवन्नित्यवहुवचनान्तौ ।

मनुः—

यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदद्यात्तु त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्वर्षासु च मघासु च ॥

वर्षासु मघासु च त्रयोदशीकाले यत्किञ्चिदल्पमपि मधुना मिश्रं दद्यात् दाने हेतुमाह तदप्यक्षयमेवेति ॥ अन्यथा मनुवचने त्रयोदशीमात्रश्रवणात् प्राहट्कालोऽपि फलातिशयार्थः स्यात् ।

तथाच विष्णुवचने प्राहट्मात्रश्रुतेः प्रौष्ठपद्यनन्तरित्वमपि फलातिशयार्थम् । अथ वाक्यभेदकल्पनभिया शङ्खादिष्वचनैक-वाक्यतया मनुविष्णुवचनयोरपि प्रौष्ठपद्यनन्तरित्वं मन्तव्य-मिति चेत् किमपराहं मघायोगिनेति ।

न च विष्णुधर्मोत्तरे—

प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्यात्रयोदशी ।

एतांस्तु श्राद्धकान्तान् यै नित्यानाह प्रजापतिः ॥

इति नित्यकालविधायकवाक्ये केवलत्रयोदशीविधानमिति वाच्यम् ।

उपदेशविधिमुपजीव्यैवाहविधिप्रवृत्तेः शङ्खाद्युक्तमघाविशिष्टो-पदेशविध्यनुरूपमेव कालरूपमहमनूय तस्य नित्यताऽनेन वचनेन विधीयते । इत्यत्रापि मघाविशिष्टत्वमूहनीयम् ।

न च—

त्रयोदशी नभस्ये या कृष्या तस्यां समर्चयेत् ।

पितॄन् पायसदानेन मधुना सर्पिषा तथा ॥

इति संवत्तरप्रदीपादिकलिखितवचने केवलत्रयोदश्यामपि
विधिः श्रूयते इति वाच्यम् ।

एतस्य वचनस्यामूलत्वात् समूलत्वेऽपि त्रयोदश्यां थाडमेको
विधिरपरस्य मघायोर्गे फलातिशयार्थे इति कल्पनागौरवात् बहु-
वाक्यादराच्च एकदेशकीर्त्तनपरमेव वचनं मन्तव्यम् ॥

तस्मान्नानामुनिवचनेकवाक्यतया मघायुक्तायां प्रौढप्रयत्न-
रितकृष्णत्रयोदश्यां पायसादिद्रव्येथ थाडं कुर्यादिति शङ्कोक्त
एवैको विधिः ।

तथा महाभारतादिवचनेष्वर्थसादरूपेष्वपि मघायोगः श्रूयते ।

यथा महाभारते—

अपि नः स कुले जायादौ नो दद्याद्ययोदर्शो ।

मघासु सर्षपा युक्तं पायसं दक्षिणायने ॥

अजेन सर्वलोहेन मघासु च यतव्रतः ।

इस्तिच्छायासु विधियत् कर्णव्यजनमीजितम् ॥

दक्षिणायने प्रहस्ते सर्षास्त्रिद्वयः । सर्वलोहेन सर्व्यतो नोचि-
तेन । मघास्त्रिति पुनरुपादानं सर्वलोहितच्छायासु मघात्रयोदश्यां
फलातिशयार्थे इस्तिच्छायास्त्रिति देगपरं न तु कान्तमकरणात्
कुञ्जरच्छायास्यशान्तपरं कर्णव्यजनमीजितमित्यभिधानात् माक्-
छाये कुञ्जरस्येति मनुवचनाच्च ।

उपहरनितस्वेषु जायायां कुञ्जरस्य च ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे देशप्रकरणास्थानाथ ।

ह्यायायां करिणः यादं तत्कर्षपरिवीजितम् ।

दशकल्पायुतानीह न क्षीयेत युधिष्ठिर ॥

इति वनपर्व्वमवनाथ ।

याज्ञवल्करः—

यद्ददाति मयास्यय सर्व्वमानन्यमश्रुते ।

भवेन्मघायां संख्ये च शशिन्यर्के करे स्थिते ॥

आञ्जयुष्याञ्च क्षणायाम् त्रयोदश्यां मघासु च ।

प्राहङ्गती यमः प्रेतान् पितृंशाय यमालयात् ॥

विसर्ज्जयति मातृष्ये कृत्वा शून्यं स्वकं पुरम् ।

शुभार्चाः कीर्त्तयन्तश्च दुष्कृतश्च स्वयं कृतम् ॥

काङ्क्षन्तः पुत्रपौत्रेभ्यः पायसं मधुसंयुतम् ।

तस्मात्तान् सूत्रविधिना तर्पयेत् पायसेन च ॥

मध्वाज्यतिलमित्येण तथा शीतेन चाश्वसा ।

ग्राममात्रं परगृहाद्वर्त्तं यः प्राप्नुयान्नरः ॥

भिचामात्रेण यः प्राणान् सन्धारयति चान्वहम् ।

यो वा सर्व्वर्द्धयेद्देहं प्रत्यहं स्नात्प्रस्रियात् ॥

यादं तेनापि कर्त्तव्यं तैस्तैर्द्रव्यैः सुसङ्घितैः ।

नाश्नात् परतरः कालः यात्तेष्वन्यत्र विदते ॥

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमुत्तमम् ।

मघात्रयोर्दश्यामित्यत्र मघात्रचरणं स्यात्तिसूत्रकम् आञ्जयुष्याञ्च
क्षणायामित्यनेन वक्ष्यमाणे मघात्रयोर्दश्यात्वेन स्याते काले कुञ्जर-

च्छायसंज्ञितोऽपरो योगः पितृप्रीत्यतिशयसाधनोपायः । करे
इस्तान्क्षत्रे स्थितेऽर्के शशिनि तु मघर्षे स्थिते सति भवे-
दित्यन्वयः ।

तथाचामरकोपः—

योगः सप्तदशोपायध्यानसङ्गतियुक्तिषु ।

ततश्च मघात्रयोदश्यां पृथगेवायं कुञ्जरच्छायास्थो गुणफल-
विधिर्नतु कुञ्जरच्छायामात्रविधिरित्वायातं मघायामित्येकयवन-
सार्धं पुनर्मघोपादानं रोहिण्यष्टम्यादिवन्मघर्षस्योपलक्षणत्वगङ्गा-
निरासार्धम् ।

कन्यायां दशदिवसोपरि विंगतिदृष्टाधिकत्रयोविंगतिदिन-
पर्यन्तं इत्यायस्थानमर्कस्येति ।

मघात्रयोदशीमेव विद्वष्येति आश्वयुज्यामिति । आश्वयुजी
आश्विनत्रयोदशी पीर्यमास्यन्तमासेन प्रोष्ठपद्यामतीतायामिति
शङ्खवचनात् । प्राहृष्टुत्तरत्र चतुस्रसंवरकरमतेन मन्तव्यः ॥ कन्यास्ये
रवौ मघात्रयोदशीकुञ्जरच्छायायोगयोः प्रतिपादनात् ।

अष्टतुष्यस्य तु सौरमानेनैवेति शुद्धिकौमुद्यां प्रपञ्चित-
मग्नाभिः । प्रेतान् विकरणभागिनः ।

तानाह मनुः—

असंस्कृतप्रमीतानां त्यागिनां कुलयोपिताम् ।

उच्छिष्टं भागधेयं स्याद्भेषु विकिरय यः ॥

यमानयादिति यम्यन्ते पापिनोऽग्निविति यमानयः कारा-
गारं, कीर्त्तयन्तो मनुष्यनोकमायान्तोति शेषः । तस्मात्तत मघा-

त्रयोदश्यां सूत्रविधिना षष्ठ्योक्तविधिना आदेन तर्पयेदित्यर्थः ।
 आहं तेनापि कर्त्तव्यमिति पुनर्मघात्रयोदशीविधानं यादस्याना-
 वशकत्वप्रदर्शनार्थम् । पिण्डदानश्चात्र ज्येष्ठपुत्रिणा न कार्यम् ।
 यथा देवीपुराणे—

कन्यास्ये च रवाविषे पूजनीया यथाविधि ।
 भोजङ्गीं त्रिथिमासाद्य यावश्चन्द्रार्कसङ्गमम् ॥
 तत्रापि महती पूजा कर्त्तव्या पितृदैवते ।
 ऋषे पिण्डप्रदानन्तु ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेत् ॥

इमे पीर्णमास्यन्ताग्निने तत्रैव मघायुक्तकृष्णत्रयोदशीसम्भवात् ।
 न सुष्याग्निने नवा सौराग्निनपरत्वमिपयश्दस्य वैयर्थ्यात् ।

ततश्च कन्यास्ये रवाविति कन्यासस्यन्तेनाग्निनकृष्णपक्षस्य
 प्रागस्यकथनं भोजङ्गी पञ्चमी चन्द्रार्कसङ्गमोऽभावस्या पूज-
 नीयाः पितर इति शेषः । यथाविधि षष्ठ्योक्तविधित्यर्थः ।

तत्राप्याग्निनमध्ये पितृदैवते मघानक्षत्रे पृथक्श्रुतिकल्पन-
 भिया पूर्वाक्तयङ्गादिवचनैकवाक्यतया मघायुक्तत्रयोदश्यामित्यर्थः ।
 महती पूजा मधुपायसादिद्रव्यैः पक्षयाज्ञात् पृथगेव आर्च
 कर्त्तव्यमित्यर्थः ।

अथ मैथिलाः—

भोजङ्गीमित्यादेः परेष सद्धान्वयं कृत्वा पञ्चम्यादिषु महती
 पूजा कार्या तत्रैव पक्षत्राहे यस्यां कस्याश्चित्तिथी मघानक्षत्रे
 पिण्डदानं ज्येष्ठपुत्री विवर्जयेदित्याहुः ।

अत्राधुनिकाः—

एकवचनीपात्तप्रत्यासत्तेरन्तरङ्गत्वात् पूर्वेष्वेवान्वय इति
वदन्ति ।

वस्तुतस्तु पूजामहत्त्वविधौ श्रुत्यन्तरकल्पनापत्तिर्दीपः । अग्न-
न्तते तु मघात्रयोदश्यां महती पूजा वचनान्तरेणैव क्लृप्तेति ।

किञ्च पिण्डनिषेधोऽयं पक्ष्याह एवावश्यं वाच्यः प्रस्तुतत्वात्
अन्यथा सांस्कारिकेऽपि पिण्डनिषेधप्रसङ्गः । तदा च पक्ष्याहा-
दधिके मघात्रयोदगीयाहे पिण्डदानप्रसङ्गे दुर्नियारः ।

अन्ये तु—

पृथक्श्रुतिकल्पनाभिव्या पक्ष्याहान्तर्गतमघात्रयोदगीयाह-
मेव मघायोगे प्रसृतं न तु पृथक् यावन्तरमित्याहुः ।

तदपि मन्दं—शुद्धादिनामानामुनिवचनानां पक्ष्याहमनपेक्ष्य
चतुर्थ्यष्टकावत् स्वातन्त्र्येण प्रवृत्तेः । पक्ष्यान्तर्गतत्रयोदगीयाह-
मनूय मघानसत्त्वरूपकाल-पायसादिद्रव्यरूपगुणद्वयविधानेन सप-
मद्भिद्यत्वेतिवत् वाक्यभेदापत्तेय ।

यस्तु—

उत्तरादयनाच्छाहे श्रेष्ठं स्यादधिषायनम् ।
चातुर्मास्यश्च तथापि प्रसृते किमपि हितम् ॥
प्रीठपद्याः परः पक्ष्याहोऽपि च विगोपतः ।
पञ्चम्युद्देश्य तथापि दग्म्युद्दे ततोऽप्यति ।
मघागुक्ता च तथापि गम्या रात्रंघात्रयोदगी ॥

सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यं श्राद्धमत्र नराधिप ।

परान्नभोजी त्वपचः श्राद्धमत्र तु कारयेत् ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरवचनं तस्मज्जातीयानां तत्तद्विधिवोधित-
श्राद्धकालानामेकस्यान्यापेक्षया पिबत्वमिविशेषजनकत्वेन प्रागस्य-
कथनमात्रपरं न तु श्राद्धविधायकम् ।

अतएव

उत्तरादयनाच्छ्राद्धे श्रेष्ठं स्याद्विधायनम् ।

इति प्रथमत एवोक्तम् ।

ततश्च—दशम्यूहे ततोऽप्यधिकमुक्त्वा तस्मादपि तत्तद्विधि-
वोधितस्य पृथक्श्राद्धस्य मघ्रात्रयोदशीकालः प्रशस्यत इति न
कश्चिद्दोषः ।

अतएव तत्र विध्यपेक्षायां सर्वस्त्रेणापि कर्त्तव्यमित्यनेन
पृथग्विधिरुक्तः अन्यथा पुनर्विधानवैफल्यं स्यादिति ।

ज्येष्ठपुत्रीति मतुपो विद्यमानार्थत्वेन ज्येष्ठपुत्रसद्भावएव
पिण्डदाननिषेधादन्येषामप्रतिषेधात् पिण्डदानं कर्त्तव्यमेव अन्यथा
ज्येष्ठपुत्रीति विशेषणं व्यर्थं स्यादव्यावर्त्तकत्वात् ।

* अत्र च पिण्डस्यानकरणादि सर्वमेव पिण्डोपकरणं न
कार्यं गिवा आपः सन्वित्वादि तु त्कार्यमेव । एष च मघा-
त्रयोदशोविहितश्राद्ध एव निषेधी न तु पक्षान्तर्गतत्रयोदशीश्राद्धे
तद्दिनविहितसांस्कारिकश्राद्धवदिति ध्येयम् ।

यदा पूर्वदिनेऽपराह्णे तिथिलाभः परदिने च पूर्वाह्णे नक्षत्र-
युक्ततिथिलाभस्तदा पूर्वदिने पचत्याहं परदिने च मघात्रयोदगी-
त्याहं कार्यं रात्रादिनिपिडकालेतरस्यैव आक्षकालत्वात् ।

एवञ्चैकदिने पूर्वाह्णे मघायोगोऽपराह्णे च त्रयोदशोमाहं
तदा पूर्वाह्णे ज्येष्ठपुत्रिणाऽपिण्डकं मघात्याहं विधायापराह्णे
सपिण्डकं पचत्याहं कर्त्तव्यमेव । एवञ्च मघायोगालाभे तस्मिन्मध्ये
मघात्याहभावात् एव । यदा त्वपराह्णे मघात्रयोदगीयोगस्तदा
तन्त्रेषैकं आहं तच्चापिण्डकमेव मघात्याह्णे पिण्डनिषेधात् ।

पचत्याह्णे तु “नित्येऽपि किञ्चिदङ्गहानिः शक्या न तु
काम्येऽपि” इति न्यायात् पिण्डाभावस्याकिञ्चित्करत्वाद्दोष-
गौरवाच्चेति बहवः ।

अन्ये तु—

समानाङ्गकयोरेव तन्त्रतानियमात् पचत्याहमेव सपिण्डकं
कार्यं प्रसङ्गान्मघात्याहमपि गतार्थमिति वदन्ति ।

वस्तुतस्तु तन्त्रतान्यायाभावान्मघात्याहस्यातिप्राग्भवाच्च पृथ-
गेव सपिण्डकापिण्डकं आहहयमिति प्रतीमः ।

तथा पूर्वदिनापराह्णे मघातिथिलाभेऽपि परदिने एव
कुञ्जरच्छायायोगे पूर्वाह्णेऽपि तच्छ्राहं फनातिगयहेतुत्वात्तस्येति ।

अत्र आहचिन्तामणिः—

सूतके सूतके चैव अस्तयोयन्द्रर्ष्ययोः ।

दायायां कुञ्जरव्याय भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥

प्रमादाद्वाद्याणी भुक्ता तत्र चान्द्रायणं चरेत् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् कुक्षरच्छायायोगे श्राद्धभोजनं
ब्राह्मणैर्न कर्त्तव्यमित्याह ।

तन्मन्दं कुक्षरच्छायादीनां समस्तपदानामेव योगाभिधायि-
त्वादसमस्तेन छायायाः कुक्षरस्येत्यनेन छायायुक्तप्रदेशे सूतकादि-
वदिच्छाभोजननिषेधात् ।

एतच्च श्राद्धमविभक्तैरपि सर्वैरेव श्राद्धभिः पृथक् पृथक्
कार्यम् ।

यथा शङ्कः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमद्वैतम् ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥

अद्वैतं सांख्यरिक्तश्राद्धं मघासु च विहितं श्राद्धं सर्वं पृथक्
कुर्युः । अतोऽन्यत्रामावस्यादी पृथग्भूतं विभक्तं विना अविभक्तानां
सर्वेषां नाधिकारः किन्त्वैकस्यैवेत्यर्थः ।

किञ्च—

नास्मात् परतरः कालः श्राद्धेष्वन्यत्र विद्यते ।

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे साक्षादमृतपदानुवादेन स्वयमेवानुष्ठान-
सूचितमिति ।

अथाश्वयुक्त्वापक्षः ।

ब्रह्मपुराणे—

अश्वयुक्त्वापक्षे तु याज्ञं कुर्याद्दिने दिने ।

विभागहोनं पक्षं वा विभागस्वर्द्धमेव वा ॥

न सन्ति पितरथेति छत्वा मनसि यो नरः ।

याज्ञं न श्रुते तत्र तस्य रत्नं पिवन्ति ते ॥

यावच्च कन्यातुल्योः क्रमादास्ते दिवाकरः ।

तावच्छ्रावस्य कालः स्याच्छून्यं प्रेतपुरं तदा ॥

अथाश्वयुक्शब्दः पीर्णमास्यन्तमासपरः । न तु मुख्यवान्द्र-
परः, ब्रह्मपुराणे पीर्णमास्यन्तमासेन समस्ततिथिरुत्थाभिधानात् ।
निर्णीतञ्च—आश्वयुज्यां च कृष्णायां त्रयोदश्यां मघासु च ।

इति ब्रह्मपुराण एवाश्वयुक्शब्दस्य पीर्णमास्यन्तपरत्वम् ।
दर्शान्ताश्विने मघायोगासम्भवात् प्रौष्ठपदूर्ध्वं कृष्णत्रयोदशी-
त्यादिवचनाच्च ।

तथाच त्रिषुधर्मांतरे—

उत्तरादयनाच्छ्राव्येष्टं स्याद्दिनायनं ।

चातुर्मास्यञ्च तत्रापि प्रसुप्ते केशवे हितम् ॥

प्रौष्ठपद्याः परः पक्षस्तत्रापि च विशेषतः ।

पञ्चम्यूर्ध्वञ्च तत्रापि दशम्यूर्ध्वं ततोऽप्यति ॥

इत्यत्र प्रौष्ठपद्याः परः पक्ष इत्यनेन पीर्णमास्यन्ताश्विन-

मासीयकृष्णपक्षत्वं व्यक्तमुक्तम् । एतेन सौरवादिनोऽपि निरस्ताः ।

तथाच कार्पाणिनिः—

शक्रध्वजनिपाताद्द्वी यः स्यात् पक्षस्तु पञ्चमः ।

स विष्टेयोऽपरः पक्षस्तत्र आहं विधीयते ॥

पुत्रमायुर्धनं धान्यमारोग्यं भूतिमेष च ।

प्राप्नोति पञ्चमे दत्त्वा आहं कामांस्तथापरान् ॥

एतानिव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

तस्मादातिक्रमेदिदान् पञ्चमे पैटकं विधिम् ॥

भाद्रशुक्लद्वादश्यां शक्रध्वजोत्थानं तदनन्तरं कृष्णचतुर्थ्यां शक्र-
ध्वजनिपातः ।

यथा वराहः—

द्वादश्यान्तु सिते पक्षे मासि भाद्रपदे तथा ।

शक्रमुत्यापयेद्राजा विश्वश्रवणवासये ॥

विश्वमुत्तरापदाद्वा घासयं धनिष्ठा ।

तथा—

वैष्णवादिपदे चन्द्रे शक्रमुत्यापयेद्दिवा ।

भरणीन्तपदे रात्रौ चतुर्थ्यान्तु विवर्जयेत् ॥

वैष्णवस्य श्रवणाया आदिपदस्ये चन्द्रे इत्यर्थः । एतानिव हि
हिंसन्तीत्यनेन नित्यत्वं दर्शितं हिंसन्ति पितर इति शेषः ।

जाषास्तः—

श्रमतेऽपि रवी कन्यां आहं कुर्वीत यत्नतः ।

आषाढाः पञ्चमः पक्षः प्रगस्तः पिष्टकर्मणि ॥

जातुकर्णः—

आपाङ्गीभवधिं कृत्वा यः स्वात् पचसु पञ्चमः ।

आहं तत्र प्रकुर्वीते कन्यां गच्छतु वा नवा ॥

अत्र मध्येऽधिमांसपातेऽपि तस्याधिं कृत्वाच्छादानर्हत्वाच्च तं
मांसं विहाय पञ्चमः पक्षो मन्तव्यः ।

गृह्यपरिशिष्टम्—

मलिश्लुचसु मासो वै मलिनः पापसम्भवः ।

गर्हितः पित्रदेवेभ्यः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ॥

कन्यां नवा गच्छत्विति यदुक्तं पञ्चस्य कन्यासम्बन्धेऽपि आह-
योग्यकालस्य कन्यायामलाभे तन्मन्तव्यम् । अन्यथा सिंहे सकल-
पक्षसम्प्राप्तौ तस्य मलमासान्तःपातादखयुक्त्वापचत्वाभावः
स्यात् । तेन कन्यां गच्छतु वा न वेत्यनेन कन्यागतरविसम्बन्धेन
पञ्चमपक्षस्य प्रागख्यं ध्वनितम् ।

यथा भविष्यपुराणम्—

कन्यां गते सवितरि पित्रराजानुशासनात् ।

तावत् प्रेतपुरीं शून्या यावद्दृष्टिकदर्शनम् ॥

ततो हृदिकं आयाती निराग्राः पितरो वृष ।

पुनः स्वभवनं यान्ति शापं दत्वा सुदारणम् ॥

हंसै वर्षासु कन्यास्ये शाकेनापि गृहे वसन् ।

पञ्चम्या उत्तरे दद्यादुभयोर्वंशयोर्ऋणम् ॥

हंसै सूर्ये ऋणमिव ऋणं पित्रभाटकुलस्यावश्यं परिगोध्य-
मित्यर्थः । एतच्च आदान्तरकल्पने विधिगौरवमिथा भव्ययुक्

कृष्णपक्षे त्वित्यादिना ब्रह्मपुराणोक्तपक्षस्याहं कन्यागतत्वस्य गुण-
फलविधित्वम् ।

कन्यायां कृष्णपक्षे तु पूजयित्वाऽर्धे दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं गौतमादित्ननिस्त्रनैः ॥

इति देवीपुराणवचनाद्देवीबोधने कन्यामध्यभवदिति । न
चात्र वैपरीत्याशङ्का भविष्यपुराणे कन्याविधौ पक्षपुरस्कारेण
प्रत्यङ्ग्याङ्गविधानाभावात् कन्यां गच्छंतु वा नवा इत्यादिवचनाच्च
पृथग्विधिरिति वाच्यम् । पुराणभेदेन प्रत्यवायस्य पृथगुक्तेरौचि-
त्यात् न तु वास्तवं पृथगित्यास्तां विस्तरः ।

दिने दिने इति दिनपदमत्र तिथिपरं न त्वहोरात्रपरं चान्द्र-
मासादयवस्य कृष्णपक्षस्य पञ्चदशतिथ्यात्मकत्वेन तत्सम्बन्धितयोप-
न्यस्तस्य दिनपदस्य तिथिपरत्वनियमात् ।

यथा विष्णुधर्मोत्तरे—

तिथिनैकेन दिवसधाम्द्रमाने प्रकोर्त्तितः ।

शुद्धोदात्तेण चैकेन सावनो दिवसः स्मृतः ॥

अन्यथा सुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शशियेन तु ।

एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि ऋशुनन्दन ॥

इत्यादयः प्रयोगाः । पक्षेकादंशौत्रयोदशीभिः पक्षस्य
विभजनेन तिथिपर्यवसानाच्च ।

अतएव—

पञ्चमूर्द्धंश्च तत्रापि दशम्यूर्द्धं ततोऽप्यति ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे तिथिमादाय कल्पव्यवस्योक्तां । अन्यथा
अम्बुवटश्राद्धवदहरहःक्रियमाणतया नित्यत्वादध्यावाइनादिवर्जन-
प्रसङ्गः स्यात् ।

एतेन तिथिज्ञाप्तादेकस्मिन् पक्षे चतुर्दशत्वादष्टां चतुर्दश-
श्राद्धानि तिथिहृत्वावहर्षुद्धौ षोडशस्युः । तत्र कदाचिदेकस्यां
तिथौ श्राद्धद्वयं कदाचिच्च श्राद्धाभाव इति शीदत्तादोनां मत-
मपाम्नाम् ।

ततश्च वीष्वायाः पञ्चदशतिथिष्वेव पञ्चदशश्राद्धानि अत्र
चैकस्मिन् दिने तिथिद्वयलाभे श्राद्धद्वयं कदाचिद्दिनद्वयेऽप्येक-
तिथिलाभे एकदिने श्राद्धाभाव इति ।

चतुर्दशश्राद्धं चात्र कर्त्तव्यमिति प्रागेव विधिनिरूपणे
दर्शितम् ।

यत्तु—

दिव्यभीमान्तरीक्षाणि चराणि स्यावराणि च ।

पिण्डमिच्छन्ति पितरः कन्यारागिगते रवौ ॥

कन्यां गते सवितरि यान्यृष्टानि तु षोडश ।

ऋतुभिस्तानि शृण्वानि देवो नारायणोऽप्रयीत् ॥

राजध्याग्नेधाभ्यां यदीच्छेत् मह्यं फलम् ।

अप्यमुमूनाकाद्यैः पितॄन् कन्दागतेऽर्घयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणपथमं तत् सूर्यमिच्छास्तपसनेकवाक्यतया
कन्यायाश्चतुर्दशदिनादूर्ध्वं गेहेषु भौरषोडशदिनेषु शृण्वन्माधारदेषु
काव्यश्राद्धान्तरविधायकं निवृत्ते प्रमाणाभावात् फलश्रुतेः ।

यया सूर्यसिद्धान्ते—

तुलादिपङ्कशीत्यंशे पङ्कशीतिमुखं दिनम् ।

तच्चतुष्टयमेव स्यादद्विस्त्रभावेपु राशिषु ॥

पङ्कविंशे धनुषो भागे द्वाविंशेऽग्निमिषस्य तु ।

मिथुनेऽष्टादशे भागे कन्यायाश्च चतुर्दशे ॥

अत ऊर्ध्वं कन्याया यान्यहानि तु पौङ्गव ।

क्रतुभिस्तानि तुल्यानि पितृभ्यो दत्तमक्षयम् ॥

एकस्मिन्नष्टे पथ्यधिक्रयतत्रयसंशका भवन्ति तत्र तुलासंक्रम-
मारभ्य पङ्कशीतिगणनया चतुष्टयमापूर्य कन्याशेषपौङ्गवांश
अवशिष्यन्ते द्विस्त्रभावेपु द्वागल्केषु । तत्र पङ्कशीतीनां पूरणस्यान-
माह पङ्कविंश इति । अग्निमिषो मीनः । त्रिभागहीनमिति
द्वितीयो भागस्त्रिभागः त्रिभागहीनं षष्ठादिकल्पः त्रिभागमेका-
दश्यादिकल्पः अत्र कालात्यन्तसंयोगे द्वितीया तेन प्रतितिधि-
याहम् ।

अत्र केचित्—

पञ्चमीप्रभृति वा कृष्णपक्षस्य इति गीतमवचनात् ।

कृष्णपक्षे दशम्यादौ वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

इति मनुवचनाच्च किञ्चिद्ब्रूनाधिके त्रिभागपादात् पञ्च-
म्यादिदशम्यादिकल्पावाहः । तत्र—गीतममनुवचनयोः सामान्य-
कृष्णपक्षोपक्रमात् नाखयुक्कृष्णपक्षपरत्वम् । ततो बीजाभावेन
सत्त्वभावात् पञ्चम्यादेस्त्रिभागहीनादिपदार्थत्वानुपपत्तिरिति ।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—

भ्रीतयथाः परः पद्यमातापि च विभेदतः ।

पद्यमूर्द्धं तत्रापि दृग्मूर्द्धं ततोऽप्यति ॥ इत्युक्तम् ।

यद्य—

भोत्रहीतिविमानाद्य इति दीर्घपुराणवचनं तदग्रमुक्त्वप्य-
पचे पद्यस्यादिव कव्याद्यभ्यन्तेन आह्वय प्रागप्यदकथनमात्रपरं
न तु कल्पविधायकं पद्यादिकस्यान्तरापामनुक्तत्वात्० । अर्द्धमिति
विभागाद्ये तयोद्ग्रादिकल्पः । न तु पद्यार्द्धमष्टम्यादीति
केवाचिदाग्न्यात् यत् न मधिधानेन विभागस्य बुद्धिस्यत्वात् ।

न च विभक्त्यन्ततया बुद्धिर्नोक्तस्य पद्यस्य परित्यागे को
हेतुरिति वाच्यम् ।

उत्तरोत्तरननुक्तानोपदेगर्थेय हेतुत्वात् ।

अतएव एव धेत्यनेनाभ्यास्यन्तागतकल्पत्वं सूचितम् ।

अतएव विष्णुधर्मोत्तरे—प्रकरणभेदेन पद्यमूर्द्धं तत्रापि
दृग्मूर्द्धं ततोऽप्यतीति मध्येऽष्टम्यादिकस्यान्तरं मोक्षम् ।

एवञ्च एतेषामेव कव्यानां दर्शनात् केवाचिदमावस्यामात्र-
करणपक्षो निरस्तः । किन्तु प्रतिमासविहितं पार्श्वेण कर्त्तव्यमेव
प्रकरणभेदेन प्रतिमासविधेरग्रमुक्तिविधिभिन्नत्वात् ।

नचोक्तिवाधागद्वा सम्भ्रमसुधारणाभावात् ।

न च पदाद्वचनीयवत् विभेददर्शनात् सामान्यशास्त्रस्य तदि-

तरपरत्वमस्त्विति वाच्यं प्रतिमासविधेरमावस्याविषयकत्वेनाश्व-
युक्विधेस्तु पक्षविषयकत्वेन भिन्नविषयत्वात् सामान्यविशेषा-
भावात् । अमावस्याविधिस्तु प्रागैव निरूपितः ।

किञ्च प्रकरणभेदेन विधिभेदात् उपजीव्योपजीवकभावाभावा-
द्विन्नविषयता ।

अन्यथा पौषादिमासत्रयेऽष्टकाविधिदर्शनात् प्रतिमासविधे-
स्तदितरत्वप्रसङ्गः ।

एवञ्च पक्षत्रये कृते प्रतिमासे विहितं पौर्णमासनुपद्वेण
गतायै तन्त्रैवैवामावस्यायां कर्त्तव्यमिति ध्येयम् ।

न सन्तीति — अकरणे प्रत्यवायान्नित्यत्वं दर्शितम् । अत्र
सम्भवति लघूप्राये गुरुप्रायस्थानतुष्टानलक्षणाप्रामाण्यभिया पक्ष-
त्रयाद्वादिक्ल्पानामिच्छाविकल्पासम्भवाच्छक्तितारतम्येन व्यव-
स्थितो विकल्पः । शक्तस्य समस्तः पक्षः, अशक्तस्य त्रिभागहोनः
पक्षः, अशक्ततरस्य त्रिभागः, अशक्ततमस्य तदर्द्धमिति । एतेन
शक्तिभेदात् समस्तपक्षाकरणेऽपि प्रत्यवायाभावो वचनादिति
ध्येयम् ।

शक्तिस्तु शरीरपाठवशाद्दोषितद्रव्यसम्पदादिः, एवं च यो यत्र
शक्तस्तदकरणे तस्य प्रत्यवाय एव ।

यथा मनुः—

प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।

न साम्प्रदायिकं तस्य दुर्भेदेर्विद्यते फलम् ॥

साम्प्रदायिकं पारलौकिकम् ।

न चात्र फलभूमकल्पनया कल्पव्यवस्था पञ्चविधिसुपजीव्यैव
त्रिभागहीनादिकल्पविधिप्रवृत्तेः ।

एतानेव हि हिंसन्ति पञ्चमं यो व्यतिक्रमेत् ।

द्रव्यादियचनेः पञ्चयाहाकरणे प्रत्यवायश्रवणाच्च । तस्मात्त-
च्छक्तितारतम्येनैव कल्पव्यवस्थितिः ।

अत्र केचित्—

आरभ्ये पञ्चयाहे कुत्रचिद्दिने यादविष्टे सति पञ्चयाहा-
निष्पत्त्याऽन्येऽपि कल्पा न कर्त्तव्याः । विकल्पयज्ञैकतरनियया-
दन्यनिरासेन पुरुषप्रवृत्तेरित्वाहः ।

तदन्ये न सहन्ते—उभयोर्युगपदुपस्थितत्वादिच्छाविकल्प एव
नैकतरनिययः प्रवृत्तौ हेतुः, व्यवस्थितविकल्पे तु न तथा व्यवस्था-
पशेनोभयोर्युगपदुपस्थितत्वाभावात् किंस्वत्र गतितारतम्याभ्रुस्य-
कल्पानुकल्पभावेन व्यवस्था तस्याप्य क्रमिकत्वात् मुख्यकल्पा-
सम्भवे स्वयमेवानुकल्पो व्यवतिष्ठते । अतो मुख्यकल्पविष्टे कल्पा-
न्तरं कर्त्तव्यमेवेति ।

अभियुक्तानु—

दिने दिने इति यीष्नाश्रुत्या-

दद्यादहरहः यादमवाचिनोदकेन वा ।

इति गनूत्तमित्यश्राद्धवत् प्रतितिद्यौ पृथक् पृथक् श्राद्धाव-
गमात् “श्राद्धं न कुरुते तत्र” इति प्रतितिद्यौ श्राद्धाकरणे पृथक्
प्रत्यवायावगमात् अशुद्धावाहनदक्षिणादिगर्भनाटीनां पृथक्-
पृथक्त्वात् पञ्चदशश्राद्धानां घातस्येव निष्ठे पारश्वदेशश्राद्धेन पुंसा

कदाचिन्मध्येऽग्नौ च तजादिना विघ्ने सत्वधिकाराभावादकरणे-
ऽप्यजातप्रत्यवायेन तदितरदिनेषु क्षतेषु आह्वेषु यावज्जीवकर्त्तव्य-
नित्ययाद्भवत् पक्षयाद्दमप्यविरुद्धम् ।

न च पृथक्कल्पविधानं तर्हि व्यर्थमिति वाच्यं द्रव्याद्य-
सम्पत्त्या सकलयाज्ञागती प्रत्यवायपरीहारार्थं कल्पान्तरविधान-
मिति । युक्तञ्चेत् ।

अश्वयुक्कृष्णपक्षे एकस्य कल्पस्याप्यगती किं स्यादित्यत
आह यावच्च कन्यातुलयोरिति । अत्र विध्यन्तरकल्पनाभिया
कन्यादिवाकरस्थित्या तत्सम्बन्धस्यावश्यकत्वेनाश्वयुक्कृष्णपक्ष
उपलक्ष्यते तुलास्थित्यापि कार्तिककृष्णपक्ष उपलक्ष्यते

कार्तिकं सकलं वापि प्राक्काये कुञ्जरस्य च ।

इति विष्णुवचनेन सहैकवाक्यत्वात् । अन्यथा विध्यन्तर-
गीरत्वात् । सकलं कृष्णपक्षमित्यर्थः । अश्वयुक् ऽः [कृष्णपक्षानु-
कल्पतया तत्रासकृष्णपक्षवाधानौचित्यात् । †

प्राष्टक्कालेऽसिते पक्षे तयोदश्यां समाहितः ।

मधुप्लुतेन यः श्राद्धं पायसेन समाचरेत् ॥

इति पूर्ववचने कृष्णपक्षत्रयवशाच्च ।

अत्र कन्यातुलयोर्दिवाकरस्थितेः] क्रममिदत्वात् क्रमाच्छ्राद्धस्य
काल इत्यन्वयादश्वयुक्कृष्णपक्षे, याज्ञाकरणे कार्तिककृष्णपक्षे
यस्यां कस्याश्चित्तिथौ श्राद्धं कार्यम् ।

* क पृष्ठके [] विहितं यः पतितः ।

† न ऽः पृष्ठके विधानौचित्यात् ।

न चात्रापि कल्पव्यवस्था प्रमाणाभावात् त्रयोदशादिकल्प-
स्याप्यशक्तावत्यन्तापक्तत्पतया कार्तिकविधानाच्च अतएवामाव-
स्यायामतिप्रायस्यसुक्तम् ।

भविष्यपुराणे—

येयं दीपान्विता राजन् ख्याता पञ्चदशी भुवि ।

तस्यां दद्यान्नचेहत्तं पितृणाञ्च महालये ॥

पितृणां महस्य उत्सवस्यालयो महालयोऽभ्ययुक्त्वापञ्च-
पञ्चदशी अभावस्या न तु पीर्णमासी भुवि पृथिव्यां दीपान्वितति
कृत्वा स्थातिकथनात् ।

तथाचामावस्यामधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

दीपमालाञ्च कर्त्तव्याः श्रद्धया देवगृहेषु च ।

रथ्यापणश्रमानेषु नदीपर्वतसानुषु ॥

तथा—

यमलोकं परित्यज्य आगता ये महान्तयम् ।

उज्वलज्योतिषा यत्नं प्रपश्यन्तो प्रजन्तु ते ॥

इति कार्तिकामावस्यायामुक्त्वादानमन्त्रलिङ्गाच्च ।

अथञ्च प्रतिमासपार्श्वणस्य प्रातस्त्वेऽप्याभ्ययुक्त्वापञ्चाकरणे
ऽनक्तस्याप्यनुष्ठानार्थे पुनः कार्तिकविधिः । अथवा तन्त्रेण त्रार-
दयविधानार्थं पुनर्विधिरिति ।

अथ गस्तृहताचतुर्दशी ।

वायुपुराणे—

युवानसु गृहे यस्य मृतास्तेषान्तु दापयेत् ।

गस्तृण तु हता ये वै तेषां दद्याच्चतुर्दशोम् ॥

युवान एव पित्रादयो मृता इत्यर्थः यौवनं त्रिंशद्वर्षपर्यन्तं
ज्योतिःशास्त्रोक्तम् ।

आदिपुराणे—

प्रायोऽनगनगस्तृहताग्निविषीहन्धनिनां तथा ।

चतुर्दशान्तु कर्त्तव्यं दत्तार्थमिति निश्चयः ॥

प्रायो मन्त्रापयगमनम् ।

बृहदारण्यकम्—

सर्पेर्हता मृगैर्व्याधैः कुम्भीरैश्च गजैर्वृषैः ।

उत्पातवातवर्षैश्च याडं तेषां चतुर्दशीम् ॥

देवीपुराणे—

पचिकीटमृगैरे तु शृङ्गिदंष्ट्रिनखैर्हताः ।

पतनानग्रनप्रायेर्ब्रह्माग्निविषवन्धनैः ॥

मृता जलप्रवेशेन न ते गस्तृहताः स्मृताः ।

मरीचिः—

विषखापदगस्तृहति तिर्थगन्नाक्षणाघातिनाम् ।

चतुर्दशानां क्रिया कार्या अन्येषान्तु विगर्हिता ॥

घातोऽस्यास्तीति घाती तेन विषादिभिर्हतानामित्यर्थः ।

न च ब्राह्मणघातीति कर्त्तरि नणिविधादिभिरनन्ययात् ब्राह्मण-
हतत्वं श्रापकृतमेव न तु शस्त्रकृतं तस्य ग्रहणात् । अन्येषाम-
शस्त्रहतानाम् ।

विष्णुः—

युद्धहतानां श्राद्धकर्मणि चतुर्दशी प्रशस्ता ।

एषां वचनानां सामान्यरूपपक्षप्रकरणपाठात् तत्प्राप्तं
श्राद्धमनूय शस्त्रहतानां प्रशस्ततया चतुर्दशी विधीयते न तु
श्राद्धान्तरविधिर्गौरवात् अन्येषां विगर्हितेति अशस्त्रहतानां निन्दा-
श्रवणाच्च, अन्यथा शस्त्रादिहतोद्देशेन श्राद्धान्तरविधौ अशस्त्रहतानां
विधानाभावादेव निषेधप्राप्तेर्विषयाभावाच्चिन्दैव नोपपद्येत ।

अतएव मनुवचने सामान्यरूपपक्षगोचरचतुर्दशीवर्जनं
शस्त्रादिहतेतरविषयम् । एवञ्चादिपुराणि तत्प्रार्थमिति दर्शनात्
काम्यमिदमिति मैथिलीकोक्तं निरस्तम् ।

तत्प्रार्थमित्यस्य प्राशस्त्यपरत्वात् । ततश्च पित्रादित्तयदैवतं
पार्व्वणं सकलरूपपक्षसाधारणञ्चेदं श्राद्धम् ।

न चान्येषां विगर्हितेति निन्दाश्रवणात् कथं त्रैपुरूपिकविधि-
रिति वाच्यम् ।

यस्य त्रयः पुरुषाः शस्त्रहतास्तस्य त्रैपुरूपिकविधिरुपपद्यत
एव यस्य तु द्वौ वा एको वा शस्त्रहतस्तेनापि सदैवतं द्वैरु-
पौरूपिकं पार्व्वणं कार्य्यम् जीवत्पितृकश्राद्धवदिति । त्रैपुरूपिक-
नियमसु पार्व्वणस्योत्सर्गो विशेषवचनेन बाध्यते ।

यानि चतुर्दश्यामेकोद्दिष्टविधायकानि वचनानि ।

यथा भविष्यपुराणम्—

समत्वमागतस्यापि पितुः शस्त्रहतस्य च ।

चतुर्दश्यान्तु कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

शार्ङ्गः—

चतुर्दश्यान्तु यत् श्राद्धं सपिण्डीकरणे कृते ।

एकोद्दिष्टविधानेन तत् कार्यं शस्त्रघातिने ॥

यमः—

● सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् पितृभ्यः प्रदीयते ।

एकोद्दिष्टविधानेन प्रदेयं शस्त्रघातिने ॥

शङ्खः— सपिण्डीकरणादूर्ध्वमृतं कृष्णचतुर्दशीम् ।

प्रतिसंवत्सरादन्यदेकोद्दिष्टं न कारयेत् ॥

तान्यमूलानि समूलत्वेऽपि पार्वणाशक्तविषयान्येतानि पूर्वोक्त-
विष्णादिवचनेषु पार्वणावगमादिति श्राद्धविवेकः ।

वस्तुतस्तु अश्वयुक्कृष्णपक्षीयचतुर्दशीमृतस्य शस्त्रहतस्य सांप-
त्सरिकश्राद्धे पार्वणविधिप्राप्तौ तं निषिध्य एकोद्दिष्टविधायका-
न्येतानि । समयप्रकाशे तु एकोद्दिष्टं न पार्वणमित्यत्र एकोद्दिष्टं
महालये इति व्याख्यातं; तदा च व्यक्तमेवायमर्थः ।

शङ्खवचनस्य त्वयमर्थः— कृष्णचतुर्दशीमिति कालकर्म शश्व-
युक्कृष्णपक्षे चतुर्दश्यां शस्त्रहतस्य यत्प्रतिसंवत्सरश्राद्धं तस्मादृते
तत्रैवाश्वयुक्कृष्णपक्षेऽन्यत्प्रतिसंवत्सरश्राद्धे एकोद्दिष्टं न कारयेत्
किन्तु पार्वणमेवेति । अथवा सकालकृष्णचतुर्दश्यां शस्त्रहतस्य
प्रतिसंवत्सरश्राद्धे साग्निविषयाणि सर्वाणि वचनानीति ।

यच्च—प्रायानशनेत्यादिना, सकलकृष्णपक्षसाधारणं शस्त्र-
हृतपित्रादीनां श्राद्धमभिधाय पुनरप्याश्विनकृत्यमध्ये मघात्रयो-
दश्यनन्तरं—तर्पणीयाश्चतुर्दश्यां लुप्तपिण्डोदकक्रियाः । इत्युक्तम् ।

तच्छस्त्रहृतभ्रात्रादीनामप्याश्विनकृष्णचतुर्दश्यां बोधयति ।

लुप्तपिण्डोदकक्रिया विषयस्त्रादिमृता अपतिताः पतितानां
निषेधात् तत्तुल्यमकरणात्तद्व्यपदेशः ।

एतच्च श्राद्धमेकोद्दिष्टविधिना कार्यम् ।

यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराख्यपि ।

एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योषितः ॥

इति परिशिष्टे अपुत्रस्य पार्ष्वणविधिकश्राद्धनिषेधात् ।

विधानबलाभिप्रेक्ष इति चेन्न,

विधानस्यैकोद्दिष्टपरतयैवोपपत्तेरिति । तदपि काम्यं नित्यत्वे
प्रमाणाभावात् तर्पणीया इत्यभिधानाच्चेति ।

इदञ्च चतुर्दशीत्याहं विषयवापदशस्त्रादिमृतानां तत्तदचनो-
पात्तानामेवेति गौडब्रह्माः ।

श्रीदत्तादयस्तु रोगश्चतिरिक्तमरणमनुगमनकं कृत्वा अनु-
मृतायाः प्रसवमृतायाश्च शस्त्रहृतश्राद्धमाहुः ।

तन्मन्दं न योषिद्भ्यः पृथक् दद्यादिति निषेधात् रोगमृतस्य
यूनयतुर्दश्यादिविधानादननुगमतादवस्यगाच्च तदचनबोधिताना-
मननुगमस्यादोषत्वाम् ।

ननु—शस्त्रदिप्रहृतानाञ्च शृङ्गिदंद्भिसरीस्रपैः ।

श्राद्धनस्त्राग्निनाश्चैव श्राद्धमीपां न कारयेत् ॥

इति छागलेयेन श्राद्धनिषेधात् कथमेयां श्राद्धमिति । -

अथ श्राद्धचिन्तामणिः—अस्मादेव विशेषवचनादित्याह ।
तन्नन्दं वचनस्यान्यथोपपत्तेः ।

श्राद्धविवेकस्तु—श्राद्धनिषेधो बुद्धिपूर्वकसूतविषयः, तेषां
पतितत्वात् । अस्मिन् श्राद्धविधानन्तु प्रमादसूतविषयम् ।

यथाहिराः—

अथ कश्चित् प्रमादेन स्त्रियतेऽग्नौदकादिभिः ।

• अशीचं तस्य कर्त्तव्यं कर्त्तव्या च जलक्रिया ॥

अबुद्धिपूर्वमपि शृङ्गादिभिः क्रीडां कुर्वतां सूतानां न
कर्त्तव्यम् ।

ब्रह्मपुराणे—

शृङ्ग-दंष्ट्रि-नखि-श्याल-पिप बह्नि-स्त्रिया जलेः ।

आदरात् परिहर्त्तव्यः कुर्वन् क्रीडां सूतस्तु यः ॥

तथा शास्त्रानुमत्या बुद्धिपूर्वसूतानामपि कर्त्तव्यम् ।

यथा गार्ग्यः—

द्वहः शौचस्मृतेर्लुप्तः प्रत्याख्यातभिषक् क्रियः ।

आत्मानं पातयेद्यस्तु सृग्गन्धनशनादिभिः ॥

तस्य चिरात्रमशौचं द्वितीये त्वस्त्रिसञ्चयः ।

तृतीयेतूदकं कृत्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते ॥

इति युक्तमुक्तवान् । एवञ्च विप्रशापेनापराधहतानां श्राद्ध-
निषेधोऽपराधहतानाञ्च श्राद्धमिति सर्व्वं समञ्जसम् ।

अथ काश्यप्याहुकालाः ।

तत्तद्वचनोक्तस्वगतधनपुत्रादिलाभकामनायता यथाभिलाषं
श्राद्धं कार्यम् ।

यथा दानधर्मै—

पितृनर्घयन् प्रतिपदि प्राप्नोति स्रग्दहे स्त्रियः ।

अभिरूपप्रजावत्यो दर्शनीया बहुप्रजाः ॥

स्त्रियो द्वितीयां जायन्ते ततोयायान्तु वन्दितः ।

चतुर्थ्यां सुद्रुपशयो भवन्ति बहवो गृहे ॥

पञ्चम्यां बहवः पुत्रा जायन्ते कुर्वन्तां नृप ।

कुर्वाणामु नराः षष्ठ्यां भवन्ति शूतभागिनः ॥

सप्तमीभागी भवेच्छ्राद्धं कुर्वाणः सप्तमीं नरः ।

अष्टम्यान्तु प्रकुर्वाणो वाणिज्ये लाभमाप्नुयात् ॥

नवम्यां कुर्वन्तः श्राद्धं भवत्येकगणं बहु ।

विशुद्धन्ते तु दशमीं गावः श्रादानि कुर्वन्तः ॥

कुप्यभागी भवेत्सर्षपः कुर्वन्तेकादशीं नृप ।

प्रद्वयवर्षस्त्रिनः पुत्रा जायन्ते तस्य वेश्मनि ॥

द्वादश्यामीहमानस्य नित्यमेव प्रदृश्यते ।

रजतं बह्वृचिदथ सुवर्षेण मनोरमम् ॥

ज्ञातोनाथ भवेच्छ्रेष्ठः कुर्वन् श्राद्धं तयोदगीम् ।

षडश्यां तु युवानोऽप्य प्रमीयन्ते नरा गृहे ॥

युद्धभागी भवेन्मर्त्यः कुर्वन् यादं चतुर्दशीम् ।

अमावस्यान्तु निवपन् सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥

तस्य वन्दिनः स्तावकाः स्युः सुख्यः स भवतीत्यर्थः । द्यूत-
भागिनो द्यूते जयभाज इत्यर्थः । कुर्वन् ताम्नादिकां युवानः प्रागु-
त्पन्ना वा म्रियन्ते । अत्र पुत्रस्य फलान्तरकामस्य त्रयीदश्या-
मधिकार इति कल्पतरुः । अपत्यमात्रार्थिनस्तन्मात्रदीपसहिष्णो-
रत्राधिकार इति याज्ञवल्किः । युद्धभागी युद्धे जयभागीत्यर्थः
शस्त्रहतपितृकस्यैव चतुर्दशीयादाधिकारो नान्येषाम् ।

यथा प्रतिपदादितिधिषु चतुर्दशफलान्युक्ता याज्ञवल्करः—

प्रतिपत्प्रभृतिष्वेतान् वर्जयित्वा चतुर्दशीम् ।

शस्त्रेणैव हता ये वै तेभ्यस्तत्र प्रदीयते ॥

तथा कात्यायनः—

त्रातिथ्यैषं त्रयीदश्यां युवानस्तत्र म्रियन्ते शस्त्रहतस्य चतु-
र्दश्यामिति ।

सर्वान् कामान् पूर्वोक्तानित्यर्थः । अत्र सर्वशब्दस्य प्रकृत-
वाचित्वात् एकैकस्य काम्यत्वेन प्रकृतत्वादुक्तान्यतमफलस्य दर्श-
काम्याधिकारः । एकस्मै काम्यायान्ये सर्वेभ्यो दर्शपूर्णमासा-
वितिवत् ।

कृत्तिकादिनक्षत्रेषु यथाक्रमं फलान्याह याज्ञवल्करः—

स्वर्गं ह्यपत्यमोजय क्षेत्रं शौर्यं बलं तथा ।

पुत्रान् त्रैलोक्यं सौभाग्यं समृद्धिं सुख्यतां सताम् ॥

प्रवृत्तचक्रतां कौत्सिं * वाणिष्यं प्रभुतां तथा ।
 अरोगित्वं यगो वीतशोकतां परमां गतिम् ॥
 धनं विद्यां भिष्यन्मिदं कुप्यं गामप्यजाविकम् ।
 अश्वानायुय विधिवद् यः श्राद्धं संप्रयच्छति ॥
 कृत्तिकादिभरण्यन्तं स कामान् प्राप्नुयादिमान् ।
 स्वर्गः सुखं प्रवृत्तचक्रता अप्रतिहताघ्नता ।

सप्तसु वारेषु काम्यश्राद्धमाह विष्णुः—

आदित्येऽह्नि श्राद्धं कुर्वन्वारोग्यमाप्नोति सौभाग्यं चान्द्रे
 समरविजयं कौजे सर्वान् कामान् वीधे विद्यामभीष्टां जैवे धनं
 शौक्रे चिरजीवितं मनैश्वरे ।

पद्मपुराणे—

शुक्राङ्गारकसंयुक्ता चतुर्थी जायते यदा ।
 श्रद्धया श्राद्धकृद्भिर्न प्रेतो जायते नरः ॥
 अङ्गारको मङ्गलवारः ॥

अध्यानावश्यकश्राद्धकालाः ।

विष्णुः—

आदित्यसंक्रमणं विष्णुवह्यं विग्रीषेणायनह्यं ध्यतीपातो
 जन्मर्धमभ्युदययेति ।

एतांस्तु आद्विकालान् वै काम्यानाञ्च प्रजापतिः ।

आद्वमेतेषु यद्दत्तं तदानन्त्याय कल्पते ॥

आदित्यसंक्रमणमिति गोवलीवर्द्धन्याद्याद्विपुषायनयोस्तु फला-
तिशयः ।

संक्रान्तियाद्वच्च पिण्डरहितं कार्यं—

अयनद्वितये आहं विपुवद्वितये तथा ।

संक्रान्तियु च कर्त्तव्यं पिण्डनिर्वपणाद्वते ॥

वैशाखस्य तृतीयायां नवम्यां कार्तिकस्य च ।

आहं कार्यञ्च शुक्लायां संक्रान्तिविधिना नरैः ॥

त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रचयेऽहनि ।

आहं कार्यं पायसेन दक्षिणायनवच्च तत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनात् ।

संक्रान्तिविधिना पिण्डदानेतरविधिनेत्यर्थः ।

न चैतेषां वचनानामनाकरत्वायद्वा ब्रह्मपुराणाग्निपुराणयो-
र्दृष्टत्वात् संवत्सरप्रदीपाद्यनेकसंग्रहेषु लिखितत्वाच्च ।

अन्ये तु—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकीद्विष्टं स्मृताहनि ॥

इति भक्त्यपुराणवचनात् पिण्डदानविधिनिषेधयोर्विकल्पी
दाने तु फलातिशय इत्याहुः । तदयुक्तम् ।

तत्रैव मत्स्यपुराणे—

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंज्ञान्तु सेभिरे ।

इति परिभाषितत्वात् त्रिपिण्डमाचरेदित्यस्य मत्स्यपुराण-
वचनस्य त्रयः पिण्डाः पितरो यचेति व्युत्पत्त्या त्रिपिण्डं त्रैपुरुषिकं
श्राद्धमिति व्याख्यानात् । अतएव एकोद्दिष्टं श्रुताहनीत्यनेन
श्रुताहे एकपुरुषिकोपसंहारः कृतः । व्यतीपातसु सूर्याचन्द्रमसोः
क्रान्तिसाम्ये भवति ।

यथा सूर्यसिद्धान्ते—

विपरीतायनगती चन्द्रार्कौ क्रान्तिलिप्तकाः * ।
समास्तादा व्यतीपातो भगणादं तयोर्युती ॥
तुल्यांशुजालसम्पर्कात्तयोस्तु प्रहराहतात् ।
तादृक्क्रोधोद्भवो बह्निर्लोकभावाय जायते ॥
व्यतीपातः प्रसिद्धोऽयं संज्ञाभेदेन वैधृतिः ।
स्नानं दानं तथा श्राद्धं जपहोमादिकर्म च ॥
तत्राप्य सुमहच्छ्रेयः कार्यमानन्त्यमिच्छताम् ।

अन्ये तु—

ः श्रवणाश्लिषधनिष्ठाद्रानागदैवतमस्तके ।

अस्मा वै रविवारेण व्यतीपातः स उच्यते ॥

इत्यग्निपुराणवचनात्तिथिनक्षत्रवाराणां योगविशेषमाहुः ।

नागदेवतमन्त्रेणा एषां मस्तुकी आदिपादे इत्यर्थः । अभ्युदयः
पुत्रजन्म ।

तथाच मार्कण्डेयपुराणम्—

नैमित्तिकमथो वक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्मसमं नरैः ॥

ब्रह्मपुराणे—

युगाद्येषु युगान्तेषु श्राद्धमवयमुच्यते ।

विष्णुपुराणे—

वैशाखमासस्य तु या तृतीया

नवम्यसौ कार्तिकशुक्लपक्षे ।

नभस्यमासस्य तमिश्चपक्षे

त्रयोदशो पञ्चदशी च माघे ॥

एता युगाद्याः कथिताः पुराणै-

रनन्तपुष्पास्तिथयश्चतस्रः ।

पानीयमप्यत्र तिलैर्विमिश्रं

दद्यात्पितृभ्यः प्रयतो मनुष्यः ।

श्राद्धं कृतं तेन समाः सहस्रं

रहस्यमेतत् पितरो वदन्ति ॥

अत्र तमिश्चपक्षानुसङ्गान्नापि पञ्चदशी अमावस्या न तु पूर्ण-

मासी अन्यथा वैदर्ष्यात् ।

न च—

वैशाखे शुक्लपक्षे तु तृतीयायां कृतं युगम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे तु त्रेता च नवमेऽहनि ॥
तथा भाद्रपदे कृष्णत्रयोदश्याच्च द्वापरम् ।
माघे च पौर्णमास्यान्तु घोरं कलियुगं स्मृतम् ॥ .

इति ब्रह्मपुराणविरोधान्न तमिष्यपक्षानुपङ्ग इति वाच्यं
अग्निपुराणादिवचनैकवाक्यतया अनुपङ्गस्यैव न्याय्यत्वात् ।
यथाग्निपुराणे—

नवम्यां शुक्लपक्षस्य कार्तिके निरगात् कृतम् ।
त्रेता सिततृतीयायां वैशाखे द्वापरं युगम् ॥
दशे तु माघमासस्य त्रयोदश्यां नभस्यके ।
कृष्णे कलिर्द्विसप्तत्यु ज्ञेया मन्वन्तरादयः ॥

निरगात् निःशेषेण प्राप्तमित्यर्थः ।

तथा वायुपुराणे—

दशे तु माघमासस्य प्रवृत्तं द्वापरं युगम् ।
कलिः कृष्णत्रयोदश्यां नभस्ये मासि निर्गतः ॥

तथा ब्राह्मे—

त्रयोदश्यां भाद्रपदे माघे चन्द्रत्रयेऽहनि ।

इति पूर्वमुक्तमेव ।

विष्णुधर्मोत्तरे—

द्वे शुक्ले द्वे तथा कृष्णे युगाद्ये परिकीर्तिते ।
शुक्ले पूर्वार्द्धिके ज्ञेये कृष्णे चैवापरार्द्धिके ॥

ब्रह्मपुराणस्य तु केचित् माघे पञ्चदश्यामिति पाठं वदन्ति ।
अन्ये तु कल्पमेदेन व्ययस्यामाहुः ।

तस्मत्तेऽपि विष्णुपुराणे चकारस्य वैद्यर्धरभियाऽनुपङ्गस्यावशक-
त्वात् वराहकल्पवृत्तान्तमधिकृत्य पराशर इत्यग्निपुराणाद्विष्णु-
पुराणीयपञ्चस्यैवाग्निन् वर्त्तमानवराहकल्पेऽनुष्ठानस्य न्याय्यत्वात्
अनेकमुनिसम्मतत्वाच्चाभावस्यैव युक्तेति । माघभाद्रमासौ पौर्ण-
मास्यन्तावेव सर्व्वे तथैव तिथिस्तत्त्वेऽभिधानात् ।

युगान्तानाह ब्रह्मपुराणे—

सूर्य्यस्य सिंहसंक्रान्त्यामन्तः कृतयुगस्य तु ।
तथा वृश्चिकसंक्रान्त्यामन्तस्तेतायुगस्य च ॥
जेयश्च वृषसंक्रान्त्यां द्वापरान्तश्च संज्ञया ।
तथाच कुम्भसंक्रान्त्यां कलैरन्तः प्रकीर्त्तितः ॥
तथा मन्वन्तरादौ च श्राद्धं ज्ञेयं विजानता ।
अश्वयुक्शुक्लनवमी द्वादशी कार्त्तिके तथा ॥
द्वितीया चैव माघस्य तथा भाद्रपदस्य च ।
फल्गुनस्याप्यभावस्याः पौषस्यैकादशी तथा ॥
आषाढस्यापि दशमी माघमासस्य सप्तमी ।
श्रावणस्याष्टमी कृष्णा तथापाट्टी च पूर्णिमा ॥
कार्त्तिकी फाल्गुनी चैवी ज्यैष्ठ्ये पञ्चदशी सिता ।
मन्वन्तरादयस्त्रिंशत् दत्तस्याक्षयकारिकाः ॥

अमाशस्याष्टमीव्यतिरिक्ता द्वादशतिथयः शुक्ला मन्तव्याः ।

पुनःपुनस्तथोपादानात् । दत्तस्याक्षयकारिका इत्यर्थवादिकी
पितृदत्तिः फलम् ।

याज्ञवल्करः—

आहं प्रति रुचिद्यैव आहकालाः प्रकीर्त्तिताः ।

यदैव आहच्छा भवति तदैवेति नित्यत्वे प्रमाणाभावात्
काम्यं फलन्तु पितृदत्तिरेव ।

अथ आहवेला ।

तत्र पर्युदस्तकालानाह मनुः—

रात्रौ आहं न कुर्वीति राक्षसी कीर्त्तिता हि सा ।

सन्ध्योरुभयोद्यैव सूर्ये चैवाचिरोदिते ॥

तत्र दत्तद्रव्यस्य राक्षसप्राप्तिहेतुत्वेन राक्षसीति निन्दा सूर्ये
चैवाचिरोदिते इति दियसस्य प्रथममुहूर्त्ते इत्यर्थः ।

न चाद्यमुहूर्त्तद्वय इति योदत्तव्याख्यानं युक्तं मुहूर्त्तद्वय-
निषेधे सति ब्रह्मपुराणे प्रातर्वृद्धिनिमित्तकमित्यनेन मुहूर्त्तद्वये
वृद्ध्याद्विधानमभङ्गतं स्यात् ततोयमुहूर्त्तमात्रे मुख्यकाले
वृद्ध्याद्वकरणासम्भवादिति ।

अथाचिरोदिते सूर्ये आहं न कुर्वीतेत्यनुपपत्त्याहस्यैव
प्रतिषेधो न स्यात् । अतरेणार्त्तानासत्तत्वात् । नाप्यनुपपत्तं
प्रमाणाभावात् ।

अतएव यमः—

स्नानं सन्ध्या जपो होमो देवतानाञ्च पूजनम् ।

दिवसस्यादिमे भारी सर्वमेतत् समाचरेत् ॥

रात्रादिषु तु वचनान्तरात् प्रतिषेधः ।

यथा यमः—

स्नानं दानं जपः श्राद्धमनन्तं राहुदर्शने ।

आसुरो राविरन्यत्र तस्मात्तां परिवर्जयेत् ॥

मत्स्यपुराणे—

प्रातःकालो मुहूर्त्तांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।

मध्याह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥

सायाह्नस्त्रिमुहूर्त्तः स्यात्तत्र श्राद्धं न कारयेत् ।

रात्रौ नाम सा वेला गर्हिता सर्वकर्मसु ॥

शङ्को मुहूर्त्तां विख्याता दश पञ्च च सर्वदा ।

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ॥

मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ।

तस्मादनन्तफलदस्तवारम्भी विशिष्यते ॥

तावदेव मुहूर्त्तत्रयमित्यर्थः ततः परं त्रिमुहूर्त्तोऽपराह्ण इत्यर्थः । सर्वकर्मसु स्नानादिष्वपीत्यर्थः । अतएव पञ्चधाधिभागा-
द्विषसे पञ्चदशमुहूर्त्ताः स्युः । एतेन मुहूर्त्तसंज्ञाप्युक्ता ।

तथाच ध्योतिपे—

शङ्कः पञ्चदशांशो रात्रेयैवं मुहूर्त्तसंज्ञः स्यात् ।

मध्याह्न इति—शङ्को मध्यं मध्याह्न इति व्युत्पत्त्या मध्याह्नेऽष्टम-

एकाहे द्वादशाय वेति द्वादशाहे सर्वमासिकादेर्विधान-
नसङ्गतं स्यात् मध्याह्ने सर्वमासिककरणासम्भवात् ।

किञ्च, विहिततियौ मध्याह्नादयत्नामे आश्रमलोपापत्तिस्तदा च
याज्ञवल्क्यादिवचनविरोधः स्यात् वीष्णादाधापत्तेः ।

यथा याज्ञवल्क्यः—

मृताहनि च कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वत्सरम् ।

प्रतिमंवत्सरञ्चैव आद्यमेकादशेऽहनि ॥

विष्णुपुराणे—

मासिमास्यसिते पक्षे पञ्चदश्यां नराधिप ।

तस्मान्मध्याह्नादिकालानां प्राशस्वपरतथैवोपपत्त्या भागा-
न्तरेऽपि याज्ञप्रयत्नी राज्यादिपर्युदासात् याज्ञवल्क्यादिविरोध-
परीहारः । ;

अथञ्च पर्युदास एव न तु निषेधविधिः ।

तथाहि सामान्यशास्त्रप्रामुगपजीवी हि निषेधविधिर्वाच्यः ।

अन्यथा विश्वभावादेव निषेधप्राप्तौ अप्राप्तिप्राप्त्यनुरूपं विधित्वं
निषेधस्य न स्यात् ततश्चोपजीव्यविधिबाध एव दोषः ।

किञ्च अमाशास्त्रादिविधे राज्यादी तात्पर्यमस्ति न वा ।
आद्ये वचनशतेनापि तत्र निषेधं न शक्यते विधेस्तत्र तात्पर्य-
बाधात् ।

द्वितीये विधित्वव्याहृतिर्निषेधस्य सतःसिद्धत्वात् । अत्र
सत्यपि विधेस्तात्पर्ये निषेधवत्त्वादेव विकल्पो भविष्यतीति चेत्तथा-
र्थशतो बाधादुपजीव्यबाधः सिद्ध एव ।

किञ्च अभावस्यादौ निषिद्धेतरं दद्यादेव निषिद्धे तु रात्र्यादौ दद्यान्नदद्याच्च इति विधिवैषम्येण वाक्यभेदापत्तिः, ततश्चोपजीव्य वाधाद्वाक्यभेदमिथा च पर्युदासलक्षणैव च श्रेयसी । इष्टा च यजतिषु येयनामहं कुर्यान्नानुयाजेष्वित्यत्र वाक्यभेदभयात्पर्युदासलक्षणा ।

अतएव गङ्गाघोषादौ चैकवाक्यतानुरोधेन लक्षणा स्वीकृता अन्यथा पदान्तराध्याहारेण वाक्यभेदमालम्ब्य मुख्यार्थसम्भवात् । अतिरात्रे षोडशिनं गृह्णातीत्यत्र तु द्वयोरेव ऋषिभ्योः सामान्यविशेषभावाभावेन पर्युदासनीयस्याभावादनन्वगत्वा निषेधविधित्वसद्भावादिकल्प एव । तस्मादभावस्यादिविधेः विशेषभूततया रात्र्यादिपर्युदासो व्यवतिष्ठते । रात्र्यादिभिर्चेऽभावस्यादौ आहं कुर्यादित्यर्थः ।

एवञ्च सामान्यशास्त्रप्राप्तोपजीविनिषेधे पर्युदास एव रागप्राप्तकलञ्जभक्षणादौ तु निषेधविधिरेव रागतः शास्त्रस्य बलवत्त्वात् ततश्च रात्र्यादिपर्युदासोऽस्तेतरो भाग एव आहकालः । तत्र आहविशेषे प्रशस्तकालमाह ब्रह्मपुराणम्—

पूर्वाह्णे माहकं आहमपराह्णे तु पैहकम् ।

एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्णे प्रातर्हृदिनिमित्तकम् ॥

यद्यपि माहप्रधानं आहं माहकमिति व्युत्पत्त्याऽन्वष्टकात् आहं

* च पुस्तके गृह्णाति नातिरात्रे षोडशिनमित्यधिकं पाठः ।

† च पुस्तके विशेषविधयोः ।

‡ न पुस्तके येवीभूततया ।

हृदिशाब्दश्चोच्यते तथापि प्रातर्हृदिनिमित्तकमिति पृथक्-
वचनात् मातृकमत्रान्वष्टकाश्राद्धम् ।

यथा श्रद्धः—

पित्रादित्यपत्नीषु भोज्याः मातृः प्रति द्विजाः ।

स्त्रीणामेव तु तद्यस्मान्मातृश्राद्धमिहोच्यते ॥

पित्रादित्यपत्नीः मातृः प्रत्युद्दिश्येत्यर्थः द्वितीयार्थे सप्तमी
श्राद्धप्रयोगात् पित्रादित्यपत्नीस्त्विति श्रौदत्तकृतः पाठः ।

पूर्वाह्णे श्रुत्युक्ते दिनस्य तृतीयभागे ।

यथा श्रुतिः—

पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणा-
मिति ।

न च

श्रावर्त्तनात्तु पूर्वाह्णे अपराह्णस्ततः परम् ।

इति स्कन्दपुराणात् द्विधाविभक्तकालः कथं न गृह्यते
इति वाच्यम् ।

श्रुतेर्बलवत्त्वात् त्रिधाविभक्तकाल एव शक्तिः स्कन्दपुराण-
वचनस्याजहत्स्यार्थसन्नपयाम्युपपत्तेः । न च सङ्गवपरतया
पूर्वाह्णपदव्याख्यानं केषाञ्चिद्युक्तं शक्त्यभावात् लक्षणाबीजा-
भावाच्च ।

न च प्रातःपदस्य वृथगुपादानमेव लक्षणाबीजमिति
वाच्यम् ।

प्रातः-पूर्वाह्नपदयोर्व्याप्य-व्यापक-भावेनार्थभेदादिपय-भेदाच्च विरोधाभावात् ।

एकोद्दिष्टमाद्यथाद्वादि मध्याह्नापराह्नपदद्वयमेव ब्रह्मपुरा-
णीक-पञ्चधाविभक्त पारिभाषिक-मध्याह्नापराह्न-त्रिपर्यं प्रातःपद-
समभिव्याहारात् ।

यसु—

पूर्वाह्ने दैविकं श्राद्धं कार्यमभ्युदयार्थिना ।

इति शतातपवचनं तत् प्रातरशक्तौ पूर्वाह्नविधिः विधायकम् ।

यथा भविष्ये—

सर्व्यं प्रदक्षिणं कार्यं पूर्वाह्ने तूपवीतिना ।

पैत्रकमिति कृष्णपक्षपार्वणविषयम् ।

यथा वायुपुराणे—

शुक्लपक्षस्य पूर्वाह्ने श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

कृष्णपक्षापराह्ने तु रौहिणन्तु न लङ्घयेत् ॥

यत्र युगाद्याष्टकादौ विशिष्य प्रशस्तकालो नोक्तः तद्विषय-
मिदं वचनं एकोद्दिष्टद्वन्द्वष्टकासु तु पूर्वोक्त एव त्रिषेपः ।

तथा नित्यश्राद्धे—

पञ्चमे च ततो भागे सन्धिभागो यथाहंतः ।

इति दक्षेण दिवापञ्चभागो विशिष्योक्तः ।

एवञ्च—

शुक्लपक्षे क्रियमाणं पार्वण्ययादं पूर्वाह्ने शुक्लतृतीयभागे
 कृष्णपक्षेऽपराह्णे तु पौष्टकमिति पूर्वोक्तवचनैकवाक्यतया ब्रह्मपुरा-
 णोक्तपञ्चधाविभक्तौऽपराह्णकाले कर्त्तव्यम् ।

यच्च शुक्लकृष्णपुरस्कारेण विहितं यादमिति कैश्चिदुक्तं तन्नदं
 साम्निकर्त्तव्यपार्वणविधिकं सांवत्सरिकयादे यावत्तर्षणमास्यादी
 च कृष्णशुक्लपक्षपुरस्कारेण विधानाभावात् कालव्यवस्था न स्यात् ।
 अस्मन्मते तु पक्षभेदादस्ति पूर्वाह्णापराह्णव्यवस्थितिः ।

अग्रहो तु पूर्वाह्णस्योत्तरावधिमपराह्णस्य पूर्वावधिञ्चाह
 रौहिणमिति ।

रौहिणीनक्षत्रसम्बन्धिनं नवममुहूर्त्ते ज्योतिःशास्त्रसिद्धं
 पूर्वाह्णयादकर्त्ता न लङ्घयेत् न त्यजेत् रौहिणमभिव्याप्यैव कुर्यात्
 तत्परकालस्याप्रशस्तत्वात् एवमपराह्णयादकर्त्ता रौहिणं न
 लङ्घयेत् रौहिणात् प्रभृत्यैव कुर्यात् तत्पूर्वकालस्याप्रशस्तत्वादि-
 त्वर्थः । तेन शुक्लपक्षे प्रथममुहूर्त्तादूर्ध्वं यावत्प्रशस्तः कालस्तन्मध्ये
 पञ्चममुहूर्त्ते यावदतिप्रशस्तः कृष्णपक्षेऽष्टममुहूर्त्तादूर्ध्वं मुहूर्त्त-
 चतुष्टयं प्रशस्तं नवममुहूर्त्तात्परं मुहूर्त्तत्रयमतिप्रशस्तमिति ।

नच रौहिणमित्यस्यैकोद्दिष्टविषयता एतद्वचनानुपात्तत्वेनैकी-
 दिष्टस्याप्रकृतत्वात् ।

यत्तु मत्स्यपुराणादावष्टममुहूर्त्तस्यापि प्राशस्त्यमुक्तं तद्विषिद-
 रावगादीतरसामान्यकालापेक्षया भन्तव्यं रौहिणापेक्षया तु
 तस्याप्रकृतत्वमेव ।

यथा मत्स्यपुराणे -

अपराहे च संप्राप्ते अभिजिद्रौहिणोदये ।
यदन्न दीयते किञ्चित्तदन्नयमुदाहृतम् ॥
अभिजिदष्टममुहूर्त्तः ।

तथा दर्शयादमधिकृत्य ब्रह्मपुराणे—

यतिस्त्रिदण्डी करुणा राजतं पात्रमेव च ।
दौहित्रं कुतपः कालम्हागः क्षयाजिनं तथा ॥
सर्पिः क्षणाः सिता रक्तास्तद्वैव ऽश्विनिधास्तिलाः ।
पितृणां हृत्तये सृष्टा दशैते ब्रह्मणा स्वयम् ॥
यतिरेकदण्डी कुतपोऽष्टममुहूर्त्तः ।

पार्व्येणयादप्रकरणे हारीतः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दोभवति भास्करः ।
स ज्ञानः कुतपो श्रेयः पितृणां दत्तमन्नयम् ॥

वासुपुराणे—

जहं मुहूर्त्तात् कुतपाद्यमुहूर्त्तचतुष्टयम् ।
मुहूर्त्तपञ्चकं चापि स्वधाभवनमिष्यते ॥

अत्र कुतपमादाय मुहूर्त्तपञ्चकं वेत्तुत्तम् ।

न च कुतपादूर्ध्वं मुहूर्त्तपञ्चकं वेति प्याप्तानं युक्तं उक्तमस्य-
पुराणादिवचनैकवाक्यतया कुतपादिमुहूर्त्तपञ्चकस्यैव युज्यमान-
त्वात् ।

किञ्च उक्तरोत्या मन्त्रवति गत्यन्तरे मायाहर्त्वेन निदिश्य
तयोदग्रमुहूर्त्तस्य वचनद्वयादहर्त्वेणमन्याय्यमेव ।

न च रौहिण्यन्तु न लङ्घयेदित्यनेन कुतपस्यापि निषिद्धत्व-
मिति वाच्यम् ।

न लङ्घयेदित्यनेन रौहिणापराह्वयोः प्रागस्यकथनमुखेन
तदपेक्षया कुतपस्यापकर्षकथनात् रात्रिमायाङ्गादीतरस्यैव आह-
कालत्वप्रसङ्गात् ।

अथ वचनान्तरान्तस्थापीति चेदूहं मुहूर्त्तात् कुतपादित्यस्य
वैयर्थ्यप्रसङ्गः-अव्यावर्त्तकत्वात् ।

केचित्तु—

अपराहो मुख्यः कल्पः, रौहिणोऽणुकल्पः, कुतप आपत्कल्पः,
निषिद्धेतरभागोऽत्यन्तापत्कल्प इत्युक्त्वा प्रभुः प्रथमकल्पस्य इति
मनुवचनान्मुख्यकाललाभे शक्तस्यान्यत्र फलं नास्त्येव इत्याहुः ।
तदयुक्तं—

रावादिपर्युदासेन तदितरस्य आहयोग्यकालत्वात् प्रागस्य-
परतयैवोपपत्तेः । मन्वादिवचनेष्वपराह्वस्य प्रागस्यकथनादन्यथा
कल्पनस्यान्याय्यत्वाच्च ।

मनुः—

यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षादिशियते ।

तथा आहस्य पूर्व्याह्लादपराह्वो विशियते ॥

मातातपः—

दर्श्याहन्तु यत्प्रोक्तं पार्ष्वणं तदुदाहृतम् ।

अपराह्वे पितृणान्तु तत्र दानं विशियते ॥

आपस्तम्बः—

भासि मास्यपरपक्षस्यापराह्नः श्रेयानिति ।

एवञ्च—यस्मिन् दिने प्रशस्तकालप्राप्तिस्तदैव* आद्यं निर्वि-
घादमेव प्रशस्तलाभेऽप्रशस्तस्यान्याय्यत्वात् ।

यत्र तूभयदिनएकापराह्नलाभस्तत्राह षट्क्षपरिशिष्टम्—

ययास्तं सविता याति पितरस्तामुपासते ।

तिथिं तेभ्योऽपराह्नी हि स्वयं दत्तः स्वयभुवा ॥

एतच्च क्षणपक्षपार्ष्णविययमेव अपराह्नः स्वयं दत्तः स्वय-
भुवेति हेतुमविगदात् ।

उभयदिनेऽपराह्णलाभे तु परदिन एव पूर्वदिने निविह-
सायाङ्गमात्रप्राप्तेः ।

अभावस्याश्ववस्था तु पृथक् वक्ष्यते । पूर्वाह्नमध्याह्नविहित-
पितृकृत्ये तु उभयदिने पूर्वाह्नमध्याह्नयोरलाभे लाभे वा देवत-
पक्षनादेव व्यवस्था ।

यथा—

यां तिथिं समनुप्राप्य उदयं याति भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया खानदानप्रताडिषु ॥

यां तिथिं समनुप्राप्य अस्तं याति च भास्करः ।

सा तिथिः सकला ज्ञेया खानदानप्रताडिषु ॥

अत्रादिपदेन वैदिककर्ममात्रस्य ग्रहणात् पितृकृत्यस्यापि
प्रहर्षं प्रकरणायभावेन महोत्तरे प्रमाणाभावात् ।

न च तयाप्यनिर्णय इति वाच्यम् ।

नक्षत्रं देवदेवेश्यं तिथिपञ्चार्धविनिर्गताम् ।

दृष्टोपवासः कर्त्तव्यः कथं शङ्कर जानता ॥

शङ्कर उवाच—

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामभ्युदितो रविः ।

तया कर्माणि कुर्वीत ज्ञासद्दो न कारणम् ॥

सा तिथिस्तदहोरात्रं यस्यामस्तमितो रविः

तया कर्माणि कुर्वीत ज्ञासद्दो न कारणम् ॥

शुक्लपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामभ्युदितो रविः ।

क्षुद्रपक्षे तिथिर्ग्राह्या यस्यामस्तमितो रविः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरेः शुक्लक्षुद्रपक्षभेदेन व्यवस्थादर्शनात्तदुक्त-
त्वेन देवनवचनक्षयेऽपि संगये शुक्लक्षुद्रभेदाद्दुदयास्तसम्बन्धेन
व्यवस्थानियमात् ।

न च विष्णुधर्मोत्तरवचनैकयाकृतया देवनवचनस्यापि दैव-
कृत्यपरत्वमस्त्विति वाच्यम् ।

विष्णुधर्मोत्तरवचनस्य दैवकृत्यमादायैकदेशकोर्त्तनपरत्वेन
देवनवचने षादिपदसङ्घोषे प्रमाणाभावात् ययान्तं सविता
यातीति शृङ्गापरिगिटेनाप्येकदेशकोर्त्तनपरतया देवनवचनस्य
क्षुद्रपक्षोपपितृकृत्ये षड्भित्तत्वात् । तिथिर्द्वेषे पितृकृत्यसंगये
विशेषात्प्रमाणाद्दैवकृत्यवत्त्वयस्याया व्याप्यत्वात् ।

तथाच निगमपरिशिष्टम्—

द्वितीयादिकयुग्मानां पूज्यता नियमादिषु ।

एकोद्दिष्टादिहृदमादौ वृद्धिज्ञासेण चोदना ॥

चन्द्रस्य वृद्धिज्ञासेण शुक्लक्षणपक्षभेदेन चोदना विधिरित्यर्थः ।

तथा पितृकृत्यं प्रकृत्य बौधायनः—

वर्द्धमानेन्दुपक्षस्य उदयात्पूज्यते तिथिः ।

यदा चन्द्रः चयं याति तदा स्यादस्तकालिको ॥

एतेन पितृकृत्यसंग्रहे कपालाधिकरणन्यायेन प्रथमोपस्थित-
तिथेर्यङ्गणाच्छुक्लपक्षेऽपि पूर्वदिन एव श्राद्धमिति मैथिलोक्तं
निरस्तम् ।

मध्याह्ने पितृकृत्ये त्वयं विशेषः—

दिवसस्याष्टमे भागे मन्दीभवति भास्करः ।

स कालः कुतपो ज्ञेयः पितृणां दत्तमचयम् ॥

इति शातातपवचनात्—

आरभ्य कुतपे श्राद्धं कुर्यादारौहिणं बुधः ।

विधिज्ञो विधिमास्थाय रौहिणन्तु न लब्धयेत् ॥

इति गोतमवचनाच्च ।

यत्र दिने कुतपरौहिणयोर्विशेषतो लाभस्तद्दिन एकोद्दिष्टम् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

तत्राष्टमो मुहूर्त्तो यः स कालः कुतपः स्मृतः ।

मध्याह्ने सर्व्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्करः ॥

तस्मादनन्तफलदस्तत्वारम्भो विशिष्यते ।

अङ्गी मध्यं मध्याह्न इत्यर्थः । यस्मादिति मन्त्रे सवितर्यक्ष्यं
भवतीति श्रुतिरत्र हेतुरित्यर्थः ।

अतएव हारीतः—

मध्याह्नव्यापिनी या तु पूर्वा वा यदि वा परा ।

तस्यां कर्म प्रकुर्वीत ऋषिः न कारणम् ॥

उभयदिने कुतपरीहिण्योर्लाभेऽलाभे वा शुक्लपक्षपक्षभेदाद्दु-
दयास्तसम्बन्धेनेकोद्दिष्टमित्युक्तमेव ।

नचेतद्वचनं देवकृत्यविषयमिति वाच्यम् ।

विमुहूर्त्तापि कर्त्तव्या पूर्वादर्गा च बह्वृचैः ।

इत्यनेन पितृकृत्यसुपक्रम्य हारीतेनोक्तत्वात् ।

संग्रहे युगवचनेन शुक्लपक्षे तिथिर्गृह्येत्यादिना च देवकृत्यस्य
यथायथं व्यवस्थापितत्वाच्च ।

अन्ये तु पूर्वाह्नमध्याह्नानुष्ठेयदेयपितृकृत्यसाधारणं वचन-
मिदम् । देयकृत्ये युगवचनाविषये खण्डातियो पितृकृत्ये
त्वेकोद्दिष्टे शुक्लपक्षविहितपार्व्ये च उभयदिने पूर्वाह्नादिनामि
मध्याह्नयोगिन्यामिव तियो कार्यम् । उभयदिने तु मध्याह्न-
योगितिथिनामि शुक्लपक्षपक्षभेदाद्दुदयास्तसम्बन्धेन व्यवस्थे-
त्याहुः ।

यप तु पूर्वदिने आइन्द्रिण्ये मति देवात्तत्राकरणं तव
परदिने मध्याह्नादिनामोऽपि न आहम् । वचनेन पूर्वदिनेष्वेव
आइन्द्रिकान्तरेण निर्णयात् परदिनव्याहृतेः ।

कित्त्वेकोद्दिष्टं क्षणैकादश्यामनुष्ठेयं विघ्नपतितत्वात् अष्ट-
कादिपार्वणानान्तु बाध एवेति ।

सपिण्डीकरणन्तु यद्यपि प्रेतांश एकोद्दिष्टं पितृंशे च पार्वण-
मिति नरसिंहाकारं तथापि प्रेतोपाधिना पित्र्याहकरणादेको-
द्दिष्टमेव प्रधानमिति तत्रापि मध्याह्न एव प्रशस्त इति श्राद्ध-
चिन्तामणिः । तन्नदम् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्वणभुक् भवेत् ।

इति मत्स्यपुराणात्

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

इति हारीतवचनाच्च

प्रेतस्य पार्वणभागित्वफलतया पार्वणस्यैव प्राधान्यादप-
राह्न एव सपिण्डनकालः ।

अतएव श्राद्धविवेके अपराह्णे सपिण्डनमित्युक्तम् ।

अथवा किमत्र काकदन्तान्नेपणेन गरुडपुराणमेवात्र
प्रमाणम् ।

यथा तत्र—

सपिण्डीकरणं बन्धे पूर्णेऽह्ने तत्क्षयाहनि ।

सपिण्डीकरणं कुर्यादपराह्णे तु पूर्व्ववत् ॥

पूर्व्ववत् पार्वणवदित्यर्थः ।

युगाद्यात्रीहिपाकादि सावकाशश्राद्धेषु पशुंदासमाह भारते—

नक्षत्रे च न कुर्वीत यस्मिन् जातो भवेद्यरः ।

न प्रीष्ठपदयोः कार्यं तयाग्नेये च भारत ॥

दारुणेषु च सर्वेषु प्रत्यरौ च विवर्जयेत् ।

ज्योतिषे यानि प्रोक्तानि तानि सर्वाणि वर्जयेत् ॥

प्रौष्ठपदयोरिति पूर्वभाद्रपदनक्षत्रस्य हितारकत्वाद्द्विवचनं
शान्नेयं कृत्तिका ।

दारुणमुक्तं ज्योतिषे—

दारुणं चौरगं रौद्रमैन्द्रं नैर्ऋतमेव च ॥

श्रौरगमश्रेया रौद्रमार्द्रा ऐन्द्रं ज्येष्ठा नैर्ऋतं मूला ।

उग्रनक्षत्रपरतया व्याख्यानन्तु न युक्तं—

नक्षत्राणि तद्यैवार्द्रादारुणोश्राणि वर्जयेत् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरे भेदेनोपादानात् ।

उग्राण्युक्तानि ज्योतिषे—उग्राणि पूर्वार्द्रय मघान्तका इति ।

प्रत्यरिः पापतारत्वर्थः । ज्योतिषे यानि निषिद्धतया प्रोक्तानि
नन्दादीनि तानि वर्जयेत् ।

यथा—

नन्दायां भार्गवदिने त्रयोदश्यां त्रिजन्मनि ।

अस्य त्राहं न कुर्वीत पुत्रदारधनक्षयात् ॥

त्रिजन्मनि तिस्रसु जन्मतारास्त्रित्यर्थः ।

एतद्य न प्रेतयोद्भयश्राद्धाभावस्याष्टकादिनिरयकाश्रयाड-
विषयं तेषां नैयतकालिकत्वेन तद्दिनाकरणे प्रत्यवायात् । किन्तु
माषकाश्रयाडविषयम् । यस्य तद्दिनाकरणे प्रत्यवायाभावस्तत्
माषकाश्रयं—नशाश्रागम-शंक्रान्ति—युगाद्यादिश्राहं शान्तिवि-

शुद्धिश्च तयोपनयनाद्यङ्गभूतवृद्धिश्चाद्यङ्गश्च । अङ्गिणां सावकाश-
त्वेनाङ्गस्यापि सावकाशत्वात् ।

अत्र केचित्—

(निषेधोऽयं प्रधानत्याद्विषयो नाङ्गभूतवृद्धिश्चाद्विषय इति
वदन्ति । तन्मन्द—

सङ्कोचे प्रमाणाभावात् विनिगमनाविरहेण सावकाशमात्र-
परत्वात् ।

नचाङ्गबाधे प्रधानस्य बाधः * [इति न्यायात् प्रधानप्रवृत्तौ
तदङ्गानामपि प्रवृत्त्या निरवकाशत्वान्नात्र नन्दादिनिषेध इति
वाच्यम् । यत्र नियमेन प्रधानप्रवृत्तिस्तत्रैवाङ्गबाधे प्रधान-
बाधः ।]

यथाऽमावस्यादिनियमत्यादेश्यत्वादिना निमन्त्रणगन्धवस्त्रा-
द्यङ्गबाधे प्रधानत्यादस्य बाधः यत्र तु प्रधानप्रवृत्तिरनियता
अङ्गश्च बाधितं अत्र च साङ्गस्यैव फलजनकत्वात् प्रधानमेव न
प्रवर्त्तते यथा काम्यतिथिश्चादादौ गन्धवस्त्राद्यङ्गाशक्तौ तस्मिन्
दिने प्रधानमेव न प्रवर्त्तते तथैहापि प्रधानप्रवृत्तिरनियतत्वे-
नाङ्गभूतत्यादस्य सावकाशतया नन्दादिनिषेधात्तदाधे साङ्गस्यैव
फलजनकत्वेन तस्मिन् दिने प्रधानमेवोपनयनादिकं न प्रवर्त्तते
कुतो वृद्धिश्चादस्य निरवकाशत्वमिति ।

अत्र च यत्र यत्र तत्तच्छब्दीच्चारणित विशेषविधिरस्ति तत्र
तद्विधिवैयर्थ्यभयान्नायं निषेधः प्रवर्त्तते ।

* क पुस्तके [] चिह्नितः पठितः ।

यथा—

कुर्यात्पुंसवनं सुयोगकरणे नन्दे सुभद्रे तियो ।

इति नन्दायां पुंसवनविधिः ।

यथा च सितेन्दुजीवदिवस इति शुक्रवारेऽप्यन्नप्राशनविधिः ।
यथाच मूलानुराधामघेति वचनात् दारुणोद्यमकालेन निषिद्धयो-
रपि मघामूलयोर्विवाहे विशेषविधिः । एवमन्यत्राप्युद्धम् ।
अत्र च तत्तद्विधिवैयर्थ्यमिया प्रधानप्रवृत्तौ बुद्ध्यादमपि प्रवर्तते
इति ।

अत्र मैथिलाः—

उत्तरावितय पूर्व्वरोहिणी

सार्पं पित्र्य भरणीषु चाग्निभे ।

चौरकर्म सकलं त्रिवर्जयेत्

प्रेतकार्यमपि बुद्धिमात्ररः ॥

इति ज्योतिषवचनात् सपिण्डनापकर्षी निषिद्धनक्षत्रादी न
कार्यः कालान्तरसत्त्वेन सावकाशत्वादित्याहुः । तत्र—

आनन्दात् कुलधर्माणां पुंसां चैवायुषः क्षयात् ।

इत्यादि निमित्तसहावेऽपकर्षस्यावश्यकत्वेन निरवकाशत्वात्
ज्योतिषवचनस्य तु सकलमाद्यचौरं नित्यचौरश्च तथा प्रेत-
निमित्तकं कार्यमगौचान्तविहितचौरमपि वर्जयेदित्यर्थः । अत-
एव सावकाशयादविहितानामुत्तरातयरोहिणीनां वर्जनमस-
द्रतमिति ।

अन्ये तु प्रेतस्येच्छायाहं वर्जयेदिति व्याचक्षते ।

मलमासे पर्युदासमाह हारीतः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत् किञ्चित् आदिकं भवेत् ।

इष्टं वाऽप्ययवा पूतं तत्र कुर्यान्मलिन्नुचे ॥

आहमेव आदिकं स्वार्धे इकन् । मलमासविवेचनन्तु विशेष-
पतः शुद्धिकौमुद्यां छतमस्ति विस्तरभयान्नेह प्रस्तूयते तत्रैव
तद्दृष्टव्यमिति ।

अथामावस्या ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

पिण्डान्वाहार्यकं याहं क्षीणे राजनि शस्यते ।

वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः ॥

दिवसस्य तृतीयभागे ।

पूर्वाह्णे वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितृणा-
मिति श्रुत्युक्तापराह्णे दशममुहूर्त्तादूर्ध्वं क्षीणे राजनि चन्द्रे पिण्डा-
न्वाहार्यकं अमावस्याविहितं याहं शस्यते प्रशस्तमित्यर्थः ।

तेन यदा चतुर्दशैव दिनं समाप्यते परदिने च पराह्णे क्षीय-
माणाऽमावस्याष्टमयामलाभस्तदा तत्र चन्द्रक्षयाभावेऽपि केवला-
मावस्थायामेव यावम् ।

अथवापराह्णलाभे तु चन्द्रक्षयवगात् पूर्वदिने एव चन्द्रक्षयस्य

प्रागल्ह्येन न्याय्यत्वात् यदि चेन्दुक्षयः आइनिमित्तं स्यात् तदीह-
स्यले चयान्नाभे आइलोपात् प्रतिमासविधिबाधः स्यात् ।

नातिसन्ध्यासमीपत इति सन्ध्यासमीपमेकस्मिन् * [सुहृत्ते
कदापि न कर्त्तव्यं यद्यपि सन्ध्यासन्निहितसुहृत्तद्वयं निषिद्धं
तद्यापि वक्ष्यमाणव्यवस्थानुरोधेनापद्यपि निषिद्धमपि] सुहृत्तद्वय-
मनुज्ञातं अतिशब्दत्वात् अन्यथा वैफल्यत् द्विसुहृत्तापि कर्त्तव्येति
वक्ष्यमाणलघुहारोतवचनाच्च ।

• अत्र मैथिलाः—

एतच्चानुपनीतोऽपि कुर्यात्सर्वेषु पर्वसु ।

आहं साधारणं नाम सर्व्वकामफलप्रदम् ॥

भार्याविरहितोऽप्येतत् प्रवासस्योऽपि नित्यम् ।

भूद्रोऽप्यमन्वयत् कुर्यादनेन विधिना बुधः ॥

इति मत्स्यपुराणवचनात् साग्निनिरग्निसाधारणं आइ-
निमित्तममापस्या इत्युक्तगतः सिद्धम् । साग्नी कर्त्तरि चन्द्रक्षय-
विशिष्टामावस्या निमित्तं यथा मतुः—

पिण्डान्वाहार्यकं आहं कुर्यान्मासानुमासिकम् ।

पितृयज्ञं पिण्डपितृयज्ञम् ।

तथा अत्र—

पिण्डानां मासिकं आहमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।

इति पिण्डान्वाहार्यकपदव्युत्पत्तिरपि दर्शिता । पिण्डानां
पिण्डपितृयज्ञानां अनुपमानासिकं आहमाहार्यमित्यर्थः ।

अतः पिण्डान्वाह्यार्थकपदेन साग्निकर्त्तृकश्राद्धमुच्यते तेन
सान्नेरेवेन्दुक्षयनिमित्तेन व्यवस्था ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

पक्षादावेव कुर्वीत सदा पक्षादिकं चरुम् ।

इत्यनेनान्ते पक्षादिचरावुपसंहाराच्च ।

निरग्नेसु—

कृष्णपक्षापराह्णे तु रौहिणं तु न लक्षयेत् ।

इति वचनात् सामान्यकृष्णपक्षविहितव्यवस्थैवेत्याहुः । ०

गौड़ियासु—

अभावास्थामात्रं सर्वेषां श्राद्धनिमित्तं साग्निनिरग्निसाधा-
रणी चन्द्रक्षयप्रागस्त्यानुरोधेन व्यवस्था । महुवचनस्य साग्नि-
पक्षे पिण्डपिष्टयज्ञानन्तर्यविधायकत्वेनोपपत्तेः ।

न च समाख्याविवेचनात् पिण्डान्वाह्यार्थकपदेन साग्नि-
कर्त्तृव्यश्राद्धोक्तेः परिशिष्टवचने शीघ्रे राजनीतिं सग्निपरमिति
वाच्यम् ।

ततः प्रभृति पितरः पिण्डसंघ्रां तु लेभिरि ।

इति मत्स्यपुराणवचनात् ।

तत्र ते पितरः पूर्वं पिण्डसंघ्रां तु लेभिरि ।

एषा तस्य स्थितिर्विप्र पितरः पिण्डसंघ्रिताः ॥

सम्भन्ते सततं पूजां हृष्याकपियचो यथा ॥

इति वचनाच्च ।

पिण्डानां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यमिति मनुवचने पिण्डानां
पितृणां मासिकं मासैकद्वयमिजनकमन्वाहार्यं पुनःपुनराहार्यं
श्राद्धममावास्याविहितमिति पिण्डान्वाहार्यकपदव्युत्पत्त्या नि-
रग्निपक्षेऽपि संभ्राणवृत्तेः । अन्यथा पितृणां पिण्डसंभ्राणविधान-
वैफल्यं स्यात् ।

किञ्च यदि पिण्डपितृयज्ञानन्तरकर्तव्यमिति व्युत्पत्तिः स्यात्
तदा मनुवचने पिण्डान्वाहार्यकपदेनैव प्राप्तेः पितृयज्ञन्त-
निर्व्वर्त्तेत्यनर्थकं स्यात् ।

तथा मत्स्यपुराणेऽप्यन्यथान्वयी दर्शितः ।

यस्मादन्वाहता मात्रा भक्षयन्ति द्विजातयः ।

पिण्डान्वाहार्यमित्युक्तं तस्माच्च चन्द्रसंक्षये ॥

ब्रह्मचरानां पिण्डदानानन्तरं ब्राह्मणभोजनं तत्र पिण्डेभ्यो
ऽन्वाहता मात्रा अल्पभागान् विप्रा भक्षयन्ति अस्मिन् श्राद्धे,
तस्मात् पिण्डान्वाहार्यकममावास्याश्राद्धमुक्तम् । पिण्डाना-
मव्याखण्डं द्विजेभ्य आहरणीयमत्रेति व्युत्पत्तेः ।

तथा मनुः—

पिण्डेभ्यः स्वल्पिकां मात्रां समादायानुपूर्व्वयः ।

तानेव विप्रानासीनान् विधिवत्पूर्व्वमागयेत् ॥

इति ।

तच्चात्मावास्यायाद्दमिन्दुचये साग्निभिर्निरग्निभिः साधारणं
कार्यमित्यर्थः । अन्यथा सुनीनामेतादृशव्युत्पत्तिकथनमनर्थकं
स्यात् ।

तथा साग्निनिरग्निसाधारणं प्रकृत्य मार्कण्डेयपुराणे—

कार्यं श्राद्धममावस्यां मासि मास्युदुपचये ।

तथादिपुराणे—

न निर्वपति यः श्राद्धं प्रमीतपितृको द्विजः ।

इन्दुचये मासि मासि प्रायश्चित्तीयति हि सः ॥

अत्र प्रमीतपितृकमात्रस्यैव इन्दुचयनिमित्तेन श्राद्धावगमः ।

मदनपारिजाते तु अग्निमानित्युपलक्षणं व्याख्यातम् ।

न च वासरस्य तृतीयांश इत्यनेन दशममुहूर्त्तत्यागस्य
पिण्डपितृयज्ञाङ्गत्वावगमात् साग्निपरत्वमेव निर्णयित इति
वाच्यम् ।

साग्नेर्दशममुहूर्त्तस्य पिण्डपितृयज्ञावरुद्धत्वेन वासरतृतीयांश-
स्यान्वयप्राप्तौ वासरतृतीयांशविधानं निरग्नेर्दशममुहूर्त्तत्यागार्थ-
मेवति ।

यत्तु कालविवेके—

सिनीवाली द्विजैः कार्या साग्निकैः पितृकर्मणि ।

स्त्रीभिः शूद्रैः कुहः कार्या तथा चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति नामशून्यं वचनं लिखितम्—

यच्च—

सिनोवाली द्विजैर्ग्राह्या साम्निकैः श्राद्धकर्मणि ।

कुङ्गः शूद्रैस्तथा स्त्रीभिरपि चानग्निकैर्द्विजैः ॥

इति बृहदारदीयनाम्ना वचनं पठन्ति ।

तत्कामधेन्वाद्यलिखितत्वादमूलमेव स्त्रीनां दर्शय्याद्वेदनधि-
काराच्च साम्नैरपि वर्तमानामावस्थापत्वे कुङ्गग्रहणाच्च ।

समूलत्वाभिमाने तु उभयदिने कालप्राप्तौ सांवत्सरिकश्राद्ध-
विषयं वचनद्वयम् ।

यच्च—

भूतविहायमावस्था प्रतिपन्निश्चितापि वा ।

पिष्टकर्मणि विद्विः ग्राह्या कुतपकालिकौ ॥

इति हातीतनाम्ना वचनं

यच्च—

सिनोवाली कुङ्गयैव श्रुत्युक्तो पिष्टकर्मणि ।

स्यातां न चेत्तु मध्याह्ने श्राद्धादिः स्यात् कथं तदा ॥

तिथिचये सिनोवाली तिथिह्रद्वौ कुङ्गर्मता ।

शाम्येऽपि च कुङ्गज्ञेया वेदवेदाङ्गवेदिभिः ॥

इति प्रवेतोनाम्ना वचनं पठन्ति तदप्यमूलमेव । 'वेदवेदाङ्ग-
वेदिभिरित्वभिधानात् ।

समूलत्वाभिमाने तु अनायस्यान्तभ्रात्रादीनामिकीदृष्ट-
विषयं मन्त्राद्यगित्वास्तां विस्तारः प्रकृतमभिधीयते ।

तिथिस्त्रिप्रकारा भवति क्षीयमाणा स्तम्भिता वर्द्धमाना च
तत्र पूर्वतिथ्यपेक्षयाऽल्पकालव्यापिनी क्षीयमाणा तुल्यकाल-
व्यापिनी स्तम्भिता अधिककालव्यापिनी वर्द्धमाना ।

तत्र क्षीयमाणामाश्रयस्यायामुभयदिने . चासरत्तृतीयांशलाभे
चन्द्रक्षयातुरोधेन व्यवस्थामाह कात्यायनः—

यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
क्षीयमाणायमावस्या तदैव श्राद्धमिष्यते ॥
यदुक्तं यदहस्त्वेव दर्शनं नैति चन्द्रमाः ।
तत् क्षयापेक्षया क्षेयं क्षीणे राजन्ति चैत्यपि ॥
यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावस्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्धयेत् * ॥
अष्टमेऽंशे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः ।
अमावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ॥
आयहायस्यमावस्या तथा ज्यैष्ठस्य या भवेत् ।
विशेषमाभ्यां नृवते चन्द्रचारविदो जनाः ॥

अत्रेन्दुराद्ये प्रहरेऽवतिष्ठते
चतुर्थभागोनकलावशिष्टः ।
तदन्त एव क्षयमेति कृतस्त्र-
मेवं ज्योतिषकविदो वदन्ति ॥

* क पुस्तके अमावस्याया उभय - तृतीयांशे लाभे ।

† स पुस्तके निर्धयेत् ।

यस्मिन्नष्टे द्वादशैकय यथ-
 स्तस्मिंस्तृतीयया परिदृश्यो नोपजायते ।
 एवं चारं चन्द्रमसो विदित्वा
 क्षीणे तस्मिन्नपराह्णे च दद्यात् ॥

सम्प्रिया या चतुर्दश्या अमावस्या भवेत् क्वचित् ।
 खर्वितां तां विजानीयादुपेधमिति चापरि ॥
 वर्हमानाममावस्यां सप्तदश्यापरिऽहनि ।
 यामांस्त्रीनधिकान् वापि पिष्टयग्रस्ततो भवेत् ॥

यदा चतुर्दश्यासमेतपूर्वदिनस्य चतुर्थे प्रहरममावस्या पूर्येत्
 प्रहरत्रयस्यापिनी चतुर्दश्यात्पर्यन्तः, ततःपरं द्वादशमुहूर्तेऽपराह्णे
 अमावस्या अपरदिनेऽपि तृतीयांशे पूर्वतिथ्यपेक्षया क्षीयमाणा-
 मावस्या लभ्यते तदा पूर्वदिन एव यावद् । तृतीयांशालाभे तु
 सुतरामिव पूर्वदिने परदिने विहितकान्तालाभादिति ।

अथ तृतीयमनुपूर्वेदित्यपराह्णप्राप्त्यपलक्षणमन्वया किञ्चि-
 द्दूनाधिकतुरोपग्रामपूरणे कोटयो व्यवस्था स्यात् ।

न च पूर्ववचने चन्द्रक्षये याद्विधानाहचनमिदमनर्घक-
 मिति यावत् ।

एतद्वचनाभावे चन्द्रक्षयप्रागभ्यं किं स्तस्मिताविपर्यं किं वा
 क्षीयमाणाविशेषमित्यनिर्णयः स्यात् । तिष्ठत्वस्मिन् वचने चन्द्र-
 क्षयस्य क्षीयमाणोपमं हारात् पारिगेष्यात् सम्प्रियोतिवचनं
 स्तस्मितावाप्त्यतिष्ठत इत्यदोषः ।

अपूर्वदिने याद्वे एतमाह यदुक्तमिति यदहन्वेव चन्द्रमा

न दृश्यते ताममावस्यां कुर्वीतिति यद्गोभिलेनोक्तं तत्क्षयाभि-
प्रायेण ज्ञेयं यच्चित्रहनि चन्द्रक्षयो भवतीति सूत्रार्थः ।

लक्षणावीजन्तु न यत्र चन्द्रमा दृश्येत ताममावस्यां कुर्वी-
तेति पूर्वसूत्रेण सह पौनरुक्त्यापत्तिरित्यस्माभिरपि क्षीणे
राजनि शस्यत इत्युक्तं चन्द्रक्षयस्तुर्दृष्टमयामात्रमृत्वमावास्या-
सप्तमयामपर्यन्तमिति वक्ष्यति अतश्चन्द्रक्षयानुरोधात् पूर्वदिन
एव आइमिति तात्पर्यार्थः ।

यत्तु न यत्र चन्द्रमा दृश्येत ताममावस्यां कुर्वीतिति
गोभिलपूर्वसूत्रं तद्वर्द्धमानापेक्षया ज्ञेयम् ।

*[न च यदा चतुर्दशीति सूत्रेण सह यदहस्त्वैव चन्द्रमा
न दृश्येतेति] श्रुतिस्मृतिविरोधमाशङ्क्य परिहरति यदुक्तमिति
कल्पतरुक्तं युक्तम् ।

दुर्बलस्मृतिविरोधे बलवत्यां श्रुतौ चयलक्षणाया अयोगात्
श्रुतिसु वर्द्धमानापक्षे योजनीयेति ।

ननु तर्हि दृश्यमानेष्वेकदेति गोभिलापरस्त्वमनर्थकम् ।
सिनीवालोत्वेन पूर्वदिने दृश्यमाने चन्द्रमसि क्षयपुरस्कारेण
आइस्थोक्तत्वात् पौनरुक्त्यापत्तेरित्यते आह यच्चोक्तं दृश्यमाने-
ऽपीति पूर्वसूत्रममावस्यापदीपादानाच्चन्द्रक्षयविशिष्टामावास्या-
विषयं इदन्तु चन्द्रक्षयविशिष्टचतुर्दशौविषयमिति नानर्थकम् ।

ततश्च व्यवस्थितौ विकल्प इत्याह अभावस्यामिति यदि द्वादश-
 मुहूर्त्तव्यापिन्यभावस्या लभ्यते तदा श्रावार्थमभावस्यां प्रतीक्षेत
 यदा चतुर्दशीयामिति वचनात् । यदा च द्वादशमुहूर्त्तस्य
 किञ्चिन्नात्रव्यापितया अभावस्यायाः श्रावयोग्यता नास्ति
 सायाङ्कभावव्यापिनी वाभावस्या तदा परदिनापराह्णेऽभावस्याया
 स्नाभेऽस्नाभे वा लभ्यथापि तदन्ते चन्द्रक्षयापुरोधत् निर्बपेत्
 दृश्यमानेऽप्येकदेति सूत्रानुसारात् ।

अयम्भावः—चतुर्दश्यन्ते श्रावमारभ्य किञ्चिच्छेषं सायाङ्क-
 प्रथममुहूर्त्तेऽभावस्यायां समापयेत् समीपत इत्युक्तत्वात् ।

न चाभावस्यायां पिण्डभ्यो दद्यादिति विधिविरोधात् तथा
 भावस्यायां पिण्डपित्तयज्ञेनाचरन्तीति* श्रुतिविरोधाच्च श्राव

तत् प्राक्कर्त्तव्यपिण्डपित्तयज्ञश्च कथं चतुर्दश्यामिति वाच्यम् ।

वचनात्कालान्तरविधिरयमिति न दोषः ।

अन्यत्वभावस्यापदस्य चन्द्रक्षयपरतया समादधति । तद्वारं
 भावस्याष्टमयामे चन्द्रक्षयाभावात् श्रावपित्तयज्ञयोर्लोपसङ्गात् ।

चन्द्रक्षयकालमाह अष्टमेऽंशे इति—अष्टमेऽंशे अष्टमयामे
 चतुर्धभागोऽनंकलावशिष्टता च क्षेप्यं यज्ञमाणवचनात् ।

एतच्च चतुर्दश्याष्टमयाममारभ्याभावस्यासप्तमयामं यावच्चन्द्र-
 क्षयोऽप्रगम्यते—†

अभावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ।

* च इत्यनेन वचनेन चरन्तीति ।

† न इत्यनेन भवति ।

इति चन्द्रस्य पुनरनुरूपोत्पत्त्यभिधानात्तत्र क्षयाभावात् ।
एवञ्चाभावस्यासप्तमयामान्ते कृतस्रक्षयः प्रतीयते ततश्चतुर्थभागो-
नान्त्यकलाया अवयवविनाशोत्पत्तिरेव क्षयशब्दार्थ इति ।

न चाष्टमयामेऽनुरूपत्वाच्चन्द्रमसः क्षयोऽस्तीति कस्यचिन्नत-
मादरणीयम् । तदा

अभावस्याष्टमे भागे पुनः किल भवेदनुः ।

इत्यभिधानमसङ्गतं स्यात् ।

अभावस्याष्टमे यामे क्षयाभावप्रतिपादनार्थमेव हि तदभि-
धानमन्यथा वैफल्यम् ।

किञ्च अभावस्यायाच्चन्द्रक्षयव्यभिचारे तस्याः क्षयविशेषित-
त्वेन विधानमफलं स्यात् ।

यथा गीभिलः—

यदहस्त्वैव चन्द्रमा न दृश्येत तामभावस्यां कुर्वीत ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे—

कार्यं श्राद्धमभावस्या मासि मास्युद्गुपक्षये ।

विशेषमाह आश्रहायस्यभावस्येति—

अत्रायहायणज्यैष्ठी पौर्णमास्यन्तमासव्यवस्थयेति परिशिष्ट-
प्रकाशः । सौरमासे तत्प्रामेरेवश्रभावात् चन्द्रचारविदो ध्योति-
र्विदः । चन्द्रगतिवैलक्षण्याद्वैलक्षण्यमित्यर्थः ।

अचेति अनयोरभावस्ययोरित्यर्थः, आद्ये प्रहरे न तु
मासान्तरवशतुद्गुपक्षमयामे चतुर्थभागोनकलावशिष्टः क्षीणः
सन्नवतिष्ठते इत्यर्थः । तदन्ते अभावस्यान्ते कृतस्रक्षयमेति ततो-

ऽवामावस्थाप्रथमयाममारभ्य अमावस्थासमाप्तिं यावत् चयः
प्रतिपत्त्रयमे पुनरनुरूपचन्द्रोत्पत्तिरिति ।

अयमावः—[तयोर्मासयोर्यद्यपि पूर्वदिनापराह्णेऽप्यमावस्था-
प्रथमयामे चन्द्रक्षयो लभ्यते तथापि परदिनापरान्न एव श्राद्धं
क्षयमाह्वयानुरोधादिति ।]

यदा तु तयोर्मासयोरुभयदिनापराह्वयोरमावस्था न लभ्यते
तदा परदिन एव कुतपरीहिण्योः श्राद्धं न तु पूर्वदिने चतु-
र्दश्याष्टमयामे चन्द्रक्षयाभावाद्दृश्यमानेऽप्येकदेति वचनाविषयत्वा-
दिति ध्येयम् ।

अत्रापि विशेषान्तरमाह यस्मिन्निति—

ज्योतिषे चैत्रादिगणनया चान्द्रवर्षनियमाच्चैत्रमासादिके
यस्मिन्नब्दे द्वादशैको यव्यो मासः अधिमासपाताक्षयोद्दशमासाः
स्युरित्वर्थः ।

तदब्दमध्ये ज्यैष्ठ्याश्रावणमासस्य प्रथमप्रहरे तृतीयया
मात्रया भागेन परिदृश्यो न जायते चतुर्थभागेनकलावशिष्टो
न भवति किन्तु मासान्तरवचतुर्दश्याष्टमयाम एव चतुर्थभागेन-
कलावशिष्टत्वरूपात् चैत्रात् प्रथमयामे ततोऽप्यधिकं क्षोणत्व-
मिति । ततश्च मासान्तरवरायोरपि व्यवस्थेति ।

उभयत्रापराह्वनामे स्मृन्नितायां व्यवस्थामाह सन्धियेति
पूर्वतिथेनुत्पत्कालव्यापिनो याऽमावस्था चतुर्दशीमिया पूर्वदिन-
सम्पत्तिमी तां स्वर्षितां नोचां निन्दिताश्च केचिदाहुः ।

अपरे तु—उपेक्षं श्राद्धार्थं तामुपगच्छत इति मन्यन्ते । अथ च व्यवस्थितो विकल्प इत्याह लघुहारीतः—

त्रिसुहृत्तापि कर्त्तव्या पूर्वा दर्शा च बहुचैः ।

कुहरध्वर्युभिः कार्य्या यथेष्टं सामगीतिभिः ॥

दशैत्यापि स्त्रीलिङ्गं बहुचैः पूर्वा पूर्वदिनसम्बन्धिनी चतुर्दशी-
मित्याऽभावस्या सायाह्नात्मकमुहूर्त्तव्यापिन्यपि कर्त्तव्या श्राद्धार्थं
प्राप्तौत्यर्थः ।

अपराहस्य किञ्चिन्मात्रेऽभावस्यालाभे तत्रारभ्य सायाह्नेऽपि
समापयेदिति भावः ।

नातिसन्ध्यासमीपत इत्युक्त्वाच्च । यजुर्वेदिभिस्तु परदिना-
पराह एव कार्य्या सामगीतिभिश्चन्दोगैस्तु यथेष्टं पूर्वदिने
परदिने चेत्यर्थः । यथेष्टं सामगीतिभिरित्यभिधानात् स्तम्भिता-
विषयमिदं वचनं श्रौतमाणावर्द्धमानापचयीः परिशिष्टकृता
विशिष्य व्यवस्थापितत्वात् स्तम्भितापत्रे च नियमानभिधानात् ।

यदा त्वेकस्मिन्नेव दिनेऽपराह्णेऽभावस्यालाभस्तदा तत्रैव
निःसंशयं श्राद्धं तिथिद्वैधाभावात् तत्र व्यवस्थाभेदः ।

उभयत्रापराह्णलाभे वर्द्धमानायां व्यवस्थामाह वर्द्धमाना-
मिति—वर्द्धमाना पूर्वतिथ्यपेक्षयाऽधिककालव्यापिनीत्यर्थः, तदेव
विद्वन्तीति यामांस्त्रीनधिकान् वेति ।

तथा हृद्द्वारदीये—

अपराह्णद्वयगामिन्यभावस्या तिथिर्यदि ।

अत्रे पूर्वा तु कर्त्तव्या हृदी कार्य्या तिथेस्तदा ॥

ततश्चापरदिन एवापराह्णे चन्द्रक्षयालाभेऽपि वचनादेव याद-
मिति ।

इति पार्वणकाण्डं समाप्तम् ।

अथैकोद्दिष्टम् ।

अतःपरं हृदि न्यस्य श्रीगोविन्दप्रदाम्बुजम् ।

प्रेतश्राद्धक्रियाकाण्डं यद्यामति विविच्यते ॥

प्रेतश्राद्धे एकोद्दिष्टपदं मुख्यम् ।

अथैकोद्दिष्टमेकोऽर्घ्वं एकं पवित्रमिष्यभिधाय एतत् प्रेतश्राद्ध-
मिति गोमिलेनोक्तत्वात् ।

थादिपुराणेऽपि—

नान्दीसुखास्वभूर्ताः स्युर्मूर्त्तिमन्तोऽस्य पार्वण्ये ।

एकोद्दिष्टाग्निः प्रेताः पितृणां निर्णयस्त्रिधा ॥

इति प्रेतदेवतश्राद्धमेकोद्दिष्टमिति व्यक्तमुक्तम् ।

अतएव—

घृतादिः श्रुतकान्ते तु भोजयेदयुतो द्विजान् ।

द्वितीयेऽङ्गि मुनश्चाहृदेकोद्दिष्टं ममाचरेत् ॥

इति महापुराणे एकादगाहृदादगाहृथाद्योरेकोद्दिष्टत्व-
मुक्तम् ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते षट्शत्याहमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।

द्वादशेऽहनि मासे च त्रिपक्षे च यथाक्रमम् ॥

यत्तु—

ततः प्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं श्रुताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे सांवत्सरिके एकोद्दिष्टपदं तद्वीणं तद्वस्त्रं-
प्राप्तार्थम् ।

न चैकमुद्दिश्य यद्दीयते इति व्युत्पत्त्या 'तत्रापि मुख्यमिति
वाच्यम् ।

प्रतिसंवत्सरं राज्ञेकोद्दिष्टविधानतः ।

इति विष्णुपुराणे एकोद्दिष्टधर्मातिदेशात्

यस्मिन्नेवे पुराणे वा विश्वे देवा न स्त्रेभिरे ।

इत्याश्वलायनवचनात् बह्वृचकर्त्तव्ये सदैवके नवश्राद्धसंज्ञके
एकादशश्राद्धादावव्याप्तेय देवानामप्युद्दिश्यत्वात् ।

न च देवश्राद्धस्याङ्गत्वान्न मुख्योद्दिश्यत्वमिति वाच्यम् ।

एकपुरुषिकपार्वणेऽतिव्याप्तेय ।

एवञ्चैकोद्दिष्टविधिना सांवत्सरिकश्राद्धमहं करिष्य इति
सांवत्सरिकश्राद्धवाक्यम् ।

एकोद्दिष्टकालमाह ऊन्दोगपरिशिष्टम्—

श्राद्धमग्निमतः कार्यं द्वादशेऽहनि ।

ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीत प्रमीताहनि सर्वदा ॥

द्वादश प्रतिभास्थानि आद्यं पाण्डासिके तथा ।

अपिण्डीकरणश्चैव इत्यितच्छ्राद्धपीडशम् ॥

एकाह्नेन तु परमासा यदा स्युरपि वा त्रिभिः ।

न्यूनः संबन्धश्चैव स्यातां पाण्डासिके तदा ॥

अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि आद्यं तत्प्रभृति
तस्यागौचविधानात् । आर्त्ताग्निमतो निरग्नेश्च मरणादेकादशाहे
आद्यं तयोर्मरणावधेरगौचविधानात् ।

यथा शङ्खः—

मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहात्परमगौचन्तु तस्य वैतानिको विधिः ॥

अत्राग्निपदं वैतानिकग्रहणात् श्रौताग्निपरं चितानं श्रौतो
हीमः । एकादशेऽह्नौत्वगौचान्ताद्वितीयदिनोपलक्षकं ताना-
सुनिवचनैकवाक्यतावभात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

सूतकाले गृह्णथादमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।

अचान्तगव्यः समीपवचनः ।

भक्त्यपुराणे—

सूतकान्ताद्वितीयेऽङ्घ्रि गव्यां दद्याद्विषयान् ।

इत्युपक्रम्याद्यथाहविधानात् ।

तथादिपुराणे—

मातामहानां दीहिवाः कुर्वन्त्यहनि चापरं ।

तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥

मित्राणां तदप्रत्यानां श्रोत्रियाणां गुरोस्तथा ।

भागिनियसुतानाञ्च सर्वेषामन्वपरेऽहनि ॥

श्राद्धं कार्यञ्च प्रथमे स्नात्वा कृत्वा जलक्रियाम् ।

अत्र व्रह्माशौचिनां मातामहादीनां मित्रादीनाञ्चैकाहा-
शौचिनां मित्रापत्यादीनाञ्च सद्यःशौचिनां सर्वेषामिवाशौचान्तात्
द्वितीयेऽहनि श्राद्धं बोधयति । प्रथमेऽशौचान्तद्वितीयदिनात्
पूर्वाह्नेऽशौचान्तदिने इत्यर्थः । जलक्रियां तर्पणपिण्डदान-
क्रियाम् ।

तथा च बृहदारण्यकः—

तस्य त्रिरातमशौचं द्वितीये त्वस्त्रिमध्यः ।

तृतीये सुदकं दत्त्वा चतुर्थे श्राद्धमिष्यते ॥

तथा विष्णुः—

अशौचव्यपगमे सुस्नातः सुप्रक्षालितपादः स्वाचान्तान् युग्मा-
नुदङ्मुखान् ब्राह्मणान् गन्धमात्यादिभिः पूजितान् भोजयेत् ।

अत्राशौचव्यपगमपदं पूर्वोक्तमत्स्यपुराणादिवचनैकवाक्यतया
अशौचान्ताहद्वितीयदिनपरं अन्यथा यावत्कालमशौचव्यपगम-
सत्त्वादतिप्रसङ्गात् । तेन स्रष्टैकाहसद्यःशौचादिखलेऽप्यशौचा-
न्ताहद्वितीयदिनस्यैव निमित्तत्वम् ।

द्वादश प्रतिमास्थानि आद्यं पाष्मासिके तथा ।

सपिण्डीकरणश्चैव इत्येतच्छाहपोद्गमम् ॥

एकाह्नेन तु पश्मासा यदा स्युरपि वा विभिः ।

न्यूनः संवत्सरश्चैव स्यातां पाष्मासिके तदा ॥

अग्निमतः श्रौताग्निमतो दाहादेकादशेऽहनि आहं तत्प्रभृति
तस्यागौचविधानात् । स्मार्त्ताग्निमतो निरग्नेश्च मरणादेकादशाहं
आहं तयोर्मरणापधेरगौचविधानात् ।

यथा ब्रह्मः—

मरणादेव कर्त्तव्यं संयोगो यस्य नाग्निना ।

दाहात्परमगौचन्तु तस्य वैतानिको विधिः ॥

अवाग्निपदं वैतानिकप्रवृत्त्यात् श्रौताग्निपरं वितानं श्रौतो
धोमः । एकादशेऽहनीत्यगौचान्ताऽद्वितीयदिनोपलक्षकं नाना-
मुनिवचनैकयाक्यतावयात् ।

यथा ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते षट्श्रावनेकीदृष्टं प्रवक्षते ।

अत्रान्तब्रह्मः समीपवचनः ।

मत्स्यपुराणे—

सूतकान्ताद्वितीयेऽह्नि शय्यां दद्याद्विलक्षणां ।

इत्युपक्रम्याश्चयाहविधानात् ।

दशाह इत्यशीचोपलक्षकं द्वादशिकं द्वादशाहेन गतेन निर्वृत्तं त्रयोदशाहविधेयमित्यर्थः । रात्रौ द्वादशाहाशीचविधानात्, एवं चतुर्दशिकं चतुर्दशाहविधेयमित्यर्थः ।

ध्रुवाणीति अपराण्यपि ध्रुवाणि नित्यानि श्राद्धानि प्रसीता-
हनि मृततिथौ कर्त्तव्यानि सर्वाण्येव प्रेतसंस्कारकाणि ध्रुवाणि
पोडश्यादानि गणयति ।

द्वादश प्रतिमास्थानोति अत्र मासपदं चान्द्रमासपरं मृताहे
प्रतिमासं कुर्यादिति विश्वादिबचनात् । अन्यथा सावनपरत्वे
सौरपरत्वे वा तिथिद्वया मृततिथ्यसम्भवात् ।

मृताह इत्यत्र अहःपदं तिथिपरं—

तिथिनैकेन दिवसचान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः ।

इति विश्वधर्मवचनात् ।

अत्र यद्यपि

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्तिंगता दिनैः ।

एकरात्रौ रविर्यावदुत्कानं मासः स भास्करः ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तादिविगेपवचनदर्शनात् “ऐन्द्रवस्तिथिभि-
स्तदत्” इति सामान्यस्य सूर्य्यमिहाम्बवचनस्य विगेपपरत्वावधार-
णात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते चिंमस्तिथिप्रचये चान्द्रमासो
मुख्यः ।

तथाप्यत्र मृततिथिमवधिं कृत्वा मृततिथ्यन्तरपर्य्यन्ते चिंम-

ततश्चाग्रीचव्यपगमविहितं श्राद्धं करिष्य इत्याधुनिकोक्त-
वाक्यं हेयमेव किन्त्वग्रीचान्ताहद्वितीयदिनविहितमाद्यैकीहिष्ट-
श्राद्धं करिष्य इति वाक्यम् ।

विस्तारस्तु दानकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

तथा मात्स्ये—

तत्र एकादशाहं तु द्विजानिकादग्रीव तु ।

घवादिः सूतकान्ते तु भोजयेदयुजो द्विजान् ॥

द्वितीयेऽह्नि पुनस्तददेकीहिष्टं समाचरेत् ।

अत्रैकादशाह इति ब्राह्मणानामग्रीचान्तद्वितीयदिनोपलक्षण-
मेकादशघ्राह्यभोजनन्तु फलातिशयार्थम् ।

न केवलं ब्राह्मणानामग्रीचान्ताद्द्वितीयदिने श्राहमित्वाहं
घवादिरिति अतो यस्य यावदग्रीचं तद्द्वितीयदिने सर्वैरेव
वर्णैः सम्भूणीवराहैकाहाग्रीचसद्यःशौच्यादिभिराशुश्राद्धं कार्यम् ।

एकादशाह इति । द्वितीयेऽहोति श्राद्धश्राद्धदिनद्वितीये-
ऽहोत्यर्थः ।

तेनाग्रीचान्तद्वितीयदिनविहितमेकीहिष्टश्राद्धं करिष्ये इति
तत्र वाक्यम् । एवञ्च मध्यमाणवचनेष्वप्येकादशाह इति द्वितीय-
दिनपरं द्वादशपदघ्राग्रीचान्तद्वितीयदिनपरं मन्तव्यम् ।

अतएव रामायणे—

समन्तीते दशाहं तु सतग्रीचो विधानतः ।

अत्रैकादशकं श्राद्धं अयोदशकमेव च ॥

दशाह इत्यशीचोपलक्षकं द्वादशिकं द्वादशाहेन गतेन निर्वृत्तं त्रयोदशाहविधेयमित्यर्थः । रात्रौ द्वादशाहाशीचविधानात्, एवं त्रयोदशिकं चतुर्दशाहविधेयमित्यर्थः ।

ध्रुवाणीति अपराख्यपि ध्रुवाणि नित्यानि श्राद्धानि प्रमीता-
हनि मृततियो कर्त्तव्यानि सर्वाण्येव प्रेतसंस्कारकाणि ध्रुवाणि
षोडश्यादानि मणसति ।

द्वादश प्रतिमास्यानोति अत्र मासपदं चान्द्रमासपरं मृताहे
प्रतिमासं कुर्यादिति विष्णुादिवचनात् । अन्यथा सावनपरत्वे
सौरपरत्वे वा तिथिद्वया मृततिथ्यसम्भवात् ।

मृताह इत्यत्र अहःपदं तिथिपरं—

तिथिनैकेन दिवसयान्द्रमाने प्रकीर्त्तितः ।

इति विष्णुधर्मवचनात् ।

अत्र यद्यपि

चान्द्रः शुक्लादिदर्शान्तः सावनस्त्रिंशता दिनैः ।

एकराशौ रविर्यावत्कालं मासः स भास्करः ॥

इति ब्रह्मसिद्धान्तादिविशेषवचनदर्शनात् “ऐन्द्रवस्त्रिभि-
स्तदहत्” इति सामान्यस्य सूर्यसिद्धान्तवचनस्य विशेषपरत्वावधार-
णात् शुक्लप्रतिपदादिदर्शान्ते त्रिंशत्तिथिप्रचये चान्द्रमासो
मुख्यः ।

तथाप्यत्र मृततिथिमवधिं कृत्वा मृततिथ्यन्तरपर्यन्ते त्रिंश-

क्षितिप्रचये मासशब्दो गौणः पौर्णमास्यन्तवदिति । एतच्च
शुद्धिकौमुद्यां विस्तृतमस्माभिः ।

ततश्च मासेऽभवं मास्यमिति व्युत्पत्त्या मासान्ते स्रततिथौ
श्राद्धमिति । एवं त्रैपन्निकसांवत्सरिकयोरपि ।

अतएव एकाह्नेन तु परमासा इति वचनान्मृताहपूर्वतिथौ
पाश्यासिकश्राद्धम् । तथा संवत्सरान्ते प्रेतायेति विष्णुवचना-
त्संवत्सरान्ते स्रताहे सपिण्डीकरणञ्च सिद्धम् ।

अन्ये तु—

स्रततिथिमादाय त्रिंशत्क्षितिप्रचयस्य मासत्वमङ्गीकृत्य मासेन
निमित्तेनानन्तरतिथौ क्रियते इति व्युत्पत्तिं वदन्ति । तस्मिन्

स्रताहनि च कर्त्तव्यं प्रतिमासञ्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरञ्चैव श्राद्धमेकादशेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्करवचने संवत्सरं व्याप्य प्रतिमासविधिवाधः
स्यात् । अन्यमृताहस्य संवत्सरबहिर्भूतत्वात् तद्वत्सराभ्यन्तरे
द्वादशमासिकासम्भवात् प्रथममासे मृताहाप्राप्तेऽपि । श्राद्धमर्गा-
चान्तद्वितीयाहविहितश्राद्धम् । श्राद्धपौडशमिति श्राद्धानां
पौडशकं समाहारार्थं तु द्विगुः ।

यद्यु—

नृपान्तु न्यक्तदेहानां श्राद्धाः पौडश सर्वदा ।

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ॥

ततो द्वादशभिर्मासैः श्राद्धाद् द्वादशसंख्यया ।

कर्त्तव्याः शुचिभिस्तेषां तत्र विप्रांस्तु तर्पयेत् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनं तच्छास्त्रविशेषव्यवस्थितम् । श्राद्धाद्
इति पुंलिङ्गं छान्दसम् ।

श्राद्धचिन्तामणिसु—

सपिण्डनानधिकारिविषयमित्याह । तन्मन्दम् ।

यानि पञ्चदशाद्यानीति वक्ष्यमाणवचनविरोधात् ।

पारम्भासिकद्वयस्य कालमाह एकाहेन त्विति ।

एकाहेन न्यूनाः पारम्भासा एकाद्वावशिष्टा यस्मिन् काले
स्युरित्यर्थः ।

एतेन सृततियेः प्राक्तियौ ऽप्राक्चतुर्यंतियौ वा कार्यम् ।

तत्राहःशब्दस्तिथिपरी नाहोरात्रपरः चान्द्रमाससम्बन्धितयो-
पन्यस्तस्याहःपदस्य तिथिपरत्वनियमात् सृताहसाहचर्याच्च ।

यथा विशुद्धम्—

तिथिनैकेन दिवसद्यान्द्रमाने प्रकोर्त्तितः ।

अन्यथा मुनीनां परिभाषाविधानमनर्थकं स्यात् तेनैकस्मिन्
दिने मध्याह्ने तिथिद्वयत्वात् पारम्भासिकपष्टमासिकञ्च श्राद्धद्वयं
कार्यम् ।

तत्र प्रथमपारम्भासमध्येऽधिमासपाते श्राद्धाधिमासि^१कवत्

• क पुस्तके अधिकः पाठः ।

† अ पुस्तके भाष्यम् ।

यथाक्तमगणनया पष्ठे मास्येकाहन्वूने पाष्मासिकं न तु मलमासं
विहाय पष्ठे मासौति प्रमाणाभावात् ।

नित्यनैमित्तिके कुर्यात् प्रयतः सन् मलिस्तुचे ।

तीर्थस्नानं गजच्छायां प्रेत्याहं तथैव च ॥

इति वृहस्पतिना मलमासे प्रेत्याहविधानात् मासान्तर-
वत्तस्यापि प्रकृतत्वाच्च । तर्हि द्वितीयपाष्माधिकेऽपि तथेति चेन्न
न्यूनः संवत्सरश्चेति संवत्सरान्ते विधानात् मलमासपाते तु त्रयो-
दशमासाः संवत्सर इति । अन्यथा न्यूनः संवत्सरश्चैव इत्यनर्थकं
स्यात् एतदर्थमेव हि पुनस्तद्विधानम् ।

ब्रह्मपुराणे—

सूतकान्ते षट्शत्याहमेकोद्दिष्टं प्रचक्षते ।

द्वादशाहनि मासे च त्रिपक्षे च ततःपरम् ॥

मासि मासि च कर्त्तव्यं यावत् संवत्सरं द्विजाः ॥

द्वादशाहिकं वैपक्षिकञ्च काम्यं नित्यत्वे प्रमाणाभावात्
पूर्वेषामगौचाभ्यन्तरक्रियमाणानां आदानां बहिर्विधानादगौच-
परभाविनाञ्च षट्शे क्रियमाणत्वात् षट्शत्याहव्यपदेशः ।

न च वैपरीत्यागद्वा षकरणे प्रत्यवायकस्यनायां गौरवात्
षकरणस्याश्रुतत्वात् ।

एतएव, षषनादेकादश्यां द्वादश्यां वा आहकर्त्तेति वीधा-
यनवचने षामशः ममुषयार्थो न तु विकल्पार्थो द्वितीयेऽङ्गि
पुनर्द्वादशिति षषनाश्च ।

त्रिपक्ष इत्यत्र पक्षपदं चान्द्रमाससाहचर्यात् पञ्चदशतित्या-
 षकचान्द्रपक्षपरं नतु पञ्चदशाहोरात्रात्मकसाधारणपक्षपरम् ।

तेन मृताह्लादवधेः * पक्षवयान्ते भरणपक्षेतरपक्षीयतिथौ
 श्राद्धं कार्यम् ।

यमः—

चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमैकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्नवश्राद्धमुच्यते ॥

चतुर्थाहश्राद्धमस्त्रिसञ्चयनाङ्गं पञ्चमनवमयोः श्राद्धं प्रेतोप-
 कारार्थमावश्यकं नवश्राद्धसंज्ञा तु प्रायश्चित्ताशङ्कया ।

यथा शङ्कः—

चान्द्रायणं नवश्राद्धे पराको मासिके मतः ।

पक्षत्रयेऽतिकृच्छः स्यात् परमासे कृच्छ एव हि ॥

आश्रिके पादकृच्छः स्यादेकाहः पुनराश्रिके ।

पाण्मासिके न्यूनपाण्मासिकद्वये आश्रिके सपिण्डीकरणे
 तस्य च पार्व्वणैकोद्दिष्टांशतया इरात्मकत्वात् पार्व्वणपात्रप्रति-
 ग्रहेऽपि पादकृच्छं पुनराश्रिके सपिण्डनानन्तरं क्रियमाणे प्रथम-
 सांवत्सरिके । एतच्च पञ्चादिवेद्ययिष्यते । ध्रुवाणि तु प्रकुर्वीतिति
 परिशिष्टवचनात् षोडशश्राद्धानां नित्यत्वमुक्तमेव ।

तथा—

ततःप्रभृति संक्रान्तावुपरागादिपर्व्वसु ।

त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ॥

इति मत्स्यपुराणे सपिण्डनानन्तरमेव पार्व्वणाधिकार-
विधानाद्वाक्यमेव षोडशग्राहानां नित्यत्वं तेन काम्यत्वमेव षोडश-
ग्राहानामिति पायात्वमतमपास्तम् ।

सपिण्डनकालमाह विश्वः—

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय देवपूर्व्वान्
ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

संवत्सरान्तावयवदिने मृताहे इत्यर्थः ।

यथा मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणं वक्ष्ये पूर्णेंद्रिये तत् क्षयाहनि ।

सपिण्डीकरणं कुर्यादपराह्णे च पूर्व्ववत् ॥

ततयात्र पूर्णपदं द्रुपदसमाप्तपरम्—

शूद्रस्य दगमः पिण्डी मासि पूर्णेंद्रि दीयते ।

इतिथत् ।

संवत्सरे तु विज्ञेयं सपिण्डीकरणन्विह ।

सपिण्डीकरणान्ता हि ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ॥

इति शातातपवचने संवत्सरस्याधिकरणत्वेनाङ्गत्वायधारणाच्च ।

साधुहारीतः—

सपिण्डीकरणं यावन्नैतयाहानि षोडश ।

पृथक् नैव मृताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित् ॥

प्रेतमन्त्रारकर्मणि यानि ग्राहानि षोडश ।

यथाक्रमेण कार्याणि नान्यथा मुच्यन्ते ततः ॥

सपिण्डीकरणान्तानि षोडशश्राद्धानि पृथक्धना अपि पृथक्
न कुर्युर्मिलित्वा एकं श्राद्धं कुर्युरित्यर्थः । अत्र ज्येष्ठस्य साक्षात्-
कर्त्तृत्वमन्येषां द्रव्यार्पणानुमतित्वादेवेति वक्ष्यते ।

षोडशपदीपादानादम्बुघटश्राद्धं पृथगपि पुत्रैः कार्यमिति
केचित् । तत्र मत्स्यपुराणे एकोद्दिष्टमभिधायाम्बुघटविधानात्
समानकर्त्तृकत्वावगमात् ।

किञ्च—

अर्वाक् संवत्सरात् ज्येष्ठः श्राद्धं कुर्यात् समित्य च ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं सर्वे कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

इति व्यासवचनं परार्धवैयर्थ्यात् यावदूर्ध्वं सर्वेषां श्राद्धाना-
मपृथक्करणं बोधयति । अन्यथा चतुर्याह द्वादशाह-त्रैपक्षिकाणा-
मपि पृथक्करणप्रसङ्गः स्यात् ।

प्रेतसंस्कारकश्चापीति यथाकालमेकादशाह द्वादशाहपश्चात्-
संवत्सरेष्वित्यर्थः । अन्यथा अयथाकालकरणे प्रेतत्वान्न मुच्यते
मुख्यकालकर्त्तृत्वसम्भवे आतुकल्पिककालस्यान्यायत्वात् ।

अयम्भावः—मुख्यकालात् पश्चात्कालकरणमुत्कर्षः पूर्वकाल-
करणमपकर्षः उत्कर्षापकर्षो निमित्तं विना स्वेच्छया न कार्यो
निमित्तसद्भावे तु कार्यविव विधानात् ।

यथा मरीचिः—

मुख्यं श्राद्धं मासि मासि अपर्याप्सावृतुं प्रति ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशायवा ॥

भासि भासि आहं कुर्व्यादिति मुख्यः कल्पः, अपर्याप्तावसा-
मर्थे ऋतुं प्रति अत्र चान्द्रमासद्वये ऋतुपदं गौणं ही मासावर्कजा-
द्वतुरिति विष्णुपुराणादिवचनात् सौरमासद्वय एव ऋतुपदस्य
सद्देतादिति दिक् विस्तरस्तु शकिकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

तेन प्रतिमासं आहकरणासामर्थ्ये प्रतिमासद्वयान्ते द्वे भासिके
कसंख्ये एतेन पद्यां भासिकानां मुक्तयोर्दशितः । अस्मिन् कल्पे
पद्यद्वयमासिकयोः प्राक् तद्धि एव पाश्चात्तिकाद्वयं कार्यम् ।
अज्ञातपञ्चमैकादशमासिकस्य प्राग्दिनेऽनधिकारात् ।

न च सत्त्वापि न्याये एकाङ्गेन तु पद्यमासा इति वचनात् पूर्व-
दिने पाश्चात्तिकाद्वयमिति वाच्यम् ।

वचनस्य मुख्यस्थले चरितार्थत्वेन वैधवाधाच्चमत्वात् ।

तत्राप्यगन्तावपकर्षमाह द्वादशाहेन वेति ।

तथाच विष्णुः—

भासिकार्थवत् द्वादशाहं आहं कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा सपि-
ण्डनं कुर्व्यात् मन्ववर्जं शूद्राणाम् ।

त्रयोदशेऽङ्गोति संवत्सराभ्यन्तरे यदाधिमासको भविष्यदा
भासिकार्थे दिनमेकं वदेयेत् । भासिकार्थवत् भासिकप्रयोजनं
प्रेताप्यायनादि तेन युक्तं आत्मित्वर्थः ।

द्वादशाहमगौचापरदिने कृत्वा तत्परेषु द्वादशदिनेषु द्वादश
भासिकानि त्रयोदशेऽङ्गि सपिण्डनम् । अस्मिन् पद्ये पञ्चमैकादशा-

* अ इति च ।

† अ इति च पाश्चात्तिकाद्वयम् ।

इयोः पाण्मासिकत्वं पठद्वादशमासिकयोः प्राक्त्तिथिकर्त्तव्य-
त्वात् ।

शूद्राणां त्रयोदशपरदिने मृताहे कृताद्यथादशप्रथममासिकत्वेन
तत्परेष्वेकादशदिनेषु एकादशमासिकानि चतुर्थदशाहयोः
पाण्मासिकद्वयं द्वादशेऽङ्गि सपिण्डनम् ।

यदि संवत्सरमध्येऽधिमासः स्यात्तदा याददिनमेकं वर्द्धयेत्
ततश्च द्विजानां त्रयोदशदिनेषु त्रयोदश यादानि कृत्वा चतुर्दशाहे
सपिण्डनं शूद्राणां त्रयोदशाह इति ।

अत्रायं विगेषी यथा—समयप्रकाशधृतकुशुभिः—

अध्वमस्युषटं दद्यादन्नञ्चामिषसंयुतम्* ।

संवत्सरे विहृडेऽपि प्रतिमासश्च मासिकम् ॥

संवत्सरश्च त्रयोदशमासैः ।

तस्मिंस्त्रयोदशे श्राद्धं न कुर्यादिन्दुसंक्षये ।

अभावस्यामृतस्य तु मध्ये मलमासपातेऽपि न तत्र मासिकं
किन्तु तिथ्यन्तरमृतस्यैवेत्यर्थः । तेनाभावस्यामृतस्यापकर्षे दिन-
मेकं न वर्द्धयेत् ।

सत्यव्रतः—

संवत्सरस्य मध्ये तु यदि स्यादधिमासिकः ।

तदा त्रयोदशं श्राद्धं कार्यं तदधिकं भवेत् ॥

विष्णुधर्म्ये—

मध्ये चेदधिमासः स्यात् कुर्यादभ्यधिकं ततः ।

अत्र मध्यपदशवणाख्याधिमासविषयाख्यैतानि वचनानि
आद्याधिमासेऽप्येवं त्रयोदशमास्येव मृतमासीयमृताहप्रति युक्ति-
तौख्यात् ।

अन्त्याधिमासे तु द्वादशमास्येव सपिण्डनं न तत्र मासिक-
हृदिः ।

असंक्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं नरैः ।

तत्रैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणं तथा ॥

इति हारीतवचनात् ।

एकाहे द्वादशायवा इति-द्वादशदिनेष्वयस्ती एकाहेऽशौचान्त-
तृतीयदिने द्वादशमासिकानि सपिण्डनञ्च कार्यम् अस्मिन् पक्षे
पष्ठद्वादशमासिकयोः पूर्वं प्राग्मासिकद्वयम् ।

अन्ये त्वशौचात्परं यस्मिन् कस्मिन्नपि दिने प्रथममासमध्ये
कार्यं तत्रैव द्वादशमासिकापकर्षसम्भवादित्वाहः । तन्मन्त्रं

व्याघ्रवचनैकवाक्यतावशात् द्वादशाहीनियमात् ।

यवा व्याघ्रः--

आनन्धाकुलधर्माणां पुंसाञ्चैवायुषः क्षयात् ।

अस्तित्वेव शरीरस्य द्वादशाहः प्रशस्यते ॥

अत्र द्वादशाहपदं सर्ववर्णानामशौचान्ततृतीयदिनोपलक्षणं
निमित्तमाह कुलधर्मः कुलाचारः, ज्योतिरागमादिभिरायुःक्षय-
ज्ञानं परचक्रमयादिभिर्विदेशगमनादिना शरीरस्यैकव्रावस्थान-
नियमाभावात्, एतच्चागन्तुपलक्षणम् ।

एवञ्चैकाहे द्वादशाहवचनात्मासिकापकर्षे सिद्धे सपिण्डना-

पक्षे मासिकापकर्षो नास्ति यथाकालन्तु कार्याणीति
वचनादिति, जिकनादीनां मतमपास्तम् ।

यथाकालनियामकवचनन्तु निमित्तं विना स्वेच्छापकर्ष-
निषेधकमिति प्राशुक्तम् । अन्यथा सपिण्डनस्यापि षोडशान्त-
भूतत्वेन यथाकालकर्त्तव्यत्वनियमात्तस्याप्यपकर्षाभावप्रसङ्गः ।

किञ्च—एकादशाहस्यादस्याद्यत्वात् तत्परतो मासिकानाञ्च
क्रमकर्त्तव्यत्वनियमात् ।

सपिण्डीकरणान्ता हि ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति यातातपेन प्रेतोद्देश्यकक्रियायाः सपिण्डनान्तत्व-
बोधनाच्च ।

मासि मासि च कर्त्तव्यं यावत्संवत्सरं हिजाः ।

ततः परन्तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं क्रमात् ॥

इति ब्रह्मपुराणे क्रमादित्यनेन क्रमिकाधिकारप्रतिपादनाच्च ।

बृहस्पतिसवनेद्वा सोमेन यजेतेतिवत् तदादितदन्तन्यायेना-
धिकारस्य क्रमिकत्वात् सपिण्डनापक्षे मासिकापकर्षोऽपि सिद्ध
एव ।

किञ्च—

अर्ध्याक् संवत्सराद्दृष्टौ पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रियाः ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्माद्दृढं विधीयते ।

प्रेतानामिह सर्वेषां ये मत्त्वैस्तु नियोजिताः ।

प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पिण्डगणन्तु ते ॥

इति शीतातपेनापकृत्य सपिण्डीकरणपक्षे पृथक्क्रिया एको-
द्विष्टक्रिया प्रत्याश्रिकव्यतिरिक्ता निमित्थते ।

प्रतिसंवत्सरश्चैव एकोद्विष्टं मृताहनि ।

इति यास्रवल्कावचनविरोधात् ।

कथं वा मासिकानपकर्षे तत्कार्थः प्रेतखनिस्तारः तदभावे वा
कथं वृद्धार्थापकर्षे कृते नान्दीमुखे पिष्टपदप्रयोगः ।

एवञ्च स्त्रियाः सपिण्डनानधिकारिकर्त्तव्यपक्षदशश्रावणाना-
मपि वृद्धादिनिमित्तेनापकर्षः कार्थः ।

न च “पूर्णे संवत्सरे षण्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्हर्णा हृदिराप-
द्येत” इति सपिण्डनस्यैवापकर्षो विहितो न तु मासिकानामिति
वाच्यम् ।

आवश्यकशुद्धापगतौ वा सपिण्डनवशास्त्रिकापकर्षोऽपि अत-
स्तोल्यादिकाहे दादशायवेति मरीचिना मासिकापकर्षविधानाच्च ।
यत्तु—

यितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ।

इति कात्यायनवचनं तदर्थश्रावणविषयम् ।

यच्च—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं न दद्यात्प्रतिमासिकम् ।

एकोद्विष्टविधानेन दशादिख्याच्च शौनकः ॥

इति परिशिष्टवचनं तस्यायमर्थः—

अशक्तिहतापकर्षे प्रेतखनरोहारस्याज्ञातत्वात् प्रतिमासिकं
दर्शश्रावणं वत्सरपर्यन्तं न दद्यात् ।

शौनकास्तु—अद्मध्ये एकोद्दिष्टविधिना दर्श्याहं दद्यादित्याह तच्च परिशिष्टकृतो न सम्यतम् ।

द्विनिमित्तकापकर्षे तु पार्वणविधिकं दर्श्याहमव्याहृतमेव सद्य एव तत्र पिष्टत्वग्राप्तेर्जातत्वात् ।

यच्च—

यस्य संवत्सरस्य प्राक् सपिण्डीकरणं भवेत् ।

मासिकश्चोदकुम्भश्च दद्यात् संवत्सरं द्विजे ॥

इति लोकाक्षिनाम्ना वचनं यदि साकरं स्यात् तदप्येतद्विषयमेवेति ।

अपकर्षस्य कालान्तरमाह पैठीनसिः—

मासि मासि मृतस्य श्राहं कुर्यात् संवत्सरान्ते विसर्जनं नवममास्यमित्येके ।

विसर्जनं सपिण्डीकरणं नवममासे सपिण्डनमगस्तविषयम् ।

गोमिलः—

पूर्णे संवत्सरे पश्मासे त्रिपक्षे वा यदहर्त्वा हृदिरापयते तदहयत्वार्थुदकपात्राणि त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य ।

पूर्वसंवत्सरे इति मुख्यः क्रत्यः, तदशक्नौ नवमे मासि पैठीनस्युक्ते, तदशक्नौ षष्ठे मासि, तत्राप्यशक्नौ त्रिपक्षे, तत्राप्यशक्नौ अशौचापगमे एकादशाहे आशश्राहं कृत्वा द्वादशभिर्द्विर्नैर्द्वादश मासिकानि विधाय त्रयोदशाहे सपिण्डनम् । तत्राप्यशक्नावशौचान्तद्वितीयाहे पञ्चदशश्रादापकर्ष इति मह्येपः ।

साम्नेः पुत्रस्य तु द्वादश्याद्वात्परमनन्तरदर्शात् पूर्वं पिण्ड-
पितृयज्ञनिमित्तकमावश्यकमपकर्षमाह जावालः—

नासपिण्डगन्निमान् पुत्रः पितृयज्ञं समाचरेत् ।

पापी भवत्यकुर्वन् हि पितृहा चोपजायते ॥

सपिण्डीकरणं कुर्यात् पूर्वं दर्शगन्निमान् सुतः ।

परतो दशरात्रस्य पूर्णे त्वष्टे तथेतरः* ॥

अकरणे निन्दां वदन् पितृयज्ञस्यावश्यकत्वमाह पापी भवतीति
तस्यावश्यकत्वादपकर्षस्याप्यावश्यकत्वमित्यर्थः ।

तस्य कालमाह सपिण्डीकरणमिति प्रथमदर्शमध्य एव
तत्पूर्वतो दशरात्रस्यागौचाहस्य परतः कुर्यात् तत्राप्याद्यथाहात्
पर एव ।

एकादशाहं निर्वर्त्य अर्वाक् दर्शाद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति परिशिष्टवचनात् ।

एतेन दर्शदिन एव सपिण्डनमिति श्राद्धचिन्तामणिमत-
नपास्तम् ।

तत्रापि यथाद्यथाहात् परं द्वादश्यानामङ्गां मध्ये दर्शां लभ्यते
तदाद्यथाहात् परदिन एव । अन्यथा द्वादशदिनेषु द्वादशमासि-
कानि कृत्वा त्रयोदशाहं सपिण्डनम् ।

द्वादशाहेन वा कुर्यादेकाहे द्वादशायवा ।

इति वचनेकवाक्यत्वात् ।

ः पूर्णोऽद्ये त्विति—इतरोऽनग्निः । यदहर्वेति यस्मिन् दिने
 हृदिरापद्येत सन्निहिता भवति हृदयव्यवहितपूर्वदिने इत्यर्थः ।
 न तु हृदिदिने हृदियाहस्य प्रातर्विधानात् चूडादिवृद्धीनाश्च
 आवर्त्तनादङ्ग इति गोभिलवचनाद्दिवाप्रथमार्धविधानात् सपिण्डन-
 स्यापराह्णक्रियमाणत्वेन हृदेः प्राक्करणमभवात् ।

कल्पतरौ तु—उत्तरस्मिन् मामि हृदी नियितायाम् वि-
 पचादिकाल इत्युक्तम् ।

तन्मन्त्रं—

त्रिपद्ये वा यदहर्वेस्युभयत्रैव वाकारादिकस्याद्यगमात् हृदीष्ट-
 कालत्रेपामहिस्युतयावष्यक्रियमाणवृद्धि(कर्माण्य?)भवां नापकर्ष-
 निमित्तं

यथाकालन्तु कार्याणि नान्यथा मुच्यते ततः ।

इति वचनाम्भुदयकालकर्त्तव्यत्वमद्वाये आशुक्स्थिककाल-
 निषेधात् ।

एतद्वक्तृमाह लघुहारीतः—

भ्राता वा भ्रातृपुत्रो वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

तथैव काम्यं यत्कर्म वक्ष्मते प्रथमाहते ।

प्रथमवाग्यः पुत्रममुत्रयार्थः सपिण्ड इत्यनेनैव प्राप्ते
 भ्रातृभ्रातृपुत्रयोः पृथगुपादानममद्वाये चर्म्यां सपिण्डनाधि-
 कारस्यापत्रार्थम् अभ्युदयः चूडाकरणादिः ।

यत्तु काम्यमनायार्थं मन्त्रप्राप्तानामारकमभ्युदयकर्म तद-

त्सरात् प्रथमादृते प्रथमाद्वाद्द्विरेव कार्यम् । न तु तदर्थमपकर्षः
कार्ये इत्यर्थः । अन्येषाम्नु काम्यानां विधानाभावादेवापकर्ष-
निमित्तत्वं नास्तीति ।

श्राद्धविवेकस्तु—यत्किञ्चित् श्राद्धमनावश्यकमभ्युदयमिष्टा-
पूर्त्तादिकं कर्म तस्यापकर्षनिमित्तत्वं नास्तीत्याह । तथाप्यभि-
मतसिद्धिः ।

तेन श्राद्धपुत्रादीनामावश्यकेषुभ्युदये पितुः सपिण्डनापकर्षः
कर्त्तव्य एव ।

अत्र केचित्—सपुत्रस्यावश्यकेषुभ्युदये भ्रात्रादीनामपि
सपिण्डनापकर्षः कार्यस्तुत्यन्यायादित्याहुः । तदयुक्तं

महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वात्कथमभ्युदयकर्म इत्या-
काङ्क्षायामपकर्षविधायकं वचनमिदम् ।

न च भ्रातुर्भ्राता महागुरुः सपिण्डस्य वा सपिण्ड इति ।
तथा महागुरौ प्रेतीभूते कर्मानर्हत्वमाह—
देवीपुराणे—

प्रसीतो पितरौ यस्य देहस्तस्याश्चिर्भवेत् ।

नापि देवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वस्रः ॥

कान्तिकापुराणे—

महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरत् ।

श्राद्धिन्धं वज्रायज्ञश्च श्राद्धं देवयुतश्च यत् ॥

श्राद्धिन्धं याजनं देवयुतं श्राद्धं मृताद्विहिततरं सदैवक-
श्राद्धम् ।

तथा पितुः सपिण्डनमभिधाय मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभुग्मवेत् ।

हृत्तोटापूर्त्तयोम्यद्य रृहस्यद्य ततो भवेत् ॥

अत्र ततो भवेदित्यनेन सपिण्डनात् पूर्वं हृदियोग्यता नास्तीत्यायातम् । हृदियोग्यता च तदप्रत्यस्य संस्कार्यत्वेन संस्कारकत्वेन च तेन संस्कार्यसंस्कारकयोरन्यतरस्यैव महागुरो प्रेतीभूते श्रावश्चकवृद्धार्थमपकर्षी न लव्यस्येति ।

तेन श्रातुरनन्तरं पितृमरणे श्राद्धपुत्रादेर्हृदिनिमित्तं हयोरप्यपकर्षः कार्यः ।

तथा कनिष्ठश्राद्धकर्षस्यस्यपुत्रकन्यापृथी ष्येष्टेन पितुः सपिण्डनापकर्षः कार्यी न्यायतीत्यात् ।

न च सहपिण्डक्रियां कृत्वा इति छानिर्देशात् समानकर्तृक-वृद्धावैवापकर्ष इति याच्यम् ।

कनिष्ठश्रातुरपि महागुरोः प्रेतोभावात् कर्मानर्त्ते तत्पुत्र-स्यावश्यकवृद्धिः कर्षं स्यादिति विरोधतादवस्यार्त्तं न्यायतीत्येन तदर्थापकर्षस्यावश्यकत्वे सति समानकर्तृकत्वस्यानुपपत्तिकत्वेना-किञ्चित्करत्वात् ।

अथन्याथा यत्र पत्नी सपिण्डनाधिकारिणी ।

पिता पितामहो भ्राता सहस्यो जननी तथा ॥

कन्यामदः पूर्वाभावे प्रकृतिस्यः परः परः ॥

इति पुत्रस्यापत्तके विद्यार्त्तं का गतिः ।

स्तरात् प्रयमाहते प्रयमाद्वाहृरिव कार्यम् । न तु तदर्थमपकर्षः
कार्ये इत्यर्थः । अन्येषाम्नां काम्यानां विधानाभावादेवापकर्ष-
निमित्तत्वं नास्तीति ।

यादविवेकस्तु—यत्किञ्चित् यादमनावस्यकमभ्युदयमिष्टा-
पूर्त्तादिकं कर्म तस्यापकर्षनिमित्तत्वं नास्तीत्याह । तथाप्यभि-
मतमिति ।

तेन भ्रातृपुत्रादीनामावश्यकैःभ्युदये पितुः सपिण्डनापकर्षः
कर्त्तव्य एव ।

अत्र केचित्—स्वपुत्रस्वावश्यकैःभ्युदये भ्रात्रादीनामपि
सपिण्डनापकर्षः कार्यस्तुल्यन्यायादित्याहुः । तदयुक्तं

महागुरौ प्रेतीभूते कर्मनर्हत्वात्कथमभ्युदयकर्म इत्या-
काहायामपकर्षविधायकं वचनमिदम् ।

न च भ्रातृभ्राता महागुरुः सपिण्डस्य वा सपिण्ड इति ।
तथा महागुरौ प्रेतीभूते कर्मनर्हत्वमाह—

देवीपुराणे—

प्रमीती पितरौ यस्य देहस्तस्याशुचिर्भवेत् ।

नापि दैवं न वा पैत्रं यावत् पूर्णो न वत्सरः ॥

कालिकापुराणे—

महागुरनिपाते तु काम्यं किञ्चित् चाचरेत् ।

आर्त्विज्यं वृद्धयश्च यादं देवयुतञ्च यत् ॥

आर्त्विज्यं याजनं देवयुतं यादं मृताहविहिततरं सदैवक-
याहम् ।

तथा पितुः सपिण्डनमभिधाय मत्स्यपुराणि—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्ष्ण्यभुगावेत् ।

हृदोष्ठापूर्त्तयोग्यस गृहस्यय ततो भवेत् ॥

अथ ततो भवेदित्यनेन सपिण्डनात् पूर्वं हृद्वियोग्यता नास्तीत्यायातम् । हृद्वियोग्यता च तदपत्यस्य संस्कारम्यत्वेन संस्कारकत्वेन च तेन संस्कार्यसंस्कारकयोरन्यतरस्यैव मद्भागुरी प्रेतीभूते आवश्यकवृद्धार्थमपकर्षो न त्वन्यस्येति ।

तेन भ्रातुरनन्तरं पितृमरणे भ्रातृपुत्रादेर्हृदिनिमित्तं ह्यो-
रप्यपकर्षः कार्यः ।

तथा कनिष्ठभ्रातृकर्त्तव्यस्यपुत्रकन्याभृशो ह्येष्टेन पितुः
सपिण्डनापकर्षः कार्यो न्यायतोऽप्यात् ।

न च सहपिण्डक्रियां कृत्वा इति छानिर्देमात् समानकर्त्तृक-
वृद्धाविवापकर्ष इति वाच्यम् ।

कनिष्ठभ्रातृरपि मद्भागुरीः प्रेतोभावात् कर्त्तव्यत्वे तापुत्र-
स्याप्यश्रकवृद्धिः कथं स्वादिति विरोधतादवसागतं न्यायतोऽप्येत
तदर्थोपकर्षस्यावगदकत्वे मति समानकर्त्तृकत्वस्यानुपपत्तिकत्वेना-
किञ्चित्करत्वात् ।

०अन्यथा यत् पत्नी सपिण्डनाधिकारिणी ।

पिता पितामही भ्राता मदुष्णी जन्नी तथा ।

कन्दामदः पूर्वाभावे प्रकृतिभ्यः परः परः ॥

इति पुत्रस्याप्यपके विवाहे का गतिः ।

एवञ्च मातुरपि महागुरुत्वात्तन्मरणे तत्पुत्रकन्धयोर्वृद्धि-
कर्म्मार्थं तदर्थं तत्सपिण्डनापकर्षः सिद्धः ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टम्—

एकादशाहं निर्धत्स्य अर्वाग्दर्श्याद्यथाविधि ।

प्रकुर्वीताग्निमान् पुत्रो मातापित्रोः सपिण्डनम् ॥

इति पितृयज्ञार्थं मातुरपि सपिण्डनापकर्ष उक्तः । इद्विन्नु
शरीरसंस्कारकं कर्म संस्काराय निषेकाद्या विवाहान्ता दृश्य ।

यथाङ्गिराः—

गर्भाधानादिसंस्कारैर्मुक्तश्च नियमव्रतैः ।

नाध्यापयति नाधीते विज्ञेयो ब्राह्मणद्वयः ॥

परिशिष्टम्—

स्रपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्क्रमात् ॥

विष्णुः—स्त्रीणां विवाहः संस्कारः ।

यान्नवल्काः—

गर्भाधानमृतौ पुंसःसवनं स्पन्दनात् पुरा ।

पष्टेऽष्टमे वा सीमन्तः प्रसवे जातकर्म च ॥

अह्न्येकादशे नाम चतुर्थे भासि, निष्कमः ।

पष्टेऽन्नप्राशनं भासि चूडा कार्या यथाकुलम् ॥

गर्भाष्टमेऽष्टमे बान्धे ब्राह्मणस्योपनायनम् ।

रात्रामेकादशे मैके विगामेके यथाकुलम् ॥

एवमेतः शर्मं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ॥

अत्र तु पुंसवनसोमन्तोन्नयननामकरणनिष्कमशास्त्रप्राशन-
सूत्रोपनयनानि विवाहान्तान्येवापकर्षनिमित्तं न तु गर्भाधानम् ।

विदेशगमनश्चैव तीर्थयात्राश्च मैद्युनम् ।

महागुरुनिपाते तु यज्ज्येद्देवदर्शनम् ॥

इति कूर्मपुराणे मैद्युननिषेधात् ।

अन्यथा प्रतिभासस्तुकाले गर्भाधानस्यावश्यकत्वेन सर्व-
देवापकर्षप्रसङ्गो मैद्युननिषेधश्च व्यर्थः स्यादिति ।

तथा बृहिसूर्वदिनेऽपकर्षविधानात् तद्दिने च पुत्रजन्म-
नियमाभावात् जातकर्मायै नापकर्षः किन्तु निरयकामत्वात्
पुत्रजन्मानन्तरमेव जातकर्मे कार्यम् । अन्यथा संस्कारलोपात्
जातयाडलोप एव काम्यत्वात् । ततयाष्टसु तेष्वसम्भवात्
कालान्तरकेषु संस्कार्यसंस्कारकयोर्मातापितृयोः सपिण्डनापकर्ष
इति निर्गन्तितार्थः ।

एवञ्च बृहदिनिमित्तेनापकर्षे कृते संवत्सरमध्ये काम्यमपि कर्त्तव्य-
मेव तथा पार्वणत्याहमपि अविशेषेण सपिण्डनान्नारकर्त्तव्यत्वेन
क्षोभितत्वात् प्रेतत्वपरीहारपूर्वकपितृत्वप्राप्तेर्जातित्वाच्च ।

यथा हारीतः—

ततः प्रथमि ये प्रेतः पितृमामान्यमाप्नुयात् ।

विन्दते पितृभ्योक्तञ्च ततः यावत् प्रवर्तते ॥

मास्ये—

श्रातातपः—

अर्वाक् संवत्सराचृष्टी पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक् क्रिया ॥
 न पृथक् पिण्डदानञ्च तस्माद्दूर्ध्वं विधीयते ।
 प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्वैश्च नियोजिताः ॥
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

*[अत्र वृद्धार्यं सपिण्डनेऽपि प्रेतत्वपरीहारपूर्वकपितृत्व-
 प्राप्तिरभिहिता ततश्च विष्णुधर्माग्निपुराणयोर्वचनद्वयं वृद्धिं
 विना अशक्तिकृतापकर्षविषयं भन्तव्यम् ।

यथा विष्णुधर्म—

कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरात्परम् ।

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं समश्नुते ॥

संवत्सरात्परमित्युपादानादपकर्षविषयमिदं यचनमन्यथा
 तदनर्थकं स्वात् ।

अग्निपुराणे—

अर्वाक् संवत्सरात् यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

प्रेतत्वमिह तस्यापि ज्ञेयं संवत्सरं नृप ॥

एवञ्चाशक्तिकृतापकर्षे वत्सरमध्ये दर्शादित्याहं काम्यकर्म-
 च न कर्त्तव्यमेव । साग्निना पितृयज्ञार्थमपकर्षात् सद्यः पितृत्व-
 प्राप्तेर्दर्श्यादादिकं कर्त्तव्यमेव ।

अत्र केचित् —

अशक्तिकृतापकर्षे पितुः प्रेतोभावसत्त्वे देवादवशानुष्ठेयवृद्धुप-
स्थितौ पुनर्वृद्धार्थमपकर्षं कृत्वा वृद्धिः कार्येत्याहुः । तत्र—

पुनरपकर्षविधानाभावात् अपकर्ष्य कृतत्वेन स्वकालप्राप्तत्वा-
भावात् स्वकालप्राप्तस्याहुःपूर्वकालकरणमपकर्षः ।

वसुतस्तु—स एवापकर्षः पितृत्वप्रापककालं प्राप्य प्रेतत्व-
परिहारं पितृत्वञ्च जनयति स च यथा संवत्सरान्तस्तथा वृद्धि-
सन्निहितोऽपि, उभयोरेव कालयोः पितृत्वप्राप्तिविधानात् ।

यच्च—ज्ञेयं संवत्सरं ऋषेत्पुत्रपुराणे संवत्सरपदं तत्पितृत्व-
प्रापककालपूर्वकालपरम् । ततयाशक्तिकृतापकर्षेणैव संवत्सरान्त-
मिव वृद्धिसन्निहितकालमासाद्य पितुःपितृत्वजननात् वृद्धिं कृत्वा
तत्परं काम्यनैमित्तिकानि सर्वाण्येव कर्माण्यनुष्ठेयानि ।

अत्र च वृद्धिनिययं कृत्वा कृतेऽपकर्षे देवाहृदसिहावपि पुनः
सपिण्डनं न कार्ये वृद्धिनिययमेव निमित्तमादाय कृतेऽपकर्षे तत्-
क्षणादेव पितृत्वप्राप्तिर्जातत्वेन पुनःसपिण्डनवैयर्थ्यादिति केचित् ।

वसुतस्तु—यद्यपि वृद्धिनिययोः निमित्तं तथापि—

यस्मासे त्रिपथे वा यदृष्ट्या वृद्धिरापद्येत तददृश्यत्वार्थुदकः
पात्राणि ।

इति गोभिलेन वृद्धायवहितपूर्वदिनस्याधिकरणताप्रति-
पादनात् वृद्धाभावे तद्दिनस्य वृद्धायवहितपूर्वत्वाभावादविहित-

काले कृतस्य कर्मणोऽकृतकल्पतया फलाजनकत्वात् पुनः
सपिण्डनं कार्यमेव ।

षोडशश्राद्धफलमाह यमः—

यस्यैतानि न दीयन्ते प्रेतश्रादानि षोडश ।

पिशाचत्वं ध्रुवं तस्य दत्तैः श्राद्धशतैरपि ॥

सपिण्डनस्य तु फलान्तरमपि—यथा सपिण्डनः [भभिधाय
शातातपः—प्रेतत्वाच्चेह निस्त्रीर्णाः प्राप्ताः पितृगणन्तु ते ।

मत्स्यपुराणे—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं प्रेतः पार्व्वणभुग्भवेत् ।]

सपिण्डनानन्तरं हारोतः—

ततः प्रभृति वै प्रेतः पितृसामान्यमाप्नुयात् ।

विन्दते पितृलोकञ्च ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ॥

पितृसामान्यं पितृभिः सह पार्व्वणश्राद्धभोक्तृत्वमित्यर्थः । तेन
षड्दशश्राद्धानां प्रेतत्वपरोहारः फलं सपिण्डनस्य तु प्रेतत्वपरो-
हारः पितृलोकप्राप्तिः पितृभिः सह पार्व्वणभोक्तृत्वञ्च फलत्रय-
मिति ।

यत्र च सपिण्डननिषेधस्तत्र षड्दशभिरेव श्राद्धैः प्रेतत्व-
परोहारः पितृलोकप्राप्तिश्च मार्कण्डेयपुराणवचनात् ।

यथा—

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकीदृष्टं नरैः स्त्रियाः ।

मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्वदिहोदितम् ॥

नृणां पुंसां सपिण्डनाधिकारिशून्यानां यद्वत् सपिण्डनं
विनाप्येकीदृष्टं विहितं तद्वत् सपिण्डनं विनापि स्त्रियाः सांवत्-
सरिकं कार्यम् अत्र सांवत्सरिकविधानादेव पितृत्वप्राप्तिरवगम्यते ।

अन्यथा—

प्रेते पितृत्वमापन्ने सपिण्डीकरणादनु ।

क्रियन्ते याः क्रियाः पितृयाः प्रोच्यन्ते ता नृपोत्तराः ॥

इति विष्णुपुराणवचनात्

विन्दते पितृलोकश्च ततः यावत् प्रवर्त्तते ।

इति हारीतवचनाच्च पितृत्वप्राप्तानन्तरमेवोत्तरक्रियाविधान-
नियमात् वचनमिदमसङ्गतं स्यात् ।

तेन सपिण्डनानधिकारिकर्त्तव्यपञ्चदशश्राद्धानां प्रेतत्वपरी-
हारपूर्वकपितृत्वप्राप्तिः फलं सपिण्डनाधिकारिकर्त्तव्यानां तु
पञ्चदशानां प्रेतत्वपरीहारमात्रं फलं सपिण्डनस्य तु प्रेतत्वपरीहारः
पितृत्वप्राप्तयेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

ननु कथं पुत्रादिकर्त्तृकश्राद्धस्य पित्रादिगतफलजनकता
षट्पट्टद्वारा हि कर्मणां फलजनकत्वं निर्णीतम् षट्पट्टं क्रिया-
जन्यत्वात् कर्त्तृनिष्ठमेव जायते तत्कथमन्यनिष्ठमदृष्टमन्यनिष्ठं फलं
जनयतीति ।

अत्र केचित्—

अन्यनिष्ठफलस्यले कर्त्ता कर्मभिः स्वनिष्ठमदृष्टमुत्पाद्योत्तर-
कालमन्यस्यै प्रयच्छतीत्याहुः । तन्नन्दम्—

प्रयच्छतीत्यस्य समर्पणं दानं वार्यः परलोकगतस्यासन्निहित-
त्वेन स्वीकाराभावेन चोभयोरेवासम्भवः ।

किञ्च—इतस्य ऋत्विगादेः सद्रथेण कर्मणामकरणात्तत्रिष्ठ-
मदृष्टं न जायते तत् कथं तस्य दानं समर्पणं वेति ।

किञ्च यत्र गयात्याडादाहुभयनिष्ठं फलं श्रूयते तत्र कर्त्तुरदृष्टस्य
दाने समर्पणे वा सति स्वगतः फलं कथं जायेत ।

अत्रोचते—अदृष्ट कर्त्तृनिष्ठमेवेति नास्ति नियमः फलान्यथा-
तुपपत्त्या दृष्टं कल्पति फलस्य च वेदैकबोधत्वात् यत्रिष्ठं फलं
श्रूयते क्रियापि तत्रिष्ठमदृष्टं जनयतीति कल्पना न्याय्या ।

अन्यथा प्रतिनिधिकल्पनोच्छेदापत्तिः । दृश्यते च लोके
पाकादौ क्रियाफलयोरन्यनिष्ठता । न च क्वचित् कर्त्तृनिष्ठत्वेन
क्वचिदन्यनिष्ठत्वेनादृष्टकल्पनायामननुगम इति वाच्यम् ।

सदृश्यनिष्ठत्वेनानुगमात् उद्देश्यत्वञ्च फलाश्रयत्वेन वेदबोधि-
तत्वं तच्च क्वचिदात्मनः क्वचिच्चोभयस्य श्रवणानुरूपमेवेति ।

ननु—

यैरिष्टं विविधैर्यज्ञैः पूजितो यैश्च केशवः ।

प्रेतलोकं न ते यान्ति तथा ये समरे हताः ॥

इति विष्णुधर्मोत्तरादिवचनात् यज्ञगीलादीनां गङ्गाकाश्यादि-
मृतानाञ्चाप्राप्तप्रेतभावानां कथं पीडयत्याहमिति । सत्यं—

नित्यत्वेनावश्यकत्वादन्वया प्रत्यवायात् । तर्हि कथं प्रेतत्व-
विमुक्तिः फलं नष्टेकं कर्म नित्यं काम्यञ्च भवितुमर्हति अधि-
कारिभेदेन कर्मभेदात् कामिनः कर्तुरभावे कर्मणामनुष्ठाने
प्रत्यवायप्रसङ्गाच्च ।

न च फलशुतेरन्वयानुपपत्त्या काम्यमपि पृथगेव पीडयत्याह-
मस्ति किञ्च तयोर्नित्यकाम्ययोस्तन्त्रेण सकृदनुष्ठानमिति वाच्यम् ।
नित्यं तन्त्रेणानुष्ठाने काम्यस्यानुष्ठानलक्षणाप्रामाण्यापत्तेः श्रुति-
द्वयकल्पनागौरवाच्च । सत्यम् । नित्येऽपि फलसिद्धिरानुपपन्निकी
पञ्चयज्ञादौ पापक्षयादिसत् ।

तथा च भविष्यपुराणम्—

क्षयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।

अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्वते ॥

नित्यक्रियां तथा चान्ये क्षतुपद्मफलां श्रुतिम् ।

अनुत्पत्तिमिति विधिलक्ष्णमेव पापजननसामग्री कर्मणा
तद्विघटनमात्रं क्रियते कलत्रभक्षणवत् प्रत्यवायात्वस्ताभावोऽतः
सिद्ध एवास्ति यत्र तु कर्म न क्रियते तत्र प्रत्यवायोत्पत्त्या
तत्रागभावोऽनुमीयते ।

नित्यक्रियामिति नित्यक्रियाप्रतिपादिकां श्रुतिम् क्षतुपद्म-

फलामाहुः, शानुपङ्क्तिः० फलं फलप्रतिपादनं यस्यास्ताम्
उद्देश्यन्तु प्रत्यवायपरीहार एवेत्यर्थः ।

न च नित्येऽपि फलप्रसङ्गेऽनिर्गोचरसङ्गः फलस्वावश्यं भोगा-
दिति वार्थम् ।

फलस्य वैयधिकरणत्वात् क्वचिद्वैदिकत्वाच्च यथाभावस्योपराग-
श्राद्धादौ स्वगतप्रत्यवायपरीहारः पितृगतदृष्टिविशेषशानुपङ्क्तिं
फलम् । यथा च—पञ्चयज्ञादौ पापक्षयादि पञ्चमपक्षयादे धन-
पुत्रादि चेति ।

यदि तु नित्येऽपि क्वचित् पारलौकिकां स्वर्गादि स्वगतं श्रूयते
तत् सुतिमात्रं प्रावर्त्तकमेवेति ध्येयम् ।

ननु यज्ञशीलादीनां गङ्गाकाश्यादिमृतानाञ्चाप्राप्तमेतभावानां
कथं प्रेतपदेन श्राद्धमसमवेतार्थत्वात्, सत्वम् एतत् प्रेतश्राद्धमिति
गोभिलेन प्रेतोद्देश्यत्वाभिधानात्

असृपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

इति विधिवाक्याच्च

ऋतुः सुखदितं विप्राः प्रेतायाक्षयमस्त्विति ।

ब्रह्मपुराणोक्ताभिलाषाच्च

सत्वार्युदकपात्राणि चोणि पितृणामेकं प्रेतस्येति गोभिलेन
सृपिण्डेने मेदनिर्देशाच्च

दद्यात् प्रेताय पिण्डन्तु दक्षिणामिमुखस्थितः ।

इत्यादिपुराणे प्रेताय प्रेतमुद्दिश्येत्यभिधानाच्च

अन्नं कुम्भञ्च दातव्यं प्रेतनिर्देशधर्मतः ।

इति हारीतवचनाच्च प्रेतपदवर्णेनैव देवतात्वावगमादापोऽया-
दसमेवेतार्थेनापि प्रेतपदेन श्राद्धं कार्यम् ।

एवञ्च प्रेतपिटपदयोस्तत्तल्लोकप्राप्तापाधिना न प्रयोगनियमः-
अप्राप्तप्रेतभावस्यापि प्रेतपदेनैव. योऽग्न्यान्ननियमात् हतेश्वपि
योऽग्न्याहेषु बलवत्तरपापवशेन प्रेतत्वसत्त्वेऽपि काश्चादिमरणा-
न्मोक्षप्राप्तावपि सपिण्डनोत्तरश्राद्धानां पिटपदेनैव कर्तव्यत्वात् ।

किन्तु—कर्मविशेषे प्रयोगनियमः

: सपिण्डनप्राग्विहितानां कर्मणां सपिण्डनस्य च प्रेतपदत्वेन
देवतात्वं तत्परविहितानाञ्च सम्बन्धार्पकपदवत्त्वेनेति ।

अतएव—

असंस्कृतौ न संस्कार्यां पूर्वो पीत्रप्रपौत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्कार्यादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

इति छन्दोगपरिगिटवचनात् प्रेतीभूतेनापि पितामहेन सह
सपिण्डने क्रियमाणे पितामहपदोक्षेणेनैव पितामहश्राद्धं न तु
प्रेतपदेन । अत्र च एतद्दः पितर इत्यादिमन्त्रोऽपि सद्भवति
इति ।

अथवा प्रेतश्राद्धेषु सर्वत्रैव प्रकर्षेण इतो गत इति मृत्युत्वा
[प्रेतवाचिसमवेतार्थप्रेतपदप्रयोगनियमः तदितरश्राद्धेषु सम्बन्धा-
र्पकपदप्रयोगः । दृश्यते च मृतपात्रपरता प्रेतश्राद्धस्य ।

यथा मात्स्ये—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं] प्रेतः पार्व्वणभुग्भवेत् । इति ।

अद्विराः—

अनतीतद्विवर्षसु प्रेतो यत्रापि दह्यते ।

तथाचामरकोपे—

प्रेतः प्राण्यन्तरे मृत इति ।

यत्तु—

प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ।

इति वचने तत्प्रेतयोनिप्राप्तानां फलकथनमात्रं तथा मन्वे
विधौ च पार्व्वणयाद्दार्हत्वोपाधिना षट्पुरुषेषु पिष्टपदप्रयोगः
मर्त्यत्र मन्तव्यः ।

अर्हता च उद्देश्यतया विधिबोधितत्वं तन्नामपिण्डीकृतस्य
स्त्रेषभागिनां भ्रात्रादीनाञ्च नास्ति निषेधात् ।

एवञ्च संवत्सरमध्ये सृष्टिनिमित्तकापकर्षेण पिष्टत्वप्राप्तावपि
यात्रवत्कारवचनाद्दर्ममनुघट्याडे क्रियमाणे प्रेतपदेनैव यादं
मिदम् । अतएव अत्र कुम्भश्च विधाय प्रेतनिर्द्देशधर्मतः ।

इति द्दारीतेन प्रेतपदोद्येयनेन यादमुक्तमन्वया प्रेतदैवते
प्रेतपदमाप्तौ प्रेतपदमनर्घकं स्यात् ।

यथा याज्ञवल्करः—

अध्वाक् संवत्सराद्यस्य सपिण्डीकरणं भवेत् ।

तस्याप्ययं मोटकुम्भं दद्यात् संवत्सरं द्विले ॥

नचेतदर्थममगत्सपिण्डनविषयं न तु सदार्यसपिण्डनविषय-
मिति वाच्यम् । सद्दोषे प्रमाणाभावात् ।

किञ्चारब्धकर्मणां समापनस्यावश्यकत्वात्—

सपिण्डीकरणान्ता हि ज्ञेया प्रेतक्रिया बुधैः ।

इति श्रातातपवचनाच्च

सपिण्डनान्तप्रेतयादापकर्षेऽम्बुघटस्थापकर्षप्राप्तौ तदपवादपं
वचनमिदं तच्चाशक्ताविव वृद्धावपीति ।

अतएव वक्ष्यमाणस्त्रगताश्वमेधफलं सङ्गच्छते इति ।

अत्र मैथिलाः—

सर्वत्र प्रेतयादौ अमुकगोत्र पितरमुक प्रेत इदमन्नं ते मया
दीयते तवोपतिष्ठतामिति वाक्यं वर्णयन्ति ।

तत्र सम्बन्धकीर्त्तनं प्रेतपदस्य परनिपातनं शम्भ्रादिपदराहित्यं
त्यागवाचकं दीयते इत्यादिपदानीत्यधिकम् ।

अत्र च तेषामियं युक्तिः—

गोत्रसम्बन्धनांमानि यथावत्प्रतिपादयेत् ।

इति प्रकृतौ पार्व्वर्णे प्राप्तस्य सम्बन्धोत्प्रेषणस्य द्वाधितत्वा-
भावात् ।

न चैतदप्रेतयादमिति गोभिलेन प्रेतयादविधानात् सम्बन्ध-
पदबाधः । एतस्य प्रेतपदमात्रप्रक्षेपबोधकत्वेन सामान्यप्राप्त-
सम्बन्धपदबाधासम्भवात् ।

अन्यथा वृद्धौ नान्दीमुखपददर्शनात् सम्बन्धबोधकपदबाध-
प्रसङ्गः ।

तथा नाग्यहीतविशेषणा न्यायाद्यद्यपि प्रेतपदस्य पूर्वनिपात
एव युज्यते तथापि—

प्रेतान्तनामगोत्राभ्यामुत्सृजेदुपतिष्ठताम् ।

इति ब्रह्मपुराणवचनात् प्रेतान्तत्वविधानात् धरत एव प्रयोगो
वचनाश्रायस्य दुर्बलत्वादिति ।

अथ यद्यपि उपतिष्ठतामित्येतावन्मात्रं श्रूयते तथापि तस्य
त्यागबोधकत्वाभावात् पितृत्वाभावेन स्वधापदप्रयोगाभावाच्च
त्यागाभिन्नापस्त्रे भया दीयते इत्येवं रूपो वाच्यः ।

तथा तवेति च वाच्यमुपतिष्ठतामित्यनेनाकाङ्क्षितत्वात् ।

शर्मादिपदप्रयोगामावशु—

मपिण्डीकरणं यावत्प्रेतः प्रेत इति स्मृतः ।

मपिण्डीकरणादूर्ध्वं शर्मावर्मादिशब्दभाक् ॥

इति वचनात् । तच्चिन्त्यम् ।

उक्तरीत्या एकोद्दिष्टे प्रेतपदत्वेन देवतात्वे सिद्धेऽतिदेशप्राप्तस्य
पितृपदयत्त्वेन प्रेतान्तत्वस्य पराङ्गतत्वात् ।

सर्वप्रेयोत्सर्गिणाप्ये मन्त्रे च पितृपदस्थाने प्रेतपदप्रयोगः ।

एतन्न्यायनूनरुमेवाग्रन्यायनवचनम्—

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अन्नगर्भो न युज्यते ।

पितृशब्दं न शृञ्जीत पितृश्चा चोपजायते ॥

न चैतद्वचनं मन्त्रभावाविषयमिति वाच्यम्, प्रमाणाभावात्
विनिगमनाविरहणोभयधेयाविशिष्टत्वात् ।

सांवल्लरिकेऽप्यतिदेशान्मन्त्रे पितृपदप्रयोगनिषेधापत्तेय ।

अस्मन्मते तु वचनस्य न्यायमूलत्वात् सपिण्डनीचरे सांवल्ल-
रिके प्रेतपदत्वेन देवतात्वाभावात् पितृपदप्रयोगः सिद्ध एव ।
एवञ्च प्रेतपिण्डेऽपि पितृपदनिवृत्तिः सिद्धा ।

अतएव विष्णुना—

संबल्लरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय इत्याद्युक्तम् ।

न तु पित्रे तत्पित्रे इत्यादि ।

तथा ब्रह्मपुराणे—

ऊचुः सुस्वदितं विप्राः प्रेतायाश्चय्यमस्त्विति ।

प्रेतपदमात्रमुक्तम् ।

तथा एकोद्दिष्टे उच्छिष्टसन्निधौ एकमेव तन्नामगोत्राभ्यां
पिण्डं निर्वपेदिति विष्णुसूत्रे नामगोत्राभ्यामित्यनेन सम्बन्ध-
वाचकपदनिवृत्तिर्दर्शिता ।

दृष्टान्ते तु

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेन्नयतो गृही ।

इति विधौ नान्दीमुखान् पितृनावाहयिष्ये नान्दीमुखाः
पितरः पितामहाः प्रपितामहाय प्रोयन्तामित्याद्यभिलाषवाक्येषु
च नान्दीमुखपदस्य विगेषणत्वश्रुतेर्न पिशादिपदबाधः ।

यच्च प्रेतपदस्य परनिपात इत्युक्तं तदप्यसहं प्रेतान्तनाम-
गोत्राभ्यामिति ब्रह्मपुराणवचने लक्षणत्वाद्दृष्ट्वाहममाभाश्रि-
तेरूपदस्य पठोत्प्लुरपस्याभ्यहितत्वात् नागृहीतविगेषणान्यायात्

पूर्वनिपातस्यैवोचितत्वात् उक्तरीत्या पितृपदस्थाने प्रेतपद-
विधानाच्च ।

यत्तु—

गोवनामाद्यवादादि तर्पयासीति चोत्तरम् ।

इति छन्दीगानां तर्पणविधायकपरिशिष्टवचनयोगोक्तनाम-
ग्रवणात् सम्बन्धवाचकपदनिवृत्तौ प्रामाण्यमवगम्यत इति ।

यच्च—

सपिण्डीकरणं यावदित्यादिवचनं शर्मादिपदनिषेधे प्रमाण-
मुक्तं तत्कल्पतरुकारादिभिरलिखितत्वादमूलमेवेति मैथिलहैत-
निर्णय एव लिखितम् ।

यच्चोपतिष्ठतामित्यत्र ब्रह्मपुराणवचनं प्रमाणमभिहितं तत्
तर्पणप्रकरणपठितत्वेन श्राद्धविषयत्वाभावादतिदेशप्राप्तस्वधा-
पदस्य न बाधकम् ।

अतएव रामायणे—

एतत्तौ वृषगार्हून विमनं तीयमुत्तमम् ।

परन्तीक्षिपु यानीयं सदत्तमुपतिष्ठताम् ॥

इति तर्पण एवोपतिष्ठतामिति प्रयोग उक्तः ।

न च पितृनोकप्राप्तस्यैव हविर्दाने 'स्वधाप्रयोगनियम इति
वाच्यम् । प्रमाणाभावात् ।

न च

देवानां नमसा कार्यं पितॄणाञ्च स्वधेति च ।

इति वचनाडाच्यम् ।

एतद्वचनस्य परिसंख्याबीधकत्वाभावात् ।

किञ्च—

अथैतस्मिन्नुः श्राद्धशब्दं कर्म्यं प्रोवाच प्रजानिःश्रेयसार्थं तत्र पितरो देवता इत्यापस्तम्बवचनात् पित्रे तु द्विगुणा दर्भा इति मन्वादिबचनाच्च पितृपदस्यात्र ऋतमात्रपरत्वमन्यथा काश्यादि-
ऋतानां प्राप्तमीक्षत्वेनाप्राप्तपितृलोकानां बलवत्तरपापवशादत्यक्त
प्रेतभायानाञ्च सपिण्डनोत्तरयाहेऽपि स्वधाप्रयोगो न स्यात् ।
कथं वा पद्यादृतेन प्रेतीभूतेन पितामहेन सऽपि सपिण्डने
क्रियमाणे तच्छ्राद्धे स्वधाप्रयोग इति ।

किञ्च—

यज्ञगीलपूजितकेशवादीनां मद्यःप्राप्तपितृलोकानां स्वधापदेन
श्राद्धमव्याहृतमेव ।

किञ्च—

न स्वधाश्च प्रयुञ्जीत प्रेतपिण्डे दगाहिके ।

भाषितैतच्च वै पिण्डं यज्ञदत्तस्य पुरकम् ॥

इति षट्यश्वद्रवचने दगाहिकपदोपादानादिकादगाहादि-
याहेषु स्वधापदप्रयोगोऽस्तीत्यवगम्यते ।

पन्थया दगाहिकपदं ध्यर्दमिदिति गरुडपुराणे प्रेतार्घदानादि-
वाक्ये स्वधाप्रयोगदर्शनात् ।

यच्च—

प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरस्म्यताम् ।

इत्याश्वलायनपरिशिष्टवचनं तत् स्वधावाचननिषेधपर-
माद्यश्राद्धे स्वधोच्यतामिति वाच्यं विसृजेदाश्वलायनगृह्योक्तस्यैवा-
श्वलायनपरिशिष्टकृता प्रेतश्राद्धेषु सर्वेष्वित्यादिना विवृतत्वात् ।

अन्यथा स्वधावाचनवदेकोद्दिष्टधर्मातिदेशात् सांवत्सरिके
स्वधाप्रयोगो दुरुपपादनोयः ।

एवञ्च स्वधापदप्रयोगे सिद्धे ते मया दीयते इति सूत्रां
निरस्तमेव ।

ततश्च अमुकगोत्र प्रेतामुकगण्यंशेतत्तेऽन्न स्वधेत्यादि प्रयोगोऽ-
निरुद्धशूलपाणिप्रभृतीनां प्रामाणिकानां सम्मतः सिद्ध एवेति ।

एवञ्चात्र प्रेतपदवत्त्वेनैव देवतात्वान्मन्त्रेऽपि पितृपदस्थाने
प्रेतपदोद्घः कार्यः पितृपदस्याममवेतार्थत्वात् ।

अयमागमः—द्विविधा हि मन्त्रे पितृपदप्रवृत्तिः ।

कविज्ञानकत्वोपाधिना उत्पादकमात्रे यथा शुन्वन्तां पितरः
शुन्वन्तां प्रपितामहा इत्याश्वलायनीक्तेऽवनेजनमन्त्रे ।

ऊचिच्छु पार्श्वेणश्राद्धार्हत्वोपाधिना पट्पु पुरुषेषु यथा—
अमीमटन्त पितर इत्यादीं तत्र एतत् प्रेतश्राद्धमित्यादि-
वचनादुक्तरीत्या प्रेतपदवत्त्वेन देयतात्वावगमात् सम्बन्धवाचक-
पदस्थाने प्रेतपदविधानाज्ञानकत्वोपाधिप्रयुक्तपितृपदवति मन्त्रे
प्रेतपदं निश्चयेत् पार्श्वेणार्हत्वोपाधिप्रयुक्तपितृपदवति तु मन्त्रे
तत्त्वेन देयतात्वस्य प्रेतश्राद्धे बाधितत्वात् भूतवाचिना समवेतार्थ-

नैव प्रेतपदेनोहः । अथ च ऊहो न्यायानुसारादेव कार्यः ।
न्यायसु प्रकृतौ दृष्टार्थकस्य । पदस्य विकृतावसमवेतार्थतया
पदान्तरप्रक्षेपेण समवेतार्थकरणम् ।

यथा—

अग्नये त्वाजुष्टं गृह्णामीति मन्त्रे, सौर्यचरो सूर्यपदप्रक्षेपः ।

स चोहः क्वचित् प्रकृतेः क्वचिद्वचनस्य क्वचिदुभयोः, क्वचित्
प्रकृतावसमवेतार्थस्य हुँफडादिवददृष्टार्थमात्रत्वाद्विकृतावपि
नोहः । तत्र प्रकृते रथा—

एतद्वः पितरो वास इत्यत्र पार्व्वणोद्देश्यत्वोपाधिप्रयुक्ते पितृ-
शब्दे प्रेतशब्दमात्रोहः । क्वचिद्वचनस्य तु

एतद्वः पितरो वास इति जल्पन् पृथक् पृथक् ।

इति ब्रह्मपुराणे प्रत्येकविनियुक्ततया प्रकृतावसमवेतार्थकत्वात्नोहः ।

अतएव सांवत्सरिके पितृशब्दस्य समवेतार्थतया मन्त्रोऽय-
मविकृत एव पठनीयः ।

तथा तिलोऽसीति मन्त्रे—हे तिल त्वं स्वधर्यो स्वधाकारेण
पृक्तः सम्बद्धः सन् नोऽस्माकं पितॄन् पार्व्वणोद्देशान् लोकान्
जनान् प्रोणाहि इत्यर्थवशात् प्रेतथाहोऽसम्बद्धार्थेऽपितृशब्दस्थाने
प्रेतशब्दोही बहुवचनस्य तु नोहः । एकैकस्मिन् तिनानावपति
तिलोऽसीति पारस्करगोभिलवचनात्—

विकिरेत्तेषु च तिलान् तिलोऽसीति जपन् क्रमात् ।

इति ब्रह्मपुराणाच्च प्रत्येकविनियुक्ततया प्रकृतावसमवेतार्थकत्वात् ॥

वचनस्य यथा सांवत्सरिके अमीमदन्तेत्यत्र अमीमदत पिता
यथाभागमावृषायिष्टेत्वेकवचनोहः ।

यथा चात्र पितर इत्यत्र अत्र पितर्मादयस्य यथाभागमावृषा-
यस्तेति नमो वः पितर इत्यत्र नमस्ते पितरिति स्वधास्य तर्पयत
मे पितृनिव्यत्र पितरमिति ।

प्रेतश्राद्धे तु एष्वेव मन्त्रेषु द्वयोरेव प्रकृतिवचनयोर्द्वयः । यथा
अमीमदत प्रेती यथाभागमावृषायिष्ट इत्यादि । देवताभ्यः
पितृभ्य इत्यादि मन्त्रे तु नोहः अग्निश्वात्तादिपितृगणनमस्कार-
रूपार्थस्य प्रेतश्राद्धेऽप्यवाभितत्वात् । एवं ये समाना इति
सपिण्डनमपि ।

एतन्न्यायमूलकमेव विष्णुवचनं एकवचनानुहेतैकोद्दिष्ट
इति । मन्त्रानर्याद्वहुवचनान्तानेकवदेकवचनवत् यथा स्यात्
उहेत विकृतान् कुर्यादित्यर्थः ।

एकस्मिन् बहुवचनस्यासमवेतार्थतया प्रकृतौ दृष्टार्थस्य मन्त्रस्य
विकृतौ बहुवचनस्थाने एकवचनोह इति न्यायसिद्ध एवेति ।

अतएव पितादितिकस्य श्राद्धमभिधाय विष्णुः—

मातामहानामप्येवं श्राद्धं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोहेन ययान्यायं शेषाणां मन्त्रवर्जितम् ॥

शुश्रून्तां पितरः शुश्रून्तां पितामहाः शुश्रून्तां प्रपितामहा
इत्यत्र जनकत्वोपाधिप्रयुक्तपित्रादिपदेषु मातामहादिपदोहो
बहुवचनस्य तु नोहः प्रकृतावनर्थकत्वात् ।

नमो वः पितर इत्यादौ न मातामहादिपदोहः कार्यः

पार्वणाहंस्वीपाधिप्रयुक्तस्य पिष्टपदस्य मातामहादिव्यपि सम-
वेतार्थत्वात् ।

न च पितरेतत्तेऽर्घ्यं पितामहैतत्तेऽर्घ्यमित्यादौ न माता-
महादिपदोह इति केनचिदुक्तमुपादेयम् ।

एतस्याभिन्नापमात्रत्वेन मन्त्रत्वाभावात् मन्त्रत्वे च श्रेयाणां
मन्त्रवर्जितमिति भ्रात्रादित्यादे उत्सर्गवाक्यस्यापि वर्जन-
प्रसङ्गात् ।

अयमेव विधिः प्रोक्तः शूद्राणां मन्त्रवर्जितः ।

इति वराहपुराणात् शूद्रस्योत्सर्गवाक्यनियेधापत्तेश्च । तस्माद्-
पौरुषेयग्रन्थविशेष एव मन्त्रगण्यो मुख्योऽन्यत्र गौणः ।

तथाच—

मन्त्रो वेदशुभवादे इत्यमरकोपः ।

नन्वेवं न्यायानुसारात् भ्रात्रादीनामपि यादे मन्त्रोही भवतु
इत्याशयः श्रेयाणां मन्त्रवर्जितमिति श्रेयाणां विष्णुव्यतिरिक्तानां
मातृभ्रातृपिष्टव्यमातृलादीनां यादे ऊहयोग्यपिष्टपदवन्मन्त्रो
न प्रयोज्य एव न पुनरही न तु पिष्टपदरहितोऽप्यप्रयोज्यो
ऽप्रकृतत्वात् ।

अत्र केचित्—

स्त्रीणाममन्त्रकं यावं तथा शूद्रासुतस्य च ।

द्विजातेरात्रताऽदेगात्ते च कुर्युस्त्रयैव च ॥

इति वचनात् स्त्रीणां सकलश्राद्ध एव सकलमन्त्रपाठो नास्तीति
वदन्ति । तन्नन्दं वचनस्यामूलत्वात् सकलसंग्रहेष्वदृष्टत्वात्—

नैनं व्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते ।

इति मनुनाऽनुपनीतस्य श्राद्धे मन्त्रपाठविधानविरोधाच्च ।

शूद्रासुतस्य ब्राह्मणकर्तृकश्राद्धनिषेधाच्च ।

यथादिपुराणि—

ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।

कामाहोभात् भयात् स्नेहात् कृत्वा तज्जातितां ब्रजेत् ॥

पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविट्शूद्रयोनयः ।

स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ।

स्वमाता कुरुते तेषां तेषुपि तस्याश्च कुर्वते ॥

बृहन्नष्टकादी तु मातृपक्षे उहयोग्यमन्त्रस्यैव निषेधात् सुतरां
नोह एव आवाहनमन्त्रस्यापि तत्पक्षे बाधः ।

यच्च कैशिमार्कण्डेयपुराणि—

सर्वाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्तृणाममन्त्रकम् ।

इति वचनं पूर्वोक्तमाशङ्क्य

स्त्रीणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।

इति वचने एवमेवामन्त्रकमिति व्याख्याय स्त्रीदैवतैकोद्दिष्ट-
मन्त्रपाठो नास्तीत्युक्तम् ।

तत्पुराणस्य पूर्वोक्तपर्यमनालोच्य प्रमादकृतमेव ।

तथा मार्कण्डेयपुराणे—

श्रुताहनि च कर्त्तव्यमेकोद्दिष्टं शृणुष्व तत् ।
 देवहीनं तथा कार्यं तथा चैकपवित्रकम् ॥
 आवाहनं न कर्त्तव्यमग्नीकरणवर्जितम् ।
 प्रेतस्य पिण्डमेकञ्च दद्यादुच्छिष्टसन्निधौ ॥
 अभिरम्यतां विसर्गं स्याद्भूयुस्तेऽभिरताः स्य ह ।
 सपिण्डीकरणं कार्यं तस्यापि विधिश्च्यते ॥

गन्धोदकतिलैर्युक्तं तत्र पात्रचतुष्टयम् ।
 कुर्यात् पितृणां त्रितयमेकं प्रेतस्य पुत्रक ॥
 पात्रत्रये प्रेतपात्रमर्घ्यं चैव प्रसेचयेत् ।
 ये समाना इति जपन् श्रेयं पूर्व्ववदाचरेत् ॥
 श्लोणामप्येवमेवैतदेकोद्दिष्टमुदाहृतम् ।
 सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ॥
 प्रतिसंवासरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ।
 श्रुताहनि यथान्यायं नृणां यददिष्टोदितम् ॥
 पुत्राभावे सपिण्डान्मु तदभावे सहोदकाः ।
 कुर्युरेतं विधिं स्वस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥
 सञ्ज्ञाभावे स्त्रियः कुर्युः स्वभर्त्तृणाममन्त्रकम् ।
 तदभावे च नृपतिः कारयेदकुटुम्बिनाम् ।
 तज्जातीयैर्नरैः सम्यक् दाहाद्याः सकनाः क्रियाः ॥

पात्रत्रये पितृणामिति श्रेयः पूर्व्ववत् पार्व्वणमत् श्रेयं पितृणा
 माचरेत् ।

एवमेवोक्तरीत्या श्लोणामप्येकोद्दिष्टं कार्यं किन्तु तासां

स्त्रोणां पुत्राभावे सपिण्डनं नास्तीति पुत्राभाव इत्यत्र पत्यभावो
 बोद्धव्यो वक्ष्यमाणपैठीनसिवचनात् । एतं दाहादिकं कार्यं
 विधिं सपिण्डसहोदकाभावे आत्मनः पुत्रस्य च सुतायाः सुता
 दौहित्राः कुर्युः ।

तेन पुत्रपत्नीदुहितृणामभावे दौहित्राधिकार इत्याधुनि-
 कोक्तं हेयमेवेति शुद्धिकौमुद्यां विवृतमस्माभिः ।

सर्वाभाव इति स्त्रियोऽत्रासवर्णाः सजातीयैर्मृतजातीयै-
 रित्यर्थः ।

एकोद्दिष्ट्याश्च सामिपेण कर्त्तव्यं यथा भविये—

सपिण्डीकरणं यावत् श्राद्धं प्रेतस्य तृप्तिदम् ।

पक्षाग्नेनैव कर्त्तव्यं सामिपेण द्विजातिभिः ॥

अथैकोद्दिष्टपरिमाटी ।

वराहपुराणे—

श्वः करिष्य इति ज्ञात्वा ब्राह्मणामन्त्रणक्रिया ।

अस्तुङ्गते तथादित्ये गत्वा विप्रस्य मन्दिरम् ॥

दत्त्वा पादाश्च विधिवन्मस्कृत्य द्विजोत्तमम् ।

गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितारूपथः ॥

मनसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ।

पूजयिष्यामि भोगिन एवं विप्रं निमन्त्रयेत् ॥

पादस्त्रचणं तैलेनः विप्रस्य हितकाम्यया ।
 प्रभातायाश्च शर्व्वर्यामुदिते च दिवाकरे ॥
 श्मश्रुकर्मं कारयित्वा नखच्छेदमतःपरम् ।
 स्नपनाभ्यञ्जने दद्याद्विप्राय विधिपूर्व्वकम् ॥

ज्ञात्वा निश्चित्येत्यर्थः । अत्र विप्र इत्येकवचनं विप्रमन्दिर-
 गमनापेक्षया एकस्यैव सम्भवात् देगद्रव्यविप्राद्यभावाद्वा प्रियं
 पार्व्वणातिदेशप्राप्तयथाशक्त्ययुग्मन्नाह्वणवाधे प्रमाणाभावात् ।

एतेन वराहपुराणे—विप्र इत्येकवचनादेकीदृष्टे एकस्यैव
 विप्रस्य निमन्त्रणम् ।

अशौचव्यपगमेऽयुग्मान् ब्राह्मणान् भोजयेत् ।

इति विष्णुवचनन्तु बहुवचविषयमिति मैथिलमतमपास्तम् ।

अतएव पारस्करगोभिली—

अभिरम्यतामिति विसर्गोऽभिरताः अ इत्यपरे ।

याञ्चवल्करोऽपि—द्वयुस्तीऽभिरताः अ इ ।

भविष्ये—

एकोद्विष्टन्तु यच्छ्राद्धं तस्मैमिदंमुष्यते ।

तदप्यदैवतं कार्थ्यमयुग्मानाशयेद्द्विजान् ॥

मार्कण्डेयपुराणम्—

नैवाग्नीकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ।

पपस्यश्च तत्रापि भोजयेयुजो द्विजान् ॥

* न इत्येव वारी षष्ठ्यात् ।

† अ इत्येव तदप्यदैवं षष्ठ्यात् ।

ब्रह्मपुराणे —

भवद्भिः स्वदितं कश्चिदिति चामन्त्रयेद्विजान् ।

वराहपुराणे—

आगतञ्च द्विजं दृष्ट्वा कर्त्तव्या स्वागतक्रिया ।

अर्घ्यं पाद्यं ततः कृत्वा हृष्टतुष्टेन माधवि ॥

आसनञ्चोपकल्प्येत मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ।

अवासने देवराजाभ्यनुज्ञातो

विश्रम्यतां द्विजवर्यानुपहाय ।

प्रसादये त्वासनं गृह्य पूतं

ज्ञानाग्निशुद्धेन करेण विप्र ॥

आतपार्यं ततः सूत्रं ब्राह्मणाय प्रदोषते ।

पश्चादुपानही दद्यात् पादस्पर्शकरे शुभे ॥

सुतप्तवातुकां भूमिमसिकण्टकितां तथा ।

सन्तारयति दुर्गाणि प्रेतं दददुपानही ।

तिलोपचारं कृत्वा तु विप्रस्य नियतात्मनः* ।

नामगोवसुदाहृत्य प्रेताय तदनन्तरम् ॥

श्रीभ्रमाहाययेद्भूमिं दर्भहस्तोऽथ भूतसे ।

ब्रह्मलोकं परित्वज्ज्व गतोऽसि परमां गतिम् ॥

अर्घ्यं पूजाहर्द्रथं दूर्वाक्षतगन्धपुष्पादि हृष्टतुष्टेन मनसा
आसनं कल्पयेदित्यन्वयः । माधवीति पृथिवीसम्बोधनम् ।

ब्राह्मणीपवेशनमन्त्रमाह—

अत्रासने इति—तत्र आसन इति आसनदानात् परमर्घ-
दानात् प्राक् छत्रमुपानहौ ब्राह्मणाय दद्यात् न तु प्रेताय
ब्राह्मणाय प्रदीयते इत्यभिधानात् । अतएवार्घ्यदाने—नामगोच-
मुदाहृत्य प्रेताय तदस्यामित्युक्तम् ।

अत्र च यादप्रयोगमध्येऽपि वचनादानक्रिया तत्र प्रेतस्यातप-
वारणकामनया छत्रदानमुपानहान्तु सुतप्तवालुकासिकण्टकित-
भूदुर्गमन्तरणकामनया सदक्षिणं याद्वियब्राह्मणाय कार्यम् ।
तिलोपचारमध्यं विप्रस्य हस्ते नियतात्मना एकाग्रमनसा प्रेताय
प्रेतमुद्दिश्य कृत्वेत्यन्वयः । भूमौति पृथिवीमन्मोधनं भूतत्रे
दर्भहस्ती दर्भोपरिनिहितहस्त इत्यर्थः । मन्त्रमाह इहलोक-
मिति आवाहननियुक्तस्यास्य प्रकृतायाहगप्रकाशनाभावात्
अदृष्टार्थमात्रतया स्त्रीपक्षेऽपि न लिङ्गोद्घः कार्य इति याद-
चिन्तामणिः ।

एतच्च भूमौ दर्भेषु प्रेतावाहनं गतोऽसि दिव्यलोकं त्वमित्या-
दिना प्रागुक्तम् ।

निमन्त्रणदिने विप्राङ्गे प्रेतावाहनं अत्रामन इत्यादिना विप्रो-
वेशनं छत्रोपानहानं वक्ष्यमाणप्रेतोपयुक्तगम्यामनाद्यर्पणश्चाद्य-
याद एव नेतरप्रेतयाहि चाद्ययादमधिकृत्य विहितत्वात् पाप्मर-
गोभिन्नादिभिः प्रेतैकोद्दिष्टेऽनुकृत्वाद्य ।

अन्ते तु—

पारस्करादिभिरनुक्तत्वाद्दराहपुराणीतं शाखिविशेषव्यव-
स्थितमाहुः । तत्र

गृह्याविरुद्धस्य पौराणिकधर्मस्य सर्वशाखिसाधारणत्वात् ।

बृहस्पतिः—

वस्त्रालङ्कारशय्यास्यं पितुर्यद्वाहनायुधम् ।

गन्धमाख्यैः समभ्यर्च्य आश्रभोक्त्रे निवेदयेत् ॥

भोजनज्ञानेकविधेः^१ कारयेद्भजनानि च ।

यथाशक्ति प्रदद्याच्च गोभूहेमादिकन्तथा ॥

श्रीत्रिया भोजनीयाश्च नव सप्त त्रयोदश ।

ज्ञातयो बान्धवा निस्त्रास्तथैवातिथयोऽपरे ॥

प्रदद्याद्दक्षिणा तेषां सर्वेषामनुरूपतः ।

गन्धमाख्यैरित्यनेन गन्धादिदानानन्तरं पितुरुपभुक्तवस्त्रादि-
प्रतिपादनमुक्तम् ।

भोजनञ्चेति वस्त्रमाण्यश्रीत्रियादिभोजनार्थं गृहान्तरे प्रभूत-
मन्वादिकं कारयेत् ।

यथाशक्तीति, गोभूहेमादिदानमपि प्रेतगतकालोद्देशेन
कुर्यात् ।

यथा रामायणे—

ततश्चोद्दिश्य पितरं ब्राह्मणेभ्यो धनं ददौ ।

महार्हाणि च शत्रानि गाय वाहनमेव च ॥

* य पुस्तके ध्वजस्त्राहृतमित्याह ।

† य पुस्तके भोजनज्ञानेकविधेः ।

यानानि दासीर्दासांश्च वैश्यानि सुमहान्ति च ।

भूषणानि च मुख्यानि राजस्तस्यैर्ददेहिके ॥

श्रोत्रिया भोजनोया इत्यन्नदानमुक्तम् । नव सप्त त्रयोदशेति विकल्पो फलभूमापेक्षः प्रदद्याद्दक्षिणामित्यनेन श्रोत्रियादिभोजन-दक्षिणोक्ता ।

पारस्करगीभिलौ—

अथैकोद्दिष्टमेकीऽर्घ्यं एकं पवित्रं एकः पिण्डो नावाहनं नाग्नीकरणं नात्र विश्वेदेवाः स्रदितमिति तृप्तिप्रश्नः सुखदित-मित्यनुष्ठानमुपतिष्ठतामित्यक्षय्यस्थाने अभिरम्भतामिति विसर्गो-ऽभिरताः स्र इत्यपरे ।

पार्वत्यविहृतित्वेनार्घ्यपट्टकप्राप्तावेककरणसाध्ये एकीद्दिष्टा-पूर्व्यं एककरणधर्माकाङ्क्षायामेकस्यैव प्राप्तिरिति न्यायमूलमर्घ्यक-माह एकीऽर्घ्यं इत्यादि ।

न तु तथाप्यर्घ्यैकादेवातिदेशागतपवित्रैकत्वप्राप्तावेकं पवित्र-मिति व्यर्थम् ।

अत्र सैथिलाः—

श्रुतिप्राप्तेऽर्घ्ये प्रकरणादीनामनवकाशादेकं पवित्रमिति सार्थकमेव अन्यथा एकीद्दिष्टत्वादेवैकार्घ्यप्राप्तावेकीऽर्घ्यं इत्याद्यपि व्यर्थमापद्येत । तन्नन्दम्—

श्रुतिनिङ्गवाक्यप्रकरणस्थानसमाप्त्यानां पारदौर्ध्वद्वयमर्थे विप्र ०

कर्षादिति न्यायात् श्रुतिप्राप्तार्थेन प्रकरणादिप्राप्तमर्थान्तरं
वाध्यते ।

यत्र तु प्रकरणादिप्राप्त एवार्थे श्रुतिस्तत्र श्रुतिस्तन्मूलकत्व-
मेव इत्येकोद्दिष्टत्वादेव लक्ष्ययोरर्थ्यं चपिण्डैकयोः श्रुतिन्यायमूलाऽस्य
पवित्रैक्ये तु न तथा पवित्रस्यार्थपदार्थघटिततया एकोऽर्थ्य इति
श्रुत्यैव पवित्रैकत्वप्राप्तावेकं पवित्रमिति व्यर्थमेवेति ।

श्राधुनिकामु—

स्नातोऽधिकारो भवति दैवे पैत्रे च कर्मणि ।

पवित्राणां तथा जप्ये होमे च विधिचोदिते ॥

इति विशुवचने पवित्रशब्दस्य मन्त्रवाचकत्वदर्शनादत्रापि
पवित्रपदेन मन्त्र उच्यते ततश्च एकवचनवन्मन्त्रानूहित इति
विशुवचनसमानार्थकत्वमेकं पवित्रमित्यस्येति सार्थकत्वमाहुः ।

तन्मन्त्रम्—

एकपदेनैकसंख्यावाचिका विभक्तिर्लक्ष्यते तथा च तद्वत्पदं
तेन च तद्दान् मन्त्र इति परम्परासम्बन्धेन सत्त्वतायम् ।
ततश्च वक्ष्यमाणरीत्या पवित्रपदे दलमात्रलक्षणैवोपपत्तावास्ता-
मनेकलक्षणोपहसनीयः पक्षः ।

न चास्मन्मते १[श्रुतिभेददोष आशङ्कनीयः पार्ष्वणाद्विशेष-
विधिः प्रकृतत्वादूहन्यायापवादकत्वे हि वैयर्थ्याप्रसङ्गात् ।

वस्तुतस्तु अतएव वैयर्थ्यभयात् पवित्रशब्दे स्वावयवभूतदल-

• अ इलके त ।

† अ इलके [] विहिताय पतित ।

मात्रलक्षणा ।] न च स्वाधीने वाचकशब्दप्रयोगे सति पुराण-
संहितादिषु सर्वेषां सुनीनामेकमत्या पवित्रपदे लक्षणाप्रयोगो-
ऽप्यवेय इति वाच्यम् ।

विधौ मन्त्रे च सर्वत्र पवित्रशब्दस्य दत्तमात्रे प्रयोगात्
शक्तादिशब्दवन्निरुद्धलक्षणयोगम् ।

∴ तथा वाचकशब्दवदसङ्ख्यितप्रयोग एव । उक्तञ्च निरुद्धलक्षणा
शक्तितुल्येति सर्वपिष्टाधिकरणे ।

यथा गोभिलः—

वर्हिषः प्रादेगमात्रे पवित्रे कुरुते श्रीपधिमन्तर्धाय किञ्चित्
न नखेन पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ तद्येन भद्रिरनुमार्ष्टि विष्णोर्मन्त्रा
पूते स्थ इति ।

अत्र विधौ मन्त्रे च द्विवचनानुपपत्तेः प्रादेगविधानानर्थक्याद्य
दत्तमात्रपरता पवित्रशब्दस्य ।

पारस्करोऽपि—

अथर्ववेदासाद्य पवित्रे कृत्वेति ।

दर्भपरतैव कुतो न भवतीति चेत् वर्हिष इति षष्ठग षवयवा-
षवसम्बन्धप्रतीतिः । [अनन्तर्गर्भत्वादयस्य परिमिष्टवचनासम्बन्धे ।]
श्राद्धविवेकेऽप्येवम् ।

मिताक्षरायामपि—

एकोद्दिष्टं देवहीनमेकार्थकपवित्रकम् ।

इति याज्ञवल्क्यवचनाद्व्याख्याने दत्तलक्षणा निमित्ता ।

अनिरुद्धहलायुधयोरपि मतमेतत् ।

अपिपाले पारिजाते च महाभारतनाम्ना वचनं लिखितम्—

पार्व्वणेषु तु सर्व्वेषु पवित्रं द्विदमं स्मृतम् ।

नैकीद्विष्टे तु तथोक्तं पवित्रं द्विदमं नृप ॥

अत्रातिदेशप्राप्तयोः पवित्रच्छेदनप्रोक्षणमन्त्रयोर्द्विवचनस्यासम-
वेतार्थत्वात्—ॐ पवित्रासि वैष्णवी विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यूहः ।

व्याख्यातयायं मन्त्रः प्रकृती सायनभाष्यकृता—

हे पवित्रे युवां वैष्णव्यौ विष्णुदेवते स्थः स्त्रीनिद्रत्वं
छान्दसमिति अतएव न तस्योहः प्रकृतावसमवेतार्थत्वादित्या-
धुनिकाः ।

वस्तुतस्तु भाष्यकृतैवं व्याख्यातमित्यत्रापि प्रमाणं नास्ति
किन्त्वनिरुद्धादीनां प्राचा लिखनानुसारात् हे वैष्णव्यौ कुशी
युवां प्रादेशप्रमाणाच्छेदनेन पवित्ररूपे भवथ इत्यर्थात् पवित्रमसि
वैष्णवोत्यूह एव साधीयानिति प्रतीमः ।

एवं वैष्णव्यादित्यत्र लिङ्ग छान्दसमिति परिहृतं भवति ।

अत्र च न्युञ्जीकरणं न कार्य्यं प्रपितामहपात्रेण पिधाय
प्रतिष्ठापयतीति शौनकास्त्रात् पिधानन्युञ्जीकरणयोः समान-
कर्तृकत्वावगमात् पितृभ्यः स्थानमसीति न्युञ्जं पात्रं करोत्यध
इति याज्ञवल्क्येऽधःस्थितं पितृपात्रं न्युञ्जं करोतीत्यन्वयाद्दृष्ट्वा
पिधानपात्रात्तत्रैवात् तदभावे न्युञ्जीकरणवाधात् ।

न्युञ्जीकरणवाधे च संस्त्रवप्रकरणवाधः प्रयोजनभावात्

अतएवास्मिन्नवसरे अपहृता इत्यावाहनाद्भूततिलविकरण-
मपि कियते ।

अत्रानिश्चयेन सामगानां पिण्डे प्रेतावाहनम्—एहि प्रेतिलेक-
वचनेन यद्विहितं तदपि प्रमादकृतमेव अविशेषेण निषेधात्
विनिगमनाविरहात् ।

नचैकः पिण्डो नावाहनं नाग्नीकरणमिति गोभिलसूत्रादग्नी-
करणपूर्वकालीनमावाहनं निषिध्यते न तु परकालीनमिति
वाच्यम् ।

एकः पिण्ड इत्यस्य परतोऽभिधानात् पिण्डावाहनस्यैव
निषेध इति विपरोतोत्तरस्य दुर्निवारत्वात् ।

किञ्च ब्रह्मपुराणे—

तच्चापि देवरहितमेकार्घ्यैकपवित्रकम् ।

नैवाग्नीकरणं तत्र तच्चावाहनवर्जितम् ॥

इत्यनेनाग्नीकरणस्य पश्चादावाहननिषेध उक्तस्तस्माद्विनि-
गमनाविरहादावाहनमात्रस्यैव निषेधः ।

एतच्च कल्पतरु-श्रीदत्तप्रभृतीनां शूलपाणि-हलायुधादीनाञ्च
सम्मतम् ।

नाग्नीकरणमिति—अग्नीकरणनिषेधात् पात्रालम्बनबाध
इति मागेव लक्षणव्याख्यावसरे विहितम् । स्वदितमितीति
पार्ष्णिजे भोजनानन्तरं द्यमाः स्व इति यः प्रग्रहात्स्थाने
स्वदितमिति वाच्यम् ।

ब्राह्मपुराणे—

भवद्भिः स्वदितं कच्चिदिति चामन्त्रयेद्विजान् ।

ऊतुः सुस्वदितं विप्राः प्रेतायाश्चयमस्त्विति ॥

अक्षय्यमस्त्विति शास्त्रान्तरीयम् । अत्र शेषान्नप्रश्नो न कार्यः
तद्भोजनप्रतिषेधात् ।

यथा शातातपः—

प्रेतश्राद्धे यदुच्छिष्टं ग्रहे पर्युषितञ्च यत् ।

दम्पत्योर्भुक्तशेषन्तु न भुञ्जीत कदाचन ॥

उच्छिष्टं श्राद्धावशिष्टं पाकपात्रस्थं ग्रहे चन्द्रसूर्योपरागे
दम्पत्योर्गृहस्वामिनोर्भोजनानन्तरं यदवशिष्टं पाकस्थालीस्थम् ।

किञ्च—

एकोद्दिष्टस्य शेषन्तु ब्राह्मणेभ्यः समुत्सृजेत् ।

पथात् स्वयञ्च भुञ्जीत पुनर्मङ्गलभोजनम् ॥

इति देवलेन ब्राह्मणेभ्यः प्रेतश्राद्धशेषदानविधानात् स्वस्य
तु मङ्गलभोजनविधानेन प्रेतश्राद्धशेषस्थामाङ्गलिकत्वकथनाच्च
तद्भोजननिषेध उक्तः ।

केचित्तु—पुनःशब्दादेकोद्दिष्टशेषं प्राश्य पुनः पाकान्तरेण
मङ्गलभोजनं कुर्यादित्यवगमात् शेषप्रश्नोऽपि कार्य इत्याहुः ।

तत्र—

शातातपवचनविरोधेन तदेकवाक्यतया पुनःशब्दस्य भिन्न-

क्रमार्थत्वापधारणात् पूर्वार्हे द्वाघ्नगैभ्यः गोपदानविधानाच्च
स्वयन्तु मङ्गलभोजनमेव कुर्यान्न तु प्रेतगोपभोजनमित्यर्थः ।

अतएव भुञ्जीत पितृसेवितमिति याद्रवत्कोगोक्तगोपं न तु
याडगोपमिति । सांवत्सरिके तु गोपप्रशस्तभोजनञ्च कर्त्तव्यं प्रेत-
श्राद्धगोपस्यैवामाङ्गलिकत्वेन निषेधात् सांवत्सरिकगोपस्य तु
माङ्गलिकत्वात् ।

अतया पिण्डास्तरणकुम्भमूलेन लेपभागिभ्यः करप्रोक्षणं
न कार्यम् ।

ततः पितृत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ।

अग्निश्वात्तादिमध्यात्तु प्राग्गीत्वमृतमुत्तमम् ॥

इति मत्स्यपुराणादग्निश्वात्तादिमध्यप्रविष्टानां हृदप्रपिता-
महानां प्रेतावगिष्टलेपभागित्वासम्भवात् ।

तर्हि सांवत्सरिकयाडे का गतिरिति चेत् सत्यम्—

यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक् पिण्डे नियोजयेत् ।

विधिघ्नस्तेन भवति पितृहृत्त चोपजायते ॥

इति मातातपेन पृथक्पिण्डेन कृतसपिण्डीकरणानां योजन-
निषेधात् । अन्यथा—

अर्ध्वाक् संवत्सराद्दृष्टौ पूर्णं संवत्सरेऽपि वा ।

ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ॥

न पृथक् पिण्डदानन्तु तस्माद्दूर्ध्वं विधीयते ॥

इति प्राग्वचने पूर्णसंवत्सरे सपिण्डनीक्तेनिरग्निविषये
सृताहृतरस्थले एकोद्दिष्टनिषेधान्मृताहे त्वेकोद्दिष्टप्राप्तेः--

यः सपिण्डीकृतमित्युत्तरवचनमनर्थकं स्यात् ।

तेन *प्रेतश्राद्धे सांवत्सरिके च करप्रोच्छन्नं मैथिललिखितं
हेयमेव ।

उपतिष्ठतामितीति--अक्षय्यस्थाने इति निर्देशादक्षय्यमुप-
तिष्ठतामिति केषाञ्चिद्भ्रमो हेय एव ।

तथा भाष्ये--

एकं पवित्रमेकोऽर्घ्यं एकः पिण्डो विधीयते ।

उपतिष्ठतामिति तदा देयं पश्चात्तिलोदकम् ॥

पिण्डदानस्य पश्चादित्यर्थः ।

अभिरम्यतामितीति--विसर्गो विसर्जनं वाजे वाजे इति
मन्त्रस्थानेऽभिरम्यतामिति वाच्यमित्यर्थः । अपरे भोक्तृब्राह्मणा
ब्रूयुरिति शेषः ।

आश्वलायनपरिशिष्टम्--

प्रेतश्राद्धेषु सर्वेषु न स्वधा नाभिरम्यताम् ।

स्वस्यस्तु विसृजेद्देवं सकृत् मणववर्जितम् ॥

एकोद्दिष्टस्य पिण्डे तु अनुशब्दो न युज्यते ।

पितृशब्दं न युञ्जीत पितृहा चोपजायते ॥

न स्वधेति स्वधावाचननिषेधो न तु वाक्ये स्वधापदप्रयोग-

निषेध इति प्रागेव विवृतम् । नाभिरम्यतामिति बह्वचविषयम् ।
तेषामेव प्राप्तत्वेन निषेधीपपत्तेः ।

यथा पार्व्ये हारौतः—

अभिरम्यतामित्येक इति । छन्दोगवाजसनेयिनोर्गोभिल-
पारस्कराभ्यामेकोद्दिष्टेऽभिरम्यतामिति विसर्ग इत्यभिधानाच्च ।
न चाश्वलायनवचनं प्रेतैकोद्दिष्टविषयं पारस्करादिवचनं सां-
त्सरिकविषयमिति कल्पतरुक्तं युक्तम् ।

अभिरम्यतामिति विसर्ग इत्यभिधाय एतत् प्रेतश्राद्धमिति
गोभिलविरोधात् । स्वस्यस्त्विति विसर्जनं बह्वचानामेव ।

यद्यप्यत्र प्रेतश्राद्धेषु सर्वेष्वित्यभिधानं तथाप्यतिदेशात्
सांत्सरिकेऽपि स्वधावाचननिषेध इति ।

अनुशब्दो ये चात्र त्वेत्यादिमन्त्रोपलक्षकः तस्य च निषेधः
सामगविषय एव तेषामेव तन्नास्तेः, पिष्टशब्दमिति प्रागेव
व्याख्यातम् ।

अत्रोज्जेमिति द्वितीयजलाञ्जलिसेको न कार्येः स्वधावाचन-
निवृत्त्या तन्निवृत्तेः ।

तथाहि स्वधावाचनीयान् दर्भानास्तूरीयं स्वधां वाचयिष्ये इति
पृच्छति वाच्यताननुश्रातः पिष्टभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यः
सधीच्यतामलु स्वधा इत्युच्यमाने एष्वपो निषिञ्चति ।

इति पारस्करे स्वधावाचनार्थमास्तृतेषु दर्भेष्वेव सेकविधानात्
तदभावे तदभायः सिद्ध एव ।

तथा गोभिलेऽपि दर्भान् सपवित्रानास्तूरीयं स्वधां वाचयिष्ये

इति पृच्छतीत्यादिकमुक्त्वा असु स्वधेत्युच्यमाने स्वधानिनयने धारां
दद्यादूर्जं वहन्तीरित्यनेन स्वधावावनाथं पिण्डोपर्यास्तृतदर्भं
एव जलधारादानमुक्तम् ।

आशोःप्रार्थनन्तु कर्त्तव्यमेव अतिदेशागतस्याबाधात् ।

यत्तु--न पात्रमालभ्य जपति नाग्निपः प्रार्थयेदिति प्रचेती-
नाम्ना वचनं पठन्ति । तदमूलमेव सर्व्वसङ्घृष्टदृष्टत्वात् ।

अन्यथा सांवत्सरिके कथमाशोःप्राप्तिरिति ।

यदन्यद्वराहपुराणे—

आद्यथाहारश्चे पृथिवीस्तवादिकमुक्तम् । तन्नावश्यकम् ।

यथा तत्र—

शुचिर्भूत्वा तु विधिवत् कृत्वा शान्त्युदकानि च ।

प्रणम्य शिरसा देवं निवापस्थानमागतः ॥

स्तोतव्यानि च मन्त्राणि मम भक्त्या व्यवस्थितः ।

नमो नमो मेदिनि लोकधात्रि

भर्वि महि शैलगिरिधारिणि नमः ।

धरणि काश्यपि जगत्प्रतिष्ठे

वसुधे नमोऽस्तु वैष्णवि भूतधात्रि नमः ।

नमोऽस्तु ते सर्व्वसप्रतिष्ठे

निवापनावीचि नमो नमोऽस्तु ते ॥

एवं श्रुत्वा ह्यभोष्टाय तव भक्त्या च सुन्दरि ।

दद्यात्तिलोदकं तस्य नामगीत्रमुदाहरन् ॥

अन्यच्च याद्वान्ते यदञ्जनकङ्कतिकादिदानं ब्राह्मणायोक्तं
तदपि नावश्यकमिति न विस्तृतम् ।

अथाम्बुघटश्राद्धम् ।

पारस्करः—

अहरहरन्नमस्मै ब्राह्मणायोदकुम्भञ्च दद्यात् पिण्डमप्येके
निघृण्वन्ति ।

अस्मै प्रेताय प्रेतसुद्दिश्य ब्राह्मणाय दद्यात् प्रतिपादयेत् ।
अतएव श्राद्धमिदं तत्रकरणपाठात् कश्चित्पिण्डान्वयाच्च ।

अत्राहरहरिति सावनदिनपरं न तु तिथिपरं निरूपाधि-
प्रयुक्तस्याहःशब्दस्य दिवापरत्वात् तत्रैव शक्तेः ।

किञ्च—सूतकान्ताद्द्वितीयदिनमारभ्य कर्त्तव्यताऽस्य वक्ष्यते
तस्य च सावनत्वात् तथैव न्याय्यत्वम् ।

अतएव चुत्तृष्ये प्रत्यहं तत्रेति वक्ष्यमाणवचनमपि सङ्गच्छते ।
अत्र च वक्ष्यमाणवचनेषु सर्वत्रात्रस्योदकुम्भस्य च स्वातन्त्र्ये-
णोपादानादेतदन्नमिदं उदकुम्भः स्वधेति स्वतन्त्रयोरेवोत्सर्गवाक्ये
ऽभिनिवेशः कर्त्तव्यः ।

अहन्यहनि यच्छ्राद्धं तन्नित्यमभिधीयते ।

इति भविष्यपुराणवचनादस्य नित्यत्वे सति—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यपिण्डविवर्जितम् ।

इति बृहस्पतिवचनात् पिण्डनिषेधे प्राप्ते केचिच्छास्त्रविशेषाः
पिण्डमपि निवृण्वन्ति ददतीत्यर्थः । तच्च पारस्करगोभिलयो-
रसम्मतम् ।

तथा होमादिनिषेधमाह भविष्ये—

नित्ययाहमहोमं स्याद्दाढभोक्तृव्रतोञ्जितम् ।

दातुर्भोक्तुश्च यच्छ्राहं व्रतम् नियमः पूर्वदिने एकभक्तादि
याहदिने पुनर्भोजनाध्वगमनवर्जनादि तद्रहितमित्यर्थः ।

तथा काशीखण्डे—

नित्ययाहं दैवहीनं नियमादिविद्विजितम् ।

दक्षिणारहितं कार्यमर्घ्यपिण्डोञ्जितं तथा ॥

एतच्च संवत्सरपर्यन्तं प्रेतपदेन कार्यम् ।

हारीतः—

मृते पितरि वै पुत्रः पिण्डमब्दं समाचरेत् ।

अन्नं कुम्भञ्च विप्राय प्रेतनिर्देशधर्मतः ॥

पिण्डदानं शाख्यन्तरीयमित्युक्तमेव । प्रेतनिर्देशधर्मतः प्रेत-
पदोक्तेखेनेत्यर्थः ।

अत्र यद्यसपिण्डीकृतस्य प्रेतपदत्वेन देषतात्वात् प्रेतपदप्राप्ति-
स्तथापि प्रेतनिर्देशधर्मत इत्युपादानं वृद्धार्थं कृते सपिण्डनापकर्षे
अर्वाक् सपिण्डीकरणमित्यादि पूर्वोक्त्यान्नवल्कारवचनादब्दपर्यन्तं
क्रियमाणेऽस्मुवट्याह पितृत्वप्राप्तावपि प्रेतपदोक्तेनेव कार्यम् ।
न तु पितृपदोक्तेनेति व्यावर्त्तनार्थमिति प्रागुक्तम् ।

इत्यञ्च प्रेतायान्नसमायुक्तमिति वक्ष्यमाणमत्स्यपुराणवचनमपि
सङ्गच्छते नान्यथेति ।

एतच्चाद्यथाहदिनादारभ्य कार्यं तत्पूर्वमशीरेऽनधिकारात् ।

मत्स्यपुराणे—सूतकान्ताहितीयेऽङ्गीत्युपक्रम्य—

यावदद्दश्च यो दद्यादुदकुम्भं विमत्सरः ।

प्रेतायान्नसमायुक्तं सोऽङ्गमेधफलं लभेत् ॥

इत्यभिधानाद्य ।

अतएवात्राद्दपदं किञ्चिद्भूनाद्दपरं एवमशीचान्तरपातेऽपि
न देयमनधिकारात् । अचिभूतेनापि पतितं न देयं द्वादशाह-
थाद्भवदावश्यकथाहस्येवाशीचान्ते देयत्वात् ।

काम्यञ्चैतत् फलश्रवणात् यथा मार्कण्डेये—

प्रेतलोके च वसतिर्नृणां वर्षं प्रकीर्तिता ।

क्षुत्पृथ्वे प्रत्यहं तत्र भवती भृगुनन्दन ।

तदर्धमिह दातव्यं जलमन्नञ्च वत्सरम् ॥

अत्र प्रत्यहं प्रेतस्यान्नोदकुम्भोपस्थितिः फलसुक्तं स्वगतमप्यश्व-
मेधतुल्यफलं मत्स्यपुराणोक्तं यावदद्दकरणसाध्यम् ।

एतच्चैकोद्दिष्टविधिना कार्यम् ।

जावालः—

पिठयन्नन्तु निर्वर्त्य मासिके आह एव च ।

आहं प्रतिरुची, चैव सातापित्रीर्मृताहनि ।

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

पिष्टयज्ञं तर्पणं निर्वर्त्य क्रियमाणे याद्वे अहरहःक्रियमाणे
अम्बुघटयाद्वे इत्यर्थः । तथा मातापितृर्मृताहनि सृताहविहित-
मासिकयाद्वे तथा संवत्सरमध्ये याद्वकरणेच्छायाम्—

असपिण्डीकृतं प्रेतमेकोद्दिष्टेन तर्पयेत् ।

अन्ये तु पिण्डपिष्टयज्ञं निर्वर्त्य क्रियमाणे मासिके दर्शयाद्वे
इति यावदिति याच्यते ।

एतन्मते प्रेतस्यैकोद्दिष्टविधिनाऽभावस्यायाद्वकल्पने मूलभूत-
श्रुतिकल्पनागौरवं दोष इति ।

तदयं संक्षेपः—गायत्रीदेवताजपानुच्चासनदानगन्धादिदाना-
न्नोदकुम्भोत्सर्गाक्षयाग्नीःप्रार्थनाविसर्जनानीति ।

अथाद्वैकोद्दिष्टयाद्वप्रयोगः ।

पूर्वदिने निराग्निं सकृद्गुप्ता रात्रौ त्रिप्रगृहं गत्वा पादौ
पृचास्थाचम्य गोमयोपलिप्तस्थाने प्राचीनावीथी पातितवामजानु-
र्दक्षिणामुखो दर्भपाणिराधान्तमुदङ्मुखं ब्राह्मणमुपवेश्य दक्षिण-
जानु धृत्वा—

ॐ अक्षेत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मण्य आद्वैकोद्दिष्ट-
याद्वं खः कर्तुं त्वाहं निमन्त्रये निमन्त्रितोऽस्मीति प्रति-
वचनानन्तरम् ।

ॐ गतोऽसि दिव्यलोकं त्वं कृतान्तविहितात्पयः ।

ममसा वायुभूतेन विप्रे त्वाहं नियोजये ॥

पूजयिष्यामि भोगेनेति विप्रदेहे प्रेतमावाह्य मर्वायामेति

नियमान् श्रावयेत् । निमन्त्रितश्च यद्यविघ्नेन रजनो याति तदा सर्व्वमेतत् करिष्य इति वदेत् ।

प्रेतावाहनत्वाद्यथाह एव नान्यत्र ।

ततः परदिने सूर्यादयसमये कृतमञ्जनो यथाविधि तर्पण-
वर्ज्जं स्नानं सभ्याश्च निर्दल्यं स्वशाखोक्तविधिना शान्तिं कृत्वा
प्रेतोद्देशेन यथाशक्ति दानानि कृत्वा आद्वियन्नाह्मणस्य श्मश्रु-
नखादि कर्त्तनं कारयित्वा सुगन्धितैलोद्घर्त्तनादि ताम्रपात्रे कृत्वा
ब्राह्मणाय दद्यात् ।

ततो मध्याह्ने सुस्नातं विप्रं प्राङ्गणे शुचिः शुक्लवाधा दर्भेषु
तिष्ठन् स्वागतमिति पृच्छेत् ।

सुस्वागतमिति तेनोक्ते स्वयमेव विप्रपादौ प्रक्षाल्य आचमनीयं
दृष्यान्नत गन्धपुष्पाणि दद्यात् ।

पूर्व्वदिने निमन्त्रणायकौ तद्वैय पूर्व्ववत् निमन्त्रयेत् । किन्तु
सर्व्वायामस्यने अज्ञोपनैरिति नियमश्चाप्यं शुभब्राह्मणे तु
स्वागतप्रश्नपाद्याद्विदाननिमन्त्रणाना बाधः ।

ततो द्विजपुरःमरो गृहं प्रविश्य पार्व्वणवच्छ्रावदेशं संस्मृत्वा-
द्याद्यभिप्रायेण मिदमित्युक्त्वा दक्षिणाप्रैकदर्भयुक्ते दक्षिणामुखे
आसने विप्रं दक्षिणकरे गृहीत्वा—

ॐ अत्रामने देवराजाभ्यनुज्ञातो

वियम्यतां द्विजवर्ष्यानुग्रहाय च ।

प्रमादये त्वासनं गृहं पूतं

आनाग्निगृहेन करेण विप्रः ॥

इति मन्त्रेण इदमासनमत्रासदमित्युक्त्वा उदकुखसुपवेशयेत्
विप्रपादाधः कुशानास्तरित् ।

श्राव्याह एव शत्रासने इति पाठो नान्यत्र विप्रभावे तु
केवलमासने कुशब्राह्मणस्थापनमासनसमीपे दीपं दद्यात् ।

ततो यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य ॐ यज्ञेश्वरो ह्यसमस्तेति पठित्वा
अपहता इति सर्वतस्तिलान् सर्पपांशु विकीर्य श्रीविष्णुः
श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा रक्षार्थं जलं ब्राह्मणसमीपे
स्थापयेत् ।

ततो गायत्रीजपमहं करिष्य इति पृष्ट्वा कुरुष्वेत्यनुशातः
प्रणवव्याहृतिसहितां गायत्रीं जप्त्वा ॐ देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा
कृताञ्जलिः—ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकशर्मण
श्राव्यैकोद्दिष्ट्याहं पञ्चानेन सष्टताद्युपकरणेन त्वय्यहं करिष्ये
कुशब्राह्मणे त्ययीति स्थाने कुशब्राह्मण इत्येव वदेत् कुरुष्वेति
प्रतिवचनन्तु सन्निधापितब्राह्मणेनेव कार्यम् ।

ततः सप्तव्याधेति पठित्वा सृज्जलेन सर्वार्थवादीनि
प्रोक्षयेत् । ततः करचालनाय द्विजकरे जलदानं कुशविप्रे
तदाधः ।

ॐ अमुकगोत्र प्रेतामुकशर्मवेतत्ते दर्मासनं स्वधेति द्विगुण-
मुग्गुशव्रयात्मकमासनमुत्सृज्य कृतपाद्यासंगोपरि दद्यात् ।

तत उपवीती छत्रं तद्देवतां ब्राह्मणञ्च सम्पूज्य जलेन प्रोक्ष्य
कुशतिलजलान्यादाय—ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक-
शर्मणो मरणाशौचान्तादृहितोयेऽहनि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्या-

मुकशर्मण आतपवारणकाम इदं ह्रस्वमुत्तानाङ्गिरोद्देवत-
मर्चितममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे इति
द्विजकरे कुगजलं दद्यात् स्वस्तीति द्विजोत्तरम् ।

ॐ अद्येत्यादि कृतैतच्छ्रदानप्रतिष्ठार्थं दक्षिणामिदं काञ्चन-
मग्निदेवतममुकगोत्रायामुकशर्मणे ब्राह्मणाय तुभ्यमहं सम्प्रददे
इति दक्षिणां दद्यात् । अहीता स्वस्तीत्युक्त्वा ह्रस्वं दक्षे धृत्वा
गायत्रीं कामस्तुतिञ्च पठेत् ।

एवमेव प्रेतस्य सुतप्तवालुकासिकण्डकितभूमिदुर्गमन्तरण-
काम उत्तानाङ्गिरोद्देवते उपानहौ दद्यात् । अहीता चोपानहः-
वारोहेत् । एतच्च ह्रस्वोपानहानभायद्याह एव नान्यत्र ।

ततः प्राचीनावोती दक्षिणायकुशीपरि पात्रमेकं संस्थाप्य
कुगस्यैकं दलं गृह्यत्वा ॐ पवित्रमसि वैष्णवीति नखत्र्यतिरेकीण
ह्रित्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यभ्युक्ष्य अर्घ्यपात्रे दक्षिणायं
निधाय शशोदेवीति जलं दत्त्वा ॐ तिलोऽसीति मन्त्रेण पितृनिति
स्थाने प्रेतानित्युद्धितेन तिलान् दत्त्वा तूर्णीं गन्धपुष्पे निक्षिप्य
कुगान्तरेणाच्छाद्य अच्छिद्रोऽयमर्घ्योऽसु इत्युक्त्वा दर्भमुदाप्य
हस्ताभ्यां पात्रमुत्थाप्य धामहस्ते कृत्वा तत्रस्यपुष्पं पवित्रञ्चोत्तरायं
विप्रहस्ते निधाय जलान्तरं दत्त्वा ॐ या, दिव्या इति पठित्वा ॐ
अमुकगोत्रं प्रेतामुकशर्मण्येष तैऽर्घ्यैः स्वधेत्युत्सृज्य विप्रकरे पवित्रो-
परि तिलोदकं दद्यात् ।

शामगानान्तु एतत्ते तिलोदकमर्घ्यं स्वधितिं प्रयोगः किन्तु
मर्ध्वत्रैय ये चात्र ह्वेति मन्त्रपाठो नास्ति ।

ततो ब्राह्मणसमीपभूमौ कुशानास्तीर्थं तदुपरि हस्तं दत्त्वा
ॐ इहलोकं परित्यज्य गतोऽसि परमां गतिम् ।

इति प्रेतमावाहयेत् ।

एतच्चाद्यथाह एव नान्यत्र ।

ततो गन्धपुष्पादिकमुपनीय ॐ असुकगोत्र प्रेतासुक-
शर्मिन्प्रेतानि ते गन्धपुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेत्युत्सृज्य प्रत्येकं
ब्राह्मणायार्पयेत् ।

अस्मिन्नवसरे यज्ञोपवीतताम्बूलादिकं दद्यात् ततः प्रेतोपभुक्त-
वस्त्रग्रथ्यासनभूषणवाहनादीनि श्राद्धभोक्ते समर्पयेत् । एतच्चाद्य-
थाहे नान्यत्र ।

ततश्चतुष्कोणमण्डलेः पात्रं पातयित्वा परिवेषणादिकं कृत्वा
पात्रोपलभनवर्जं वाजसनेयिभिः सामगैश्च यथास्वं पार्व्वणवत्
प्रेतोद्देशेनावीक्ष्यं कुर्यात् ।

किन्त्वत्र तृप्ताः स्य इति स्थाने स्वदितमिति प्रश्नः सुखदित-
मिति प्रत्युत्तरं कुशब्राह्मणे तु प्रश्नबाधः शेषान्नप्रश्नोऽपि प्रेतथाहे
न कार्य्य एव ।

ततः पिण्डमहं करिष्य इति पृष्ठा कुरुष्वेति विप्रेणीक्ते
दक्षिणाप्रवणपिण्डकोपरि मण्डलिकामारभ्य पार्व्वणवत् वाज-
सनेयिभिः सामगैश्च यथास्वं पिण्डदानं मन्त्रीहेण कार्य्यम् ।

मन्वीही यथा—

ॐ अत्र प्रेत मादयस्व यथाभागमावृषायस्व ।

ॐ अमीमदत प्रेतो यथाभागमावृषायिष्ट ।

ॐ नमस्ते प्रेत शुषाय नमस्ते प्रेत तपसे नमस्ते प्रेत यज्जीव-
न्तस्मै नमस्ते प्रेत रस्राय । नमस्ते प्रेत घोराय मग्यवे स्वधायै ते
प्रेताय नमः । इति यजुर्वेदिनां षडञ्जलिकरणम् ।

सामगानान्तु नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इत्यञ्जलिद्वयं गृहीत्वा
गृह्यात् प्रेत देहीति गृहबोचणं सदस्ते प्रेत देव इति पिण्ड-
बोचणम् ।

तत ॐ एतद्वः प्रेत वास इति सूत्रदानम् ।

उज्जं वहन्तीरमृतं घृतं

पयः कीसालं परिश्रुतम् ।

स्वपास्य तर्पयत मे प्रेतम् ।

सामगैः पिण्डचालनमात्रं यजुर्वेदिनां पिण्डोक्तोलनं कृत्वा
गिषा प्रापः सन्वित्वादिना जलपुष्पाक्षतानि दद्यात् । सन्विति
विप्रोत्तरम् ।

ॐ अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुकयश्मिणः सर्वं दत्तमिदमन्न-
पागादिकमुपतिष्ठतामिति तिलोदकं दद्यात् ।

उपतिष्ठतामिति मन्व्युत्तरम् ।

ततः प्राप्नुष्व उपवीती ॐ अवीरः प्रेतोऽसु । अद्वित्यु-
त्तरम् । गोत्रं नो वर्हतां वर्हतामित्युत्तरम् ।

यजुर्वेदी तु—ॐ दातारो नोऽभिवर्द्धन्तामित्यादिनाशिषः प्रति
गृह्य प्राचीनावीती—रजतप्रधानदक्षिणां दद्यात् ।

सामगस्तु दक्षिणामुखी दक्षिणां दत्त्वा प्राङ्मुख उपवीती ॐ
दातार इत्यादिना आशिषः प्रतिगृह्णीयात् ।

ततो दक्षिणामुखः—देवताभ्यः पिष्टभ्ययेति विर्जपित्वा ॐ
अभिरम्यतामिति विस्तृत्य अभिरतोऽस्मीति विशेषोक्ते भवताहं
ह्यतार्थीकृत इति प्रियवचनमुक्त्वा अहुष्ठवर्जं पाणिं गृहीत्वा विप्र-
मुत्याप्य उदपात्रं गृहीत्वा भामावाजस्येति पठन्नष्टौ पदान्यनु-
ब्रवीत्य वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य तेनानुज्जाती गृहं
प्रविश्याच्छिद्रं कृत्वा शीविणुं स्मृत्वा पाणिना दीपं निर्वाप्य
पाणी प्रादौ च प्रचाख्याचामेत् ।

कुशविप्रपत्ते तु—प्रियवचन—पाणिग्रहणोत्थापनामावाज-
स्येत्यनुब्रजन-प्रदक्षिणीकरणाभिवादनानां बाधः ।

पिण्डञ्च गोऽजविप्रेभ्यो दद्यादग्नी जलेऽपि वा ।

कुशनाङ्गणपत्ते तु श्राद्धान्नं ब्राह्मणाय दद्यात् भग्नी जले वा
क्षिपेत् भूमौ निखनेद्वा ततो यथाशक्ति ब्राह्मणान् भोजयेत् ।
एवमेव प्रतिमासिकादिकं कार्यम् ।

शूद्रेण स्वामान्नेन स्वधास्थाने नमःपदेन ब्राह्मणपठितमन्त्रेणैव-
मेव कार्यम् ।

एवमेव सांवत्सरिकम्—प्रेतपदस्थाने सम्बन्धार्थकपदप्रयोगेण
कार्यम् ।

मन्त्रेषु तु षिष्टपदे एकवनीहो यथायोग्यं कार्य्यः सति
सम्भारेः शेषानुज्ञापनं कार्य्यम् ।

अथ सांवत्सरिकयाज्ञप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामिषं सकृद्भुक्त्वा रात्रौ विप्रगृहं गत्वा
पादक्षालनाचमने कृत्वा गोमयोपलिप्तस्थाने दक्षिणामुखः
प्राचीनावीती दर्भपाणिः पातितवामजानुराचान्तं ब्राह्मणमुपवेश्य
दक्षिणजानुं हृत्वा—

ॐ अदेत्यादि अनुकगोत्रस्य पितुरनुकशर्मणः श्वः सांव-
त्सरिकयाज्ञं कर्त्तुं त्वामहं निमन्त्रये, निमन्त्रितोऽस्मीति उत्त-
रम् । सर्वायासेति नियमं श्रावयेत् ।

यद्यधिष्ठीन रजनी याति सर्वमेतत् करिष्य इति विप्रोत्तरम् ।
पूर्वेद्युर्निमन्त्रणाशक्तौ तस्यां रात्रौ योषित्वसङ्गनिवारणाय सजा-
तीयद्वारा श्वः याज्ञं करिष्ये तत्रभवान् निमन्त्रयितव्य इति निवे-
दनं कृत्वा याज्ञदिने प्रातः श्वःपदपरोहारेण पूर्व्वेवनिमन्त्रयेत् ।

तदशक्तौ याद्वारभसमय एव । तदहर्निमन्त्रणपक्षे अक्तोपनै-
रिति नियमश्रावणम् ।

यादकृत्वा कृतप्रातःस्नानः कृतनित्यक्रियो मध्याह्ने कृतपुनः—

• ग उपादे—सम्भारे ।

† अ उपादे—कृतपुनःगृह्यसूक्तपरोधानः ।

स्नानं शुक्लवस्त्रद्वयपरौधानः पत्नीद्वारा स्वयं वा पाकं कृत्वा
 श्राद्धभूमिं दक्षिणानतां गौरमृत्तिकाया गोमयेनोपलिप्य पञ्चगव्येन
 सम्रोध्य ज्वलदग्निभ्रामणेन संगोध्य वेष्टयित्वा सर्व्वतश्चागात्
 वधीयात् । तिलान् सर्षपांश्च ॐ अपहता इति विकिरेत् ।

यदि परकीयभूमौ श्राद्धं चिकीर्षति तदा तद्भूमिभ्यामिषिष्ठभ्यः
 श्राद्धियाग्रभागमुत्सृज्य दद्यात् जीवतां मूल्यं वा किञ्चित् ।

ततो मध्याह्नप्रवेगे तैलोदूर्तनादिस्नानीयं ताम्रपात्रे कृत्वा
 श्राद्धियुवाङ्घ्रणाय स्वयं दद्यात् ।

घात्वा निहत्तश्च द्विजं शुचिराचान्तो गोमयीपलितप्रोक्ष्य
 कृताञ्जलिर्दभेषु तिष्ठन् स्वागतमिति पृच्छेत् । सुस्वागतमिति
 प्रत्युत्तरं स्वयं विप्रपादौ प्रघात्याचमनीयं दूर्वाक्षतं गन्धं पुष्पञ्च
 दत्त्वा स्वयमाचम्य पूर्व्वदिननिमन्त्रणागत्तौ तदैव निमन्त्रणं कृत्वा
 ब्राह्मणपुरःसरो गृहं प्रविश्य पश्चाद्यभिप्रायेण सिद्धमित्युक्त्वा
 दक्षिणाग्रदभेकयुक्ते घामने उदस्पृष्टं ब्राह्मणमिदमासनमन्नामभ्य-
 मित्युक्त्वा दक्षिणहस्ते धृत्वा उपवेगयेत् ।

तत्पादयोरधस्तात् कुमानाम्तरिेत् । कुगब्राह्मणे तु स्वागत-
 प्रशपाद्यादिदाननिमन्त्रणानां बाधः केवलं दक्षिणापेकदभेकयुक्ते
 घामने संस्याप्य गन्धपुष्पाद्यैरर्घयेत् ० ।

घामनममीपे घृतेन तैलेन वा श्राद्धममार्तिं यावद्दीपं स्याप-
 येत् । ततः शालघामयिनादिकं सविधीकृत्य तत्र युष्मत्परमभ्यर्घ्य

यज्ञेश्वरो ह्येत्यादि मन्त्रं पठित्वा अपहतां इति तिलान् सर्पपांशु
विकीर्य श्रीविष्णुः श्रीपुण्डरोकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा रक्षार्थं
जलं ब्राह्मणसमीपे स्थापयेत् ।

ततः प्राचीनावीती पातितवामजानुर्दक्षिणामुखो गायत्री-
जपमहं करिष्य इति विप्रं पृष्ट्वा कुरुष्वेति तेनोक्ते प्रणवव्याहृति-
सहितां गायत्रीं जपित्वा ॐ देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा
कृताञ्जलिः— सुखः

ॐ अथेत्यादि अमुकगोत्रस्य पितरमुकशर्मणः सां-
याहमन्त्रेण सृष्टाद्युपकरणेन त्वय्यहं करिष्ये, कुरुष्वेत्यु

कुशवाङ्मणे तु त्वयीति स्थाने कुशवाङ्मणे इति सां-
कुरुष्वेत्युत्तरं तत्तु सन्निधापितवाङ्मणैरेव कार्यं उक्त-
सर्वाण्यदादीनि सम्प्राप्य ॐ समव्याधा दशार्णेष्वित्य

ततो रक्षार्थं द्विजकरे जलदानं कुशवाङ्मणे तु प्रोत्तरम् ।

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मणैरेव तत्ते दर्भासनं स्रष्टे सजा-
भुग्नकुशासनमुत्कृत्य कुतपाद्यासनोपरि दद्यात् । तित्ति निवे-

ततो दक्षिणायकुशोपरि पात्रमेकं स्थापयित्वा कुशेत् ।

गृहीत्वा ॐ पवित्रमसि वैष्णवीति नखव्यतिरेकेण छित्तिनै-

विष्णोर्मनसा पूतमसीत्यभ्युच्चार्यपात्रे निधाय ॐ यन्नो देवी

जलं दत्त्वा ॐ तिलोऽसीति तिलान् दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पे निक्षिप्य

कुशान्तरेणाच्छाद्य अचिद्ध्रोऽयमर्घ्योऽस्त्वित्युक्त्वा दर्भमुहात्

हस्ताभ्यां पात्रमुत्पाप्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं पुष्पं पवित्रञ्चो-
त्तरायं विप्रहस्ते निधाय जलान्तरं दत्त्वा ॐ या दिव्येति पठित्वा
ॐ अमुकगोत्र पितरमुकग्रन्थेप तेऽर्घ्यं; स्वधा । सामगानान्तु
एतत्ते तिलोदकमर्घं स्वधेति प्रयोगः ।

ततो गन्धादिकमुपनीय अमुकगोत्र पितरमुकग्रन्थेतानि ते
श्राद्धिः पुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधेतुस्तृण्य एष ते गन्ध इत्यादि-
तत् निवेदयेत् ।

श्राद्धियन्त्रां स्वयं ब्राह्मणेनोपवीतिना गन्धानुलेपनं कार्यं माल्यञ्च
स्वात्वा शिरसि धार्यम् ।

कृताञ्जलिर्दक्षवसरे फलार्घिना यज्ञोपवीतताम्बूलप्रियफलादिकं
प्रत्युत्तरं स्वयंदानमच्छिद्रमस्त्विति वदेत् । अस्त्वित्युत्तरम् ।

दत्त्वा स्वयमाचवारचूर्णैर्गौरसृत्तिकयाऽसभवे वारिणापि ब्राह्मण-
ब्राह्मणपुरःसरं स्वमण्डलं कृत्वा तत्र पात्रं पातयित्वा उष्णमिष्टममं
दक्षिणायदमैत्रयेत् । तत्समीपभूमावेव व्यञ्जनादीन्युपकरणानि
मित्युक्त्वा दक्षित्वा स्थापयेत् ।

तत्पर्यं तामे घृतं दद्यात् यथा स्त्रपतीति । ततो भूमिनमनं कुनं
प्रत्यपारं पात्रब्राह्मणयोः स्पर्शं कारयित्वा वामहस्तेन पात्रं धृत्वा
श्राद्धं कथ्यमिदं रक्षित्वभ्युक्ष्य—ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो कथ्यं
क्षस्वेति मन्त्रद्वयेनाधोमुखद्विजाद्रुहं द्विजाभावे ध्याद्रुहं निधाय
ये ॐ अपहता इति तिलान् विकीर्य विप्रहस्ते जनं दत्त्वा
इदमत्रमिदं हविरिमा प्राप इदं मधु एतान्युपकरणानीति मर्घ्य-

द्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं
घृताद्युपकरणसहितसोदकं* स्वधेत्युज्जेत् ।

गूद्रस्य तु एतत्तुभ्यमन्नं नम इति प्रयोगः ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं जप्त्वा मधुवातेति चृचं मध्विति
त्रिकञ्च पठन् मधुनाभिघारयेत् ।

सामगानान्तु पूर्व्ववदद्गुणनिवेशनान्तं सर्व्वं कृत्वा अपइता
इति तिसान् विकीर्य्य द्विजकरे जलं दत्त्वा सव्याहृतिकां गायत्रीं
जपित्वा मधुवातेति चृचेन मध्विति त्रिकेण चार्त्तं मधुमयं कृत्वा
इदमन्नं इदं हविरिमा आपः इदं मधुरमेतानि सर्वाण्युपकरणा-
नीति सर्व्वद्रव्याणि ब्राह्मणाय निवेद्य—

ॐ अमुकगोत्र पितरमुकशर्मन्नेतत्तेऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं
स्वधेत्युज्जेदिति विशेषः ।

ततः—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् ।

तत् सर्व्वमच्छिद्रमसु । इत्युक्त्वा—

यथासुखं वाग्यतो जुष्व भवन्तः प्राशयन्त्वित्युक्त्वा आपोशान-
जलं दद्यात् । द्विजाभावेऽस्य बाधः । ब्राह्मणस्य हविर्दीपगुणाव-
कीर्त्तयन् वाग्यतो हासत्तराक्रोधफुळारादिशब्दमकुर्व्वन्तर्जानुः
प्रसन्नमनाः द्विवासा आसनादवरोपितपादो दातारमयाचमानी
भुञ्जीत ।

आह्निककर्त्ता तु पितृब्राह्मणाभिमुखो दर्भेष्वसीनः सप्रणव-
व्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति वृचं मध्विति त्रिकञ्च पितृसंहितां
पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्णमन्यानि च पवित्राणि रुचिस्तवादीनि यथाशक्ति
मन्वादीनि धर्मशास्त्राणि पुराणानि च सप्तव्याधादिकं च
पितृस्तोत्रं पठित्वा पितृरूपं ब्राह्मणं ध्यात्वा ॐ यज्ञेश्वरो ह्येति
पठित्वा वेणुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणं सन्तोषयेत् ।

दशेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ भूमौ दर्भान्नास्तीर्य सर्व-
प्रकारमन्त्रं सतिलं गृहीत्वा अग्निदग्धायेति जलेनाप्लाव्य विकीर्य
कृताञ्जलिः—

येषां न माता न पितेति पठित्वा आचम्य तदगस्तौ दक्षिण-
कर्णं स्पृष्ट्वा हरिं स्मृत्वा ब्राह्मणाय पुनरापोमानं जलगण्डूपं दत्त्वा
प्रणवव्याहृतिसंहितां सावित्रीं मधुवातेति वृचं मध्विति त्रिकञ्च
जपित्वा स्रदितमिति ब्राह्मणं पृच्छेत् । सुसदितमिति
प्रत्युत्तरम् । अत्राह्मणक्याहेऽस्य वाधः । शेषमयमस्त्विति पृच्छेत्
इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेति ब्राह्मणोत्तरम् ।

सामगानान्तु—

दशेषु ब्राह्मणेषु स्रदितमिति प्रश्नः । सुसदितमिति प्रत्यु-
त्तरम् । अत्राह्मणक्याहे प्रश्नवाधः । उच्छिष्टसन्निधौ दर्भान्ना-
स्तीर्य सर्वप्रकारमन्त्रं सतिलं गृहीत्वा अग्निदग्धायेति जलेन
सह विकीर्य कृताञ्जलिः—येषां न मातेति पठित्वाचम्य तदगस्तौ
दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा हरिं स्मृत्वा द्विजकरे जलगण्डूपं दत्त्वा शेषमय-
मयस्त्विति पृच्छेत् इष्टैः सह भुङ्क्ष्वेति द्विजोत्तरमिति विगीयः ।

ततः पिण्डमहं करिष्ये इति पृष्ठा कुरुष्वेति अनुज्ञात
उच्छिष्टसन्निधौ दक्षिणाप्रवणपिण्डिकोपरि जलेनाभ्युक्ष्य ॐ निह-
न्नीति मण्डलं तद्विहितुरस्रं कृत्वा एकदर्भमूलेन दक्षिणहस्तेन—
सामगस्तु प्रादेशप्रमाणकुगपत्रद्वयात्मिकां पिञ्जलीं वाम-
हस्ते गृहीत्वा दक्षिणहस्तेनादाय उभाभ्यां हस्ताभ्यां—

ॐ अपहता इति निहन्नीत्वनेन च दक्षिणायां रेखामुल्लिख्य
जलेनाभ्युक्ष्य दक्षिणस्यां दिशि तं दर्भं दर्भपिञ्जलीञ्च त्यजेत् ।

ततः सतिलपुष्पं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा ॐ अमुकगोत्र
पितरमुकगर्भवेतत्ते जलमयनेनिष्क स्रधेति मण्डलमध्येऽवनेजनं
दत्त्वा दक्षिणाग्रान् कुग्रान् रेखायामास्तरेत् ।

सामगस्तु—रेखायां कुग्रानास्तोर्यं तदुपरि तिलान् विकीर्य
प्रोक्तपरिपाठ्याऽवनेजनं दद्यात् । ततो देवताभ्यः पितृभ्य इति
त्रिर्जपेत् ।

ततः मर्द्यम्प्राश्चादगोपात् किञ्चित् समुहृत्य घृतमधुतिलैः
मंथीज्य विस्वफनोपमं पिण्डं कृत्वा दक्षिणहस्तेन भुग्नकुगत्रय-
महितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तस्थितजलप्रक्षेपेण ॐ अमुकगोत्र
पितरमुकगर्भवेतत्ते पिण्डं स्रधेति कुग्रोपरि पिण्डं दद्यात् ।

सामगस्तु—उक्तपरिपाठ्या पिण्डं गृहीत्वा मधु धारति चूर्णं
पञ्चम्रीमदन्नेति च पठित्वा वामहस्तस्थितजलप्रक्षेपेण ॐ
अमुकगोत्र पितरमुकगर्भवेतत्ते पिण्डः स्रधेति प्रयोगः ।

ततः पिण्डात्मिके पिण्डगेपं विकीर्य पिण्डपात्रे करं प्रक्षाल्या-
चम्य हरिं शरेत् । आपमनागर्भो दक्षिणययणं शृणोत् ।

यजुर्वेदी तु अत्र पितर्मादयस्त्र यथाभागमाहृषायिष्ट इति जपित्वा पात्रप्रचालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा ॐ असुकगोत्र पितरमुकशर्म्वेत्रेतत्ते जलं प्रत्यवनेनिक्ष्व स्वधेति पिण्डोपरि दत्त्वा नीवीं विस्त्रंस्य द्विराचम्य अग्रतो दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा—

ॐ नमस्ते पितः शुभ्याय ॐ नमस्ते पितस्तपसे नमस्ते पितर्यञ्जीवन्तस्मै नमस्ते पिता रसाय नमस्ते पितर्घोराय मन्यवे स्वधायै ते पितर्नमः । इति षडङ्गलीन् कुर्यात् ।

सामगस्तु—पिण्डश्रेयविकरणपात्रचालनाचमनहरिश्चरणानि कृत्वा पात्रप्रचालनजलं वामहस्ते गृहीत्वा—

ॐ अद्यामुकगोत्र पितरमुकशर्म्वेत्रेतत्ते जलं प्रत्यवनेनिक्ष्व स्वधेति पिण्डोपरि दत्त्वा—कृतान्जलिः—

ॐ अत्र पितर्मादयस्त्र यथाभागमाहृषायस्वेति जपित्वा वामावर्त्तनीदङ्मुखो भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अग्रतो श्वासं विधृत्य—

ॐ वसन्ताय इति ऋतून् नमस्कृत्य पितरं भास्करमूर्त्तिकं ध्यात्वा—

ॐ अमीमदत पिता यथाभागमाहृषायिष्टेति जपन् तेनेष पथा प्रस्त्राहृत्य० श्वासं मुञ्च्य ॐ नमस्ते पितर्नमस्ते इत्यञ्चनिदयं कृत्वा ॐ गृह्यातः पितर्देहीति गृह्यीचणं कृत्वा ॐ मदस्ते पितर्देव इति पिण्डं पश्येत् ।

ततः खेतवस्त्रभयदया असम्भये सूत्रमात्रं मेघलोमानि वा
 वामहस्ते गृहीत्वा एतद्दः पितरो वास इति मन्त्रं पठित्वा ॐ
 अमुकगोत्र पितरमुकशश्वेतत्ते वासः स्वधेत्युत्सृज्य दक्षिण-
 हस्तेन दद्यात् ।

पितृनिव्यत्र पितरमित्यूहितेन जर्ज्वं वहन्तीरिति हस्तद्वयेन
 जलाञ्जलिमित्यनुधारो दद्यात् ।

ततः तूष्णीं गन्ध-पुष्प-धूप-दौप-ताम्बूल-जल-घृत-मधुभिरष्टभि-
 द्रैश्चैः पिण्डं सम्पूज्य पितरं भास्कररूपं ध्यात्वा—

यजुर्वेदी पिण्डं सम्पन्नमिति पृष्ट्वा सुसम्पन्नमित्यनुज्ञातो
 हस्ताभ्यां पिण्डमुत्तोल्य किञ्चिन्नस्त्रीभूयाघ्राय च पात्रे स्थापयेत् ।

सामगसु—पिण्डः सम्पन्न इति पृष्ट्वा सुसम्पन्नोऽस्त्वित्यनु-
 ज्ञातः पिण्डं किञ्चिच्चालयेत् ।

ततो विप्रायान्नमनार्थमुदकादिकं दद्यात् कुशत्राक्षणपत्रे तु
 तद्वाधः ।

ततः स्वयमाचम्य सुसुप्तोचितमस्त्विति विप्रायभूमिमभि-
 पिण्य—

ॐ अषां मध्ये स्थिता देवा अप्सु सर्वं प्रतिष्ठितम् ।

आन्नस्य करे न्यस्ताः शिवा आपो भवन्तु नः ॥

इति मन्त्रेण शिवा आपः उन्वित्यनेन वा द्विजकरे जलं
 दद्यात् सन्वित्युत्तरम् ।

ॐ लक्ष्मीर्वसति पुष्पेषु लक्ष्मीर्वसति पुष्करे ।

लक्ष्मीर्वसती सदा गोष्ठे सीमनस्थं सदाऽसु मे ॥

इति मन्त्रेण सौमनस्यमस्त्वित्यनेन वा पुण्यं दद्यात् अस्त्वित्युत्तरम् ।

अक्षतश्चासु मे पुण्यं शान्तिः पुष्टिर्धृतिश्च मे ।

यद्यच्छ्रेयस्करं लोके तत्तदसु सदा मम ॥

इति मन्त्रेण ॐ अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्यनेन वा यवदूर्वां दद्यात्, अस्त्विति ब्राह्मणप्रतिवचनम् ।

ततः—ॐ अमुकगोत्रस्य पितुरमुकदेवशर्मणः सर्वं दत्त-
मिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठतामिति द्विजकरे तिलोदकं दद्यात् ।
उपतिष्ठतामिति प्रत्युत्तरम् ।

ततो यजुर्वेदी—

दातारो नो विवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा व्यगमद्बहु देयश्च नोऽस्त्विति ॥

असश्च नो बहु भवेदतिथीय नभेमहि ।

याचितारय नः सन्तु मा च याचिष्य कश्चन ॥

एतः सत्वाशिपः सन्तु इत्युक्ते विप्रेण सन्त्वित्येकदेव प्रत्युक्तो
दक्षिणामुखः प्राचीनाधीती रजतदक्षिणां दद्यात् ।

सामगसु दक्षिणामुखः प्राचीनाधीती रजतदक्षिणां दत्त्वा
प्राङ्मुख उपवीती दक्षिणां दिगं कटाक्षेणावन्लोकयन्—

ॐ दातारो नो विवर्द्धन्तां वेदाः सन्ततिरेव च ।

यदा च नो मा व्यगमद्बहु देयश्च नोऽस्त्विति ॥

असश्च नो बहु भवेदतिथीय नभेमहि ।

याचितारय नः सन्तु मा च याचिष्य कश्चन ॥

प्रत्नं प्रवर्द्धतां मित्यं दाना गतं जीवतु । *

येभ्यः सङ्कल्पिता द्विजास्तेषां तृप्तिरक्षया भयतुः ॥

एताः सत्या आश्रितः सन्त्विति पृच्छेत् सन्त्वित्येकदेव
प्रत्युत्तरम् ।

ततो दक्षिणामुखी देवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा अभिरभ्यता-
मिति विच्छ्रज्य अभिरतोऽस्मीति विप्रेणोक्ते भवताहं कृतार्थोक्त
इति प्रियवचनमुक्त्वा अङ्गुष्ठवर्जं पाणिं गृह्येत्वा विप्रमुत्थाप्य
उदपात्रं गृह्येत्वा आमावाजस्येति पठन्नष्टौ पदान्यनुव्रज्य वारि-
धारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य तेनानुज्ञातो गृहं प्रविश्याच्छिद्रं
कृत्वा श्रीविष्णुं स्मृत्वा पाणिना दीपं निर्वाप्य पाणौ प्रादौ च
प्रक्षाल्याचामेत् ।

कुशब्राह्मणपक्षे तु प्रियवचनपाणिग्रहणीत्यापनामावाजस्ये
त्यनुव्रजनप्रदक्षिणीकरणाभिवादनानां बाधः । पिण्डश्च गोऽज-
विप्रेभ्यो दद्यादग्नीं जलेऽपि वा क्षिपेत् । कुशब्राह्मणपक्षे तु
ग्राह्यात्रं ब्राह्मणाय दद्यादग्नीं जले वा क्षिपेत् भूमौ वा निखनेत् ।

विप्रविसर्जनानन्तरं उच्छिष्टापनयनं कार्यं दिवापर्यन्त-
स्यापनन्तु पितृप्रीत्यतिशयार्थम् ।

अस्तङ्गते सूर्ये भोजनपात्रस्याधोमुखस्याग्निं प्रक्षेपः ।

ततो वैश्वदेवबलि—नित्यश्राद्धानि कृत्वा यथाशक्ति विप्रान्
भोजयेत् सति शिषे ग्राह्यशेषमवश्यं भुञ्जीत ।

* अ एतदेके तेषामक्षया तृप्तिरस्तु ।

अथ सपिण्डनथाहम् ।

तत्र पारस्करगीमिली—

चत्वार्युदकपात्राणि सतिलगन्धोदकानि पूरयित्वा त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य प्रेतपात्रं पितृपात्रैश्वासिञ्चति ये समाना इति द्वाभ्यामेतेन पिण्डो व्याख्यात इति ।

अत्र चत्वारोत्पन्नेन पितामहादित्त्रिक—प्रेतयोरेवीकृतत्वात् मातामहादीनामनुप्रवेशः ।

तथा—

सपिण्डीकरणयाहं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनेवागयेत्तत्र पुनः प्रेतश्च निर्द्दिशेत् ॥

इति शातातपवचनेनैवकारेण मातामहपक्षं व्याहृत्य पुनः प्रेतश्च निर्द्दिशेदित्यनेन प्रेतयादमात्रमुक्तम् ।

त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्य इति—अत्र पाठक्रमादनुष्ठानक्रमोऽपि कस्याः ।

तथा—

पितृनेवागयेत्तत्र पुनः प्रेतश्च निर्द्दिशेत् ।

इति शातातपेन पुनः शब्दात् पितृदानानन्तरं प्रेतपक्षे दद्यादित्यभिहितम् ।

ततः प्रथमं देवपक्षे कृत्वा ततः पितामहादिपक्षे तत्पश्चात् प्रेतपक्षे कुर्यादिति क्रमः सिद्धः ।

मैथिनासु—

सपिण्डीकरण्याहं देवपूर्व्वं नियोजयेत् ।

इति वचनादादौ देवपक्षे कृत्वा प्रेतमपिण्डनार्थमेव पिता
महादित्यादिविधेः प्रेतश्राद्धस्य प्राधान्यात्तत्रादौ दत्त्वा पश्चात्
पितामहादिपक्षे दद्यात् ।

अतएव संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय इत्यादि
विष्णुवचने चत्वार्युदकपात्राणि प्रयुनक्ति ।

तत्रैकं प्रेताय त्रीणि पित्र्यभ्यः ।

इति वैजवापवचने च प्रेतायेत्यादावुक्तम् ।

तथा ब्रह्मपुराणेषुपि—

प्रेतविप्रस्य हस्तौ तु चतुर्भागं जप्तं क्षिपेत् ॥

ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।

इतिथ्यक्तमुक्तमित्याहुः । तत्र

देवपक्षदाने पार्श्वणस्योपक्रान्तत्वात्तन्मध्ये प्रेतैकीदिष्टस्या
न्याय्यत्वात् ।

पूर्व्वोक्त्यातातपगोभिन्नपारस्कारविरीधेन विष्णुवैजवापवच-
नयोः क्रमस्वरसकल्पनाया अनौचित्याच्च ।

किञ्च—गात्र देवं नियोजयेत् प्रागेव देवेऽर्घमन्नाद्यच्च दत्त्वा
गन्धमास्त्यैः पात्रमभ्यर्च्य हुतशेषं पित्र्यभ्यः पानेषु दद्यादित्या-
भ्रन्तायनशृङ्गे देवदानानन्तरमेव पितामहादिदानमुक्तम् ।

अतएव पारस्कारभाष्यकृता हरियम्भेणा नारायणोपाध्यायिनापि
पौराणिकवचनद्वयं लिखितम् ।

श्राद्धद्वयमुपक्रम्य विदधीत सपिण्डताम् ।

तत्र पार्ष्णवत्पूर्वमेकोद्दिष्टमथापरम् ॥

सपिण्डीकरणे विप्रानाशयेत् पार्ष्णे यथा ।

पृथक् प्रकल्पयेदेकमेकोद्दिष्टविधानतः ॥

तथा मात्स्ये—

सपिण्डीकरणश्राद्धं देवपूर्वं नियोजयेत् ।

पितृनुदीरयेत्तत्र पृथक् प्रेतञ्च निर्दिशेत् ॥

यत्तु ब्रह्मपुराणे—

प्रेतविप्रस्य हस्ते तु इत्यादिना प्रेतार्घदानमादावुक्तं तत्त-
स्यार्घस्य प्रेतस्त्रामिकत्वसम्पादनेन तस्मिन्श्राणां पितामहाद्यर्घ्यानां
दानविधेरन्यथानुपपत्त्या तस्मात्प्रविषयमेव ।

तत्राप्यादौ पार्ष्णविधिना पितामहाद्यर्घपात्राणि संस्थाप्य
पथादेकोद्दिष्टविधिना प्रेतपात्रं स्थाप्यं केवलं तद्दानमात्रे व्यत्ययः ।

अत्र च—नात्र देवं नियोजयेत्प्रागेव देवेऽर्घमत्राद्यञ्च दत्त्वा
हुतशेषं पितृभ्यः पानेषुः दद्यादिति दर्शनात्सपिण्डीकरणे काण्डानु-
शय एव न पदार्थानुशय इति कल्पतरुकारादयः ।

इलायुधस्तु—प्रेतसम्बन्धितया देवं न योजयेदिति व्याख्यात-
वान् । तस्मिन्—प्रेतश्राद्धस्यैकोद्दिष्टतया देवनिषेधस्य प्राप्तत्वात्
पुनर्निषेधवैयर्थ्यात् ।

प्रेतपात्रमिति प्रेतायोक्तृष्व्य दानेन तदीयत्वं मम्पाद्य
तदवशिष्टपात्रस्थाधर्मजनमुत्सृष्टेषु पितामहाद्यधर्म्यामिहोदित्त्वर्थः ।

अन्यथा प्रेताधर्मजनमित्यणमेव पितृपात्रेष्वनुपपन्नं तत्स्वाभ्या-
भावात् ।

एतद्भक्तमुक्तं ब्रह्मपुराणे—

चतुर्थ्याधर्मपात्रेभ्य एकां वामेन पाणिना ।
गृहीत्वा दक्षिणेनैव पाणिना च तिनोदकम् ॥
संसृजतु त्वा पृथिवी ये समाना इति धरन् ।
प्रेतविप्रस्य हस्ते तु चतुर्भागं जलं क्षिपेत् ॥
ततः पितामहादिभ्यस्तन्मन्त्रैश्च पृथक् पृथक् ।
ये समाना इति द्याभ्यां तज्जलन्तु समर्पयेत् ॥
अर्घ्यं तेनैव विधिना प्रेतपात्राच्च पूर्व्वयत् ।
तेभ्यश्चाद्यं त्रिविधैव पद्याश्च स्वयमाचमेत् ॥

एकं प्रेतपात्रं वामहस्तेन गृहीत्वा अनन्तरं उत्तर्गार्थं तिनोदकं
दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा अर्थात्तेनोक्तृष्व्य संसृजतु त्वा पृथिवीति
मन्त्रविशेषं ये समाना इति मन्त्रद्वयञ्च धरन् पठन् प्रेतब्राह्मणहस्ते
प्रेताधर्मपात्रस्थं चतुर्भागं जलं दद्यात् । अथञ्च प्रेतब्राह्मणहस्ते
अधर्मजलदाने संसृजतु त्वेतिमन्त्रप्राठः शार्ङ्गविशेषव्यवस्थितः ।

ततस्तदनन्तरं पितामहादिभ्यः पितामहादीतुद्दिश्य न्यूनोपे
पञ्चमी तन्मन्त्रैर्यादिस्येत्यादिमन्त्रैः, बहुवचनन्तु पितामहादित्रिका-
पेक्षया अकारादुक्तगोवाक्यैश्चाद्यादुक्तृष्व्य ये समाना इति मन्त्रदयाभ्यां

तज्जलं प्रेतपात्रस्यभागत्रयजलं पृथक् पृथक् मन्त्रैः पितामहादि-
पात्रत्रये समर्पयेत् निक्षिपेत् ।

एवं प्रेतपात्रादर्थ्यं तत्रस्यतिलपुष्पादि स्पृहीत्वा तेनैव विधिना
पृथक् पृथक् ये समाना इति मन्त्राभ्यां पूर्व्ववत् पितामहादि-
पात्रत्रये क्रमेण समर्पयेदिति पूर्व्वेणानुपङ्गः ।

ततश्च तेभ्यः पितामहादिभ्यस्तादृशमर्घ्यं तदीयब्राह्मणहस्तो
निबेद्य निक्षिप्य तत्पद्यात् कर्त्तव्यं न्युत्थीकरणादिकं स्वयमाचरेत्
तत्र कोऽपि विशेषो नास्त्योत्तर्यः ।

एवञ्चोत्सृष्टं प्रेतजनमुत्सृष्टेष्वेव पितामहाद्यर्घ्येषु मिश्रयेदि-
त्यायातमन्वया उत्सृष्टस्य पुनरुत्सर्गप्रसङ्गः ।

अतएव--

निरुप्य.चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ॥

एष एव विधिः पूर्व्वमर्घ्यपात्रचतुष्टये ॥

इति गातातपेन दत्तपिण्डपिण्डेषु दत्तप्रेतपिण्डमिश्रणव्याति-
देगादुत्सृष्टेष्वेव पितामहाद्यर्घ्येषु उत्सृष्टप्रेतार्घ्यस्य मिश्रणसङ्गम् ।

पारस्करगोभिन्नाभ्यामपि एतेन पिण्डो व्याख्यात इत्यनेनोत्-
सृष्टार्घ्येषु मिश्रणातिदेगो दत्तेष्वेव पिण्डेषु इति ।

यत्तु—

पृथक् श्रुतिकल्पनाभिया पूर्वोक्तपारस्करगोभिलादिवचनैक-
वाक्यतया शातातपवचनस्य पितृपिण्डेषु आद्यं पिण्डं विभजेत्
विभज्य समर्पयेदित्यर्थः । कल्पनातो नचणैव श्रेयसीति न्यायात् ।

अतएव शातातपेन पिण्डमिश्रणं पृथक् नोक्तमिति । इयञ्च
प्रेतोद्देशेनोक्तृद्वयोरैवार्घ्यपिण्डयोर्मिश्रीकरणमवगम्यते ।

एतेन प्रेतार्घ्यपात्रजलं पितृपात्रेषु मिश्रीकृत्य पितृभ्यो दत्त्वा
पयात् प्रेतायावशिष्टं जलमुत्सृज्य दद्यादिति पितृदयिताकार-
मतम्—

तथा श्रीदत्तादीनां संस्रवजल एव प्रेतार्घ्यशेषजलमिश्रण-
मिति मतञ्च निरस्तम् ।

एतेन पिण्डो व्याख्यात इति । दत्तेषु पितृपिण्डेषु दत्तं प्रेत-
पिण्डं त्रिधा विभज्य ये समाना इति मन्त्रद्वयेन मिश्रयेदित्यर्थः ।

यथा शातातपः—

निरुप्य चतुरः पिण्डान् पिण्डदः प्रतिनामतः ।

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यञ्च विभजेत्त्रिधा ॥

आद्यं प्रेतपिण्डमित्यर्थः ।

व्यक्तमाह ब्रह्मपुराणे—

अथ तेनैव विधिना दर्भमूलेऽवनेजनम् ।

पितुर्दत्त्वा च पिण्डन्तु दद्याद्भक्त्या तु पूर्ववत् ॥

दत्त्वा पिण्डमयाष्टाङ्गं ध्यात्वा तच्च सुभास्वरम् ।

सुवर्णरूप्यदर्भेय तस्मिन् पिण्डं ततस्त्रिधा ॥

- १. कृत्वा पितामहादिभ्यः पिष्टभ्यः प्रेतमर्पयेत् ।
- २. सुवर्तुलांस्ततस्तांसु पिण्डान् कृत्वा प्रपूजयेत् ॥
- ३. अर्घापुष्पैस्तथा धूपैर्दीपैर्गन्धानुलेपनैः ।
- ४. मुख्यन्तु पितरं कृत्वा पुनस्वन्धान् यथाक्रमम् ॥
- ५. मृते पितरि यस्याथ विद्यते च पितामहः ।
- ६. तेन देयास्त्रयः पिण्डाः प्रपितामहपूर्वकाः ।
- ७. तेभ्यश्च प्रैष्टकः पिण्डो नियोक्तव्यश्च पूर्ववत् ॥
- ८. मातर्यथ मृतायान्तु विद्यते च पितामही ।
- ९. प्रपितामहीपूर्वसु कार्यंस्तत्राप्ययं विधिः ॥

तेनैव विधिना पितामहाद्यधनेजनविधिनेत्यर्थः पूर्ववत् पिता-
महादिपिण्डदानवदित्यर्थः । अत्रापि पितामहादिदानात्परं
प्रेताय दद्यादिति क्रमो व्यक्तमुक्तः ।

अष्टाङ्गमिति—

मधु चाज्यं जलं पुष्पं धूपं दीपं विलेपनम् ।

बलिश्च दद्याद्विधिवत् पिण्डोऽष्टाङ्गो भवेद्यथा ।

इति ब्रह्मपुराण एवोक्तम् ।

तस्मिन् पिण्डे स्वपितरं सुभास्वरं ध्यात्वा सुवर्णरूप्यदर्भैस्तं
पिण्डं त्रिधा कृत्वा पितामहादिपिण्डेषु प्रेतपिण्डमर्पयेदित्यर्थः ।
मित्रशानन्तरमपि पुनः पूजामाह सुवर्तुलानिति । मृते पितरीति
अत्र पितामह इत्युपलक्षणं प्रपितामहेऽपि जीवति तं विहाय
तत्पूर्वेषां कर्त्तव्यम् । एवं पतितप्रव्रजितादावपि ।

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सद्भवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्वसौ ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टवचनात् । व्युत्क्रमात् गलपागोदर-
भेटादिनेत्यर्थः पैलकः पिण्ड इति यस्याचिरप्रमीतस्यः सपिण्डनं
क्रियते तत्पिण्ड इत्यर्थः ।

एतेन यत्कैश्चित्कर्षेण इतो गत इति व्युत्पत्त्या प्रेतपदं चिर-
प्रमीतश्वप्रपितामहपरतया व्याख्याय तस्यैवाध्वजलपिण्डयोः
पित्राध्वजलपिण्डेषु समर्पणं नत्वचिरप्रमीतस्येत्युक्तं तद्विरस्तम् ।

पैलकः पिण्डो नियीक्य इत्यभिधानात् प्रागपि पितुर्देवाथ
पिण्डस्येत्यनेन पिण्डपिण्डस्यैव त्रिधाविभक्तस्य पितामहादिपिण्डेषु
समर्पणाभिधानाच्च ।

किञ्च—चत्वार्युदकपात्राणि एकं मृतस्य वीणीतरीषां इत्या-
ग्रनाथनगृहो मृतशब्दादचिरप्रमीत एव प्रेतपदेनोच्यते ।

किञ्च—संवत्सरास्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्रपिता-
महाय देवपूर्वान् ब्राह्मणान् भोजयेदिति विशुद्धे प्रेतस्य पिण्ड
पितामहप्रपितामहानामवगमात् प्रेतशब्दादचिरप्रमीत एवाव-
गम्यते ।

न च न पिता यम्येति प्रष्टुमीदृिः, तत्र नित्यं प्रत्ययविधानात्
तत्पितृकायेति स्यात् ।

यत्तु—

ये समाना इति द्वाभ्यामाद्यन्तु विभजेत्त्रिधा ।

चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचिद्यतो भवेत् ॥

ततः पितृत्वमापन्नः स चतुर्थस्तदा पुमान् ।

अग्निष्वात्तादिमध्यन्तु प्राप्नोत्वमृतमुत्तमम् ॥

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते ।

पितृत्वेव तु दातव्योऽस्य त्विण्डो येषु संस्थितः ॥

इति मत्स्यपुराणम् ।

तस्यायमर्थः—अधोगणनया आद्यं पितृपिण्डम् ।

ननु द्विधैव विभागो युक्तः पार्वणे द्वाभ्यां सहैव पिण्डदानात्कथं
त्रिधाविभाग इत्याह चतुर्थस्येति यस्मात् तृतीयभागमित्यणा-
चतुर्थस्य वृद्धप्रपितामहस्य आद्यादि कार्यं न कदापि
भवेदतस्तदर्थं त्रिधैव विभागः ।

ननु कृते पिण्डमित्यणे कथं पुनः कार्यं नाम्नीत्याह तत इति
पूर्वं पितृत्वं पार्वणभोक्तृत्वमापन्नः स चतुर्थः ततः पिण्डमित्यणा-
दग्निष्वात्तादिमध्यममृतमक्षरं प्राप्नोति ।

अतएव—

त्रिभिः सपिण्डीकरणैराग्नेःकृत्वितयं पिता ।

यदा प्राप्सति कालेन तदा मुर्येत वन्धनात् ॥

* अ. ग. इत्यत्रे इति अर्थम् ।

† अ. पुनरे इति अर्थम् ।

इति तत्रैवोक्तम् ।

उपसंहरति सपिण्डीकरणादूर्ध्वमिति ।

तस्मै चतुर्थाय किन्तु पित्रादित्रिकेष्वेव दातव्यं येषु पित्रादि-
त्रिषु सम्प्रदानत्वेन विद्यमानेषु सक्तु तत्पिण्डो वृद्धप्रपितामहपिण्डः
संस्थितस्तदवधिक एव स्थितो निवृत्त इति यावदिति ।

अतएव विश्वसूत्रे तत्पित्र इत्यादिना मृतस्य पित्रादिभिरेव
सपिण्डनाभिधानात् कदाचिन्मृतपितृकेण पितामहसपिण्डने
कर्त्तव्ये पितामहपित्रादिभिरेव सपिण्डनं कार्यम् न तु
सपित्रेति ध्येयम् ।

माहसपिण्डनमाह मातर्यधेति ।

पितामहीमरणे तु पितामहादिभिरिति बोद्धव्यम् ।

तथा च पैठीनसिः—

श्वश्रुदिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ।

अयं विधिः प्रागुक्तपितृपिण्डमित्रीकरणविधिः । एतच्च
पितामहादिभिर्मातुः सपिण्डनं पितरि जीवति बोद्धव्यम् ।

मृते तु पितरि तदादित्रिकेष्वेव सहेति व्यक्तमाह—

सप्तशरीतः—

स्त्रेण भर्ता सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

एकत्वं सा गता यथाचरुमन्वाहुतिव्रतैः ॥

तस्मिन् भति सुताः कुर्युः पितामहा सहैव तु ।

तस्याश्चैव तु जीवत्यां तस्याः श्वश्रुति निययः ॥

अत्र स्वेन भर्ता पितामहा सहेति च भर्तादित्रिकपिता-
महादित्रिकोपलक्षणं एवकारइयन्तु पितामहादित्रिकभर्तु-
पित्रादिपक्षयोः परस्परव्यावृत्त्यर्थम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ।

इति पैठीनसिवचनस्यैवकारवत् ।

अतएव याज्ञवल्कीन—

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

अर्घ्यार्थं पित्रपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।

इत्याद्युपक्रम्य एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टे स्त्रिया अपीति
स्त्रीसपिण्डनमपि त्रिभिरुक्तम् ।

ब्रह्मपुराणेऽपि—

तेभ्यश्च पैत्रकः पिण्डो नियोज्यः पूर्व्वयत् ।

इति त्रिभिः पित्रसपिण्डनमुक्त्वा—

प्रपितामहीपूर्व्वंश्च श्रेयस्तत्राप्यथं विधिः ।

इत्युक्तम् ।

तथा—

एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।

पत्नीपतिपितृणान्तु तस्मात्तप्तोऽवभासिनी ॥

इति हारीतेन पतिपितृणामेकमूर्त्तित्वफलं सपिण्डमणोक्तम् ।

इत्यायुध-कल्पतरु-श्रीदत्तादीनामपि मतमेतत् ।

नारायणोपाध्यायादयश्च भर्ता सहैवेति पितामहा

सहैवेत्येवकारशब्दात्—

मातुः सपिण्डीकरणं कथं कार्यं सुतैर्भवेत् ।

पितामह्या सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्मृतम् ॥

इति शातातपवचने चैवकारश्रुतेः—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामह्या सहोदितम् ।

यथोक्तेनैव कल्पेन पुत्रिकाया न चेत् सुतः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे पितामहीमात्रनिर्देशाच्च—

स्वेन भर्ता सह यादं माता भुङ्क्ते स्वधामयम् ।

पितामही च स्वेनैव स्वेनैव प्रपितामही ॥

इति स्वस्त्रभर्तृश्राद्धांगभोक्तृत्वकथनेन तत्कारणतया स्वस्त्रभर्ता
सहैव सपिण्डनस्यावगमाच्च भर्ता सहैव पिण्डजलमित्र्यणं न तु
पित्रादित्थिकपितामह्यादित्थिकाभ्यामिति ।

तथाच वृद्धाः पठन्ति—

पतिनैकेन कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

सा मृतापि हि नीतैष्यं चरुमन्त्राद्भुतिव्रतैः ॥

मातुः सपिण्डीकरणं पत्या सादं विधीयते ।

यस्मात् पतिव्रतानान्तु सैव सङ्गतिरिष्यते ॥

यत्तु—

पितामह्यादिभिः स्त्रीभिर्मातरन्तु सपिण्डयेत् ।

पितरिः प्रियमाणे तु तनैवोपरते सति ॥

इति धागणिकप्रचनम् ।

यच्च—

अमुत्रायां सृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।

श्वश्रादिभिः सहैवास्याः सपिण्डीकरणं भवेत् ॥

इति पैठीनसिवचनं तत्पूर्वजीवनापेक्षया वर्षणोपयम् ।

तस्याञ्चैव तु जीवन्त्यां तस्याः श्वश्रूति नियमः ।

इति हारीतवचनसमानार्थम् ।

न च—पितामहप्रपितामहयोस्तथा प्रपितामहोद्वप्रपिता-
महोः कथं तर्हि सपिण्डनत्राडान्तर्भाव इति वाच्यम् ।

गन्धोदकतिलैर्युक्तं कुर्यात् पात्रचतुष्टयम् ।

इत्याद्युपक्रम्य एतत् सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपीति
याज्ञवल्की एतदित्यनेन पात्रचतुष्टयातिदेशात् यद्योक्तेनैव कल्पे-
नेति छन्दोगपरिशिष्टकृतगोभिलोक्त—घत्वायुदकपात्राणीत्वति-
देशाच्चेति त्रैपुरुषिकं श्राद्धं कार्यमेवेति यदन्ति ।

पतिते प्रव्रजिते वा पितरि पितामहादिभिः सहैव सपिण्डनं
मन्तव्यम् ।

मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा सहोदितम् ।

इति परिशिष्टादिभिः मामान्यतोऽभिधानात्

स्वेन भर्ता सहैवास्याः सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।

तस्मिन् मति सुताः कुर्युः पितामहा सहैव च ॥

इति हारीतवचने तस्मिन् घर्ताति आशायोग्यभर्तुदप-
मक्षणत्वाच्च ।

अन्ये तु—

भर्तृपिण्डांशलाभस्य सपिण्डनफलस्थाभावात् सपिण्डनमेव नास्तीत्याहुः । तन्नन्दम्—

प्रत्यवायपरीहारः प्रेतत्वविमुक्तिपूर्वकपितृलोकप्राप्त्यर्थं च सपिण्डनस्यावश्यकत्वात् । अन्यथा अन्वष्टकाहृदिश्राद्धादौ कथं मातुः पार्वणमिति । एवं पितरि जीवति पितामह्याः पतितत्वे प्रपितामहादिभिः सह सपिण्डनं कार्यम् ।

तस्याश्चैव तु जीवत्यामित्यत्र श्राद्धयोग्यपितामह्युपलक्षणात् ।

अत्र कैचित्—

प्रथमं पितामह्या सह सपिण्डने कृते पयान्मृते पितरि तेनापि सह सपिण्डनं पुनः कार्यम् । अन्यथा भर्तृपिण्डांशहरत्वानुपपत्त्या सर्वत्र मातृवञ्चनापत्तेः तस्य च भर्तृपिण्डमित्यणफलत्वादित्याहुः । तन्नन्दम् ।

तस्मिन् सति सुताः कुर्युः पितामह्या सहैव च ।

इत्यनेन भर्ता सह सपिण्डनस्य स्थाने पितामह्या सह विधानात् साधनान्तरविधिरयं न तु कर्मान्तरविधिः, तदा च पितृलोकप्राप्ति-भर्तृपिण्डांशहरत्वरूपे तत्फलद्वये को विरोधः । अष्टफलत्वेन बाधकाभावात् । अन्यथा जीवति पितामहे प्रपितामहादिना पितुः सपिण्डने कृते पयान्मृते तस्मिन् पार्वणे पितृसत्कर्मभोक्तृत्वफलार्थं सपिण्डनाहृतिः स्यादिति ।

ब्राह्म-दैवार्प-प्राजापत्य-वैधविवाहपरिणीताया भर्तृगोत्रेणैव सर्वं कर्म । गान्धर्वासुरराक्षसपैशाचनिन्दितविवाहोद्गायाः सपिण्डनान्तं पित्रगोत्रेण श्राद्धं तद्द्वं भर्तृगोत्रेणैव ।

यथा बृहस्पतिः—

भर्तृगोत्रेण दातव्यं स्त्रीणां पिण्डोदकं सुतेः ।
पाणिग्रहणिका मन्वाः पित्रगोत्रापहारकाः ॥
भर्तृगोत्रेण नारीणां देयं पिण्डोदकं ततः ॥

हारीतः—

संस्थितायान्तु भार्यायां सपिण्डीकरणान्तिकम् ।
पैत्रकं भजते गोत्रमूर्ध्वन्तु पतिपैत्रकम् ॥
एकमूर्त्तित्वमायाति सपिण्डीकरणे कृते ।
पत्नीपतिपितृणान्तु तस्मात्तद्गोत्रभागिणी ॥

सपिण्डनान्तं कर्म तस्याः पैत्रकं गोत्रं भजते पित्रगोत्रेण स्त्रीणां सपिण्डनान्तं कर्म कार्यम् सपिण्डनादूर्ध्वन्तु पतिगोत्रेणेति हेतुमाह एकमूर्त्तित्वमिति ।

पुत्रिकापुत्रस्य मातृसपिण्डनमाहोयनाः—

पितुः पितामहे यद्यत् पूर्णं संवत्सरं सुतेः ।
मातुर्मातामहे वृहदेया कार्या सपिण्डता ॥

मातामह इति मातामहादितिक इत्यर्थः ।

जीवति तु मातामहे मातामहादिभिः सपिण्डनमिति श्राद्धचिन्तामणिः । प्रमातामहादिपिकेणेति वृद्धाः ।

आदी मृतस्य पितुः पश्चान्मृताभ्यां पितामह-प्रपितामहाभ्यां
प्रेतीभृताभ्यामपि सपिण्डनमाह छन्दोगपरिमिटम्—

असंस्कृतौ न संस्कार्यौ पूर्वौ पीत्रंप्रपीत्रकैः ।

पितरं तत्र संस्क्रुर्थादिति कात्यायनोऽब्रवीत् ॥

पापिष्ठमपि शुद्धेन शुद्धं पापकृतायया ।

पितामहेन पितरं कुर्यादिति विनिश्चयः ॥

असंस्कृतौ अकृतमपिण्डनौ पूर्वौ पितामहप्रपितामहौ
पीत्रैः प्रपीत्रकैश्चैव नापकृत्य सपिण्डनीयौ किन्तु प्रेतीभृताभ्यामिव
ताभ्यां पितरं सपिण्डयेदिति कात्यायनवचनम् ।

ननु कथमसंस्कृताभ्यां सह पितुः प्रेतस्य सपिण्डनेन शुद्धि-
रित्याह पापिष्ठमपीति ।

पापिष्ठमकृतमपिण्डनं पितरं शुद्धेन कृतसपिण्डनेनापि वा
* [पापकृता अकृतमपिण्डनेनापि] शुद्धं कुर्यात् सपिण्डयेदिति
शास्त्रीयो नियमः । ततश्च शास्त्रबोधितेऽर्थे का अनुपपत्तिरिति ।

एवञ्च—पश्चान्मृतेन भर्ता प्रेतीभृतेनापि सह मातुः सपिण्डनं
पापिष्ठमपि शुद्धेनेत्यनेन तुल्यन्यायात् सिद्धम् ।

अत्र आहविवेकः—

प्रेतीभृतेनापि पितामहेन सह पितुः सपिण्डने कृते तेनैव
प्रेतीभृतेन सह पार्ष्वणमपि कार्यम् ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

पितामहः पितुः पद्यात्पञ्चत्वं यदि गच्छति ।

पौत्रेणैकादशाहादि कर्त्तव्यं श्राद्धपौडशम् ॥

नैतत् पौत्रेण कर्त्तव्यं पुत्रवांयेत् पितामहः ।

पितुः सपिण्डतां कृत्वा कुर्यान्मासानुमासिकम् ॥

एतत् पितामहस्य षोडश्याहं सति पितृव्ये पौत्रेण न कार्यं
किन्तु पितृव्य एव तत्राधिकारीति ।

तर्हि पौत्रेण क्रियमाणे पार्वणे प्रेतोभूतपितामहस्यानु-
प्रवेशोऽस्ति न वेत्यत्राह पितुरिति—पितुः सपिण्डतां कृत्वैव प्रेती-
भूतस्यापि पितामहस्य मासानुमासिकं प्रतिमासविहितं पार्वणं
पौत्रः कुर्यात् न तु तस्य सपिण्डनापेक्षा कार्या वचनात् ।

मासानुमासिकमिति सपिण्डनोत्तर्याहोपसक्षणम् ।

न चैतद्वचनं पितुः पार्वणोपदेशकतया अन्यथासिद्धमिति
वाच्यम् । प्रेतोभूतपितामहश्राद्धप्रकरणादिति ।

...वस्तुतस्तु—सति पितृव्ये यथा पितामहस्य प्रेतक्रियायां
पौत्रस्य नाधिकारस्तथा तत्पार्वणेऽपि नाधिकारोऽस्तु तुल्ययुक्ते-
रित्यत्राह पितुः सपिण्डतामिति—पितुः सपिण्डतां कृत्वैव पौत्रः
पितामहस्य पितृवत् पार्वणं कुर्यात् इयोरेव तुल्याधिकार
इत्यर्थः । पितामहप्रेतोभावदशायान्तु ।

तं विहाय तत्पूर्वपुरुषयोः कार्यम् ।

सपिण्डीकरणाद्दृष्टं प्रेतः पार्वणभुग्भवेत् ।

विन्दते पितृसौक्यं ततः श्राद्धं प्रवर्त्तते ।

इति मत्स्यपुराण हारीतादिभिः प्रेतस्य पार्व्वणनिषेधात् ।

न चैकपुरुषिणं पार्व्वणमिति वाच्यम् ।

सपिण्डीकरणादूर्हं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्वर्जयित्वा मृताहनि ॥

इति गडादिभिस्त्रैपुरुषिकविधानात्

पितामहे मजीये वै पितर्येव समापयेत् ॥

इति हारीतादिभिर्वीरिलेव पितामहे ऐकपुरुषिकविधानाच्च ।

न च

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

इति वचनाविषयत्वात् कथं प्रेतमतिक्रम्य तत्पूर्व्वयोः श्राद्धमिति वाच्यम् ।

पार्व्वणानर्हपितृकेण कथं पार्व्वणं कर्त्तव्यमित्याकाङ्क्षायां ब्राह्मणादीति वचनं तथात्रापि तुल्याकाङ्क्षायां तुल्यन्यायात् प्रवर्त्तत एव पतितादिपदानां पार्व्वणानर्हलोपलक्षकत्वात्* ।

अन्यथा जीवत्पितृकेण पौत्रेण स्वपुत्रस्यावश्यकचूडादावनु-
ष्ठोयमाने प्रेतस्य पार्व्वणनिषेधात् प्रेतीभूतं पितामहं विहाय
तत्पूर्व्वेषां हृदिश्राद्धमसङ्गतं स्यात् ।

एवञ्च वचनात् प्रेतीभूतेन पितामहेन सह पितुः कृतेऽपि

सपिण्डने प्रेतपितामहं विहाय तत्पूर्वयोः पार्वणं कार्यं प्रेतस्य
पार्वणनिषेधात् मानाभावाच्चेति ।

नारायणोपाध्यायस्याप्ययं स्वरसः ।

अत्र च प्रेतोभूतपितामहेन पितुः सपिण्डने कृते बृहप्रपिता-
महस्य लेपभागित्वात् कथं तेन सह पुनः पार्वणमिति नाशङ्कनीयं
लेपभागित्वस्याजातत्वात् ।

तथाहि--

द्विभिः सपिण्डोकरणैरासेकत्रितयं पिता ।

यदा प्राप्स्यति कालेन तदा मुच्येत बन्धनात् ॥

मुक्तोऽपि लेपभागित्वं प्राप्नोति कुशमार्ज्जनात् ॥

इति मत्स्यपुराणात् यदीयपुरुषत्रयसपिण्डने यस्यासेकत्रय-
प्राप्तिर्भूता तस्यैव तदीयलेपभागित्वं तस्य च पितृप्रपितामहयोः
सपिण्डने आसेकद्वयमात्रं भूतं तृतीयस्वासेकः पितामहसपिण्डने
भावीति ।

ननु जीवति पितामहे प्रपितामहादिभिः पितुः सपिण्डने
कृतीति बृहप्रपितामहस्यासेकत्रयप्राप्ता लेपित्वे सति कथं तेन सह
पश्चात्पितामहसपिण्डनं लेपिनां शाहनिषेधात् ।

अत्र प्राञ्चः—

संवत्सरान्ते प्रेताय तत्पित्रे तत्पितामहाय तत्रपितामहाय
इति त्रीणि पितृणामेकं प्रेतस्येत्यादि विष्णुगोमिलादिवचनबला-
देव लेपावापत्याहमिति वदन्ति ।

वसुतसु—

चतुर्थस्य पुनः कार्यं न कदाचिद्यती भवेत् ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्मै तस्मान्न दीयते ॥

इति मन्त्रपुराणादिनिषेधात् सपिण्डने लेपिनोऽनुपवेशो नास्त्येव किन्तु द्वाभ्यां सहैव तत्र सपिण्डनं विष्णुादिवचनन्तु यथासम्भवपरं मन्तव्यम् ।

यत्र तु प्रेतीभृतपितामहेन पितुः सपिण्डनं कृतं तत्रातिवृद्ध-
प्रपितामहस्यासिकनिश्चयात्नाभेन लेपित्वाभावात्तेन सह पद्यात्
पितामहसपिण्डनं च निर्विवादमेव किन्तु तत्परं द्वयोरैकदैव
लेपित्वलाभ इति ।

एव स्त्रीशूद्राभ्यां मन्त्रवर्जं सपिण्डने कार्यम् ।

अदृष्टार्थसिद्धिस्तु नमोमन्त्रजपात् दृष्टार्थप्रकाशनन्तु
अमन्त्रस्य तु शूद्रस्य विप्रो मन्त्रेण गृह्यते ।

इति वचनात् ब्राह्मणपठितमन्त्रादिवेति प्रागुक्तम् ।

शाधुनिकासु—

अर्घ्यार्थं पितृपात्रेषु प्रेतपात्रं प्रसेचयेत् ।

ये समाना इति द्वाभ्यामेतज्ज्ञेयं सपिण्डनम् ॥

इति मविष्यपुराणान्मन्त्रद्वयस्य प्रधानशरीरघटकत्वावधारणा-
त्तत्राधिकारबोधकविधिनैव स्त्रीशूद्रयोर्धेयं समाना इति मन्त्रद्वय-
पाठेऽधिकारः कल्प्यते ।

अतएव अनयैयोऽमृजेरन्निति पारस्करे एवकारेण वाक्यान्तर-

निरासात् वृषोत्सर्गं एनं युवानमिति मन्त्रपाठे शूद्राधिकार
इत्याहुः । तन्मन्त्रम्—

वर्षाषु रथकार आदधीत इत्यत्र लाघवात् ह्य्या
प्रतीतिजातिविशेषरूपार्थान्यथानुपपत्त्या (१) अग्न्याधानसाधनी-
भूतमन्त्रे सुतस्याधिकारकल्पनाऽसु वृषोत्सर्गोऽपि त्यागवाक्यतया
नियमिनाभिधानात्तथासु इह तु तथाविधनियमाभावाद्मस्करो-
ऽस्य विहितो मन्त्र इत्यापस्तम्बवचनात् नमोमन्त्रेणैव सपिण्डी-
करणजन्यादृष्टसिद्धेः, दृष्टार्यप्रकाशस्य च ब्राह्मणपठितमन्त्रादे-
रजातत्वात् । त्रैवर्णिकगोचरतया तु विधेयवितार्थत्वात् ये समाना
इति मन्त्रे शूद्रस्याधिकारकल्पनाया अन्यायत्वात् ।

किञ्च—

नित्यश्राद्धमदैवं स्यादर्घ्यापिण्डविवर्जितम् ।

इति हारौतीनार्घ्यापिण्डयोर्वर्जनात् प्रधानस्य च वर्जनासम्भ-
वात् श्राद्धेऽप्योत्सर्गं एव प्रधानमित्यत्र सर्वेषामभिवादात् सपि-
ण्डनश्राद्धस्य च त्यागविशेषत्वात् पिण्डजलमित्यस्य तु त्याग-
त्वाभावात् प्रधानत्वमेवानुपपन्नं पिण्डार्घदानयोरङ्गत्वेनोपाङ्ग-
त्वाच्च ।

किन्तूप्राज्ञान्तरापेक्षया अतिशयित्वं मित्यीकरणस्येति
; कुतस्तत्साधनीभूतमन्त्रे शूद्राधिकारप्रत्याशा ।

भविष्यपुराणे—द्वादशविधश्राद्धमुपक्रम्य भेदकधर्ममात्रमुप-
न्यस्तम् ।

किञ्च द्वादशाहं श्रावणानि कृत्वा त्रयोदशेऽङ्गि वा सपिण्डने
कुर्व्यात् मन्त्रवर्जं शूद्राणां द्वादशेऽङ्गि ।

इति विष्णुना शूद्राणां सपिण्डनममन्त्रकमेव विहितमिति
सर्वदेशविरुद्धमाधुनिकमतं हेयमेव ।

यच्चाव्यदुक्तं तैः—सपिण्डनदिने तत्पश्चादम्बुघटयाचं पितृ-
पदेन कार्यमिति तदपि मन्दम्—

सपिण्डनस्यापराहः कालः, अम्बुघटस्यैकोद्दिष्टातिदेशा-
न्मध्याह्नः कालः कृतः सपिण्डनात्परकर्त्तव्यताऽम्बुघटयाहस्यं ।

न च नित्ययाहत्वात् पार्व्यणात् पूर्वमप्रसक्तमिति वाच्यम् ।

वैश्वदेवपरकर्त्तव्यस्य महायज्ञान्तर्गतस्यैव नित्ययाहस्य
स्रभोज्याघादेन विधानात् सर्वपयात् कर्त्तव्यता ।

यत्तु—यादानामग्र सर्वेषां पश्चादम्बुघटं कृतम् ।

इति पठन्ति तदमूलम् ।

समूलत्वेऽपि षोडशश्रावणपर्यन्ते कृते तत्परतोऽम्बुघटं विद-
धातीति ।

सपिण्डनात्परं तद्दिने सांवत्सरिकं पितृपदेन कार्यम् ।

तथा लघुहारोतः—

प्रत्यब्दं द्वादशे मासि कार्या पिण्डक्रिया बुधैः ।

कच्चिन्नपोदशे मासि श्रायं भुक्त्वा तु वत्सरम् ॥

चक्रवत्-परिवर्त्तते सूर्यः कालवशाद्यतः ।

यतः सांवत्सरं श्राद्धं कर्त्तव्यं मासचिह्नितम् ॥

मासचिह्नन्तु कर्त्तव्यं पौषमाघाद्यनेव हि ।
यतस्तत्र विधानेन मासः स परिकीर्त्तितः ॥
असद्भ्रान्तेऽपि कर्त्तव्यमाब्दिकं प्रथमं नरैः ।
तथैव मासिकं पूर्वं सपिण्डीकरणन्तथा ॥
गर्भे बार्हुपिके कृत्ये मृतानां पिण्डकर्मसु ।
सपिण्डीकरणे चैव नाधिमासं विदुर्बुधाः ॥

मृताहे प्रतिसंवत्सरं कुर्यादित्यनेन मृताहविहितं सांवत्सरिकयाहं “मृताहादवधेर्मृताहपर्यन्तं मासः” इति व्यवस्थया द्वादशे मासि प्रत्यब्दं कार्यमित्युत्तरं । क्वचिन्तु वत्सरे द्वादशे वा मासे तत्पूर्वेषु वा मासेषु मलमासपाते त्रयोदशमासि कार्यं तस्यैव प्रकृतमासत्वात् ॥

श्राद्धन्तु सांवत्सरिकं वचनादुत्तरं प्रकृतमासं विहाय द्वादशे मलमास एव सपिण्डनानन्तरं कार्यं सांवत्सरिकविधेः सपिण्डनोत्तरकालप्राप्तत्वात् ।

यच्च—

जातकर्मणि यच्छ्राहं नवग्रहं तथैव च ।
प्रतिसंवत्सरश्राहं मलमासेऽपि तत् स्मृतम् ॥

इति सत्यव्रतवचनं तदेतद्वचनविरोधादाद्यवत्सरेऽन्याधिमास-
विषयमाद्यं मुक्त्वा तु वत्सरमित्यस्य समानार्थम् ।

मध्याधिमासे तु त्रयोदशमासेव श्राहं तत्रैव मृतमासीय-
तिथिलाभादिति प्रागुक्तम् ।

ननु सौरवयोदशमासस्य सौरवृत्तमासेतरत्वात् कथं तत्र
श्राद्धमित्याह चक्रवत्परिवर्त्ततेति चक्रवत्परिभ्रमणवशेन गते-
र्मन्दत्वशीघ्रत्वाभ्यां कदाचिदेकराशिभोगे तिथिद्वयप्राप्ते श्राद्ध
संगयात् कदाचिन्मृततिथ्यलाभे श्राद्धलोपापत्तेस्तदा च प्रतिसंवत्सरं
कुर्यादिति विधिवाधापत्तेः मोरं मासविक्रमं विहाय पौषमाघादि-
चान्द्रमासचिह्नितं सांवत्सरिकयादं कार्यम् ।

यतस्तत्र सांवत्सरिकश्राद्धे विधानेन श्राद्धेण स माघादि-
चिह्नितश्राद्धो मासः कीर्तितः । माघादिपदवाच्यता तु चान्द्र-
मासस्यैवेति शुद्धिकीमुद्या विवेचितमस्ति ।

श्राद्धं मुक्ता तु वत्सरमित्युक्तमेव स्पष्टयति ।

असकान्तेऽप्येति असकान्ते मलमासे प्रथममाश्विकं सपिण्डना-
नन्तरविहितं प्रथमसावत्सरिकं तथा सपिण्डनात् पूर्वं मासिकं
द्वादशमासिकं सपिण्डीकरणञ्च प्रकृतमुत्तरमासं विहाय कर्त्तव्यं
प्रथमविशेषणाश्लेषमासे द्वितीयसावत्सरिकव्युदासः । गर्भं इति
गर्भकृत्ये गर्भाधानपसवनादौ सपिण्डीकरणे सपिण्डीकरणापकर्षं
इत्यर्थः ।

श्राद्धाधुनिकाः—

श्राद्धिकं द्वादशमासिकमिति व्याख्याय सपिण्डनानन्तरं
क्रियमाणं सांवत्सरिकश्राद्धमनादृत्याधारो दुराचार एव इति
वदन्ति । तदशुद्धम्—

श्राद्धे प्रतिसंवत्सरं कुर्यादिति वीष्णाविधिवाधापत्तेः ।
श्राद्धं मुक्ता तु वत्सरमित्यनेन प्रकृतं श्राद्धे मासि निरस्य द्वादशे-

एव मलमासे प्रत्यङ्गविहितस्य सांवत्सरिकयाहस्य प्रथमसंवत्सरे दर्शितत्वाच्च ।

अतः सांवत्सरं याहमित्यनेन प्रत्यङ्गविहितयाहस्यैधीप-
संहाराच्च ।

तथैव मामिकं पूर्वं मपिण्डीकरणन्त्या ।

इत्यनेन द्वादशमामिकमपिण्डीकरणयोः पृथक् प्रतिप्रसवाच्च ।

आद्यिकं प्रथमं नरैरित्यत्र प्रथमपदवैयर्थ्याच्च सृताह्ने प्रति-
संवत्सरं कुर्यादिति विधिविहितस्यैव सांवत्सरिकस्य प्रथमद्विती-
यादिव्यवहारो गुह्यते न तु द्वादशमामिकस्येति ।

न च द्वादशमामिकमेव प्रतिसांवत्सरिकयाहमिति वाच्यम् ।

सृताह्नि तु कर्त्तव्यं प्रतिमासश्च वत्सरम् ।

प्रतिसंवत्सरश्चैव प्राद्यनेकादशेऽहनि ॥

इति याज्ञवल्केन प्रतिमासविहितस्य द्वादशमामिकस्य
प्रतिसांवत्सरविध्यगोचरत्वात् ।

यथान्यदुक्तमाधुनिकैः—

प्रतिमासन्तु वत्सरं प्रतिसंवत्सरश्चैव इत्यनेन सामान्यविशेष-
न्यायात् पदाहवनीयवत् प्रथमाष्टेतरप्रत्यष्टे विधीयमानं कथं
प्रथमाष्टे प्रसज्यतेति, तदतीवाशङ्कम् ।

सामान्यविशेषन्यायस्यैकविषयकत्वनिवृत्त्यात् अन्यथाप्रसङ्गात् ।

न चात्र प्रतिमासं कुर्यात् प्रतिमेरकारश्च कुर्यादिति
विधिद्वयस्यैकविषयकताऽस्ति । अन्यथा समावप्यायां पितृभ्यो

दद्यादित्यपेक्ष्य मृताङ्गे [प्रति]ःसंवत्सरं कुर्यादित्यस्य सामान्य-
विशेषन्यायादभावस्येतरत्वमसु ।

न च वत्सराधिकरणतामादायैकविषयता वाच्या, मासिक-
श्राद्धविधेर्वत्सरान्तर्गतमामा एवाधिकरणानि प्रत्यङ्गविधेस्तु वात्सरा
इति कथमेकविषयता ।

किञ्च प्रत्यङ्गप्रतिमासविध्योर्ध्याप्यव्यापकभावाभावेन स्नात-
न्मगात् सामान्यविशेषभावस्य कः प्रसङ्गः । उभयोरेव विशेष-
त्वात् ।

किञ्च—आद्यं मुक्ता तु वत्सरमित्यनेन ह्यरीतेन प्रकृतत्रयो-
दशमासं विहाय द्वादश एव मलमासे प्रथमाङ्गे कथं प्रत्याङ्गिक-
श्राद्धं विहितम् ।

यच्च—ब्राह्मणाय दधि दोगतां तर्कं कौण्डिन्याय इतिवत्
प्रतिमासश्च वत्सरं प्रतिषंवत्सरश्चेत्यत्रोक्तिवाधया प्रथमसंवत्सरतर-
परत्व प्रतिषंवत्सरविधेरिति तैरुक्तम् । तदतोष मन्दम्—

उक्तिवाधया अपि समानविषयकत्वनियमात् ।

अतएव चैत्रो भुङ्क्ते मैत्रो व्रजतीत्यत्र नोक्तिवाधा ।

किञ्च यदि पूर्वोक्तसामान्यविधिमपेक्ष्य उत्तरस्य विशेष-
विधिप्रवृत्तिः स्यात् तदा सामान्यविधिर्ऋत्तिवाधाविषयः स्यात् ।

न च प्रत्यङ्गविधिमपेक्ष्य प्रतिमासविधिः, न वा सामान्य-
विशेषभावो व्याप्यव्यापकभावाभावात् । न च प्रत्यङ्गविधिः पूर्वः*

प्रत्युत याज्ञवल्क्यवचने प्रत्यश्विधिः परत एव श्रूयते इत्युक्ति-
बाधायाः कः प्रसङ्गः ।

किञ्च हारीतस्य प्रथमाश्वेऽपि सांवत्सरिकश्राद्धविधान-
मसङ्गतं स्यात् ।

न च द्वादशमासिकश्राद्धे तन्त्रेणैव सांवत्सरिकं सिद्धमिति
वाच्यम् ।

वाक्ये उभयोश्चेत्प्रसङ्गान् द्वादशमासिके प्रेतपदत्वेन देव-
तात्वं सांवत्सरिकेऽपि पित्र्यपदवत्त्वेनेति देवताभेदेन तन्त्रत्वा-
भावाच्च फलभेदेन प्रयोगाच्च द्वादशमासिकस्य प्रेतत्वपरीहारः फलं
सांवत्सरिकस्य तु पित्र्यसिरिति ।

एतेनानुषङ्गी निरस्तः प्रतिसंवत्सरविधेः सपिण्डनोत्तर-
कालविहितत्वेन कालभेदाच्च ।

न च सपिण्डनश्राद्धमेव सांवत्सरिकश्राद्धमिति वाच्यम् ।
विधिभेदेन कालभेदेन च श्राद्धोदात् सपिण्डनस्य पार्श्वणीकी-
दृष्टतया द्वादशकत्वेन० सांवत्सरिकेतरत्वाच्च हारीतेन पृथक्
विहितत्वाच्च ।

अतएवापराङ्गक्रियमाणसपिण्डनानन्तरमपराङ्ग एव श्राद्धे
सांवत्सरिकं प्राञ्चः कुर्वन्ति राक्षसायाज्ञेतरस्यैव श्राद्धोप्य-
कालत्वादिति ।

अस्यैव श्राद्धस्य प्रतिपद्यै एकाहः पुनराश्विक इति यदनेन

प्रायचित्तमुपदिश्यते अर्धे क्रियमाणस्य सपिण्डनस्य पद्यात् क्रियते
इति पुनराब्धिकं प्रथमसांवत्सरिकमित्यर्थः ।

यत्तु—पूर्वेद्युर्वापिकं श्राद्धं परेद्युः प्रथमाब्धिकम् ।

इति शङ्खनाम्ना वचनं पठन्ति ।

तदमूलं तत्संहितायामदृष्टत्वात् समूनत्वेऽपि पूर्वदिने
ऽपराह्णानुरोधेन कृते सपिण्डोकरणे परदिने यदि मृततियेर्नध्याक्ने
लाभः तदा परेद्युरेव पुनराब्धिकं कार्यं न तु सपिण्डन-
साहचर्यात् पूर्वदिन एवेति वचनार्थः । अतः प्रथमसांवत्सरिऽपि
सांवत्सरिकमवश्यं कार्यमिति सिद्धम् ।

ततयापकृत्य कृते सपिण्डने सांवत्सरिकस्यापकर्षविधाना-
भावात् पूर्णं सांवत्सरि तदवश्यं कार्यम् ।

यतीनां निषेधमाह ब्रह्मपुराणे—

त्रयाणामाश्रमाणाश्च कुर्याद्वाङ्मादिकां क्रियाम् ।

यतः किञ्चिन्न कर्त्तव्यं न चान्येषां करोति सः ॥

परिशिष्टम्—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमान्तु मृते देयं गेभ्य एष ददात्वसी ॥

सङ्गवर्जिते प्रव्रजिते अथ च सकलकर्मनिषेधे एकदण्डिना-
मेष यतीनां विदण्डिनान्तु एकादशाहश्राद्धं प्रत्याब्धिकश्राद्धञ्च
पार्ष्णविधिना कार्यं नान्यत् किञ्चिदित्याह षगनाः—

एकोद्दिष्टं न कुर्वीत न्यासिनाश्चैव सर्वदा ।

अहन्येकादशे प्राप्ते पार्ष्णन्तु विधीयते ॥

सपिण्डीकरणं तेषां न कर्त्तव्यं सुतेन वै ।

त्रिदण्डग्रहणादेव प्रेतत्वं नैव जायते ॥

तथा—

एकोद्दिष्टं जलं पिण्डमभीष्टं प्रेतसत्क्रियाम् ।

न कुर्याद्दार्ढिकादन्याद्ब्रह्मभूता हि ते धृताः ॥

अथ सपिण्डनप्रयोगः ।

पूर्वदिने निरामियं सकृद्भुक्त्वा पार्व्वणार्थं ब्राह्मणत्रयं एको-
द्दिष्टार्थञ्च ब्राह्मणमेकं निमन्त्रयेत् ।

प्रातः स्नात्वा मध्याह्ने कृतदादशमासिकः पितृर्थं प्रेतार्थञ्च
पाकद्वयं पृथक् कृत्वाऽपराह्णे विमानानीय स्वागतप्रश्न-पाद्यार्घ्या-
चमनीयदानानि कृत्वा पूर्वदिने निमन्त्रणासम्भवे प्राङ्गणे
प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयमुदङ्मुखं पितामहादिब्राह्मणत्रितयं वाम-
क्रमेणोपवेश्य तद्दक्षिणे प्रेतब्राह्मणञ्चोदङ्मुखमुपवेश्य निमन्त्रयेत् ।

ॐ षडेत्यादि षमुकगोत्रस्य प्रेतस्थामुकगर्भेणः सपिण्डी-
करणार्थार्थं षमुकगोत्रस्य पितामहस्यामुकगर्भेण एवं प्रपिता-
महस्य एवं हृदप्रपितामहस्य पार्व्वणविधिकयाहि पुरोरथीमाद्रवसो-
र्विश्वेषां देवानां श्रावं कर्त्तुं त्वामहं० निमन्त्रये ।

ततो दक्षिणामुखः—ॐ षडेत्यादि षमुकगोत्रस्य प्रेतस्था-

भुक्तयन्मयः सपिण्डीकरणयाहार्यं अमुकगोत्रस्य पितामहस्य एवं
प्रपितामहस्य एवं वृद्धप्रपितामहस्य पार्श्वणविधिकयाहं कर्तुं
युष्मानहं निमन्त्रये ।

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्य प्रेतस्यामुक्तयन्मयः सपिण्डने-
कोद्दिष्टयाहं कर्तुं त्वामहं निमन्त्रये ।

सर्व्वत्र निमन्त्रितोऽस्मीति प्रत्युत्तरम् । अक्तोधनैरिति नियम-
श्रावणञ्च कुशब्राह्मणे तु स्वागतप्रश्न [पादादिदाननिमन्त्रणानां]६
वापः ।

तत आचम्य तैः सह गृहं प्रविश्य अन्नाद्यभिप्रायेण सिद्ध-
नित्युक्ता पूर्वाप्रदर्भहययुक्ते आसनद्वये प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयं
दक्षिणाग्रदर्भकयुक्तेष्व्वासनेषु पितामहादिब्राह्मणत्रयमुदङ्मुखं
तदक्षिणे प्रेतब्राह्मणञ्च यथाक्रममासनं स्थान् प्रत्येकमिदमासन-
मत्रासध्वमित्युक्ता दक्षिणहस्ते धृत्वा उपवेशयेत् । तेषां पादयो-
रधः कुशानास्तरेत् । न त्वेवैकं सर्व्वेषां काममन्त्राद्य इत्यापस्तम्ब-
वचनात् सपिण्डीकरणे पितामहादिब्राह्मणोपवेशने तन्वता
नास्तीति ।

ततः प्रत्येकमासनसमोपे दीपं ज्वालयेत् ।

ततो यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य यज्ञेश्वरमिति पठित्वा हारदेशे गृहा-
न्तरे च सर्व्वतस्त्रिलसर्पपानपहता इति विकीर्य्य श्रीविष्णुः
श्रीपुण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति भृत्वा रक्षाद्यं जले प्रतिब्राह्मण-
समोपे स्थाप्यम् ।

ततो गायत्रीजपं देवताभ्य इति विर्जपञ्च कृत्वा उदङ्मुख
उपवीतो—ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः
सपिण्डोकरणयादार्थं असुकगोत्रस्य पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य
एवं बृहप्रपितामहस्य पार्ष्णविधिकयादे पुरोरवोमाद्रवसो-
विश्वेपां देवानां श्राद्धमन्त्रेण सोपकरणेन युवयोरहं करिष्ये इति
कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

ततो दक्षिणामुखः प्राचोनावीती—

ॐ अद्येत्यादि असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुकशर्मणः सपिण्डनाथं
असुकगोत्रस्य पितामहस्यासुकशर्मणः एवं प्रपितामहस्य एवं बृह-
प्रपितामहस्य पार्ष्णविधिकयाद्धमन्त्रेण सोपकरणेन युष्मास्वहं
करिष्ये कुरुष्वेत्युत्तरम् ।

कुशमयब्राह्मणे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्यः किन्तु कुशमय-
ब्राह्मणेऽहं करिष्ये इति प्रत्युत्तरन्तु सन्निधापितब्राह्मणेन
कार्यम् ।

प्रेतपक्षे—ॐ अद्येत्यादि ततः—असुकगोत्रस्य प्रेतस्यासुक-
शर्मणः सपिण्डनैकीद्विष्टयाद्धमन्त्रेणेत्यादि पूर्व्ववत् ।

अत्र च दैवपक्षे कृत्वा पितामहादिपक्षे कार्यम् ।

ततश्च प्रेतपक्ष इति क्रमः ।

तत्र च श्राद्धस्य काण्डवयं गत्यादिदानान्तमेकं काण्डं
द्वितीयमशौचमर्गः तृतीयं पिण्डदानादि ।

अत्र सपिण्डीकरणे देवकारणं समाप्यैष पितृकारुण्यः
कार्यो न तु पदार्थानुग्रहः स च देवे एकैकपदार्थं कृत्वा पित्रादिषु
तत्तत्पदार्थं कुर्यादित्येवं रूपः ।

ततश्च देवे गन्धादिदानान्तं समाप्य पितामहादिषु प्रेतक्रमेण^७
पश्चात् कार्यम् । मृज्जलेन मर्वाणि द्रव्याणि प्रोक्ष्य देवे सुगाम-
नावाहनाघ्नदानगन्धादिदानानि कृत्वा * [पितामहादिपत्रे
प्रेतपत्रे च कमात् कुगाधनमुत्सृज्य जलं स्पृष्ट्वा पितामहादिपत्रे
आवाहनं कृत्वा पार्श्वेषु पवित्रजलतिलादिना अर्घ्यापात्रत्रयं
संस्थाप्य प्रेतपत्रे चैकोद्दिष्टवर्ध्वपात्रमपरं संस्थाप्य प्रेतार्घ्यापात्रं
पूर्ववदुत्सृज्य तच्चतुर्थभागजलं प्रेतविप्रकरे दत्त्वा] अपरभागत्रय-
सानीय पितामहाघ्नं पार्वण्यदुत्सृज्य—

ॐ ये समाना समनसः पितरो यमराज्ये ।

तेषां लोकः स्वधा नमो यज्ञो देवेषु कल्पताम् ।

ये समानाः समनसो जीवा जीवेषु भामकाः ।

तेषां श्रीर्मयि कल्पतामस्मिन् लोके शतं सप्ताः ॥

इति ब्रह्महयेन प्रेतार्घ्यभागत्रयस्य भागभेदं तत्रस्थतिल-
पुष्पादि च तत्र मिश्रयित्वा पितामहादिविप्रकरेऽर्पयेत् । एवं
प्रपितामहं ब्रह्मप्रपितामहयोरप्यर्घ्यमुत्सृज्य ये समाना इति ब्रह्म-
हयेन प्रेतार्घ्यजलं तिलपुष्पादि च मिश्रीकृत्य तद्विप्रकरयोरर्पयेत् ।

* अ. प्रेताश्च क्रमेण ।

† अ. उक्तानि [] चिह्नितानि पठित ।

पितामहादिपक्षे संस्त्रवं गृहीत्वा ब्राह्मणधामे संस्थाप्य
गन्धादिकं दत्त्वा प्रेतगन्धादिकं दद्यात् ।

ततोऽग्नीकरणहोमं कृत्वा तच्छिवं देवादिक्रमेण प्रेतपात्रं
विना सर्वत्र दत्त्वा अन्नादिकं परिवेष्य देवेऽन्नोत्सर्गकाण्डं समाप्य
पितामहादिभ्यः पार्ष्णवत् प्रेतपक्षे चैकोद्दिष्टवदन्नोत्सर्गः कार्यः ।
अथ शेषस्थापनं शेषप्रश्नोऽपि न कार्यः । पिण्डत्रयं प्रेताय चैको-
द्दिष्टवत् पिण्डमेकं दत्त्वा जर्जमिति जलाञ्जलिदानान्तं समाप्य
गन्धादिभिरभ्यर्च्य पितरञ्च सुभास्वरं ध्यात्वा सुवर्णरजतदर्भैः
प्रेतपिण्डं त्रिधा कृत्वा ये समाना इति मन्त्रद्वयेन पितामहादि-
पिण्डत्रयमेकैकभागे मिथयित्वा तान् पिण्डान् सुवर्तुलान् कृत्वा
पितरं सुख्यं ध्यात्वा गन्धपुष्पादिभिः पुनः सर्वानर्चयेत् ।

ततो विमानाचम्य सुसुप्रोक्षितमसु शिवा आपः सन्तु इत्या-
द्यक्षय्याग्नीःप्रार्थनस्वधावाचनपुनर्जलसेकन्युज्योत्यानदक्षिणा-विश्व-
वाचन-देवताजप-विसर्जनानि पार्ष्णवत् कार्याणि प्रेतपक्षेऽपि
स्वधावाचनं विना सर्वं कार्यम् । यादोत्तरकर्मणि सर्वाणि
पूर्ववदेव ।

अंधाधिकारिणः ।

मरीचिः—

मृतं पितरि पुत्रेण क्रिया कार्या विधानतः ।

बहवः म्युर्यदा पुत्राः पितुरेकश्चासिनः ॥

सर्वेषाम्नु मतं कृत्वा ज्येष्ठेनैव च यत् कृतम् ।

द्रव्येण चाविभक्तेन सर्वैरेव कृतं भवेत् ॥

पुत्रेणेत्यविशेषात् सर्वेषामधिकारः, एकवचनमविभक्तं सर्वैरेव कृतं भवेदिति वक्ष्यमाणत्वात् ।

प्रमोतस्य पितुः पुत्रैः याजं देयं प्रयत्नतः ।

इति वृद्धस्यतिवचनाच्च सर्वेषां पृथगनुष्ठानप्रामावाह बहवः स्युरिति ।

ज्येष्ठश्चात्र सर्वापेक्षयाऽग्रोत्पन्नो ब्राह्मणः तस्य च पित्रार्थपरिशोधकत्वेन सर्वोत्तमत्वान् ।

मनुः—

ज्येष्ठेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृणदैव स तन्मात्रधुमर्हति ॥

एवभूतज्येष्ठाभावेऽप्यपृथगेव याजम् ।

शारीतः—

सपिण्डीकरणान्तानि यानि याज्ञानि षोडश ।

पृथक् नैव सुताः कुर्युः पृथक्द्रव्या अपि क्वचित् ॥

किन्त्वापेक्षिकज्येष्ठ एव कुर्यादिति प्राञ्चः ।

कर्तुरनियम इति यादविवेकः । एकत्रवासिन इत्यनेन प्राप्ते द्रव्येण चाविभक्तेनेति ग्रहणात् विभक्तधनानामपि पुनः कृतसंज्ञेपणादविभक्तेन यादियद्रव्येणापृथगेव याद दर्शितम् ।

ततश्च द्रव्यार्पणानुमतिभ्यां ज्येष्ठहारा यादसम्पादनेन सर्वैरेव याद कृतं भवेत् प्रत्यवायपरीहारादिफलसिद्धिः स्यादित्यर्थः ।

सर्वेषां सत्यधिकारे वचनान्न पृथगनुष्ठानम् ।

एवञ्च यत्र देशान्तरादावेनुमतिद्रव्यार्पणयोरभावस्तत्र पृथगेव सर्वकर्मभानुष्ठानं अन्यथा प्रत्यवायपरीहारो न स्यात् ।

अत्र पूरकपिण्डदानं पुनर्नवर्त्तनीयमिति चारुलताकारः ।

वस्तुतस्तु पुत्राणां नियताधिकारादकरणे प्रत्यवायात् द्रव्या-
र्पणानुमत्यसम्भवे कनिष्ठेनापि पिण्डदानमारभ्य सर्वं कर्म
कार्यम् ।

यत्तु—

असगोत्रः सगोत्रो वा यदि स्त्री यदि वा पुमान् ।

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् स दशाहं समापयेत् ॥

इति वचनं तस्य प्रथमपिण्डदातां दशाहं समापयेद्वैवेत्यर्थो
ऽवगम्यते नत्वन्यो न दद्यादिति वचनार्थः ।

एवञ्च

प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायात्रीदके द्विजः ।

यत्रान्नवस्र चान्येषु स एव प्रददात्वपि ॥

इत्यादिपुत्रोणवचन एवकारोऽभिन्नक्रमे सोऽपि दद्याद्वैवेत्यर्थः ।

अन्यथाऽपिशब्दो व्यर्षः स्यात् । अतएव वशिष्ठमहर्षिणाऽ-
धिष्ठितेन भरतेन दत्ते पूरकपिण्डे यौरामेण पुनः पिण्डो दत्त
इति रामायणे वाल्मीकिमहर्षिवर्णितं सङ्गच्छते ।

यथा,—

ऐङ्गुदं यदरोन्मित्रं पिण्यांके दर्भसंस्तरि ।

न्युप्य रामः स दुःखार्त्तं इदं वचनमब्रवीत् ॥

इदं भुङ्क्ते महाराज इक्षुदीफलमिश्रितम् ।

यदन्नः पुरुषो राजंस्तदन्नाः पिष्टदेवताः ॥

वाचस्पतिमित्रादीनामपि मतमेतत् ।

एवञ्च ज्येष्ठस्याप्यपाटवादाद्यक्तौ देशान्तरस्थितौ वा तदानी-
मधिकारिणा कनिष्ठेन स्वयमकरणे प्रत्यवायात् कृते आदि
द्रव्यार्पणानुमतिविधानाभावेन प्रत्यवायपरिहारस्याजातत्वात्
पाटवादौ भूते ज्येष्ठेन सर्वे कर्त्तव्यमेव ।

वृद्धास्तु—चिरकालीनापाटवसम्भावनायां द्रव्यार्पणानुमती
स्वयं विधाय कनिष्ठद्वारापि कार्यम् । ततः पद्यात् पाटवे सति
पुनर्नावर्त्तनीयमित्याहुः ।

एतच्चाष्टयगनुष्ठानं सपिण्डनपर्यन्तं तत्परन्तु विभक्तानाम-
विभक्तानाञ्च पृथगेव सांवत्सरिकं आर्द्धं कार्यम् ।

यथा ध्यातः—

अर्ध्याक् संवत्सराज्येष्ठः आर्द्धं कुर्यात् समेत्य च ।

अर्द्धं सपिण्डीकरणात् सर्वं कुर्युः पृथक् पृथक् ॥

यच्छाहं ज्येष्ठः समेत्य कुर्यात् तस्मृताहसम्बन्धित्यार्द्धं सपिण्ड-
नात् परं सर्वं अविभक्ता विभक्ता अपि पृथक् कुर्युरित्यर्थः ।

अमावस्याटिकन्तु अविभक्तानामपृथगेव विभक्तानान्तु
पृथगेव ।

यथा वृद्धम्वतिः—

एकपाकेन वसतां पिष्टदेवद्विजार्चनम् ।

एवं भवेद्विभक्तानां तद्वैव स्याद्दृष्टे गृष्टे ॥

तथाच शङ्कः—

अविभक्ता विभक्ता वा कुर्युः श्राद्धमदैवेतम् ।

मघासु च ततोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥

अदैवेतम् सांवत्सरिकं श्राद्धं मघाश्राद्धञ्च पृथगेव सर्व्वं कुर्युः ।
अतोऽत्रामावस्यादौ पृथग्भूतं विभक्तं विना अविभक्तानां नाधि-
कारः किन्त्वेकस्यैव विभक्तानान्तु पृथगेवेत्यर्थः ।

एकोद्दिष्टन्तु कर्त्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।

इति लघुहारीतेन स्वयमेवेत्यनेनान्यद्वारा निषेधाच्च ।

तथा—

नास्मात् परतरः कालः श्राद्धेष्वन्येषु विद्यते ।

यत्र साक्षात् पितरो गृह्णन्त्यमृतमुत्तमम् ॥

इति ब्रह्मपुराणे साक्षादमृतपदानुवादेन स्वयमनुष्ठानस्यैव
युक्तत्वाच्च श्राद्धचिन्तामणि-निर्णयामृतादीनामपि मतमेवम् ।
शिष्टाचारोऽपीदृश एव ।

श्राद्धविवेके तु—

सपिण्डनोत्तरकाले सकलश्राद्धानां विभक्तस्य पृथगनुष्ठान-
नियमः । अविभक्तानामनियमः किन्तु पृथगनुष्ठाने फलातिथय
इत्युक्तम् ।

ऋष्यशृङ्गः—

पुत्रेषु विद्यमानेषु नान्यं वै कारयेत् स्वधाम् ।

अन्नाविगेपात् बहुवचनाच्च द्वादशविधपुत्राणामेवाधिकारः ।

तथा याज्ञवल्करः—

शौरसो धर्मपत्नीजस्तत्समः पुत्रिकासुतः ।
 क्षेत्रजः क्षेत्रजातसु सगोत्रेषेतरेण वा ॥
 गृहे मच्छन्न उत्पत्नी गूढजसु सुतः स्मृतः ।
 कानीनः कन्यकाजातो मातामहसुतो मतः ।
 पक्षतायां क्षतायां वा जातः पौनर्भवः सुतः ॥
 दद्यान्माता पिता वा यं स पुत्री दत्तकी भवेत् ।
 क्रीतसु ताभ्यां विक्रीतः कृत्रिमः स्यात् स्वयं कृतः ॥
 दत्तात्मा तु स्वयं दत्तो गरविह्नः सद्दोषजः ।
 उन्मृष्टो गृह्यते यच्च सोऽपविहो भवेत् सुतः ।
 पिण्डदोऽंशहरसैवां पूज्याभाये परः परः ॥
 सजातोयेश्वर्यं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।
 धर्मपत्न्यां स्वयमुत्पादित शौरमः ।

विष्णुः—

श्रद्धेने स्वयमुत्पादितः प्रथमः ।

पश्च परिणीतत्रियावैग्याशूद्राणामौरमत्वेऽपि नाधिकारः ।

सजातीयेष्वर्यं प्रोक्तस्तनयेषु मया विधिः ।

इत्युपसंहारात् ।

यसु— पुत्राः कुञ्चन्ति विषयं चत्रविट्शूद्रयोःनयः ।

इत्यादिपुराणयत्नं तत्तपिण्डाद्यभावेऽत्यस्तापदिपयम् ।

तत्तम इति—

पण्या यो जायते सुतः स हि पुत्रो भवेत् ।

इति वाचाभिसन्धिना वा नियम्य या दत्ता सा पुत्रिका
तत्पुत्र श्रीरससम इत्यर्थः ।

अत्र पुत्रिकाभावे तत्पुत्र इति बोद्धव्यम् ।

बृहस्पतिः—

आज्यं विना यथा तैलं सद्भिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादशपुत्रास्तु पुत्रिकोरसयोर्विना ॥

मनुः—तीन मातामहपीवीति—

गुर्वाग्रया यस्य क्षेत्रे जनितः स तस्य क्षेत्रजनितः स क्षेत्रजः ।

मातामहसूत इति षोडशपि पुत्रान्तरासत्त्वे स एव पुत्रः ।

ब्रह्मपुराणे—

अदत्तायान्तु यो जातः मयर्णेन पितृगृहे ।

स कान्तेनः सुतस्तस्य यस्य सा दीयते पुनः ॥

सतयोन्वामसतयोन्वां वा पुनरुदायां जातः पौनर्भवो जनक-
पुत्रः । ताभ्यां मातापितृभ्यां क्लेशुः पुत्रार्थं यिक्रीतः ।

यथा मनुः—

क्रीणीयाद्यम्वपत्न्याथे मातापितृोर्यमस्तिकात् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य महगोऽमहगोऽपि वा ।

दत्तामेति—मनुः—

मातापितृविहीनो यस्त्यक्तो वा स्यादकारणात् ।

आत्मानं न्यर्गयेद्यत्तु स्यं दत्तः स उच्यते ॥

गर्भेण महोदायात्तदमजातः महोदजः ।

एषां सजातीयानामेव पुत्राणां मातापितृभ्यां एव कर्मः

द्रव्यापैशानुमतिद्वारा तु सर्वेषां युगपदधिकारोऽस्यैव बृहस्पति-
वचने ऋष्यशृङ्गवचने च पुत्रत्वाविशेषेण प्रतिपादनाद्बहुवचनाच्च ।

यत्तु—श्रीरसः क्षेत्रज्ञैव पुत्रिकापुत्र एव च ।

इत्यादि नारदादिवचनं तद्वचनामात्रपरं न क्रमपरं एषाम-
भाये पौत्रप्रपौत्रयोः क्रमेणाधिकारः पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा इति
वक्ष्यमाणविशुवचनात् धनहारित्वाच्च ।

तदभावे पत्न्याधिकारमाह शङ्खः—

पितुः पुत्रेण कर्त्तव्या पिण्डदानीदकक्रिया ।

तदभावे च पत्नी स्यात्तदभावे सहोदरः ॥

अत्र अपुत्राया बान्धवैर्गन्तव्यपुत्रायाश्च द्वयोः पत्न्योः मद्भावे
अपुत्राया एवाधिकारः ।

यथा व्यासः—

अपुत्रा स्त्री यथा पुत्रः पुत्रवत्त्वपि भर्त्तरि ।

दद्यात् पिण्डं जनश्चैव जलमावन्तु पुत्रिणी ॥

तदभावे सहोदर इति अत्र दुहितृभावेऽपि इति बोद्धव्यम् ।

पत्नी दुहितर्यैव इति याज्ञवल्केन पन्थनन्तरं दुहितुर्धनाधि-
कारप्रतिपादनात् तस्य शोषकारकत्वस्याप्यत्वात् पिण्डदानादिक-
शोषकारः ।

मधुरपि—

अत्रादशात्तभवति पुत्रवत् दुहिता वृष्णाम् ।

तस्यामाप्सनि तिष्ठन्त्यां कथमन्यो दवेदनम् ॥

भरद्वाजः—

दुहिता पुत्रवत्कुर्यात् मातापित्रोस्तु संस्कृता ।

अत्र च अदत्तायाः सगोत्रत्वात्तदभावे दत्ताऽधिकारिणीति ।

कश्चित्तु—दुहित्वनन्तरं दौहित्राधिकारः पार्ष्वणपिण्डदाह-
त्वेन भ्रातृतो बलवत्त्वादित्याह । तत्र—

पुत्राभावे सपिण्डास्तु तदभावे महोदकाः ।

कुर्युरितं विधिं यस्य पुत्रस्यापि सुतासुताः ॥

इति ब्रह्मपुराणे—

मार्कण्डेयपुराणे च पुत्रस्यात्मनः सुतायाः सुता दौहित्रा एतं
दाहादिकं विधिं कुर्युरिति समानोदकाभावादौहित्राधिकार-
प्रतिपादनात् ।

गीत्ररिक्त्यानुगः पिण्डः, इति मनुवचनात् संगये गीत्रस्यैव
पिण्डदानप्रयोजकत्वावगमाच्च ।

यादचित्तामणौ च—

स्वकुल्याभाव एव दौहित्राधिकारः पार्ष्वणपिण्डदानस्य पत्नी-
दुहित्ववदकिञ्चित्करत्वेन स्वकुल्यतया मन्वन्त्यापकपादिसुताम् ।

याद्विवेकेऽपि—

मातामहानां दौहित्राः कुर्वन्त्यहनि चापरे ।

तेऽपि तेषां प्रकुर्वन्ति द्वितीयेऽहनि सर्वदा ॥

इत्यादिपुराणवचने मातामहाधिकारतुल्यतया प्रतिपादनात्
स्वकुल्याभावे दौहित्राधिकारो व्यतीहृतः ।

नातृजस्य तथायजः, इति छन्दोगपरिशिष्टवचनं कनिष्ठभ्राट्-
सद्भावविषयम् ।

श्रादिपुराणे,—

भ्रातृभ्राता स्वयं चक्रे तद्भ्रात्यां चैत्रं विद्यत ।

तस्य भ्राट्पुत्रचक्रे यस्य नास्ति सहोदरः ॥

एव सहोदराभावे तद्पुत्रस्याधिकारकथनात् तदभाव एव
सपत्न्यभ्राट्पुत्रयोः क्रमेणाधिकारः । तयोरेपि भ्राट्भ्राट्पुत्र-
शब्दार्थत्वात् । भ्राट्पुत्राभावे पिता—

पुत्रो भ्राता पितरावापीति प्रचेतोवचनात् ।

तुल्यन्यायान्भ्रातापि—

सर्व्याः पितृपदसो भ्रातर इति स्मरणात् विभ्रातापि ।

न पुत्रस्य पिता कुर्यादिति परिशिष्टवचनं पत्न्यादि-
सद्भावविषयम् ।

ततः पितृपुत्रन्यायात् पितामहः ततः मृत्यूदेस्य स्त्रिया चैवेति
शब्दवचनात् । तदभावे सम्बन्धसन्निकर्षमपेक्ष्य सपिण्डाः तदभावे
समानोदकाः तदभावे दौहित्र इति प्रागुक्तं तदभावे भ्राट्-
सपिण्डाः ।

यथा गीतमः—

पुत्राभावे सपिण्डाः समानोदका भ्राट्सपिण्डा वा शिष्याय
ददुः तदभावे ऋत्विगाचार्या इति ।

एव भ्राट्सपिण्डेष्वपि सम्बन्धसन्निकर्षोऽपेक्षणीयः प्रथमं

मातामहः ततो मातुलः ततोऽन्ये मातृभ्रमिण्डोः तदभावे मातृ-
समानोदका वक्ष्यमाणाः ततो जामातृश्वशुरयोः परस्परम् ।

आदिपुराणे—

जामातुः श्वशुराः कुर्युस्तेषां तेषु च संयताः ।

मित्राणां तदपत्यानां श्रोत्रियानां गुरोस्तथा ।

भागिनेयसुतानाञ्च सर्वेषां त्वपरैः हनि ॥

अपरैः हनोति यस्य यावदशौचं तस्य द्वितीयदिने श्राद्धं कार्यं-
मित्यर्थः ।

स्त्रियाम्—पुत्र-पौत्र-प्रपौत्राभावे कन्या ।

दुहिता पुत्रवक्ष्युष्यात् मातापित्रोस्तु संस्कृता ।

इति भरद्वाजवचनात् धनप्रहणाधिकाराच्च । तदभावे सपत्नी-
पुत्रस्तस्यापि पुत्रत्वस्मरणात् ।

यथा मनुः—

वह्नीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण ग्राह्ये पुत्रवतीर्मनुः ॥

तदभावे पतिस्तदभावे क्षुपा ।

शङ्खः—

भार्यापिण्डं पतिः कुर्यात् भर्त्रे भार्यां तथैव च ।

श्रद्धादेय क्षुपा चैव तदभावे द्विजात्मनः ॥

आदिप्रहणात् श्वशुरस्य च ।

न भार्यायाः पतिर्दद्यात् इति कात्यायनवचनं दुहितृ-
सपत्नीपुत्रसहायविषयम् । क्षुपाभावे पुंश्रद्धापिण्डममात्रोदकादयः

सर्वाभावेऽसम्बन्धिजोत्तमः कृपया कुर्यात् । एतच्च
सजातीयविषयम् ।

आदिपुराणे—

ब्राह्मणस्वन्यवर्णानां न करोति कदाचन ।
कामाहोभादयान्मोहात् कृत्वा तज्जातितां व्रजेत् ॥
पुत्राः कुर्वन्ति विप्राय क्षत्रविटशूद्रयोनयः ।
स तादृशेभ्यः पुत्रेभ्यो न करोति कदाचन ।
स्वमाता कुर्यात्तेषां तेषां तस्यैऽपि तस्यैऽपि कुर्वन्ति ॥

विश्वपुराणे—

पुत्रः पौत्रः प्रपौत्रो वा तद्वदा भ्रातृसन्ततिः ।
सपिण्डसन्ततिर्वापि क्रियाहो नृप जायते ॥
एयामभावे सर्वेषां समानोदकसन्ततिः ।
मातृपक्षस्य पिण्डेन सम्बन्धा ये जनेन वा ।
कुलद्वयेऽपि चोक्तत्रे स्त्रीभिः कार्य्या क्रिया नृप ।
संहतान्तर्गतैर्वापि कार्य्या प्रेतस्य वा क्रिया ॥
उक्तत्रयभुरिक्रियादा कारयेदवनीपतिः ।
पूर्व्याः क्रिया मध्यमाय तथा चैवोत्तराः क्रियाः ॥
त्रिप्रकाराः क्रियाः ह्येतास्तासां भेदान् शृणुष्व मे ।
आदाहवार्थायुधादिभ्यर्थाद्यन्ताय याः क्रियाः ॥
ताः पूर्वा मध्यमा मामि माम्येकोद्विष्टमञ्जिताः ।

प्रेते पिष्टत्वमापन्ने सपिण्डीकरादनु ।
 क्रियन्ते याः क्रिया पितृणाः प्रोचन्ते, ता नृपोत्तराः ॥
 पिष्टमात्सपिण्डैस्तु समानसलिलैस्तथा ।
 संहतान्तर्गतैर्वापि राज्ञा वा धनहारिणा ।
 पूर्व्याः क्रियास्तु कर्त्तव्याः पुत्राद्यैरेव चोत्तराः ।
 दौहित्रैर्वा नरयेष्ट कार्यास्तत्तनयैस्तथा ॥
 मृताहनि तु कर्त्तव्याः स्त्रीणामप्युत्तराः क्रियाः ।
 प्रतिसंवत्सरं राजन्नेकोद्दिष्टविधानतः ॥

अत्र प्रपौत्रो. वेति वाशब्दः क्रमेणाधिकारज्ञापनार्थः दुहितृ-
 पत्नीभ्रातृणामभावे भ्रातृसन्ततिरिति प्रागुक्तम् ।

एवं सपिण्डाभावे सपिण्डसन्ततिः समानोदक इत्यर्थः ।

एषां समानोदकानामभावे समानोदकमन्ततिः सगोत्र इत्यर्थः
 तदभावे मातृपक्षस्य मातामहस्य पिण्डेन जलेन च सम्पन्नाः
 मातामहसपिण्डा मातामहसमानोदकाश्च क्रमेणेत्यर्थः ।

तदभावे असवर्णा परिणीता स्त्री तदभावे शिष्यशृङ्खलाचार्या
 गोतमोहाः ।

तदभावे वाणिज्यतीर्थादिकरणे मिनित्वा गतानां संहताना-
 मन्तर्गतः क्वचित् । तदभावे शब्दोक्तः—प्रसम्भो हिप्रोत्तमः ।

तदभावे उत्सवधर्मोर्धनेनान्यद्वारा नृपतिः कारयेदित्यर्थः ।

तथाच मार्कण्डेये—

क्रियाभेदेनाधिकारमाह पूर्वाः क्रिया इति ।

दाहादवधेरशौचान्तादिने विहितजलायुधादिकस्यर्थाद्यन्तां
याः क्रियास्ताः पूर्वाः ।

मासि मासीति एकादशाहादिसपिण्डनान्तमेतक्रियोपलक्षणं
एतदाहोतीकरोति प्रेते पिण्डत्वमापन्ने इति सपिण्डनोत्तराः पार्वण-
सांवत्सरिकादिक्रिया उत्तराः । पिण्डमाहसपिण्डादयः पूर्वोक्ताः
पूर्वा क्रियां अवश्यं कुर्युर्मध्यमायामनियमः । सांवत्सरिकं
विना उत्तरायां नाधिकारः । पुत्राद्यैरेवेत्येवकारेण व्यापत्तनात्
सांवत्सरिकस्य तु न व्युदासः तस्य श्लोकत्तव्यतया वक्ष्यमाणत्वात् ।

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विद्यते ।

प्रतिसंवत्सरं कार्यमेकोद्दिष्टं नरैः स्त्रियाः ॥

मृताहनि यथान्यायं नृणां यद्दिहोदितम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणे अपुत्रपुंवदपुत्रस्त्रीणां सांवत्सरिकविधा-
नाच्च तद्यनियतम् ।

पुत्राद्यैरिति पुत्रः पौत्रः प्रपौत्री वा इति वचनार्थोक्तैर्भाट्ट-
सन्ततिपर्यन्तेर्दोहिवैद्यैः नियमनोत्तराः कार्या एषां त्रिप्रकार-
क्रियासु नियताधिकार इत्यर्थः ।

तत्र भ्रातृभ्रातृपुत्राभ्यां सांवत्सरिकमेव कार्यं न तु पार्वणम्,
पित्रादिपट्पुरुषाणामेव पार्वणादिसपिण्डनस्य मध्यमायामन्त-

र्भावात् । न तत्र स्त्रीणामधिकारप्रतिषेधः सपिण्डत्वेन तासामधि-
कारस्य वक्ष्यमाणत्वाच्च ।

एतत्सपिण्डीकरणमेकोद्दिष्टं स्त्रिया अपि इति याज्ञवल्क्येन
सपिण्डनैकोद्दिष्टयोः कर्त्तव्यतानियमाच्च ।

एवञ्च प्रमिणाधिकारनियमात् पुत्रसंज्ञावे स्मृतपितृकपीत्रस्य
दुहितुर्दौहित्रस्य च नियताधिकाराभावादौच्छिक्तमेव सांवत्सरिका-
नुष्ठानमिति ध्येयम् ।

न च काम्याधिकारे किं मानमिति वाच्यम् ।

अनिपिहविषये कामनैव प्रमाणमिति । अतएव सर्व्वदेगीय-
गिष्टाचारोऽपि ।

तदयं संक्षेपः ।

पौरसः पुत्रिकापुत्रः सेवजो गृह्णन्तु ।

कानीनय पुनर्भूजो दत्तः क्रीतः स्वयं कृतः ॥

स्वयं दत्तः सहोदोऽपवित्रो द्वादशधा सुताः ।

पिण्डदोऽंगहरस्यैषां पूर्वाभाये परः परः ॥

सजातीयेष्वयं प्रोक्तमनयेषु विधिः मदा ।

पौत्रः प्रपीत्रः पत्नी स्यादपुत्रैव हि पुत्रिणी ॥

अदत्ता दुहिता दत्ताऽनुजो ज्येष्ठस्तयोः सुताः ।

वैमात्रेयोऽय तत्पुत्रः पिता माता विमातरः ॥

पितामहः पुषा चैव सपिण्डाः सचिकर्षतः ।

स्वकुलगतौ दौहित्रो मातामहोऽय मातुलः ॥

मातामहसपिण्डाद्य तत्समानोदकास्ततः ।
 भागिनेयोऽथ जामाता स्वश्वरः शिष्यच्छ्विजौ ॥
 आचार्य्याप्युपाध्यायः सतीर्थेय सखा ततः ।
 मंहतात्सर्गतः कश्चित् क्षपावांश्च द्विजोत्तमः ॥
 सख्याभावे तु नृपतिः कारयेत् स्रकुटुम्बवत् ।
 अम्यक्रियाणां मंग्रोक्ताः क्रमादेतेऽधिकारिणः ॥
 स्त्रीणां पुत्रोऽथ पौत्रश्च प्रपौत्रो दुहिता ततः ।
 सपत्नीतनयः स्वामी स्रुपा पुंवत्परि स्मृताः ॥

अथ सपिण्डनाधिकारिणः ।

माकण्डेये—

सपिण्डीकरणं तासां पुत्राभावे न विधीते ।
 तासां स्त्रीणां पुत्राभाव इति पुत्रमित्राधिकारिणमुप-
 लक्षयति । तेन वानदेशान्तरितपुत्राया अन्येन सपिण्डनं
 कार्यम् ।

हारीतः—

पुत्रेष्वैव तु कर्त्तव्यं सपिण्डीकरणं स्त्रियाः ।
 पुरुषस्य पुनस्त्वन्ये भ्रातृपुत्रादयो सताः ॥
 पुत्रेष्वैवैतौवकारः पतिं विनाऽन्यव्यासत्त्यर्थः ।
 अपुत्रायां मृतायान्तु पतिः कुर्यात् सपिण्डताम् ।
 इति पेट्टोनमिवचनात् ।

तर्हि सपत्नीपुत्रस्य कथमधिकार इति चेत् सत्यम्—

बह्वीनामेकपत्नीनामेका चेत् पुत्रिणी भवेत् ।

सर्वास्तास्तेन पुत्रेण प्राह पुत्रवतीर्भुः ॥

इति मनुना पुत्रत्वमतिदिश्य पुत्रकार्यविधानात् सपिण्डनस्य च पुत्रकार्यत्वात् ।

अत्र केचित्—

बह्वनामेकजातानामेकचेत् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणी मत्तुरवतीत् ॥

इति वचनात् पुत्रत्वातिदेशेन प्राप्ति सपिण्डनाधिकारे भ्रातृ-
पुत्रस्य यत् पुनर्विधानं तत्सपिण्डनातिदेशप्राप्ताधिकारनिरासार्थं
तेन सपत्नीपुत्रस्य सपिण्डनाधिकारो नास्तीत्याहुः । तन्नन्दं
भवेदेवं यद्येकेन मुनिना पुत्रत्वमतिदिश्य पुनर्विधीयते किन्तु
भ्रातृपुत्रस्य सपिण्डनाधिकारो मनुना पुत्रत्वातिदेशमुखेनोक्तः ।

हारीतेन तु साक्षादिति कथं पुनर्विधानं येन तद्वत्सादति-
देशप्राप्तं निरस्यते ।

भ्रातृपुत्रादयस्तु—

भ्राता वा भ्रातृपुत्री वा सपिण्डः शिष्य एव वा ।

सहपिण्डक्रियां कृत्वा कुर्यादभ्युदयं ततः ॥

इत्यनेन हारीतेर्नैव प्राशुक्ताः ।

अत्र चाविशेषात् पिण्डपदेन स्त्रीपुंसोर्बह्वणाददत्तदुहित-पत्नी-
सुपादीनां पुंसः सपिण्डनाधिकारः, तेन समानोदकं-दत्तदुहित-
दौहित्रादिभिः सपिण्डनं न कार्यम् ।

अथ केचित्—दौहित्यस्योत्तरक्रियायामधिकारात् सपिण्डनेऽ-
प्यधिकारमाहुः । तत्र—

सवुहारीतेन भ्रातृपुत्रादीनां नियमविधानादन्वेषां पर्यु-
दस्तत्वात् ।

न च सपिण्डनाधीनोत्तरक्रिया सपिण्डनं विनापि स्त्रीणा-
मुत्तरक्रियादर्शनात् किन्तु पितृत्वप्राप्त्यधीना सा च पञ्चदश-
श्राद्धैरेव स्त्रीवत् पुंसोऽपि जातेति प्रागुक्तम् ।

न च—

यानि पञ्चदशाद्यानि अपुत्रस्येतराण्यपि ।

एकस्यैव तु दातव्यमपुत्रायाश्च योपितः ॥

इति परिशिष्टवचनविरोधः पुत्रीतरस्य पञ्चदशश्राद्धविधाना-
दिति वाच्यम् ।

भ्रातृपुत्रादयोऽपि ये इति विशेषवचनदर्शनादपुत्रसपिण्डन-
निषेधकपरिशिष्टवचनेन तदितरपरत्वात् ।

इतराण्यपि एकस्यैव तु दातव्यमिति सामान्यविशेषभावे-
नान्वयाद्दातव्यमित्येकवचनम् ।

अपुत्रस्येतराणि यानि वचनान्तरात् प्राप्तानि प्रत्याब्धिक-
याद्यग्न्यहतापुत्रविषयाग्निनक्षत्रपक्षचतुर्दशीश्राद्धानि तानि एक-
स्यैव एकोद्दिष्टविधिर्नैव दातव्यानि नत्वभावस्यादिभरणनिमित्तेन
पार्वणविधिर्निति ।

इतराणीति बहुवचनं व्यक्तिभेदेनेति न वां पुत्राणां वृद्धि-
श्राद्धस्याप्येकोद्दिष्टविधिकत्वमस्त्विति वाच्यम् ।

वृद्धिश्राद्धत्वविघातात् नह्येकोद्दिष्टविधिकत्वे सति वृद्धिश्राद्धत्वं
सम्भवति युग्मद्विजभोजनोपवीतित्वोदङ्मुखत्वमात्रादिश्राद्धसदेवक-
त्वादिबाधात् ।

अतएव कूर्मपुराणे—

अहन्यहनि नित्यं स्यात् काम्यं नैमित्तिकं पुनः ।

एकोद्दिष्टश्च विज्ञेयं वृद्धिश्राद्धश्च पार्वणम् ॥

इति श्राद्धभेदा दर्शिताः ।

केचित्तु—

इतराण्यमावस्यादीन्यपुत्रस्यैकोद्दिष्टविधिना कार्याणीत्याहुः ।
तच्चिन्त्यम् ।

अस्य वचनस्य वचनान्तरप्राप्तश्राद्धानुवादेनैकोद्दिष्टधर्माति-
देशकत्वात् अपुत्रगोचरतया अमावस्यादिविधौ तु कल्पना-
गौरवात् ।

विष्णुादिभिः पित्वादीनां पञ्चामेव पार्वणविधाननियमात् ।

एतेन एकस्यैव एकोद्दिष्टविधिनैव यानि प्राप्तानि प्रत्यादिक-
श्राद्धानि तान्येव दातव्यानि नामावस्यादीनीति यदन्यैर्ध्यास्यात् ।

तदपि निरस्तम् । अमावस्यादीनामप्राप्तत्वेन व्याहृत्य-
विषयत्वात् ।

किञ्चापुत्राणां वृद्धिश्राद्धस्यापि व्याहृतिः प्रसज्येतेति ।

अत्र केचित्—

पुत्राद्यैरेव चोत्तरा इति विष्णुपुराणे—

एवकारव्याहृत्या पुत्र-पौत्र-भ्रातृ-भ्रातृपुत्र-दौहित्रेभ्योऽन्येषां
सांवत्सरिकेत्तरोत्तरक्रियानिवेधादपुत्रस्यापुत्रायाश्च पुत्रचूडादौ
कन्याविवाहे येन केनापि कन्यादात्नादिना हृदित्याहं न कर्त्तव्य-
मनधिकारादित्याहुः तच्चिन्त्यम् ।

मुख्येऽधिकारिणोऽहोऽधिकार इति नियमाद्दृष्ट्याधिकारिणः
कर्माङ्गीभूते हृदित्यादेऽधिकारस्य दुर्निवारत्वात् । एवकार-
व्याहृत्तिसु स्रतन्त्र एव पार्ष्वपांदाविति ।

अतएव गयायामपुत्रस्य पार्ष्व्यं नास्ति किन्तु पिण्डदानमात्रं
ततश्च सपिण्डशिशुमित्रादिना हृदयधिकारिणा वा सपुत्रस्यापुत्रस्य
वा पुंसस्तादृश्याःश्रियाश्च पुत्रकन्यासंस्कारि, कन्यादानाधिकारिणा
जनन्यापि स्रकन्याविवाहे हृदित्याहं कर्त्तव्यमेव वाचस्पतिमिया-
दीनामपि मतमेतत् ।

अत्रामुकगोत्रस्यामुककर्म्मण्यभ्युदयायै संस्कार्यस्यास्य पितुः
पितामहस्य प्रपितामहस्य हृदित्याहमहं करित्य इत्यनुज्ञावाक्यम् ।

इति शाश्विकौमुद्यां प्रेतक्रियाकाण्डं समाप्तम् ।

श्रीगोविन्दपदध्याननिर्मलीशतपैतसा ।

सपिण्डनोत्तरत्याहमत्र सम्यक् विविष्यते ॥

शातातपः—

प्रदानं यश्च यत्पैत्रां सपिण्डीकरण्यात्परम् ।

तत्र पार्ष्व्येवचूडाहं ज्ञेयमभ्युदयादते ॥

अर्वाङ्क संवत्सराद्दृष्टी पूर्णे संवत्सरेऽपि वा ।
 ये सपिण्डीकृताः प्रेता न तेषान्तु पृथक्क्रिया ॥
 न पृथक्पिण्डदानन्तु तस्माद्दृष्टं विधीयते ॥
 प्रेतानामिह सर्वेषां ये मन्त्रैस्तु नियोजिताः ।
 प्रेतत्वाच्चेह निस्तोर्णाः प्राप्ताः पिण्डगणन्तु ते ॥
 यः सपिण्डीकृतं प्रेतं पृथक्पिण्डेन योजयेत् ।
 विधिघ्नस्तेन भवति पिण्डहा चीपजायते ॥

यत्र यत्रेति वीष्वा सपिण्डनोत्तरस्याहव्यासायां एतच्च प्रत्या-
 श्चिकथ्यतिरिक्तविषयम् उत्तरवचने पूर्णसंवत्सरे सपिण्डनीतिर्निरग्नि-
 विषयोपसंहारात्तान्नेः प्रथमदर्शमध्यएव सपिण्डननियमागपार्वण-
 वदिति वैपुरुषिकाद्यमावास्यायाहेतिकर्त्तव्यता दृश्यते ।०

अभ्युदयादृत इति हृदियाहस्येतिकर्त्तव्यतावेनक्षणादित्यर्थः
 तेनाभ्युदययादे पार्वणविधिना याहं करिष्य इत्यनुष्ठायायां
 केनचिदुक्तं हेयमेव ।

तर्हि वत्सरादवाङ्क सपिण्डापकर्षे कृते अफानप्राप्तमामिकं
 तथा पूर्णेऽप्ये कृते सपिण्डने पतितमामिकद कथं कर्त्तव्य-
 मित्यागङ्गायाभाह अवाङ्गिति अपकर्षणने मामिकापकर्षोऽपि
 कार्यः पतितम्यसे तु लप्येकादग्रां सपिण्डनोत्तर्यः कार्यो न तु
 सपिण्डनात्परं मामिकमिति । पृथक्क्रिया एकोद्दिष्टम् ।

अयं भावः—अर्वाक् संवत्सरादित्यनेन तदादितदन्तन्यायात् सपिण्डनापकर्षे मासिकापकर्षोऽपि कार्य इत्युक्तम् ।

पूर्णे संवत्सर इत्यनेन सपिण्डनदिने पतितमासिकविधानाभावात् तदादितदन्तन्यायेनाहुतमासिकस्य सपिण्डनेऽधिकाराभावात् कृष्णैकादश्याश्च पतितमासिकविधानात्तदनुरोधेन सपिण्डनमपि कृष्णैकादश्यां पतितमासिकानन्तरं कार्यम् ।

एवञ्च मासिकमपि पतितपूर्वमासिकानुरोधात् कृष्णैकादश्यामेष न स्वकाते इति वक्ष्यते ।

तथा पूर्वदिनेऽपराह्णमात्रे मृताहप्राप्ती परदिने च मध्याह्नमात्रप्राप्ती क्रमानुरोधात् पूर्वदिन एवापराह्णे स्वकालप्राप्तमपिण्डनात्पूर्वं हादशमासिकं कार्यम् ।

न च परदिने मासिकानुरोधात् मध्याह्ने द्वयं कार्यमिति याच्यम् । सपिण्डनकालस्यापराह्णस्य प्रथमोपस्थितत्वात्तं विहायानुपस्थितस्य मध्याह्नस्य न्याय्यत्वात् एवञ्च पूर्वदिनेऽपराह्णप्राप्ती परदिने च मध्याह्नापराह्णप्राप्ती परदिन एव स्वयंकालानुरोधादुभयं कार्यम् । उभयदिनेऽपराह्णप्राप्तेऽपि परदिने मध्याह्ने द्वयं कार्यम् पूर्वदिने मायाह्ने निषेधादिति ध्येयम् ।

पृथक्क्रियानिषेधे हितुमाह न पृथगिति प्रेतानां शृतानां तन्मादूर्हं सपिण्डनादूर्हं विधीयते शास्त्रेणेति शेषः ।

ननु मुख्यकाले सपिण्डनाभावात् कथं प्रेतत्वपरिहार इत्याह

ये मन्त्रैरिति हृद्यार्थापकर्षे उल्कषे च सद्यः प्रेतत्वनिस्तारो भवती-
त्यर्थः । न केवलं कृतसपिण्डानां पृथक्क्रिया न कार्य्या अपि तु
तेषां सेपिनामपि सांवत्सरिकैकोद्दिष्टपिण्डेन सह योजनं न
कार्य्यमित्याह यः सपिण्डीकृतमिति ।

मत्स्यपुराणे—

यत्र यत्र प्रदातव्यं सपिण्डीकरणात्परम् ।

पार्व्येन विधानेन देयमग्निमता सदा ॥

सदा सर्वत्र मृताहेऽपीत्यर्थः । अत्राग्निमत्पदं जावालवृचन-
विरोधात् सामान्यविशेषन्यायेन औरसचेत्रजाग्निमत्परम् ।

यथा जावालः—

सपिण्डीकरणाद्दूहं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।

औरसचेत्रजौ पुत्रौ विधिना पार्व्येन तु ।

प्रत्यब्दमितरे कुर्य्युरेकोद्दिष्टं सुता दश ।

एकोद्दिष्टं परित्यज्य पार्व्येण यः समाचरेत् ।

सदैव पितृहा स स्यान्नाढभाढविनागकः ॥

यत्तु—मृताहे पार्व्येण कुर्व्वेसधोऽधो याति मानवः ।

इति मत्स्यपुराणवचनं तदग्निमता सदैवेति तदीय-
विशेषवचनविरोधादौरसचेत्रजाग्निमदितरविषयं सामान्यविशेष-
न्यायात् ।

एवञ्च—

प्रतिसंवत्सरञ्चैव एकोद्दिष्टं मृताहनि ।

इति व्याघ्रादिवचनमेतन्नमानार्थम् ।

तथा—प्रदानं यत्र यत्रेति श्रुतात्पवचनमपि प्रत्याब्धिकानि-
रिक्तविषयम् ।

तदा च साम्निचेत्तजोरभेतरि च साम्निदशविधपुत्राः सर्वे
निरग्नेयस्य ते श्रुताहं वर्जयित्वा सपिण्डनोत्तरं सर्वत्र पार्व्यं
कुर्युर्मृताहे त्वेकोद्दिष्टमित्यथैः ।

तथा च शब्दः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

‘ तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्द्वर्जयित्वा श्रुताहनि ॥

न च जावालवचनं निरग्निविषयम् अग्निमता सदेति सर्व-
शाखिसाधारणमिति वाच्यम् ।

वाक्यभेदगौरवात् साम्नयः सर्वे सर्वदेव पार्व्यं कुर्युः, तथा
निरग्नेय शौरसचेत्तजाः सर्वत्र पार्व्यं नितरे दशपुत्रा निरग्नेयो
श्रुताहं विहायान्यत्र पार्व्यं श्रुताहे त्वेकोद्दिष्टमिति वाक्य-
चतुष्टयम् ।

अध्वनवे तु शौरसचेत्तजाः साम्नयः सर्वत्रैव पार्व्यं नितरे
सर्वे श्रुताहं विहाय पार्व्यं श्रुताहे त्वेकोद्दिष्टं कुर्युरिति
वाक्यत्रयम् ।

किञ्च—ततः प्रभृति संक्रान्ताविति मत्स्यपुराण-शब्दादिवचनं
किं निरग्निमात्रविषयं किं वा शौरस चेत्तजनिरग्निविषयम् अथवा
निरग्निदशविधपुत्रविषयम् आद्ये द्वितीये च जावालवचनविरोधः
द्वितीये निरग्नेयशौरसचेत्तजयी-मृताहेतरस्वलव्यवस्थानध्यवसायः ।

किञ्च-शब्दादिवचनानां मुख्यपुत्रपरत्वं न श्नात् एवञ्च श्रुताहे

एकोद्दिष्टप्रामौ अमावस्याप्रौष्ठपदद्वन्द्वेक्षणपक्षमरणनिमित्तं साम्नि-
दशपुत्रैर्निरग्निना च पार्व्येणविधिना पितुः प्रत्याब्धिक्याहं कार्यं-
मित्वाह—

ग्रहः—

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्र यत्र प्रदीयते ।

तत्र तत्र त्रयं कुर्याद्वर्जयित्वा श्रुताहनि ॥

अमावस्यां चयो यस्य प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।

सपिण्डीकरणादूर्ध्वं तस्योक्तः पार्व्येणो विधिः ॥

एवं त्रैपुरूपिकं कुर्यादित्यर्थः किन्तु श्रुताहविहितं प्रत्याब्दिकं
वर्जयित्वा श्रुताहे त्वेकोद्दिष्टमेव एकोद्दिष्टं श्रुताहनीति वचना-
दित्यर्थः ।

तत्रैव प्रतिप्रसवमाह अमावस्यामिति अमावास्यायामित्यर्थः
प्रेतपक्षः प्रौष्ठपदान्तरितक्षणपक्षः ।

प्राहृदृती यमः प्रेतान् पितृन्वाद्य यमालयात् ।

विसर्जयति मानुष्ये कृत्वा शून्यं स्वर्कं पुरम् ॥

इति प्रौष्ठपदद्वन्द्वेक्षणपक्षमधिकृत्य ब्रह्मपुराणात् ।

तेन भाद्रमलमासमरणे तस्याश्वयुक्क्षणपक्षत्वाभावात्
आश्विनमलमासमरणे तस्य प्रौष्ठपदान्तरितपक्षत्वाभावे एको-
द्दिष्टविधिमेव सांस्कारिकं न पार्व्येणविधिनेति मिदम् ।

अमावस्यायां प्रेतपक्षे वा यस्य चयः तस्य सपिण्डीकरणादूर्ध्व-
श्रुताहप्रत्याब्दिक्याहे उक्तः प्रागुक्तमात्रं तत्र त्रयं कुर्यात्
इत्युक्तमधिकृत्यैपुरूपिकः पार्व्येणो विधिरेव न चाह श्रुताह-

वर्जनमित्यर्थः । तेनामावास्याप्रेतपक्षेतरमृताहं वर्जयित्वाऽन्यत्र सर्वत्र त्रयं कुर्यादित्येक एव विधिः सम्पन्नः, कान्तोप्यस्याप्यपराह एव न तु मध्याह्नेः, एकोद्दिष्टत्वाभावेन एकोद्दिष्टन्तु मध्याह्ने इति वचनाविषयत्वादपराहस्य पार्वणसामान्यकालत्वाच्च ।

अत्र पारिजातरत्नाकरश्रीदत्तादयः—

तस्योक्तः पार्वणो विधिरिति तस्येत्येकवचनाद्यस्य मृताह-
स्तस्यैव पार्वणविधानातिदेशात् पितामहमपितामहश्राद्धस्य च
प्रधानस्थानतिदेशादैकपुरुषिकमेव पार्वणमिति वदन्ति ।

तस्मिन् प्रतिप्रसवादन्यथा वाक्यभेदात् । ततश्च सति प्रति-
प्रसवे कुतोऽतिदेशप्रसङ्गः । येनोच्यते प्रधानस्थानतिदेशादिति ।

तथा—त्रिपिण्डमाचरेच्छ्राद्धमेकोद्दिष्टं मृताहनि ।

इति मत्स्यपुराणेन शङ्खवचनेकवाक्यतयाऽमावास्याप्रेतपक्षेतर-
मृताह्ने एकोद्दिष्टं विधायान्यत्र सर्वत्र युगाद्यादौ अमावास्याप्रेत-
पक्षमृताह्ने च त्रिपिण्डकं श्राद्धं विधीयते ।

जावालेनापि—सपिण्डोकरणादूर्ध्वं त्रिभिः सामान्यमिष्यते ।
इति सामान्यतोऽभिधायं शौरसक्षेत्रजावित्त्वनेन साम्नीरसक्षेत्र-
जयोस्तदेव प्राप्तं त्रैपुरुषिकं पार्वणमनूदान्येषां साम्नीनानेकोद्दिष्टं
विधीयते ।

न च मृताह्ने मृतस्यैव श्राद्धं प्राप्तं नान्यस्येत्याशङ्कनीयं मृताह्ने
पितुः पितामहादिसहभावेन श्राद्धस्यौसर्गिकवचनबोधितत्वात् ।
तस्येत्येकवचनन्तु यत्तदोः सम्यग्भेदोपन्यस्तस्य मृतस्य पूर्वं वचनस्य-
मृताहमस्यभावेत्तया मन्तव्यम् ।

अतएव ।

कर्पुसमन्वितं मुक्ता तथाद्यं श्राद्धपोद्गमम् ।

प्रत्याब्धिकञ्च श्रेषु पिण्डाः स्युः षडिति स्थितिः ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टेऽभावास्यादिमरणनिमित्तं त्रैपुरुषिक-
श्राद्धे प्राप्ते सत्येव—

पितरो यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा ध्रुवम् ॥

इति मातामहादिविकापेक्षया षट्संख्याप्राप्ती प्रत्याब्दिके
तन्निषेधः शार्धकः स्यात् ।

अन्यथा प्रत्याब्दिके एतस्यैव श्राद्धप्राप्ती अन्येषां विधाना-
भावादेव निषेधात् षट्संख्यानिषेधो व्यर्थः स्यात् । अतएव
प्रेतश्राद्धे निषेधो नोक्त इति ध्येयम् ।

श्राद्धविधेक-श्राद्धचिन्तामणि-निर्णयान्तादीनामप्येतन्नतम् ।
कर्पुसमन्वितमन्वष्टकाश्राद्धं षोडशानां पूरणं शार्धकस्यादिभूतं
सपिण्डनमित्यर्थः ।

अतः सिद्धं पितुरभावास्यादिमरणे सदैवतं त्रैपुरुषिकं
त्रैपुरुषिकश्राद्धमिति । अष्टोद्गमनुप्रावाक्यम् ।

अथेत्यादि अमुकगोत्रस्य पितुरमुकगणेशोऽभावास्यागतस्य
पार्ष्णविधिकसांख्यिकश्राद्धं तत्रिमित्तकञ्च अमुकगोत्रस्य
पितामहस्यामुकगणेश एव प्रपितामहस्य शार्धकविधिकश्राद्ध-
महं करिष्ये ।

* [अधिकाराङ्गकान्मानुष्ठानं न चात्र न्यूनाधिकारता अतः
पृथगेव श्राद्धद्वयं अन्यथा विकृतपार्वणस्य नित्यमनुष्ठानप्रसङ्गः ।

अत्र तुल्यकालप्राप्तयोः पार्वणयोर्विकृतपार्वणमादौ कार्य-
मित्याचारः ।

न च पार्वणविकृतपार्वणयोस्तन्वता । पार्वणस्य षाट्पुरु-
पिकत्वेन प्रयोगभेदात् ।

न च पार्वणेन विकृतपार्वणं प्रसङ्गाद्गताद्यर्थमिति वाच्यम् ।

पार्वणे षट्श्राद्धानामेव गतार्थत्वमिति वाच्यं नत्वन्येन ।
ततश्च तयोरेव पितृश्राद्धयोः समानम्] अभावस्यादिक्षयनिमित्तेन
मातुरपि पार्वणमाहापस्तम्बः—

अपुत्रा ये मृताः केचित् स्त्रियो वा पुरुषाश्च ये ।

तेषामपि च देयं स्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

मिभवन्युमपत्नीभ्यः स्त्रीकुमारीभ्य एव च ।

दद्यात्तु मासिकं श्राद्धं संवत्सरमतोऽन्यथा ।

मृताहप्रकरणान्मृताश्च इत्यभिधानाच्च प्रत्यादिकश्राद्धविषयं
वचनमिदं तेषां प्रत्यादिके पार्वणं विहितं तेषामपुत्राणां मृताहे
पार्वणं निषिध्य एकोद्दिष्टं विधीयते । अतएव न पार्वण-
मित्युक्तम् ।

अथापुत्रा इति विशेषणोपादानं अपुत्रायाः पार्वणभ्यनु-
ष्ठानार्थमन्यथा वेद्यंभ्यात् ।

तच्चान्वष्टकादर्शनान्माह त्रितयदैवतं सदैवकं कार्यम् अत्रापुत्रा इति पुत्रभिन्नाधिकारिणमुपलक्षयति ।

तेन बालपुत्राया बालपुत्रस्य वा अभावस्यादिसृताहे भ्रात्रादिना एकोद्दिष्टमेव कार्यं ततश्च पौत्रदोहित्रादिभिः पितामहमातामहादीनां एकोद्दिष्टमेव कार्यम् ।

तथाच स्मृतिः—

अभावस्यां प्रमीतस्य पौत्रः संवत्सरं प्रति ।

पितामहस्य चेद्दद्यादेकोद्दिष्टं न पार्वणम् ॥

न केवलमपुत्राणां सृताहे पार्वणं न देयम् अपि त्वभावस्यादावपौत्राह मित्रेत्यादि-मितं मातुलभागिनेयादि ।

बन्धुयोक्तो यथा—

आत्ममातुः स्वसुः पुत्रा आत्मपितुः स्वसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राय विज्ञेया आत्मवाग्धवाः ॥

स्त्री पत्नी कुमारी अनूढा एतत् सर्वमपुत्रोपलक्षणम् एव कारो भिन्नक्रमे एभ्यः संवत्सरं व्याप्य यन्मासिकं तद्वैय दद्यात् । अतः परं संवत्सरात् परं मासिकमभावस्याविहितं पार्वणमन्यथा न दद्यादित्यर्थः ।

मृताहाज्ञाने यादमाह प्रचेताः—

अविज्ञातमृतेऽभावस्यायां याददिवसे वा ।

मृतगश्रोऽत्र मृताहपरः अज्ञातमरणस्यैवैदं देहिताभावात् मासज्ञाने तिष्यज्ञाने तन्नामोयामावस्या वध्यमाणा वा लण्णैकादशौ याह्या उभयोरज्ञाने यवणदिवसे इति व्यपस्या ।

एवञ्चामावस्यायां पर्जन्यं दग्ध्वाऽग्नीचोत्तरमेकीदृष्टं कृत्वा
श्रवणदिनादारभ्य प्रतिमासिकं संवत्सरपर्यन्तं यथाक्रमं समाप्य
श्रवणदिवस एव सपिण्डनं प्रत्याब्धिकञ्च कार्यम् ।

श्रवणदिवसमवधारणदिनोपलक्षणम् ।

तथा धृतिः—

मृतस्य न भवेद्दार्ता यावद्वादशवार्षिकी ।

प्रेतावधारणं तस्य कर्त्तव्यं सुतबान्धवैः ॥

संवत्सरविशेषज्ञाने मासाज्ञाने च तिथिमासाज्ञाने पर्जन्यं
दग्ध्वाऽग्नीचोत्तरमेकीदृष्टं कृत्वा पतितमासिकं पतितवार्षिकञ्च
क्षणेकादश्यां कृत्वा प्रकृतमासिकं प्रकृतवार्षिकं वा तन्मासस्या-
भावस्यायां क्षणेकादश्यां वा कार्यम् ।

श्रवणदिवसाज्ञाने वाद्ये वा पितृर्मरणे व्यवस्थामाह ।

पद्मपुराणे—

न जानाति दिनं यस्तु न मासं वसुधाधिप ।

तेन कार्यममावस्यां यादं संवत्सरं खलु ॥

मार्गशीर्षे तथा माघे वैशाखे ज्येष्ठे एव वा ।

तिथिविशेषज्ञाने मासाज्ञानेऽप्येवम् ।

एवञ्चामावस्यायां पर्जन्यं ददाहे कृते तत्र सांवत्सरिकश्राद्धमेकी-
दृष्टमेव कार्यम् न तु पार्व्यणं “अमावस्यां क्षयो यस्य” इति
गणवचनेन अमावस्यामरणनिमित्तमेव पार्व्यणविधानात् ।

ननुहारीतः—

श्राद्धविधिं समुत्पन्ने श्रुताहेऽविदिते तथा ।

एकादश्यां प्रकुर्वीत क्षुण्णपचे विगेषतः ॥

श्राद्धपदमत्र श्रुताहसम्बन्धिश्राद्धस्य दाहावध्यशीचान्त-
द्वितीयदिनविहितत्वेन श्रुताहसम्बन्धित्वाभावात् ।

अन्यं तु—

श्रुताहसम्बन्धिश्राद्धसजातीयश्राद्धमिति विवक्ष्य भाग्नेरप्या-
द्यैकीद्दिष्टे श्रुताहश्राद्धसजात्यमस्त्विति वदन्ति ।

तदपि मन्दम् ।

अभावस्यादिरुतस्य पार्व्वणविधिकसांवल्लरिकसजातीयतया
अभावस्यादियाहेऽप्यतिप्रसङ्गात् ।

वस्तुतस्तु—सांवल्लरिकातिरिक्तमपिण्डनोत्तरयाज्ञेतरयाहं वा
विवक्षितम् । तेन सर्व्वत्र निस्तारः ।

श्रुताह इति श्रुतमासीयतिधावज्ञात इत्यर्थः ।

अत्र श्राद्धचिन्तामणिः—

विगेषतःपदोपादानात् आदित्यमक्रमणं विगेषेणायनद्वय-
मिति वत् शुकैकादश्यामपि श्रुताहश्राद्धस्य कर्त्तव्यत्वं क्षुण्णपचे तु
प्राशङ्क्यम् । अन्यथा तदनर्थकं स्यादित्याह ।

वस्तुतस्तु विगेषतो श्रुताहादपि भक्तियद्वाद्द्रव्याद्यतिगयेन
शुकैकादश्यां कुर्वीत न ततोऽप्याहहानिः कर्त्तव्येत्वयं ।

अथवा अविज्ञातश्रुतेऽभावस्यायां श्रवणदिवसे धेति प्रथमो-
वचनोक्तमावस्थायपणदिवसाभ्यामपि शुकैकादश्यां विगेषतः
श्राहं प्रगम्यम् ।

अत्र च श्राद्धविवेके—अपाटवाद्यशौचाभ्यामपि पतितमेकी-
द्विदमेकादश्यामशौचान्ते च मलमासपते न कर्त्तव्यं किन्तु मल-
मासाव्याप्तकृष्णैकादश्यामेवेत्युक्तम् ।

अस्यायमाशयः—

या तिथिरित्यत्र तिथिपदेन पूर्वोक्तयुक्त्या शुचिभावानन्तर-
दिनग्रहणे प्रशस्तकालोपलक्षितानन्तरतिथिग्रहणे वा तस्मिन्
दिने मलमासाख्यविघ्ने सति रक्तपातादिवत् हारीतवचनात्
कृष्णैकादश्यामेवेति ।

समयप्रकाशकारणम्—

न त्वन्या वै कदाचन इति वचनात् मलमास एवाशौचपतित-
श्रावं कार्यमित्याह । तत्र समीचीनम्—

तस्मिन्नु प्रकृते मासि कुर्याच्छ्रावं यथाविधि ।

तथैवाभ्युदयं कार्यं नित्यमेकस्य सर्वदा ॥

इति हारीतेन प्रकृतमास्येव श्राद्विधानात् ।

गर्हितः पितृदेवैः सर्वकर्मसु तं त्यजेत् ।

इति गृह्यपरिमिटवचनात् ।

मपिण्डीकरणादूर्ध्वं यत्किञ्चिच्छ्रादिकं भवेत् ।

इदं वाप्ययदा पूर्तं तत्र कुर्यान्मन्त्रिन्नुचे ॥

इति ननुपारोतेन यत्किञ्चिदित्यनेन मर्षेयां श्रादानां निषेधात् ।

न च—

नेहेताव विनेपेभ्यामन्यत्रावश्यकादिभिः ।

इति गृह्यपरिमितेनासम्भवत्कालान्तरकाणां प्रतिप्रसवात्
“न त्वन्या वै कदाचन” इत्यनेनास्याप्यसम्भवत्कालान्तरकत्वादिति
वाच्यम् ।

विघ्नपतितश्चादस्य लक्ष्यैकादश्यां विधानेन सम्भवत्कालान्तर-
कत्वात् “न त्वन्या वै कदाचन” इति निषेधसु खेच्छया धन्य-
तिथ्यनुष्ठानविषयः ।

अन्यथा तत्तिथौ रक्षादिपाते पचिष्याद्यशोचस्यले रात्रौ च
का गतिः ।

अन्ये तु—

अग्नौचानन्तरयोग्यकालप्रवृत्त्यात् रात्र्यादिनिषिद्धेतरस्यैव
योग्यत्वात् रात्रिवन्मलमासस्यापि निषिद्धत्वान्मलमासोत्तरतिया-
धेव कार्यमित्वाद्दुः । तन्मन्दम् ।

शुद्धदिनेऽधिरोदितसूर्यमुहूर्त्तं वास्तादौ जाते तद्विषमस्य
निषिद्धत्वेनायोग्यत्वात्तत्परदिने यादं प्रमज्ज्येतेति मंधेपः ।
विस्तारसु शुद्धिकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

अथ वृद्धिशास्त्रम् ।

तत्र गोभिन्ः—

मर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति ।

मर्वाणि प्रज्जमानि गृह्योक्तकर्माण्यौत्तर्यैः ।

तथा शुद्धिदिने शुद्धिकालीनतिथेर्द्विमुहूर्त्तस्यापित्वे तन्मध्ये-
ऽपि श्राद्धं प्रसज्येत । न च तथा सर्व्वदेशीयशिष्टाचरलोपात् ।

अत्र चाशौचोत्तरदिने रक्षपातादिना श्राद्धविघ्ने सति सधु-
हारीतवचनादनन्तररक्ष्यैकादश्यामेव कार्य्यं कपालाधिकरण-
न्यायादतिप्रसङ्गाच्च* ।

ततश्च तत्रापि यद्यशौचान्तरं स्यात् तदा तदशौचे ध्यतीति
कार्य्यं पूर्व्ववचनात् विघ्नान्तरे त्वन्यस्यां रक्ष्यैकादश्यामेव इति ।

शुद्धस्य तु त्रिंशद्विंशत्यशौचमध्ये मासिकश्राद्धप्राप्ती तच्छ्राद्ध-
मनन्तररक्ष्यैकादश्यामेव कार्य्यं न त्वशौचान्तोत्तरदिने श्राद्धैको-
द्विष्टादिसपिण्डनान्तानां पोडुगयादानां तदादितदन्तन्यायात्
छताद्यैकोद्विष्टस्यैव मासिकश्राद्धेऽधिकारादशौचोत्तरकर्त्तव्याद्य-
श्राद्धाकरणक्षताधिकाराभावरूपविधेर्नैव बाधितस्य प्रथममासिक-
श्राद्धशौचमध्ये प्राप्तभावेनाशौचबाधितत्वाभावादिति ध्येयम् ।

रक्ष्यैकादश्यामपि करणागती द्वितीयमासिकदिने प्रथम-
मासिकस्य विधानाभावात्तदादितदन्तन्यायेनाहतप्रथममासि-
कस्य द्वितीयमासिकेऽधिकाराभावात्सासिकद्वयमेव रक्ष्यैकादश्या-
मेकत्र कार्य्यमिति प्राचीनाचारः ।

मासिकं पतितं दृष्ट्वा मासिकेनैव कारयेत् ।

इति भूर्त्तकल्पितं वचनमुपहसनीयमेव । समूलत्वभ्रमे तु
तेनैव पतितमासिकेन नृद्ध रक्ष्यैकादश्यां मासिकान्तरं कारयेदिति
तदादितदन्तन्यायभूनकं वचनमेवेति ।

* य उक्तञ्चे—श्रुतिप्रसङ्गप्रवाहं यत्तन्तररक्ष्यैकादश्या एव स्यात्तयात् ।

तानि च छन्दोगपरिशिष्टनिषिद्धेतराणि अन्यत्र वैदिके
लौकिके वा तत्तद्वचनविशेषादेव श्राद्धं तच्च वक्ष्यते । स्नानसन्ध्ययो-
र्निषेधाभावेऽपि श्राद्धाधिकारसम्पादकतया श्राचमनवन्न तत्र
श्राद्धम् । स्नातोऽधिकारी भवतीति ।

अनर्हः कर्मणां विप्रः, सन्ध्याहीनो यतः स्मृतः ।

इति विष्णुादिवचनात् कान्यस्नानस्य गृह्यानुक्तत्वेन तत्र
श्राद्धम् । ब्रह्मयज्ञे तु वेदारम्भे कृतत्वान्न पृथक् श्राद्धम् ।
अन्वाहार्यपदेन मातृपूजादिभ्योऽगु पद्यादाङ्घ्रियते इति व्युत्पत्त्या
दृष्टिश्राद्धमुच्यते ।

तथाच गृह्यपरिशिष्टम्—

यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत् ।

अमावास्यां द्वितीयं यदन्वाहार्यं तदुच्यते ॥

पिण्डपितृयज्ञरूपश्राद्धाद्वितीयश्राद्धमित्यर्थः, अन्वाहार्यं यन्तीति
नित्ययोगे मतुप् तेनास्य कर्माङ्गता दर्शिता ।

तथाच भविष्यपुराणम्—

निषेककाले होमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।

त्रेयं पुंसवने चैव श्राद्धं कर्माङ्गमित्यते ॥

निषेककाले शर्माधानदिने होमे चेति चकारादग्निष्टोमादि-
मकलयज्ञानां यज्ञं, तथाच सत्यपुराणे—अग्नीदाहादिमङ्गल
इति । पुंसवने चेति चकारात् गृह्यीहम्कनकाग्नेषां यज्ञम् ।

अत्र वैचित्—निषेककाल इति सामगेतरपरम् ।

विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो

गर्भाधानं शशुभ यस्य चान्ते ।

विवाहादावेकमेवात्रं कुर्या-

च्छाहं नादौ कर्मणः कर्मणः स्यात् ॥

इति परिशिष्टवचने अन्तशब्दस्यावयवार्थत्वेन विवाहादिषु गर्भाधानावयवेषु कर्मसु एकमेव विवाहकाले आहं न प्रतिकर्मादाविति निषेधस्य सामगमात्परत्वोपसंहारात्, अन्यथा वचनद्वयविरोधात् ततश्च सामगानां गर्भाधाने आहं नास्त्युक्त्याहुः । तस्मिन्दम्—

निषेककाल इति वचनस्य सामगीतरपरतया मङ्गोचे प्रमाणाभावात् परिशिष्टवचने दग्धाहान्ते पुनः क्रियेतिवदन्तशब्दस्य समीपार्थतयैवोपपत्तेः ।

अन्यथा परिशिष्टवचनस्य सामगमात्परत्वे विवाहगर्भाधानयोर्मध्यपठितेषु चतुर्थोहोमादिषु सामगितरेषां आहनिषेधः कुतो लभ्यत इति । तस्मात् सर्व्वयाज्ञिभिरेव गर्भाधाने आहं कार्यम् । आहचिन्तामणिसतसंष्येतत् आहविवेकस्परमोऽप्येति ।

एतश्च कर्माद्वाहं कर्मादौ कार्यं “यच्छाहं कर्मणामादाविति गृह्यपरिशिष्टवचनात्” आहं नादौ कर्मणः स्यादिति प्रागुक्तपरिशिष्टवचनात् ।

तथाच शातातपः—

नानिहा तु पितृन् आहैः कर्मै वैदिकमारभत् ।

वैदिकं वैदप्रमात्प्रमात्तगम्यन् षगिहा नारभेदित्त्वारभदित्त्वर्यः ।

यत्र गृह्योक्तान्यत्र वैदिकेऽग्निष्टोमादियज्ञदेवप्रतिष्ठादौ तत्त-
द्विशेषवचनात् कर्माङ्गतया यादं प्राप्तं, तस्मिन्नेव वैदिके कर्मणि
तच्छादस्य प्राक् कर्त्तव्यतामात्रमनेन विधीयते । न तु वैदिकमात्रे
गङ्गास्नानदानदुर्गोत्सवादौ यादमपि उभयविधेर्गौरवात् ।

केचित्तु—वचनमिदं गृह्योक्तवैदिककर्मणि यादविधायक-
मिति व्याचक्षते । तन्मन्दम्—

यज्ञप्रतिष्ठादौ गृह्योक्तेतरस्मिन् यादस्य प्राक्कर्त्तव्यतानियमा-
भावात् परतः प्रसङ्गः स्यादिति ।

वैदिकविशेषणादवैदिके रागप्राप्ते गृहप्रवेशे यादस्य प्राक्-
कर्त्तव्यत्वनिरासः । तच्च नाङ्गं वैदिकस्य लौकिककर्माङ्गतत्वानुप-
पत्तेः, किन्तु नैमित्तिकमेव स्वतन्त्रं, यद्यपि निमित्तत्वं प्राक्-
सिद्धस्य सत एव प्रवेशक्रियायास्तु क्षणविनाशित्वात्तथात्वाभाव-
स्तथाप्यगत्या बुद्धिस्यतया निमित्तत्वमुपचर्यते ।

निमित्तान्तरञ्च नैमित्तिकं, ततश्च तीर्थप्राप्त्यादिनिमित्तक-
यादवत् गृहप्रवेशानन्तरमेव यादं कार्यम् ।

न च रविसंक्रान्तिवत् भाविनोऽपि तस्य बुद्धिस्यतया निमित्तत्व-
मुपचर्यं प्रागपि कथं न क्रियत इति वाच्यम् ।

यद्यतिरेकेण न कार्यनिष्पत्तिरुक्तस्य सत्त्वं प्राक्सिद्धत्वञ्चोभयं
निमित्तताघटकं, तत्र चागत्या बुद्धिस्यतया संस्कारद्वारा सत्त्व-
मुपचर्यते, अथवा अधिकरणसत्त्वेन सत्त्वमुपचर्यते, द्रव्यसत्त्वेनेव
द्रव्यप्राप्त्यादेः ।

किन्तु प्राक्सिद्धत्वोपचारे को हेतुः, रविसंक्रान्तिस्थले तु

वचनात् कुत्रापि तथा (?) अन्यथा तीर्थ-द्रव्य-प्राप्ति-व्रीहिपाका-
दिनिमित्तकेषु याज्ञेषु तथात्वप्रसङ्गः ।

किञ्च गृहप्रवेशश्राद्धस्य देशाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाद्गृहमेवाधि-
करणं, तीर्थप्राप्तिश्राद्धस्य तत्तीर्थवत् तच्च प्रवेशं विना न घटत
इति श्राद्धस्य प्रवेशानन्तरत्वं सिद्धमेव ।

मदनपारिजाते च वचनं लिखितम्—

नवं गृहं प्रविश्यैव तन्मध्ये पूजयेच्छिष्यम् ।

घृद्धियाहं ततः कुर्याद्वाङ्मणानपि तर्पयेत् ॥

विष्णुपुराणे—

कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।

नामकर्मणि बालानां चूडाकर्मादिके तथा ॥

सीमन्तीक्षयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।

नान्दीमुखं पितृगणमर्चयेत् प्रयतो गृही ॥

अत्र नानिष्टा तु पितृनित्यत्र शाप्रत्ययात् समानकर्तृकत्वा-
यगनेऽपि कन्यापुत्रविवाहेष्विति वचनं श्रियाहास्त्वमंस्ताराद्भूते
याहे पितुरधिकारमात्रं बोधयति, न तु पितृकर्तृकं श्राद्धात्तरमपि
गौरवात् ।

ततश्च कन्यापुत्रविवाहाद्गृहाहस्य वचनात्—भिस्यकर्तृकत्वे
मिहे नानिष्टेति वचनात्—कर्मादिषु सर्वेष्विति परिशिष्टवचनात्
प्राक्कर्तृकत्वमप्याहृतमेव । इत्यत्र बाधकस्य पितुरभावेऽपि
पितृश्रादिमत्त्वेऽपि पुत्रस्यैव स्वविवाहे श्राद्धाधिकारः सामान्य-
विधिवन्नात्, एवं पितरि विदेशस्येऽपीति धेदम् ।

अथ च पितुरधिकारः पुत्रस्य प्रथमविवाह एव ।

स्यपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मणि ।

इति वचनात् ।

संस्कारत्वञ्च प्रथमविवाहस्यः द्वितीयविवाहे तु स्वयं वाच्यम्, नानिद्वेति वचने क्लाम्पत्ययात् समानकर्त्तृकत्वावगमात् । न च तत्र आश्रमेव नास्तीति वाच्यम् । गृह्योक्ततया आहप्रामेः ।

उक्तवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले ।

मातरः प्रथमं पूजाः पितरस्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहा राजन् विश्वेदेवास्तैव च ॥

इति मत्स्यपुराणे उद्वाहमात्रग्रहणाच्च । उक्तत्रै पुत्रजनानि । आनन्दसन्ताने गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनेषु यज्ञे ग्रह-यज्ञाग्निष्टोमादौ ।

उद्वाहादीत्यादिग्रह्यांशमकरणनिष्क्रमणात्प्राशनचूडोपनय-नानां ग्रहणम् ।

विश्वदेवानां पथात् पाठो मात्रादियु त्रिषु गणेषु विश्वदेव-ज्ञानार्थः । चूडाकर्मणादिक इति प्रकरणादादिग्रह्येन निष्क्रम-णात्प्राशनीपनयनवेदारभसमावर्त्तनानि गृह्यन्ते ॥

अत्र केचित् नामकर्म्मणीति पृथगभिधानात्प्राशनचूडाकरण-मध्यभूतयोर्निष्क्रमणात्प्राशनयोः आहं नास्तीत्याहुः । तन्नन्दम् ।

सर्व्याश्लेषाहार्थवन्तीति गृह्योक्तकर्म्ममात्रे आहविधानात् ।

* क पुत्रके—द्वितीयविवाहे इत्यारभ्य वाच्यमित्यन्तोऽंशः परितः ।

* थ पुत्रके—प्रकारार्था ।

अतएव परिशिष्टकृता—

न शोचन्ती-जातकर्म-प्रोषितागतकर्मसु ।

इत्यादिना गृह्योक्तशोचन्त्यादिकर्मसु आहं निषिद्धान्येषु गृह्यो-
क्तेषु आहमावश्यकमिति दर्शितम् ।

ननु अन्नप्राशनस्य गोभिलगृह्यानुक्तत्वात्तत्र छन्दोगानां आहं
मा भवत्विति चेत् कथं तर्हि छन्दोगानामन्नप्राशनलाभः ।

अथ पारस्करोक्तत्वेन परोक्तमविरोधि चेति वचनात् ।

• तथा—

अहन्येकादशे नाम चतुर्थे मासि निष्क्रमः ।

पष्ठेऽन्नप्राशनं मासि चूडा कार्या यथाकृतम् ॥

एवमेतः धर्मं याति बीजगर्भसमुद्भवम् ।

इति याज्ञवल्क्येन संस्कारमध्यपाठात् छन्दोगानामपि तस्मात्
इति चेत् ।

तर्हि गृह्योक्तत्वेन संस्कारत्वेन च कर्माह्नयाहनाभौ को
विरोधः ।

अतएव गोभिलभाष्यकृता यमोर्ध्व-
श्रीमकवचनं लिखितम्—

कृत्वाभ्युदयिकं आहं दधिप्रधान्यमयुतम् ।

अथच प्राग्विदवपत् इत्यादिमन्यतः ॥

इति ।

इति ।

एतेन भोजनस्य रागप्राप्तत्वेन भौकिकत्वात् गृह्यप्रवचनम्

परत एव श्राद्धमिति यत् कैश्चिदुक्तं तदप्यपास्तं पितामहं प्राशये-
दिति शिजर्घस्य वैदिकत्वात् ।

तथा राजमार्त्तगृहे भोजराजः—

पुत्रोत्पत्तौ भवेच्छ्राद्धमत्रप्राग् च निष्क्रमे ।
चूडाकार्यं महादाने नान्नि पुंसवने व्रते ॥
पाण्ड्याहप्रतिष्ठायां प्रवेशे नववेश्मनः ।
एतद्बृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते ॥

निर्णयामृतेऽपि कूर्मपुराणवचनं लिखितम्—

अत्रप्राग् च सीमन्ते पुत्रोत्पत्तिनिमित्तके ।
पुंसवने निषेके च नववेश्मप्रवेशने ॥
सेतुवृक्षजलादीनां प्रतिष्ठासु विशेषतः ।
तीर्थयात्राहपोक्ष्मं हृदिश्राद्धं विधीयते ॥

अत्र प्रतिष्ठादीनां गृह्योक्तत्वाभावेऽपि वचनाच्छ्राद्धम् ।

एवञ्च विष्णुपुराणे नामकर्मणीति पृथगुपादानमुपलक्षण-
सूचनपरमिवेति प्रतीमः ।

सीमन्तोद्घयने चेति चकारात् पुंसवनसर्माधानयोरुपसंग्रहः ।
पुत्रादिमुखदर्शनं इति पुत्रस्य प्रथममुखदर्शनं इत्यर्थः ।

अत्र केचित्—

पुत्राग्रो नरकाद्यस्मात् चायते पितरं सुतः ।

मुखसन्दर्शनेनास्य तदुत्पत्ती यतेत सः ॥

इति ब्रह्मस्रुतिवचनेनापि रागप्राप्तस्य पुत्रमुखदर्शनस्य नरकनिस्तारकारणतयोपन्यासान्नियमकर्त्तव्यत्वाद्दिव्यत्वं रागतो नियमासम्भवात् गर्भाधानवत् ततश्च पुत्रमुखदर्शनात् प्राक्त्वाद्ब्रह्मिण्याहुः ।

तदयुक्तम् । मन्वादिवचनैः पुत्रजन्ममात्रस्य पुत्रामनरकनिस्तारकत्वाभिधानात् तद्विरोधात् ब्रह्मस्रुतिवचने मुखसन्दर्शनपदेन मुखं सन्दर्शयतीति व्युत्पत्त्या जन्मोच्यते ।

यथा मनुः—

व्येष्टेन जातमात्रेण पुत्रीभवति मानवः ।

पितृणामनृण्यैव स तस्मान्नव्युमर्हति ॥

जातमात्रेण पुत्रीभवति पुत्रामनरकात् जाती भवतीत्यर्थः ।

तथा—हरिवंशे पृथुपास्याने मृतस्य वेशस्य दक्षिणभुज-
मथनाज्जातेन पृथुना वंशस्तातः ।

यथा—

समुत्पन्नेन कौरव्य सत्पुत्रेण महात्मना ।

घातः स पुरुषंश्याघ्नः पुत्राग्रो नरकात्तदा ॥

विश्वपुराणे—

सत्पुत्रेण च जातेन वंशोऽपि त्रिदिवं यंयो ।

पुत्राग्रो नरकात्तातः स तेन सुमहात्मना ॥

एवञ्च नियमविधित्वाभावात् पुत्रमुखदर्शनस्य लौकिकत्वे
 गृहप्रवेशवत्त्रिमित्तकयाहं पद्यादेवेति यदा तु पुत्रमुखदर्शनपुत्र-
 जन्मनिमित्तकयादयोर्यौगपद्यं स्यात् तदा तन्त्रेण सक्तदेवानुष्ठानं,
 अन्यथा पृथगेवेति ।

नान्दीमुखं पितृगणमित्यनेन नान्दीमुखविशेषणवतः
 पित्नादेरत्र देवतात्वं तस्य च नान्दीमुखपदस्य सम्बन्धिवाचक-
 पित्नादिपदात् प्राक् प्रयोगनियम इत्यपि दर्शितम् ।

तथाच कात्यायनः—

नान्दीमुखान् पितृनापाहयिष्ये इति पृच्छति ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यादि ।

मातृमातामहादीनामपि तथात्वमाह ब्रह्मपुराणम्—

प्रपितामहसंज्ञाय नान्दीमुख्यय मातरः ।

मातामहैभ्यश्च तथा नान्दीवक्त्रेभ्य एव च ॥

अथ च मातृपदमपि* दर्शितम् ।

शातातपः—

मातृणामग्रतः कृत्वा पितृणान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहानाञ्च वृद्धौ याद्वद्वयं स्मृतम् ॥

एषु च मत्स्यपुराण-कात्यायन-शातातप-विष्णुपुराणवचनेषु
 स्वमातृमातामहादीनामिव स्वजनकादीनां देवतात्वप्रतीतिः तेभ्य
 एव याहं देयम् । तेन—

* अ पञ्चमे मारवाहर्षिपि ।

पिता पितामहश्चैव तथैव प्रपितामहः ।

त्रयो ह्यशुमुखा ह्येते पितरः परिकीर्त्तिताः ॥

तेभ्यः पूर्वतरा ये च प्रजावन्तः सुखैपिताः ।

ते तु नान्दीमुखा नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते ॥

कर्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने ।

जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च ।

पितृन् नान्दीमुखान् नाम तर्पयेत् विधिपूर्वकम् ॥

इति ब्रह्मपुराणवचनाद्बृहप्रपितामहादीनामेव हृदिथादमिति

यत् कैचिदुक्तं तन्निरस्तम् ।

स्वपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्म्मसु । इति ।

पद्भ्यः पितृभ्यस्तदनु याददानमुपक्रमेत् ।

इत्यादिपरिशिष्टवचनाच्च ।

ब्रह्मपुराणवचनन्तु पित्रादिविकस्य पतितप्रव्रजितत्वे बृह-
प्रपितामहादीनां यादविषयकम् ।

अतएव यादानर्हत्वात् पित्रादीनामशुमुखत्वं तत्परीषां
यादान्त्वेन प्रसन्नमुखत्वान्दान्दीमुखता दर्शिता । इति याद-
विवेकः । कस्पतरी तु पित्रादिविकविषयमित्युक्तम् ।

इनायुधेन तु शाखिविशेषश्चपस्थितमित्युक्तम् ।

आभ्युदयिके आभ्युदयमाधने अहयागादौ मङ्गल्यवति
पुंसवनादावित्यर्थः ।

नपुङ्गवः—

सायत्यादन्तु युग्मैः स्यात् मर्दंषं प्राङ्मुखैः पूयक् ।

युग्मैर्ग्राह्यैरित्यर्थः ।

पृथक् सदैवं कर्त्तव्यं मात्रार्थं देव्याहं पृथक् कर्त्तव्यमित्यर्थः ।
पृथक् देवकरणं फलान्तिशयार्थं तन्नेणापि सिद्धेः ।

अतएव—

वैश्वदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः ।

इति मार्कण्डेयपुराणे पृथक् वैश्वदेवनिषेध उक्तः ।

मातृश्राद्धञ्च छन्दोगैर्न कर्त्तव्यम् ।

न योपिद्भ्यः पृथक् दद्यादवसानदिनाहते ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥

इति छन्दोगपरिशिष्टे निषेधात् ।

नचेतद्वचनं पार्व्वण्ये योपितां पित्रादिभिः सह पृथक् दान-
विधायकं पृथक्पदोपादानात् ततश्च सहदानविधानात् पार्व्वण्ये
सपत्नीकस्य देवतात्वमिति वाच्यम् ।

स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्य इति हेतुमद्वचनार्थविरोधात् तस्या
अपि तद्दानात् ।

किञ्च—तस्यास्तृप्तिपिण्डत्वात् स्वभर्तृपिण्डेत्यनुपपन्नं स्वस्य
भर्तृषु पिण्ड इति व्याख्याने तु हेतुत्वाशुपपत्तिरुत्तरार्धवैयर्थ्यञ्च
स्यात् । तर्हि पृथक्पदस्य का गतिरिति चेत् ।

अन्वष्टका-गया-वृद्धि-श्राद्धञ्चैव स्रताहनि ।

एकोद्दिष्टं तथा मुक्ता भातुर्नान्यद्भवेत् क्वचित् ॥

इति श्रद्धादिवचनादन्वष्टकादौ पृथक् प्राप्तं श्राद्धसन्तुष्ट
छन्दोगगोचरतया निषिध्यते ।

छन्दोगपरिशिष्टोक्तत्वात् ।

नच षार्ष्णे निषेधस्य चरितार्थत्वात् अन्वष्टकादी सामान्यतो
विधायकवचनात् सामगानात्रपि माहश्राद्धमिति मैत्रिलमत-
मुपादेयम् ।

षार्ष्णे माहश्राद्धस्याप्राप्ततया निषेधस्य पथ्युदासस्य वा
असम्भवात् तयोःप्राप्तुपजीवित्वादन्यथा वैयर्थ्यात् ।

एतेन यदन्यत्तैरुक्तम् अथमानदिनपदेन विगेषविहितश्राद्ध-
मुपलक्ष्यते अन्यथादौकोद्दिष्टन्यूनप्राणासिकादावनिस्तारात् ।

ततश्च अन्वष्टकादावपि विगेषविहितं माहश्राद्धमायात-
मिति । तदपि निरस्तम् ।

अस्य वचनस्य प्रकरणात् सपिण्डनोत्तरविषयत्वेनादौको
द्दिष्टादेरविषयत्वात् । उपलक्षणं प्रमाणाभावात् ।

मातुः सपिण्डने पितामहोऽयाहं नतु पथ्युदस्यते परिशिष्टे-
नैव छन्दोगानां विगेषाभिधानात् । यथा—

मातुः सपिण्डीकरणं पितामहा महोदितम् । इति ।

अतएव परिशिष्टे—

पद्भ्यः पिष्टभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ।

इति पट्मंश्यानिघण्टो हृदी छतः । अन्यथा तदनर्थकं स्यात् ।

तथा—

इति षट्पिण्डमात्रदानमुक्तम् ।

गोभिलेनापि वृद्धावन्वष्टकायाश्च मातृश्राद्धगन्धोऽपि न सूचितः ।

ततश्चान्वष्टकायां वृद्धौ गयायाश्च प्राप्तं मातृश्राद्धं छन्दोगीतरैरेव कर्त्तव्यमिति सिद्धम् ।

तथाच छन्दोगपरिशिष्टम्—

स्त्रपितृभ्यः पिता दद्यात् सुतसंस्कारकर्मसु ।

पिण्डानोद्धहनात्तेषां तस्याभावेऽपि तत्कृमात् ॥

वचनमिदं न श्राद्धविधायकम् ।

सर्व्वाश्वेवान्वाहार्थवन्तीति गोभिलवचनात् सामान्यतः प्राप्तेः ।

किन्तु संस्कारस्य पुत्रगोचरतया श्राद्धे तस्यैव पित्रादिमातामहादीनामौचित्यप्राप्तौ पितुरेव पित्रादिमातामहादीनां श्राद्धदेवतात्वं विदधाति ।

अतएव पुत्रमातामहादिव्यावर्तकः स्वगन्धो दत्तः ।

स्त्रपितृभ्य इत्यत्र पित्रपदमजहत्स्वार्थलक्षणया जनकादि-
वृद्धियाहोद्देश्योपलक्षकम् । तेन पितुर्मातृगणलाभः । अथवा
परिशिष्टकृता छन्दोगाभिप्रायेण भोक्तृत्वोपाधिना षट्सु पुरुषेषु
पित्रपदं प्रयुक्तम् । अथर्व्युरपि तुल्यन्यायात् स्त्रमातृभ्यो दद्यात्
सुतसंस्कारकर्मस्त्रित्यनेन कन्यासंस्कारेषु श्राद्धं नास्तीति
सूचितम् ।

कन्यापुत्रविवाहेष्वित्यादि विश्वपुराणवचने कन्याविवाहे

विशिष्टयाहसुक्ता अन्येषु कन्या-नामकरणादिमंस्कारेषु याहं
नास्तीति स्फुटमेषोक्तम् ।

अन्यथा चूडाकर्मोदिक इत्यनेन विवाहस्यापि प्राप्तौ कन्या-
पुत्रविवाहेष्विति ध्येयं स्यात् ।

किञ्च-गोभिलादिश्लोके पुत्रजन्मोपक्रम्य जातकर्मोदिमंस्कार-
विधानात् कन्यामंस्कारस्य श्लोकोक्तत्वाभात् कुतः याहप्राप्तिः ।

कथं तर्हि कन्यायाः संस्कारप्राप्तिरिति चेत्—

तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहसु ममन्वकः ।

इति याज्ञवल्क्यवचनात् ।

कन्याविवाहे तु याहं पितुः पितृणामेव—

नान्दीसुतं पित्रगणमर्षयेत् प्रयतो श्लोके ।

इत्युक्तत्वात् ।

मंस्काराद्यान् नामकरणाद्या विवाहान्ताः ।

जातकर्मणि याहनिषेधात् पुंमवन मोमन्तोद्यमयोसु न
पुत्रमंस्कारत्वमनिययात् किन्तु गर्भमंस्कारत्वमेव ।

अतएव—

इति राजमार्त्तण्डे प्रतिगर्भं पुंसवनमभिहितम् ।

तत् पुत्रकामस्यैव पुत्रेच्छुरित्युपादानात् गर्भसंस्कारस्य प्रथमे-
नैव जातत्वात् ।

तत्रापि तस्मादेव विष्णुपुराणात् पितुः पितृणां श्राद्धलाभः ।

तर्हि कथं पुंसवनसोमस्तोत्रयनकन्याविवाहेषु तस्याभावेऽपि
तत्क्रमादिति सङ्गच्छते । सत्यं, पुत्रसंस्कारे तथा दृष्टत्वेन एकत्र
दृष्टार्थन्यायात् तस्याभावेऽपि तत्क्रमादित्यस्यैवौचित्यात् ।

आ उहहनात् इत्यभिविधावाङ् न मर्यादायै कन्यापुत्र-
विवाहेष्विति विष्णुपुराणवचनात् ।

अस्मादेव विष्णुपुराणात् पिण्डानित्यस्य सविधिकश्राद्धोप-
सृजकता ।

तर्हि पितुर्मरणेऽन्तेन संस्कर्त्वा कथं श्राद्धं देयमित्याह तेषा-
मिति तेषां पितुः पितृणामित्यर्थः ।

तत्क्रमादिति नात्र तस्य पितुः क्रमस्तत्क्रमः स एव वा
पूर्वोक्तः क्रमस्तत्क्रम इति । तेषां तस्याभावेऽपीत्यनेनैव
सिद्धेस्तत्क्रमादित्यस्य वैयर्थ्यापत्तेर्लेपभागिनां श्राद्धनिषेधाच्च ।

किन्तु तमारभ्य क्रमः तत्प्रधानक्रम इति वा मध्यपदलोपी
समास एव तत्र तेषां तत्क्रमादित्यनेन लेपभागिनं पितुः
प्रपितामहं विद्वांस्य पितरमादाय तेषां पितुः पितृणां दद्यादित्यर्थे
सति पितुर्मातामहादीनां श्राद्धमायातम् ।

कन्याविवाह-पुंसवन-सीमन्तोन्नयनेषु संस्कार्यक्रमासम्भवाच्च
तत्पदेन प्राधान्यात् पितुरेव प्रत्यवमर्षस्य न्याय्यत्वाच्च ।

तस्मात् पितुर्मातामहपक्षः श्रीभारतीयोपाध्यायमन्मत
एषोपादेयः ।

तथाच कृत्यचिन्तामणिलिखितं यचनम्—

अष्टौ संस्कारकर्मणि गर्भाधानमिव स्वयम् ।

पिता कुर्यादयान्योऽपि तस्याभावे तथैव च ॥

अष्टौ गर्भाधानविवाहौ विना तथैव पितुः प्रकारेण कुर्या-
दित्यर्थः । युज्यते हि पिष्टमरणेऽप्यन्यकर्तुरपि तत्प्रकारः ।

अतएव विदेशस्ये पितरि आयस्यकसंस्कारस्यान्यथानुपपत्त्या
कृतेनान्येन संस्कर्त्ता प्रतिनिधियत् पितुः पिष्टगण-माष्टगण-
मातामहगणानां यादं कर्त्तव्यं, एवञ्च संस्कार्यमाष्टमरणे पित्रा
यथा स्वमाष्टभ्य एव दौयते तथान्येनापि पिष्टमरणे पितुर्मातादिभ्य
एव देयं नतु संस्कार्यमात्रादिभ्य इति ।

यत्र तु पतितो प्रव्रजितो वा पिता गृहमात्र न पित्रादिश्रेण
यादं तत्क्रमादित्यत्र तत्पदेन पार्ष्णाहंपिष्टयज्ञात् ब्राह्मणा-
दिहते तात इति तस्य यादनिषेधात् । किन्तु पितुः प्रपितामहस्य
नेपभागित्वहेतुक्यादनिषेध एव तत्क्रमादित्यस्य योजं तदोपाभावे
च तत्क्रमादिति विधेर्निवृत्तिरेव अतएव जीवति पितरि तत्पुत्रेण
स्वपुत्रसंस्कारे क्रियमाणे प्रेतीभूतपितामहं विहाय प्रपितामहादि-
विकस्य क्रियते इति ।

अत्र केचित्—

तत्क्रमादित्यनेन संस्कार्यपिचादिक्रमोपदेशात् संस्कार्य-
मातामहादीनां प्राप्तिः ।

पितरौ यत्र पूज्यन्ते तत्र मातामहा भ्रुवम् ।

इति वचनेर्यस्य पिचादित्त्रिकं तस्यैव मातामहादीनां ग्रहणा
दित्याहुः । तत्र—

तेषामिति वचनादपिशब्दाच्च पित्रा येभ्यो दत्तं पितुर्मरणेऽपि
तेषां पितुः पितृणामिव दानम् ।

केवलं तत्क्रमादित्यनेन तत्रैव पितरमनुप्रवेश्य लेपभागि-
तया पितुः प्रपितामहो नियिध्यते अन्यथा तेषामित्युपादान-
मनर्थकं स्यात् बहुवचनानुपपत्तियेति ।

अतएव—

दौहित्रैर्वा नरयेष्ट कार्यास्तत्तनयैस्तथा ।

इति विश्वपुराणे दौहित्रतनयस्योत्तरक्रियायामधिकारकथन-
मप्युपपन्नम् ।

किञ्च गर्भसंस्कारयोः पुंसवनसोमन्तोन्नयनयोः संस्कार्य-
मातामहाग्रहणं विदुषामुपहृमनीयमेव ।

यद्य—तस्य संस्कार्यस्य क्रमस्तत्क्रमः येन क्रमेण संस्कार्येण
यादं कर्तव्यं तत्क्रमादिति यादृचिन्तामणानुक्तं तदप्यतीव
मन्दम् । पूर्वोक्तमर्थदोषमस्त्वत्वात् ।

एवञ्च जीवति मृते वा पतितप्रव्रजिते पितरि तत्पुत्रसंस्कारे
तेभ्यः पितुर्मातामहादिभ्यो देयं इति सर्व्वं ममप्लसम् पुत्रजन्म-
निमित्तकन्तु आहं पित्रा स्वयमेव कार्य्यं नान्येन ।

तस्यैव पुत्रजननादन्यं प्रति तस्य निमित्तत्वाभावात् ।

तथाच विष्णुपुराणे—

जातस्य जातकर्म्मस्यैव क्रियाकाण्डमयेपतः ।

पुत्रस्य कुर्व्वीति पिता आहं चाभ्युदयात्मकम् ॥

संस्कारस्वन्येनापि कार्य्ये आवश्यकत्वात् पूर्व्ववचनाच्च ।

अभ्युदयात्मकं पुत्रजन्मनिमित्तकथाहमित्यर्थः ।

यथा मार्कण्डेयपुराणे—

नैमित्तिकमघो वक्ष्ये आहमभ्युदयात्मकम् ।

पुत्रजन्मनि तत्कार्य्यं जातकर्म्मसमं नरैः ॥

पुत्रमुत्तदर्शननिमित्तकथाहं तु पृथगीयेति प्रागुक्तं तदपि
काम्यम् ।

गातातपः—

अकृत्वा माह्वयागन्तु यः आहं पन्थिष्येत् ।

तस्य क्रोधममाविष्टा हिंसां कुर्व्वन्ति मातरः ।

मातरो गौर्य्यादयो यक्षमाणाः, अत्र युगपत्प्राप्तयोर्माह्वयाग-
यावयोर्माह्वयागस्य प्राक्कर्म्मस्यता दर्शिता आहिन महाप्लमि-
चारय न तु आहाङ्गता ।

अहमाह अस्दोगपरिमिटम्—

कर्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः ।
 पूजनीयाः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः ॥
 प्रतिमासु च शुभ्रासु लिखिता वा पटादिषु ।
 यपि वासतपुञ्जेषु नैवेदीयं पृथग्विधैः ॥
 कुड्यलग्नां वसीर्षाणां सप्तवारान् हृतेन तु ।
 कारयेत् पञ्च वारान् वा नातिनीचां न चोच्छ्रिताम् ॥
 ग्रामुष्याणि च शान्तरथं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
 पङ्क्त्यः पिण्डभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥

कर्मादिष्वित्यनेन मातृयागस्य कर्माङ्गता दर्शिता कर्मपदमत्र
 वृद्धिश्राद्धाङ्गकवेदिककर्मपरम् । तेन ऋह्यानुक्तेषु प्रतिष्ठादिष्वप्यादौ
 मातृपूजनं वैदिकेतरस्यले तु ऋहप्रवेशे पुत्रजन्मनि च—

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

इति वस्यमाणवचनाग्राह्यपूजालाभः । अत्रापि मातातप-
 वचनात् श्राद्धात् प्राक् मातृपूजेति परिशिष्टे-तदनु श्राद्धमित्यनेन
 वसुधारापि श्राद्धात् प्रागिव ।

एवञ्च मातृपूजा-वसुधारा-वृद्धिश्रादानां क्रमकर्त्तव्यत्वे सिद्धे
 युगपदुपस्थितत्वाभावात् केषाञ्चित् युगपत्संकल्पाचरणमनाचार
 एवेति प्रतीतः ।

नर्षेतेषु संकल्प एव नास्तीति वाच्यं अहृतमुद्यमसंकल्पस्य
 पुंसोऽभ्युदयसाधनानामेवामुपरस्त्रकाङ्क्षानां पृथक् संकल्पस्याव-
 श्यानुष्ठेयस्यात् वाचाभिनयतीति हारीतेन नियमविधानात् ।

न च मुख्यमङ्गल एव श्राद्धी कथं न क्रियते इति वाच्यम्—

नानिष्टा तु पितॄन् श्राद्धैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति वचनात् ।

सगणाधिप इत्यनेन विघ्नवारणाय ततोऽपि प्राक् शक्तिशुभ्रजा कार्या श्राद्धी विनायकः पूज्य इति वक्ष्यमाणवचनात् । प्रयत्नेन भक्तियद्वातिशयेन पूजयन्ति अभ्युदयदानेन पूजकं प्रीणयन्तीत्यर्थः ।

शुभासु शुक्लासु स्फटिकादिमयीषु निम्बिता मातरः पूज्या आलेख्येषु वैत्यर्थः ।

पुञ्जेष्विति बहुवचनात् पृथक् पृथक् यवपुञ्जेषु या पूजनीयाः ।

अत्र पूर्वं पूर्वं फलातिशयः न तु मुख्यकल्पानुकल्पेन व्यवस्था यत्न-
स्यान्यत्र फलाभावकल्पनागौरवात् पृथक्विधैर्नानाविधैः । अत्रापि
बहुवचनात् पृथक् नैवेद्यैरित्यर्थः ।

मातरयोक्ता गृहपरिशिष्टे—

गौरो पद्मा शची मेधा मावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्भृतिर्मुष्टिरात्मदेवतया मह ।

श्राद्धी विनायकः पूज्यो पत्ने च कुलदेवता ॥

मातरो लोकमातर इति मर्त्यामां विशेषणमिति प्रायः ।

अन्ये तु नामगणमध्यपाठात् बहुवचनात्तन्मय देवताइयमिति
वदन्ति । पिबदयिता-पशुपतिनिबन्धादिषु निम्बितात्—

शान्तिः पुष्टिर्भृतिर्मुष्टिर्भित्त्वेव पाठ इति प्रायः ॥

अन्ये तु —

सामगगोचरोऽयं पाठः यजुर्वेदिनान्तु धृतिः पुष्टिस्तथा तुष्टि
रिति वदन्ति । तन्नन्दम्—

एकेनेव गृह्यपरिशिष्टेनोक्तत्वात् पाठद्वयस्यानौचित्यात् ।
न लोकासुनिना एकस्मिन् वचने पाठद्वयं कल्पते मातृणां षोडश-
संख्यकत्वप्रसिद्धेश्च ।

एतेन मातरो लोकमातर इति श्रयक्देवताद्वयमिति मतं
निरस्तम् ।

श्रीदत्तस्तु—

दृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिस्तथैव कुलदेवता ।

इत्येतावन्मात्रं पठित्वा सर्व्यशाखिगोचरतया एताः षोडश
मातर इत्याह ।

शुभं भित्तिर्यसुरद्वीष्टेऽग्नेदिवाजः तस्य सम्यम्बिनीं धारां
घृतेन दद्यादित्यर्थः ।

महाभारते मोक्षधर्मं वसुं प्रति देववाक्यम्—

एकं त्वनुग्रहं तुभ्यं ददाम नृपनन्दन ।

यावन्तं गापदीपेण कालमासिष्यसेऽनघ ॥

भूमिर्विधरगो भूत्वा तावन्तं कालमापदि ।

यज्ञेषु शुद्धतां विप्रैर्वसो धीरां महात्मभिः ॥

पाप्यसेऽग्निदनुष्यानाग्ना च त्वां ग्वाणिरसृशत् ॥

न तुत्पिपासे राजेन्द्र भूमेन्द्रिन्द्रे भविष्यतः ॥

वसोर्धाराभिपीतत्वात्तेजसाप्यायितेन च ।

स देवोऽस्मद्हरप्रोती ब्रह्मलोकं नयिष्यति ॥

विप्रैः सह यत्नेयु जुह्वतां यजमानानां सम्बन्धिनीं वसोर्धृतस्य धारामित्यर्थः ।

स देवो ब्रह्मा पञ्चवारानिति बहुष्टतासंभवे इति केचित् ।
उद्देश्यगतप्रोत्यतिशयद्वारा समवारेषु फलातिशय इत्यभियुक्ताः ।

फलज्ञास्य हृदित्याहवत् प्रकृतकर्मणोऽभ्युदय एव ।- मन्वसु-
वसोः पवित्रमसीत्यादिर्वसुधाराप्रकाशको यजुर्वेदीक्त एव सर्व-
शाखिनां परोक्तमविरोधि चेति वचनात् । अस्य मरुदेव पाठी
नत्वाहृत्तिः प्रमाणाभावात् । मन्वान्तरे प्रमाणाभावात् ।
एतस्योपविश्यैव कर्त्तव्यम्—

पासीन ऊर्ध्वः प्रहो वा नियमो यत्र नेह्यः ।

तदाभीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्नेण न तिष्ठता ॥

इति परिशिष्टवचनात् ।

‘ आयुष्याणीति आयुषे हितानि आयुष्यं वर्षस्यमित्यादीनि
जप्यानि अर्थादमङ्गलान्तये इत्यर्थः ।

तथाच ब्रह्मपुराणम्—

पठेच्चकुनसूक्तं चस्तिघ्नं शुभं तथा ।

तदन्विति क्रमविधानार्थं प्रह्ना इति मातृश्रावनिपेधार्थम् ।

अन्याया वैयर्थ्यादिति प्रागुक्तम् ।

जीवन्मात्रादितिकविषयमिति श्योदत्तः । तच्चिन्त्यम् ।
न योपिङ्ग इति सामान्येनःःःन्दोगविषये निषेधात् ।

परिशिष्टे—

अतःपरं प्रवक्ष्यामि विज्ञेय इह यो भवेत् ।

वसिष्ठोक्तो विधिः कृत्स्नो द्रष्टव्योऽत्र निरामिपः ॥

प्रातरामन्वितान् विमान् सुरमातुभयतस्तथा ।

उपवेश्य कुशान् दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥

निपातो न हि भव्यस्य जानुनो विद्यते क्वचित् ।

सदा परिचरेद्भक्त्या पितृनप्यत्र देववत्^१ ॥

पितृभ्य इति दत्तेषु उपवेश्य कुशेषु तान् ।

गोत्रनामभिरामन्त्रं पितृनर्घ्यं प्रदापयेत् ॥

नात्रापसव्यकरणं न पितॄं तीर्थमिष्यते ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥

पार्व्येणे वसिष्ठेन यो विधिरुक्तः सोऽत्रामिपव्युदासेन बोद्धव्यः ।

अत्रामिपत्वातिदेशान्मधुनो निवृत्तिरिति केचित् । तन्न—

शाल्यन्नं दधिभध्वक्तं वदराणि यवांस्तथा ।

इति ब्रह्मपुराणे पिण्डे मध्वनुज्ञानेन श्राद्धेऽपि तदनुज्ञानात्
पिण्डस्य यादशेषद्रव्यकर्त्तव्यत्वात् ।

उक्तञ्च गोभिले—सर्वमन्नमेकत्रोद्धृत्येति ।

* क इत्यङ्के—सामान्येन्दोगविषये ।

† ख इत्यङ्के—देवते ।

किञ्च—

मधु मध्विति यस्तत्रेति वचने मधुमन्त्रवर्जनामधुनो निवृत्ति-
र्नास्तीत्यवगम्यते इति वक्ष्यते । प्रातरामन्वितानिति पूर्वदि-
नामन्त्रणनिषेधः ।

नचामन्वितान् विप्रान् प्रातरुपवेशित्यन्वयेन प्रातःकाल-
विधानादतिदेशप्राप्तस्य पूर्वदिनामन्त्रणस्य न बाध इति वाच्यम् ।

आमन्वितानित्यस्य वैयर्थ्यभिया तस्य प्रातःपदसम्बन्धेन पूर्व-
दिननिमन्त्रणप्रतिषेधस्य दुर्निवारत्वात् । युग्मानिति पित्रादि-
पत्नेऽयुग्मस्थाने युग्मविधिविषयः* मन्थया वैयर्थ्यात् देवे युग्मस्य
प्राप्तत्वात् ।

तथाच शातातपः—

माह्न्याहन्तु पूर्वं स्यात् पितृणान्तदनन्तरम् ।

ततो मातामहादीनां हवीं आह्नवयं स्मृतम् ॥

विष्वप्येतेषु युग्मांस्तु भोजयेद्ब्राह्मणान् शुचिः ।

प्रदक्षिणन्तु सव्येन प्रदद्याद्देवपूर्वकम् ॥

उभयतस्तथेति उभयत उभयदिशि पार्ष्वणवत् दक्षिणे पितृ-
ब्राह्मणान् पश्चिमे देवब्राह्मणानुपवेश्य इत्यर्थः ।

ननु—

माह्न्याहन्तु युग्मैः† स्यात् सदेवं प्राह्नु खैः इत्यक् ।

इति हारीतवचनात् पितृनप्यत्र देवपदित्यतिदेशाच्च पश्चिमे
सामगानामपि पितृब्राह्मणोपवेशनम् ।

* स इत्युक्ते—विधिरयम् ।

† स इत्युक्ते—द्वयो ।

अतएवाश्वलायनगृह्ये—

आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यात्
उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखो दद्यात् । इति व्यवस्थितो विकल्प उक्तः ।

तत्र च सामगितरेषां प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखो दद्यादिति ।

सामगानान्तु उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुख इति ।

अतएव छन्दोगपरिशिष्टे—

संयोज्य यवकर्कशुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ।

इति पिण्डदाने प्राङ्मुखत्वं वक्ष्यते ।

तथाच ब्रह्मपुराणे—

नान्दीमुखानां कर्त्तव्यं पितृकार्यार्थसिद्धये ।

सयवैश्च तथा ऋतुभिर्दक्षैः पूर्वामुखस्थितः ॥

किन्तु दक्षिणदिशेव पितृब्राह्मणवामे मातामहब्राह्मणोप-
वेशनं पार्व्वणादिपरोतममेति । आभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचार
इति गोभिलवचनात् ।

केचित्तु—

उदङ्मुखेभ्यो वा प्राङ्मुखं इति सामान्यतो विधानात् देव-
ब्राह्मणस्यापि दक्षिणस्यामुदङ्मुखोपवेशनमाहुः । तन्नन्दम् ।

पार्व्वणातिदेशप्राप्तं पित्रादिब्राह्मणानामुदङ्मुखत्वमनूद्य
कर्त्तुः प्राङ्मुखत्वंमात्रविधानिनैवीपपत्तेर्देवब्राह्मणस्योदङ्मुखत्व-
विधानगौरवात् ।

पितृभ्य इति वक्ष्यमाणगोत्रनामामन्त्रप्रकारेण पितृभ्यो दत्तेषु कुशेषु उपवेश्येत्यर्थः* । न केवलं पितृपरिचरणे अपि तु अर्घ्यपात्रपूरणपरिवेषणाद्विकरणादिवपि दैवपरिपाटीत्याह नात्पापसव्येत्यादि पार्ष्वण्यन्नाप्र प्राचीनावीतिकरणं न पितॄन् तीर्थ-मिव्यत इत्यनेनैव प्राप्ती दैवेनैव इत्येवकारः सामगानां विष्णु-पुराणोक्तप्राजापत्यतीर्थविकल्पव्यवहृदार्थः ।

यथा—

दध्यक्षतैः सवदरैः प्राङ्मुखोदङ्मुखोऽपि वा ।

दैवतीर्थेण वै पिण्डं दद्यात् कायेन वा पुनः ॥

कार्यं प्राजापत्यम् । अतएव

नान्दीमुखानां कुर्वीति प्राज्ञः पिण्डोदकक्रियाम् ।

प्राजापत्येन तीर्थेन यच्च किञ्चित् प्रजापतेः ॥

इति मार्कण्डेयपुराणं न नियमपरं किन्तु कायतीर्थ-विधायकम् ।

पारस्करः—

श्राभ्युदयिके प्रदक्षिणमुपचारः, पित्रामन्त्रधर्जं जपः, ऋजवो दर्भाः यवैस्त्रिलार्थः, सम्यन्नमिति तृप्तिप्रश्नो दधिवदराक्षतमित्राः पिण्डा नान्दीमुखान् पितृनावाहयिये इति पृच्छति† [नान्दी-सुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यत्रथस्थाने नान्दीमुखान् पितृन् वाचयिये] वाच्यतामित्यनुज्ञातो नान्दीसुखाः पितरः पितामहाः

* इत् पृष्ठके—कुशेषूपवेश्येत्यर्थः ।

† इत् पृष्ठके—[] विहितार्थः पतितः ।

प्रपितामहा मातामहाः प्रमातामहा वृद्धप्रमातामहाश्च प्रीयन्तां
न स्वधाञ्च प्रयुञ्जीत युग्मानाशयेत् ।

आभ्युदयिके अभ्युदयसाधने याज्ञे एतेनाभ्युदयोऽस्य याज्ञस्य
फलमिति दर्शितं पित्रामन्ववर्जमिति ब्राह्मणभोजनकाले पितृ-
प्रकाशमन्त्रं स्तव वा वर्जयित्वा पुरुषसूक्त—त्रिसुपर्णादिकं जपे-
दित्यर्थः ।

तथाच परिशिष्टे—

नचाग्नन्तु जपेदत्र कदाचित् पितृसंहिताम् ।

अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥

ऋजवी दर्भा इति द्विगुणभुग्नुशनिपेधः समूला दर्भा इत्या-
श्रलायनवचनादत्र समूला दर्भा ग्राह्याः । यवैस्त्रिलार्थ इति
तिलकार्ये यवविधिः । दधिवदरेत्यादिना वृद्धियाज्ञे दध्यादीनां
प्राशस्त्यसूक्तम् । नान्दीसुखानिति नान्दीसुखविशेषणवत्तया पित्रा-
दीनामत्र देवतात्वं दर्शितम् । नान्दीसुखाः पितर इति अत्रय्यस्थाने
इत्यनेन पार्व्वणोक्ताच्यदानवाक्यस्य नान्दीसुखे प्रकारान्तरविधि-
रयं न तु कर्मान्तरविधिः ।

एकोद्दिष्टे उपतिष्ठतामित्यत्रय्यस्थान इतिवत्तत्र पार्व्वणे-
ऽमुकगोत्रस्य पितुरमुकशर्मणः सर्व्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमच्य-
मस्त्विति यथाक्रमं पित्रादिब्राह्मणहस्ते सतिलजलदानम् ।

सर्व्वत्रास्त्विति ब्राह्मणवचनमिति गरुडपुराणादच्यदानस्य
दत्तपानादीनामच्यप्रथार्यत्वे सति तत्र प्राप्तानां षष्ठ्यन्तगोत्र-

नान्नां प्रथमावहुवचनान्तता तथाचय्यमस्त्विति स्थाने प्रीयन्ता-
मिति विधीयते ।

नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यचय्यस्थाने नान्दीमुखान्
पितृन् वाचयिष्य इति पृच्छति ततश्च प्रीयन्तामिति क्रियान्वया-
दुरोधात्तत्रोक्तस्यान्नपानादिकमित्यस्य तृतीयान्ततया परिणामः ।
अतएव पितृपदस्य सम्यन्वयैकपदोपलक्षकत्वम् ।

तेनामुकगीत्रा नान्दीमुखाः पितरोऽमुकशर्माणः सर्वेषु दत्ते-
नानेनान्नपानादिना प्रीयन्तामिति वाक्यं सम्प्रक्षम् । एवं पिता-
मह-प्रपितामह-भान्नादित्रिक-मातामहादित्रिकाणामचय्ये बहु-
वचनान्तपितामहादिपदप्रक्षेपः कार्यः ।

अर्घोऽचय्योदके चैव पिण्डदानेऽवर्जजनं ।

तन्त्रस्य विनिवृत्तिः स्यात् स्वधावाचन एव च ॥

इति परिगिष्टेन तन्त्रतानिषेधादेकस्मिन् बहुवचनमदृष्टार्थ-
मेव स्वधावाचनवत् न बहुवचनात्तन्त्रताविधिरवेति वाच्यम् ।
अन्यथा सिंहस्य निषेधवाधाचमत्वात् पितृपदस्य पदपुरापिक-
परतया भावादिपक्षेऽनिस्ताराच्च ।

न च स्वधावाचनेऽपि गोचनामानुकीर्तनप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।

प्रकृतौ तथाऽनुक्तत्वादचय्ये तु प्रकृतौ तयोक्तत्वात् ।

यथा पारम्परः—

अर्घदानेऽयमंकस्ये पिण्डदाने तथाचये ।

गोत्रमन्वन्नामानि यद्यावत् प्रतिपादयेत् ॥

एतेन नान्दीमुखाः पितरः प्रीयस्तामित्येव सकृदेव वाच्य-
मित्याधुनिकानां मतमपास्तम् ।

अक्षयदानात् पृथगिव कर्मान्तरविधिरयमिति श्रीदत्तमत-
मपि तिरस्कृतम् । [सामगानान्तु गोभिलेन विशेषानुक्तत्वात्
पार्ष्णवत् पठ्यन्तेनैवाक्षयदानम् ।

एतदेव विवृतं छन्दोगपरिशिष्टे—]

अक्षयोदकदानन्तु अर्घ्यदानवदित्यते ।

पष्ठैव नित्यं तत्कुर्यान्न चतुर्थ्यां कदाचन ॥

अर्घ्यदानवदिति सर्वेषां ब्राह्मणानां करोपरि पंक्तिश्रेष्ठस्य
करं कृत्वा यथार्घ्यं दीयते तथाक्षयोदकमपि सर्वकरोपरि पंक्ति-
ज्येष्ठकर एव देयम् न तु पार्ष्णवत् पृथक् पृथगिति ।

तत्त्वतानिवृत्तिसु अर्घ्येऽक्षयोदके चेति वचनादस्त्वैवेति ।
पष्ठैवेति गोवनामान्ते सम्बुद्धिस्याने पष्ठैविधानम् । न चतुर्थ्यंति
चतुर्थ्यन्ततच्छब्दनिषेधः ।

एतेनामुकशर्मन्नक्षयमिदं तुभ्यमसु इति वाक्यम् निरस्यामुक-
शर्मणः सर्वम् दत्तमिदमन्नपानादिकमक्षयमस्त्विति वाक्यम्
दर्शितम् ।

अतएव गोभिले शर्मणोऽक्षयकाले त्वित्युक्तम् । नित्यमिति
न केवलं प्रकरणान्दान्दीमुखे पार्ष्णेऽपीत्यर्थः । अक्षयप्रश्रुत्वेन
स्वश्राद्धनिषेधः ।

नचासुक्रंगीवस्य नान्दीमुखस्य पितुरसुकशम्भो दत्तेनानेनाद्-
पानादिना नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति सामगानां वाक्यं
केपाञ्चिदादरणीयम् ।

गोभिले परिशिष्टे च नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यश्रुत-
त्वात् । नित्यमित्यनेन पार्वणवत् नान्दीमुखेऽप्युक्तत्वाच्च ।
यत्तु—

अथाक्षयोदकस्थाने दद्यात् क्षीरयोदकम् ।

इति ब्रह्मपुराणं तत् फलार्तिशयार्थम् अक्षयोदकदानन्विति
परिशिष्टवचनात् ।

स्वधावाचनवाक्यस्य पार्वण्यात् प्रकारान्तरमाह नान्दीमुखान्
पितृनिति अत्रापि बहुवचनमदृष्टार्थम् । अत्र चकारं कृत्वा
प्रत्येकेन क्रियान्वयदर्शनात् स्वधावाचने तन्त्रतानिषेधाच्च पृथगेव
प्रत्येकं वाक्यम् न तु सकृदेवेति श्रौदत्तमतमादरणीयम् ।

एवञ्च मातादिपक्षे स्वधावाचनप्रकारापेक्षार्यां लाघवात्
पित्रादिदृष्टमेव वाक्यम् । नान्दीमुखो मातरः प्रीयन्तामिति
मन्तव्यम् । प्रतिवचनञ्च प्रीयन्तामिति सर्वत्रैव । सामगानान्तु
नान्दीमुपेभ्यः प्रीयन्तामिति प्रथमास्थाने चतुर्थी वाचनिकी ।
यथा गोभिलः—

प्राभ्युदयिके शुम्भानागयेत् प्रदक्षिणमुपचारः । ऋजवो
दर्भा यवैस्तिनार्थः । सम्यग्रमिति दक्षिणप्रथो दधिवदराक्षत-
मित्याः पिण्डा नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाच-
यित्वा नान्दीमुपेभ्यः पित्रेभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्यो

मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो ह्यप्रमातामहेभ्यश्च प्रीयन्तामिति न स्वधां प्रयुञ्जीत ।

अत्र नान्दीमुख्याः पितरः प्रीयन्तामिति दैवे वाचयित्वा इति देवब्राह्मणे पित्रप्रीतिवाचनं पार्वणादधिकं सामगानामेवेति । स्वधावाचनप्रयत्ने गोभिलेन नोक्तः नान्दीमुख्यान् पितृन् वाचयित्वा इति वाच्यतामित्यनुव्रत इति पारस्करोक्त एव ग्राह्यः परोक्तमविरोधि चेति वचनात् ।

पारस्करे गोभिले च स्वधावाचने प्रकारमुक्त्वा न स्वधां प्रयुञ्जीतेत्यनेन मन्त्रे वाक्ये च स्वधाशब्दो निषिध्यते किन्तु सर्वत्र मन्त्रे स्वधास्थाने पुष्टिपदप्रयोगः कार्यः । आश्रित्यायनरुद्धे-
तिलोसीति मन्त्रे यवपदीहं कृत्वा स्वधास्थाने पुष्टिपदनिघेपात् ।
यथा तत्र—

शत्रोदेवीरित्यभिमन्त्रितान् समयवानावपति ।

यवोऽसि सोमदेवत्वो गोपवो देवनिर्भितः प्रद्वमद्भिः पृक्तः

पुष्ट्या नान्दीमुख्यान् पितृन् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ।

इति ।

अतएव मन्त्रेऽपि सर्वत्र पित्रपदे नान्दीमुखविशेषणं देयम् ।

एवञ्च मन्त्रे पुष्टिपददर्शनाद्वाक्येऽपि स्वधास्थाने पुष्टिपदं केचिदाहुः तन्मन्त्रं तस्य त्यागवाचकत्वाभावात् । तद्योगे चतुर्थनुपपत्तेश्च किन्तु स्वधास्थाने नमःप्रयोग एव कार्यः—

सदा परिचरिऽक्त्या पितृनम्यत्र देववत् ।

देवानां नमसा देयं पितृणाञ्च स्वधेति च ॥

इत्यतिदेशात् ।

देवनादिवचनात् देवदाने नमःपदं प्रागिव निर्णीतं ततश्च-
स्वाहापदं श्रीदत्तेन वृद्धिवाहे लिखितं प्रमादकृतमेव ।

छन्दीगपरिशिष्टम्—

ष्येष्ठीत्तरकरान् युग्मान् कराग्राग्रपवित्रकान् ।
 क्लार्थं सम्प्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥
 मधु मध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
 गायत्र्यनन्तरं सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥
 नचाग्रक्षु जपेत् किञ्चित् कदाचित् पितृसंहिताम् ।
 अन्य एव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥
 यस्तत्र प्रकरीऽत्रस्य तिलवद्यववत्तथा ।
 सच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र दत्तेषु विपरीतकः ॥
 मन्वन्मिति दत्ताः स्य-प्रग्रस्थाने विधीयते ।
 सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमसं निवेदयेत् ॥
 प्रागप्येषु च दर्भेषु चाप्यभामन्त्रं पूर्ववत् ।
 षपः त्रिपेग्नूलदेशेऽवनेनिध्वेति निश्चिन्ताः ॥
 द्वितीयश्च तृतीयश्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
 मातामहभर्तांश्च एतेपानीय वा मतः ॥
 मञ्जुष्मादसप्तहृत्य यच्चनैरुपमिष्य च ।
 संयौज्य ययककन्दुदधिभिः प्राङ्मुखस्ततः ॥
 षवनेजनयात्पण्डान् कृत्वा विस्त्रप्रमाणकाम् ।
 तत्पाठशाब्दमेवाप्य पुनरप्यवनेजयेत् ॥

उत्तरोत्तरदानेन पिण्डानामुत्तरोत्तरः ।
 भवेदध्याचरणादधीऽधः* आदिकर्मसु ॥
 तस्माच्छ्राद्धेषु सर्वेषु हृदिमत्स्वितरेषु च ।
 मूलमध्यायदेशेषु ईयत्सक्ताय निर्व्यपेत् ॥
 गन्धादीन्निक्षिपेत्तूर्णीं तत आचामयेद्विजान् ।
 अन्यत्राप्येव एव स्याद् यवादिरहितो विधिः ॥
 दक्षिणाप्रवणे देगे दक्षिणाभिसुखेन तु ।
 दक्षिणाप्रेषु दर्भेषु एषोऽन्यत्र घृतो विधिः ॥
 अथाग्रभूमिमासिञ्चेत् सुसुप्तोत्तितमस्त्विति ।
 शिवा प्रायः सस्त्विति च युग्मानेषोदकेन तु ॥
 सौमनस्यमस्त्विति च पुष्यदानमनन्तरम् ।
 अक्षतश्चारिष्टश्चास्त्वित्यक्षतान् प्रतिपादयेत् ॥
 अक्षय्योदकदानन्तु अर्घ्यदानवदिष्यते ।
 पठैत्र्य नित्यं तत्कुर्यात्तत्र चतुर्था कदाचन ॥
 प्रार्थनासु प्रतिप्रोक्ते मर्त्यास्त्रेयु द्विजोत्तमैः ।
 पवित्रान्तर्हितान् पिण्डान् सिञ्चेदुत्तानपात्रकृत् ॥
 युग्मानेव स्वस्ति वाच्यानद्ब्रुव्यहर्षं मदा ।
 कृत्वा धुर्यस्य विप्रस्य प्रथम्यानुग्रजेक्षतः ॥

एवामर्थः—

ज्येष्ठस्य प्रथमोपवेगितस्य कर उत्तरः प्रधानः करेषु देवां
 ते तथा सर्वेषां करोपरि ज्येष्ठस्य करं कृत्वेत्यर्थः । करादे पवि-

चाग्रं चेपां ते तथा ईदृशान् विप्रान् कृत्वा अर्घ्यं देयं हेतुमाह यतः
पार्व्यणश्रवदेकैकस्य नात्र दीयत इति ।

अत्र सर्व्वकरोपरिस्थिते पंक्तिश्रेष्ठकर एव पवित्रार्घ्यदानं
पार्व्यणादधिकं विधीयते कराग्रे पवित्रायकरणन्तु पार्व्यणेऽपीति
नैकैकस्येत्युपसंहारात् पार्व्यणे विशेषानभिधानादिह दृष्टस्यैव
न्यायत्वाच्च अन्यत्राप्येव एव स्यादिति वक्ष्यमाणवचनात् ।

अत्र च मातृपत्ने न्युञ्जीकरणं न कार्य्यं सर्व्वत्र पितृपात्रस्यैव
न्युञ्जीकरणाभिधानात् ।

यथा मातृस्ये—

पितृपात्रे निधायान्य न्युञ्जमुत्तरतो न्यसेत् ।

याज्ञवल्क्यः—

यस्मिंस्ते संस्रवाः पूर्व्वमर्घ्यपात्रे निवेशिताः ।

पितृपात्रं तदुत्तानं कृत्वा विप्रान् विसर्ज्जयेत् ॥

शौनकः—

साहतास्तत्र तिष्ठन्ति पितरः शौनकोऽब्रवीत् ।

किञ्च पितृभ्यः स्नानमपीति मन्वादिपि पश्चां पितृणामिध
न्युञ्जीकरणं पार्व्यणश्राद्धार्घ्यत्वोपाधिना पट्टपुरूपेणैव पितृपद-
प्रयोगात् ततएव पितृमातामहादिद्विजानां वामपार्श्वे न्युञ्जीकरण-
मिति प्रायुक्तम् ।

मधु मध्विति । मध्वगितुमिच्छतां ब्राह्मणानां श्राद्धत्वेन
मध्वन्वी मध्विति यस्मिन्मधुपो गायत्रीपाठानन्तरं मधुवातेति मन्व-

सहितः पार्श्वे क्रियते सोऽत्र मध्विति विर्जपो मधुवातेति मधुदानमन्त्रवर्जितः कार्यः । एवञ्च भोजनकाले मधुमन्त्रः पठनीय एव तथागिव निषेधात् । मधुमन्त्रनिषेधाच्च मधुनी निवृत्तिर्नास्तीत्यवगम्यते ।

अन्यथा प्रधाननिवृत्तौ गुणनिवृत्तेरप्यार्थसिद्धत्वात्त्रिषेधविधेरसम्भवात् । न च गुणनिवृत्त्या प्रधाननिवृत्तिरिति वाच्यम् । गुणलोपेन मुख्यस्येति न्यायविरोधात् मध्विति विर्जपाभ्यनुष्ठानञ्च न स्यात् मध्वगितुमिच्छतामित्यनुवादाच्च ।

अन्वेतु—मधु मधु मध्विति मन्त्रस्य मधुमध्विति एकदेशकीर्त्तनमात्रं अन्यथा पङ्कजपप्रसङ्गात् । न च तथा । पार्श्वे गायत्रीं मधुवातेति तृचं मध्विति त्रिकक्ष जपित्वेति गरुडपुराणादौ विर्जपविधानादित्याहुः ।

पिष्टमंदितामित्युपलक्षणं पिष्टप्रकाशकस्तवादिकमपीति यस्तत्रेति योऽन्त्रस्य प्रकरोऽन्त्रविकरणं पार्श्वे उच्छिष्टमविधौ तृतेषु भुक्तवस्तु ब्राह्मणेषु तृप्तिप्रदानन्तरं तिलयुक्तं यथा स्यात्तथा क्रियते । अत्र नान्दीमुखे स विकिरो यवयुक्तं यथा स्यात्तथा विपरीतः अतृतेषु भुञ्जानेषु विषेषु तृप्तिप्रदात् प्राक् कार्यं इत्यर्थः । एतच्च सामगमात्रपरं यजुर्वेदिनां पार्श्वेऽपि तृप्तिप्रदात् प्राग्वाक्त्रविकरणम् ।

न च पार्श्वे पेट्रधमेण नान्दीमुखे देवधर्मिति विपरीत्यं कल्पतरुक्तं तृप्तिवित्यस्य वैयर्थ्यात् ।

नात्रापसथकरणं न पितॄं तीर्थमिष्यते ।

पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥

इति पूर्ववचने सर्वत्रैव दैवधर्मप्राप्तेः पृथगुक्तिर्नैकत्वाच्च ।

तन्निप्रयोऽत्र कीदृश इत्याह सम्पन्नमिति पितृपन्न एवायं प्रयो न तु दैवे “तृप्ताः स्य स्याने” इत्यभिधानात्, दैवे तु रुचितमेवेति । प्रागग्रेष्विति प्रागप्रत्वञ्च कन्दोगविषयम् ।

यजुर्वेदिनान्तु उदङ्मुखानामध्वर्युणामुत्तरोत्तरक्रमेणोत्तराग्र-
दर्भेषु पिण्डदानस्थौचित्यात्, अर्घ्येष्वपि तथा दृष्टत्वाच्च । आद्य-
मिति आद्यं पुरुषं पूर्ववत् गोत्रनामभिरामन्त्येऽत्यर्थः । निस्तिलाः
किन्तु सयवा अपो दर्भमूले क्षिपेत् यवेस्तिलार्घ्यं इति वचनात् ।
यत्तु—

प्राङ्मुखेष्वथ दर्भेषु दद्यात् क्षीरावनेजनम् ।

इति ब्रह्मपुराणम् तत् फलातिशयार्थं प्रागग्रत्वं निस्तिलत्वञ्च
पार्व्येणादिर्गेषः । द्वितीयं तृतीयं पुरुषमामन्तर दर्भस्य मध्याग्र-
देश्योरपः क्षिपेदित्यन्वयः । एवं पिण्डस्थाने आवाहितानां
पितृादिवशाणां प्रत्यङ्मुखानां वामे कर्तुर्दक्षिणे यथा दक्षिणी-
पचारो भवति मातामहादीनामन्तर दर्भेष्वपः क्षिपेदिति
सम्बन्धः ।

एवमध्वर्युणामप्युत्तराग्रमूनमध्याग्रेष्ववनेषु प्रथमं मातादीनां
पिण्डान् दद्यात् तत्पूर्वदिशि कर्तुर्दक्षिणे पितृादीनां तत्पूर्वदिशि
मातामहादीनां प्रदक्षिणीपचारेण पिण्डा देयाः । एवमध्वर्युणाम-
गर्घ्येणपादयसर्षपाश्रम्यापनपरिपाटी मन्तव्या ।

सर्वस्मात् प्रकृतादत्रादित्यर्थः, यवादिसंयोजनं फलाति-
शयार्थम् । अवनेजनवत् अवनेजनक्रमेण पिण्डान् दत्त्वा पुनरवने-
जयेदित्यन्वयः ।

उत्तरोत्तरदानेन दर्भमूलादिक्रमेण उपर्युपरिदानेन दाता-
प्युङ्गतिर्भवतीति स्मृतिः । विपरीतदानेनाधोगतिर्भवतीति निन्दा
तूष्णीमिति गन्धादिदानवाक्यनिषेधः । अन्यत्र पार्वणादी यप-
दैवतीर्थोपवीतदक्षिणोपचारशून्यो विधिरित्यर्थः ।

अग्रभूमिं ब्राह्मणस्येति शेषः प्रकृतत्वात्तस्य न तु पिण्डाप-
भूमिमिति व्याख्यानं युक्तं एषोऽन्यत्र धृतो विधिरित्यनेन पिण्ड-
कृत्यं समाप्य अथेत्यनेन कश्चिन्तरविधानात् । शिवा इति युग्मान्
विप्रानेकैकमुदकेन हस्तो आसिञ्चेदिति पूर्वेष्वान्वयः । अक्षय्योदक-
दानमिति प्रागेव व्याख्यातम् ।

प्रार्थनास्विति-सुसुप्रोक्षितमस्त्वित्यादिषु प्रतिप्रोक्षे चसु
मस्त्वित्यादिप्रतिवचने कृते अर्घ्यसम्बन्धिपवित्राच्छादितान् पिण्डान्
कृत्वा ऊर्जे वहस्तीरित्यनेन सिञ्चेत् । पवित्रात्सर्हितानित्यनेन
स्वधावाचनं सूचितं तच्च पार्वण्ये प्रागुक्तम् ।

नान्दीमुखे तु सामगानां गोभिलोक्ताध्वर्यूणाञ्च पारम्करोक्षी
विशेषः प्रागेव विवृतोऽस्ति । अनन्तरमुत्तानपात्रकृत् स्यादित्यर्थः ।

युग्मानिति सर्वान् युग्मदिजान् दक्षिणाभिः स्वस्ति वाच्य
धूर्वस्य यंस्तिमूर्धन्यस्य अद्भुतवर्जितपादेर्षहणं मंदा पार्वणे नान्दी-
मुखे च कृत्वा प्रणम्यानुगच्छेत् ।

दक्षिणा च ब्रह्मपुराणे उक्ता—

शाल्यं दधिमध्वत्तं वदराणि यवांस्तथा ।
 मिथीकृत्य तु चत्वारि पिण्डान् त्रीफलसम्भितान् ॥
 दद्यान्नान्द्रीमुखेभ्यश्च पितृभ्यो दधिपूर्वकम् ।
 अर्घ्यं प्रुप्यञ्च धूपञ्च प्रशस्तमनुलेपनम् ॥
 वासद्याप्याहृतं वस्त्रं देयञ्च सदृशं समम् ॥
 द्राघामलकमूलानि यवांश्चाथ निवेदयेत् ।
 तान्येव दक्षिणार्थन्तु दद्याद्दिग्गेषु सर्वदा ॥

मध्वत्तं मधुमिश्रं दधौति मिलितमेकं तेन चत्वारौति, वासो
 वासःस्त्रमित्यर्थः । आहृतपस्त्रदानन्तु फलातिगयार्थम् ।

सममिति प्रतिपिण्डेषु तुल्यमेव वस्त्रं देयं, नतु विपसं कार्य्यं,
 मूलमाद्रकादि निवेदयेच्छास्त्रे इत्यर्थः ।

तान्येवेत्यनेन द्राघामलकमूलानां अर्हणम् न तु यवस्य
 प्रयविभक्तिनिर्देशात् तानीति नपुंसकलिङ्गाच्च ।

अथ द्राघादीनां इन्द्रसमासात् समुदितानामेव दक्षिणात्वं
 नत्वैकैकस्य इति । एयकारो रजतादिदक्षिणान्तरव्याहृत्यर्थः ।
 द्राघादिदक्षिणा तु पितृपञ्च एव पूर्ववचनाद्नान्द्रीमुखेभ्यः पितृभ्य
 इत्यनुपद्रात्, देये तु काश्चनदक्षिणा स्थितैवेति ।

विग्गेषु सर्व्वेति यदुक्तं तदोध्यति द्विजाभावे यादियद्रव्यस्य
 जनादिप्रक्षेपक्षेऽपि माद्रणायैव दक्षिणा न तु जनादी
 मक्षेप्येति ।

गृह्योक्तत्वात् सर्वत्र प्राप्ते कर्मविशेषे श्राद्धनियेधमाह—
छन्दोगपरिशिष्टम्—

असक्तद् यानि कर्माणि क्रियेरन् कर्मकारिणा ।

प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरः श्राद्धमेव च ॥

प्रतिदिनं प्रतिमासं प्रतिवत्सरश्च यानि वैश्वदेवबलिकर्मादीनि
गर्भाधानदर्शपूर्णमासादीनि श्रावण्याप्रहायण्यादीनि च
कर्माणि क्रियन्ते तेषु प्रथमप्रयोग एव श्राद्धं मातृपूजा चकारात्
अयमुधारादानश्च नतु द्वितीयादिप्रयोगेषु ।

अग्न्याधानादिनवयज्ञान्तेश्वष्टकर्मसु^१ प्रथमप्रयोगेऽपि श्राधान
एवैकं श्राद्धं नतु पृथक्, किन्तु तत्रैव कृते सर्वेष्वैव कृतं
भवेदित्याह ।

श्राधानहोमयोर्द्वैव वैश्वदेवे तयैव च ।

बलिकर्मणि दर्शं च पूर्णमासे तयैव च ॥

नवयज्ञेषु यज्ञध्या वदन्तोऽयं मनीषिणः ।

एकमेव भवेच्छ्राद्धमितेषु न पृथक् पृथक् ॥

होमयोः सायंप्रातर्होमयोः नवयज्ञो नवगण्ड्येष्टिः, निरग्निना
वैश्वदेवे कृते श्राद्धे बलिकर्मणि न कर्त्तव्यं तुभ्यन्यायात् ।

तथा—

मातृकारु भवेच्छ्राद्धम् न श्राद्धे श्राद्धमित्यते ।

न ग्रीष्यन्ती-जातकर्म-प्रोपितागतकर्मेषु ॥

१ अथ पुस्तके - कर्मकारात्—।

२ अथ पुस्तके - परबर्त्तुः ।

न्ताभिर्ऋग्भिर्दशानां ग्रन्थीन् वध्नीतेति गोभिले दशायन्विकाख्यं
कर्माङ्कम् । तथा मा भैषीर्मा भरिष्यसीति विषवता दष्टमङ्गि-
रभ्युत्तन् जपेदिति विषवदष्टकर्माङ्कम् । तथा हतस्तेऽत्रिणा
क्रिमिरिति क्रिमिमन्तं देशमङ्गिरभ्युत्तन् जपेदिति क्रिमिदष्ट-
चिकित्सा ।

तस्मिन् कर्मत्रये श्राद्धं नास्ति तथा एतदन्तरोक्तेषु शेषेषु अर्ह-
णीयानामृत्विगादीनां पादार्घ्यविष्टरसधुपर्कादिष्वपि नास्तीति ।

तथा—

गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।

सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

एकस्मिन्नहनि वासुगमन-गोयज्ञ-हस्ताभियोग-सेत्वारामप्रति-
ष्ठादिषु समुदायेन क्रियमाणेषु मातृपूजनं श्राद्धं तन्त्रेण गणादौ
एकमेव भवेत् न तु कर्मसंख्यानुसारेण पृथक् पृथगिति ।

मातृभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्वीं । एवञ्च सामान्यतो विधानादेक-
स्मिन् दिनेऽनेकपुत्रसंस्कारेष्वपि सकृदेव श्राद्धं गणत्वयिज्ञेयात् ।

यद्यप्यहानामेकः [प्रकरणमात्रत्वेन याज्ञत्वात् कर्माङ्कात्तमना-
दिषदक्षतेऽपि प्रधाने] एकप्रयोगविधुपसंशारे सन्त्येव तन्त्रत्वं
तथाप्यत्र यचनादिति श्राद्धविस्मामणिः ।

वस्तुतस्तु धनिकानुष्ठानजन्यानेकफलोद्देशेन सप्तदेवानुष्ठानं हि तन्त्रता नात्रैकप्रयोगविध्युपसंग्रहः कारणम् । किन्तुर्हि ।

समानाङ्गदेशकालकर्तृकत्वे सत्यगृह्यमाणविशेषतया लाघवमेव तच्चाङ्गेष्विव प्रधानेष्वप्यस्तीति किमिति तन्वानुष्ठानेन भवितव्यम् ।

यत्र यचेति मातृपूजनमुपलक्षणं वसुधारादानमपि ज्ञेयं पूर्व्वन्तु कर्मादियु च सर्व्वेष्वित्यनेन वैदिककर्मादीं मातृपूजनं विहितम् ।

अत्र तु वैदिकेतरस्थले गृह्यप्रवेशे पुत्रमुखदर्शने पुत्रजन्मनि च यादसाहचर्यान्मातृपूजादिकं विधीयते ।

अष्टकायागादी च यत्र यत्र यादं निषिद्धं तत्र मातृपूजनच निषिध्यते इति ।

अत्र च यस्मिन् दिने प्रधानकर्मारम्भश्राद्धिषेव दिने मातृपूजाश्रद्धियाद्यादिकं न तु प्रतिष्ठापञ्चादीनामधिवामदिने ।

नानिहा तु पितॄन् याद्वैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति वचनेन प्रधानकर्मारम्भादव्यवहितप्राग्विधानात् । विशेषविधानं विना अज्ञानां प्रधानदेशकालकर्तृव्यत्वनियमात् ।

यथाधिवामदिनेऽधिवामरूपाद्याधिकारायै तद्दीप्तीभूतकाम्यप्रधानाधिकारमभ्यादकः प्रधानाभिनायः कार्यः प्रधानाधिकारिणोऽङ्गोऽधिकारात् इति मैथिलिद्वैतनिर्णये निमित्तं तदप्ययुक्तम् ।

अद्वं हि द्विविधं भवति उपरञ्जसुपनायकत्वं पररञ्जसुप-कारकमुपरञ्जकं पारादुपकारकन्तु उपनायकं तत्र पृथ्ग्विदिते

न्ताभि ऋग्भिर्दशानां यत्वीन् दधीतेति गोभिले दशायन्यिकाख्यं,
कर्म्मोक्तम् । तथा मा भैधीर्मा मरियसीति विपवता दष्टमङ्गि-
रभ्युत्तन् जपेदिति विपवदृष्टकर्म्मोक्तम् । तथा हतस्तेऽस्त्रिणा
क्लिमिरिति क्लिमिमन्तं देशमङ्गिरभ्युत्तन् जपेदिति क्लिमिदष्ट-
चिकित्सोक्ता ।

तस्मिन् कश्चेन्नये यादं नास्ति तथा एतदन्तरीक्षेषु शिपेषु अर्ह-
णीयानामुल्लिगादीनां पादार्थविष्टरभ्युपकारादिष्वपि नास्तीति ।

तथा—

गणयः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सक्तम् ।

सक्तदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥

यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धं तत्र तत्र च मातरः ।

एकस्मिन्नहनि वास्तुगमन-गोयज्ञ-हस्ताभियोग-चेत्वारामप्रति-
ष्ठादिषु समुदायेन क्रियमाणेषु मातृपूजनं यादृशं तन्नेष्टं गणादौ
एकमेव भवेत् न तु कर्मसंख्यानुसारेण पृथक् पृथगिति ।

मातृभ्य इति तादर्थ्यं चतुर्थी । एवञ्च सामान्यतो विधानादेक-
स्मिन् दिनेऽनेकपुत्रसंस्कारेष्वपि सक्तदेव यादं गणत्वाविशेषात् ।

यद्यप्यङ्गानामिकः [प्रकरणमात्रेण वाङ्मत्यात् कर्माङ्गाचमना-
दिवदकृतेऽपि प्रधाने] एकप्रयोगविध्युपसंहारे सत्येव तन्मत्वं
तथाप्यत्र यचनादिति यादृचिन्तामणिः ।

वस्तुतस्तु अनेकानुष्ठानजन्यानिकफलोद्देशेन सद्यदेवानुष्ठानं हि तत्त्वता नात्रैकप्रयोगविधुपसंग्रहः कारणम् । किन्तु हि ।

समानाङ्गदेशकालकर्तृकत्वे सत्यगृह्यमाणविशेषतया लाघवमेव तस्माद्देविव प्रधानेष्वप्यस्तीति किमिति तन्कानुष्ठानेन भवितव्यम् ।

यत्र यत्रेति मातृपूजनमुपलक्षणं वसुधारादानमपि ज्ञेयं पूर्वन्तु कर्मादिषु च सर्वेष्वित्यनेन वैदिककर्मादीं मातृपूजनं विहितम् ।

अत्र तु वैदिकेतरस्यले गृह्यप्रवेगे पुत्रसुगर्भर्गने पुत्रजन्मनि च आहसाहचर्यान्मातृपूजादिकं विधीयते ।

अष्टकायागादी च यत्र यत्र आहं निषिद्धं तत्र मातृपूजनञ्च निषिध्यते इति ।

अत्र च यस्मिन् दिने प्रधानकर्मारम्भस्तस्मिन्निवेद्येव दिने मातृपूजासद्विद्यादादिकं न तु प्रतिठायशादीनामधियामदिने ।

नानिद्वा तु पितृन् याचैः कर्म वैदिकमारभेत् ।

इति वचनेन प्रधानकर्मारम्भादव्यवहितमाविधानात् । विशेषविधानं विना अद्वानां प्रधानदेशकालकर्तृव्यवधानियमाय ।

यथाधियामदिनेऽधियामरूपाद्वाधिकारायं तर्हीप्तीभूतकाव्य-प्रधानाधिकारसम्पादकः प्रधानाभिनापः कार्यः प्रधानाधिकारि-णोऽङ्गेऽधिकारात् इति मैयिनैतनिर्णये निमित्तं तदप्ययुक्तम् ।

एवं हि द्विविधं भवति उपरञ्जमुपनायकञ्च परमरीप-कारकमुपरञ्जकं पारादुपकारकञ्च उपनायकं तत पृथङ्दिने

देवतावाहनरूपस्याधिवासस्योपरञ्जकाङ्गस्याङ्गान्तरीपकरणमात्र-
त्वेन वाह्यत्वात् कर्माङ्गाचमनादिवदहतेऽपि प्रधानाभिलाषे तदनु-
ष्ठाने विरोधाभावात् । न वाऽभिलाषोऽधिकारसम्पादको
नित्यकर्मणि तदभावेऽप्यधिकारात् ।

किन्तु मनसा सङ्कल्पयति वाचाभिलपति कर्मणा प्रतिपादय-
तीति हारीतवचनम् ।

मनसा निधयं कृत्वा ततो वाचाऽभिधीयते ।

क्रियते कर्मणा पश्चात् प्रमाणं मे मनस्ततः ॥

इति वनपर्व्ववचनञ्च निमित्तनिश्चयादिकरणकेनामुक्तकाम-
नया मयेदं कर्त्तव्यमिति निश्चयरूपेण मनःसंकल्पेनेव सम्पादि-
तस्याधिकारस्यानन्तरं काव्यप्रधानाभिलाषस्याङ्गविशेषरूपतया
कर्त्तव्यत्वनियमं बोधयति ।

अतएव स्फाश्लेषभक्त्यागे निमित्तनिश्चयाभावेनैव मनःसंकल्पा-
निश्चयादधिकारविरहात् पूर्व्वदिनेऽधिवास उक्तः ।

एवञ्च वाचाऽभिलपति कर्मणा प्रतिपादयतीति वचनेन
प्रधानाभिलाषानन्तरमेवाहृत्योपकारकस्य प्रधानाङ्गस्यैवानुष्ठान-
नियमविधानादन्यथा कर्माङ्गाचमनाभ्युदयिकथादादीनामपि
तेत्परतः प्रसङ्गात् प्रधानाङ्गानुष्ठानदिन एव प्रधानाभिलाषः ।

०[ततश्च यथा आहपूर्व्वदिने कृतेऽपि प्रधानाभिलाषे
प्राप्त्यानुमतिरूपस्य निमित्तनिश्चयोपरञ्जकाङ्गस्यानुष्ठानम् ।

यथा च गारदीयदुर्गापूजायां गार्गीकर्त्तव्यप्रधानाभिलाषस्य ।]

पूर्वं वीधन-पत्नीस्वापनादीनामुपरस्त्रकाङ्गानामनुष्ठानं तथाधिवास-
स्वापीति ।

अथवा एष्वपि स्थानेषु निमन्त्रणाद्युपरस्त्रकाङ्गानां पूर्वं
प्रधानाभिलापप्रसङ्गः स्यादिति ।

नवाधिवासस्य पृथक् संकल्पः कुत इति वाच्यम् ।

अयोगे क्लेशहरणसंकल्पे प्रतक्रिया ।

अन्नद्वयस्यै चर्या च अयं स्यात् कुम्भसङ्घितम् ॥

इति हरिवंशे संकल्पं विना कर्मनिषेधात् । अन्यथा मातृपूजा-
वसुधारादान-शुद्धिवाहानां गारदीयदुर्गापूजायां वीधनादीनाञ्च
कथं पृथक् सङ्ख्य इति । विस्तारस्तु दानकीमुखां द्रष्टव्यः ।

अथ प्रयोगः ।

अभ्युदयदिने कृतमातःशानमभ्यादिकीऽभोष्टदेवतामभ्यर्थ
कृतकर्माद्वाचमनो ग्राह्येषां शक्ति वाचयित्वा—

ॐ अथेत्यादि अमुककर्मेश्वरभ्युदयार्थं गणेशमातृपूजा-
कर्मोद्देशे कर्तव्ये इति संकल्प्य प्रथमं घटे गणेशमावाप्त पादा-
दिभिरुपचारैरभ्यर्थं रत्नतम्बटिकादिप्रतिमासु पटादीं वा गुह्य-
वर्णनं चिह्नितान् पृथक् येषुश्रेषु गौरीदिमान्; पृथक् पृथक्
महाव्याहृतिभिरावाप्त पृथक् पृथक् पादादिभिर्गौरीविभ-
वेभ्योपार्थसेत् ।

मातरो यथा—

गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।

देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्भृतिस्तुष्टिरात्मदेवतया सह ।

भादौ विनायकः पूज्यो अन्ते च कुलदेवता ॥

ततः पूर्ववत् संकल्प्य गृहभित्तिलग्न्यां पञ्चवारान् अभ्युदया-
धिक्यकामः सप्तवारान् वा नातिनीचां नवोद्धितां वसोर्धारा-
शुपविष्टः प्राङ्मुखो वसोः पवित्रमसि इति मन्त्रेण घृतेन
दद्यात् ।

मन्त्रो यथा—

ॐ वसोः पवित्रमसि शतधारं

वसोः पवित्रमसि सहस्रधारम् ।

देवस्त्वा सविता पुनातु

वसोः पवित्रेण शतधारेण सुप्याः कामधुक्चः ॥

तत आचाराद् वसुं सम्पूज्य आयुश्चमन्त्रं जपेत्—

ॐ आयुषं वर्षस्थं रायस्योपमौद्भिदम् ।

इदं हिरण्यं वर्षस्थं जैत्रायविशतादुभाम् ।

न तद्रक्षांसि न पिशाचाः स्तवन्ति

देवानामोजः प्रथमं जज्ञेतत् ।

यो विभर्त्ति दाक्षायणं हिरण्यं

स देवेषु कण्ठते दीर्घायुः

स मनुष्येषु कण्ठते दीर्घमायुः ।

अथवा—

ॐ तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्तात् शुक्रमुच्चरत् ।

पश्चेम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं शृणुवाम शरदः शतम् ।*

इत्यादि शुभमन्त्रान् अशक्तीं स्वस्तिन इन्द्रो वृद्धयवा इत्यादि
वा जपेत् । अथ च मातृपूजादिप्रयोगः सर्वशाखिसाधारणः
थाहप्रयोगस्तु विभिन्य लिख्यते ।

अथाध्वर्यूणां प्रयोगः ।

प्रातःस्नातान् ब्राह्मणान् दण्डद्वयोपर्याह्वय स्वागतं दृष्ट्वा
पादार्घ्याचमनीयानि दत्त्वा पूर्ववत् संकल्प्य निमन्त्र्य च अन्वा-
दाभिप्रायेण सिद्धमित्यभिधाय यवोदकप्रीक्षितेषु प्रागप्रदर्भद्वय-
युंक्तेष्वसनेषु अन्वासध्वमिति प्राङ्मुखान् युग्मब्राह्मणान्
प्रतीच्यामुपवेशयेत् ।

तत्रायं क्रमः—

आदौ देवब्राह्मणौ तदुत्तरे मातृब्राह्मणौ तदुत्तरे पितृब्राह्मणौ
तदुत्तरे मातामहब्राह्मणाविति । कुम्भब्राह्मणे निमन्त्रणवाचः ।
प्रत्यासनममीषे हृतेन तिलतैलेन वा थाहसमाप्तिस्वार्थिनो दीवान्
दध्यात् ।

ततः शालयामादी यज्ञेऽवरमभ्यर्थ्य यज्ञेऽपरो हृष्येत्यादि

* अ पुस्तके—शृणुवाम शरदः शतमित्यंशोऽभावः ।

• क पुस्तके—तैलेन वा इतिमात्रपाठः ।

म सञ्च पठित्वा—ॐ अपहतेति द्वारदेशे गृहान्तरे च सर्व्वतो
 ववान् विकीर्य्य श्रीविष्णुः श्रीगण्डरीकाक्षः श्रीहरिरिति स्मृत्वा
 रक्षायं जलं प्रतिद्विजसमीपे स्थापयेत् ।

ततो गायत्रीजपमङ्गं करिष्ये इति द्विजान् पृष्ट्वा कुरुष्वेति
 तैरनुज्ञातः प्रणवव्याहृतिसहितां गायत्रीं जपित्वा—

ॐ देवताभ्यः पितृभ्यश्च महायोगिभ्य एव च ।

नमः पुष्टैः स्वाहायै नित्यमेव नमो नमः ॥

इति विर्जपेत् ।

अत्र सर्व्वं कर्म्मोपवीतिना पातितदक्षिणजानुनोदङ्मुखेन
 सयवोदकेन ऋजुकुशत्रयेण देवतीर्थेन नमःपदेन दैवपरिपाठ्या
 कार्य्यं तिलकार्य्यं यवैः सम्पाद्यम् ।

दैवपक्षे—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्थानुकस्त्रामुककर्म्मण्यभ्युदयार्थं
 अमुकगोत्राया नान्दीमुख्या मातुरमुकीदेव्या एवं पितामह्या एवं
 प्रपितामह्या-अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य पितुरमुककर्म्मण एवं
 पितामहस्य एवं प्रपितामहस्य-अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य
 मातामहस्यामुककर्म्मण एवं प्रमातामहस्य एवं वृद्धप्रमातामहस्य
 हृदियादे कर्त्तव्ये यस्मत्पत्ययोर्विद्विषां देवानां हृदियादमन्वेन
 एताद्युपकरणसहितेन भोकदेन युवयोरहं करिष्ये ।

कुरुष्वेति प्रत्युत्तरं कुशप्राङ्गणे तु युष्मच्छब्दप्रयोगो न कार्य्यः
 किन्तु कुशप्राङ्गणयोरहं करिष्ये इति । मविधापितप्राङ्गणान्
 प्रत्युत्तरं दम्पुः ।

ततो मातृपत्ने—

ॐ अद्येत्यादि अमुकगोत्रस्यामुकस्य अमुककर्मण्यभ्युदयार्थं-
ममुकगोत्राया नान्दीमुख्या मातरमुकीदेव्या एवं पितामह्या एवं
प्रपितामह्या हृदित्याहमन्त्रेण सौपकारणेन युवयोरहं करिष्ये ।

एवं पित्रमातामहपत्नयोरपि । सृज्जलेन आद्वियद्रव्याणि
प्रोक्षयेत् । देवादिक्रमेण करचालनार्थं ब्राह्मणकंठेषु जलं दद्यात् ।
कुशवाह्ये तु बाधः ।

ॐ वसुसखी विश्वे देवा एतद्दः कुशासने नमः । षट्सुकुग-
त्रयात्मकमासनद्वयमुत्सृज्य दद्यात् । ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखि
मातरमुकीदेवि एवं पितामहि एवं प्रपितामहि एते ते कुशासने
नम इत्सुसृज्य दद्यात् । एवं पित्रमातामहयोरपि । शूद्रस्य तु
एते तुभ्यं कुशासने नम इति प्रयोगः सर्वत्र ज्ञेयः ।

ततः कृताञ्जलिः—ॐ विग्नान् देवानावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा
आवाहयेत्यनुज्ञातो द्विजाद्गुहं गृहीत्वा ॐ विग्नदेवाः भ आगते-
त्यावाह्य ॐ अथहता इति शवान् विकीर्य ॐ विग्नदेवाः
शृणुतेममिति जपित्वा आगच्छन्तु महाभागा इति पठेत्
कुगद्विजेऽद्गुह्यहणशपः ।

ततो नान्दीमुख्यान् पितृनावाहयिष्ये इति पृष्ट्वा आवाहयेत्यनु-
ज्ञातः—

ॐ उगताद्या निधीमद्गुगन्तः भमिर्धामहि ।

उगवुगत आवाह नान्दीमुख्यान् पितृन् इविषे चत्तवे ।

इत्यावाह्य अपहृतेति यवान् विकीर्य-
 ॐ आयान्तु नो नान्दीमुखः पितरः-
 सौम्यासो अग्निष्वात्ताः पथिभिर्देवयानैः
 अस्मिन्यज्ञे पुष्ट्या मदन्तोऽधिब्रुवन्तु ते श्रवन्त्वस्मान् ।

इति जपेत् ।

शूद्रस्तु ब्राह्मणद्वारा मन्त्रं पाठयन् नम इति जपेत् ।

ततोऽर्घ्यपात्रमुत्तरायं संस्थाप्य ॐ पवित्रे स्त्रो वैष्णव्याविति
 मन्त्रेण प्रादेशप्रमाणं पवित्रं कृत्वा ॐ विष्णोर्मनसा पूते स्थ
 इत्यभ्युक्ष्यार्घ्यपात्रे निधाय शन्नो देवीति अपो दत्त्वा यवीऽसीति
 यवं दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदूर्वा निक्षिप्य दर्भान्तरेणाच्छाद्य एवं
 मातृ-पितृ ब्राह्मणायतो मातृणां तत्पूर्व्वे पितृणां तत्पूर्व्वे माता-
 महानां प्रत्येकं पात्रत्रयमुदगग्रसुपर्य्युपरिक्रमेण स्थापयित्वा पूर्व्ववत्
 पवित्रच्छेदनादिकं कृत्वा * [नवपवित्राणि यथाक्रमं दत्त्वा] शन्नो
 देवीति प्रत्येकामपः क्षिप्त्वा—

“ॐ यवीभि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः ।

प्रव्रमद्भिः पृक्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान्”

पितृण् लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं यवान् दत्त्वा तूष्णीं गन्धपुष्पदूर्वा निधाय
 कुगान्तरेणाच्छाद्य अच्छिद्रोऽयमर्घ्योऽस्त्विति प्रत्येकमुष्ठा सर्व्वत्र
 दर्भानुदाद्य हस्ताभ्यां देवपात्रमुत्थाप्य ग्रामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं

पुष्पं पवित्रञ्च प्रागग्रं ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा जलान्तरञ्च दत्त्वा या
दिव्येति पठित्वा—

ॐ वसुसत्व्यौ विश्वे देवा एष वोऽर्घ्यो नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकरीपरि जलं दद्यात् ।

ततो मातुरर्घ्यपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा पंक्ति-
मूर्धन्यस्य करमन्येषां करोपरि स्थापयित्वा तत्र पयिचं पूर्वाग्रं
कृत्वा कराग्राग्रकं यथा स्यात्तथा निधाय तत्रस्थं पुष्पं जलान्तरञ्च
दत्त्वा या दिव्या आप इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखे
मातरमुक्ति देवि एष तेऽर्घ्यो नम इति यवोदकं दद्यात् ।

एवं पितामहीप्रपितामहोरप्यर्घ्यं पङ्क्तिमूर्धन्यकरे दद्यात् ।

एवं पितृ-मातामहपत्नयोरपि तत्पङ्क्तिमूर्धन्यकर एवेति ।

ततः पितामहादीनां पञ्चानां पात्रस्य यव-पुष्प-जलानि पितृ-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेणाच्छाद्य न्युक्तीकृत्य कुशोपरि सकन्त-
याद्वियविप्रवामे उत्तरभागे स्थापयेत् । ततो दैवादिक्रमेण
पार्वणवद्वाक्येन नान्दीमुखविशेषणवता गन्धादीनि नमःपदेन
दद्यात् ।

ततो मण्डलानि विधायाष्टौ पात्राणि दैवादिक्रमेण पातयित्वा
पार्वणवदग्नौकरणहोमं कृत्वा हुतशेषं सर्वपात्रेषु दत्त्वा पिण्डार्थं
किञ्चिदवस्त्राय अत्रव्यञ्जनादि दैवादिक्रमेण परिवेषयेत् । अत्र
मिष्टद्रव्य दधिवदरमूलामलकयवानां प्राशस्यम् ।

अनेषु-प्रचुरहृतं दत्त्वा भूमिलम्बकुमेन पात्रब्राह्मणयोः स्पर्शं
कारयित्वा अधोमुखहस्ताभ्यां प्रत्येकं सर्वपात्राणामभ्य—

ॐ पृथिवी त इति जपित्वा क्षणं हव्यमिदं रक्षित्युक्त्वा,
अभ्युक्ष्य—

ॐ इदं विष्णुरिति ॐ विष्णो हव्यं रक्षसेति मन्त्रद्वयेनाधो-
मुखद्विजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्त्राङ्गुष्ठमपि निधाय अपहता इति
यवान् विकीर्य इदमन्नं इदं हविरिमा आप एतान्युपकरणानीति
ब्राह्मणयोर्निवेद्य—

ॐ वसुसत्वौ विश्वे देवा एते वो अत्रे घृताद्युपकरणसहिते-
सोदके नम इत्युत्सृजेत् ।

सव्याहृतिकां गायत्रीं जपित्वा ॐ मधु मधु मध्विति जपन्
मधुनाभिघार्य—

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यद्भवेत् ।

तत् सर्वमच्छिद्रमम् ।

इत्युक्त्वा यथासुखं वाग्वती जुषेवामिति वदेत् । कुशब्राह्मणे-
ऽस्य बाधः । भवन्ती प्राशयेतामित्युक्त्वा आपोशानजलं दद्यात् ।

एवं मात्रादिपक्षेऽपि दैवपरिपाद्या सर्वं कार्यं, केवलमुत्सर्ग-
वाक्ये विशेषः । ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुकिदेवि
एवं पितामहि एवं प्रपितामहि एतत्तेऽन्नं घृताद्युपकरणसहितं
सोदकं नमः । एवं पितृ मातामहपक्षयोरपि ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवार्तेति तृप्तं मध्विति त्रिकक्ष
यज्ञेऽगरो हव्येति पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्यं-सोममोमादिकञ्च मन्त्रं
पितृप्रकाशमन्त्रमावयञ्चं पठेत् ।

वेणुवीणाध्वनिभिर्नाद्वेषान् सन्तोष्य दृष्टीषु ब्राह्मणेषु
उच्छिष्टसन्निधावुत्तरायदर्भानास्तीर्थं सयवान्नं गृह्येत्वा—

ॐ अग्निदग्धाद्येति जलेनाप्लाव्य विकीर्य कृताञ्जलिर्येषां न
मातेति पठित्वाचम्यांशकौ दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा हरिं कृत्वा मात्रादि-
देवान्त्राह्मणेभ्य आपोशानार्थं जलगण्डूपान् दत्त्वा प्रणवव्याहृति-
सावित्रीसहितां गायत्रीं मधुवातेति तृपचं मध्विति त्रिकञ्च
जपित्वा रुचितं भवद्भिरिति देवे, पैत्रे सम्पन्नमिति पृच्छेत् ।

सुरचितं सुसम्पन्नमिति प्रत्युत्तरं कुशर्नाह्मणे दृष्टिमग्न्यवाधः ।
शेषमन्नमप्यस्तीति पृच्छेत् । द्रष्टैः सह भुङ्क्तेत्युत्तरम् ।

ततः पिण्डान्यहं करिष्य इति पृच्छेत् । कुरुष्वेत्यनुघ्रातो
मातृपितृब्राह्मणयोः सम्मुखस्यमध्वभागे उत्तरप्रवर्षां वेदीं कृत्वा
जलेनाभ्युक्ष्य ॐ निहन्तीति पठित्वा पंक्तित्रयेण नवमण्डलिका
उत्तरायाः कार्य्या ।

तत्र पश्चिमे मातृपंक्तिं मध्ये पितृपङ्क्तिं पूर्वे मातामहपंक्तिं
क्रमेण कृत्वा अपहता निहन्तीति च मन्त्रद्वयेनोत्तरायं रेखात्रयं
पंक्तित्रये एकदर्भमूलेन कृत्वा तं दर्भमूलं उत्तरस्यां प्रक्षिप्य—

ॐ असुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरसुकि देवि एतत्ते यवोदक-
मवनेनिक्ष्व नमः । इति क्रमेणोत्सृज्य यथायथं पंक्तित्रये मूनादि-
क्रमेण नवमण्डलिकोपरि यवोदकानि दद्यात् । क्षीरावनेजने
तु फलातिशयः ।

तत्र समूलान् दर्भानास्तीर्थं देवताभ्य इति विर्जपित्वा
सर्व्वेष्वाच्छादयेपात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य घृत-मधु-दधि-यदर-

यवानग्नौकरणशेषञ्च दत्त्वा विल्वफलोपमान् नवपिण्डान् कृत्वा दक्षिणहस्तेन ऋजुकुशत्रयसहितं पिण्डं गृहीत्वा वामहस्तस्थित-
जलप्रेक्षेपणं ॐ अमुकगोत्रे नान्दीमुखि मातरमुक्ति देवि एतत्ते
पिण्डं नम इति पिण्डं दर्भमूले दत्त्वा जलं स्पृशेत् ।

एवं दर्भमध्याययोः पितामही—प्रपितामह्योः पिण्डं
देयम् । तत्पूर्वपंक्तिद्वये क्रमेण पित्रादीनां मातामहादीनाञ्च
पिण्डा देयाः पिण्डान्तिके पिण्डशेषं विकीर्ष्य पितृपक्षास्तरण-
कुशमूलेन लेपभुजः प्रीयन्तामिति हस्तं सम्मृज्यं पिण्डपात्रे हस्तं
प्रक्षाय्य तज्जलं प्रत्यवनेजनायं स्थापयित्वा द्विराचम्य हरिं स्मरेत् ।
श्राचमनाशक्तौ दक्षिणकर्णस्पर्शः ।

ॐ अत्र नान्दीमुखाः पितरो मादयध्वं

यथाभागमाहृषायध्वम् ।

इति जपित्वा प्राणायामत्रयं कृत्वा अग्नौ यथागतिं श्वासं
विधृत्य वसन्तायेति ऋतून् नमस्कृत्य पितॄन् भास्वरमूर्त्तिकान्
ध्यात्वा—

ॐ धमीमदन्त नान्दीमुखाः पितरो यथाभागमाहृषायिपत ।

इति जपेत् ।

ततः पावघालनजलं वामहस्तेन गृहीत्वा ॐ अमुकगोत्रे
नान्दीमुखि मातरमुक्ति देवि एतत्ते जलं प्रत्यवनेनिष्ठं नम इति
माहृषिण्डे दत्त्वा अन्येषामपि यथायथं दद्यात् ।

ततो नीवीं विस्त्रंस्याचम्य दक्षिणकर्णं स्पृष्ट्वा सर्वांशुद्दिश्या-
अनिपट्टकं कुर्यात् ।

ॐ नमो वो नान्दीमुखाः पितरः शुभाय ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरस्तपसे ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो यज्जीवन्तस्तस्मै ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो रसाय ।
 नमो वो नान्दीमुखाः पितरो घोराय ।
 मन्यवे पुष्टैः त्वा नान्दीमुखाः पितरो नमो वः ॥

ततः शक्यवस्त्रोद्भवदशाः सूत्रमात्रं वा पूर्व्ववदृवाक्येन
 मात्रादिभ्यो दत्त्वा ॐ एतद्वो नान्दीमुखाः पितरो वास इति
 जपित्वा प्रत्येकं पित्वादिभ्यः षड्भ्यः सूत्रं पूर्व्ववदृवाक्येन
 दद्यात् ।

ततो माह्वत्रयपिण्डान् तूष्णीमभिपिच्य पित्वादि-षट्पिण्डेषु—
 ॐ ऊर्जं वहन्तीरसृतं घृतं पयः कौलालं परिश्रुतम् ।

पुष्टयः स्व तर्पयत मे नान्दोमुखान् पितॄन् ॥

इति जलधारां दद्यात् । एवं मातामहादिपिण्डेषु ।

ततो गन्धादिभिरष्टभिर्द्रव्यैस्तूष्णीं पिण्डानभ्यर्च्य पितॄन् भास्व-
 रान् ध्यात्वा पिण्डानि सम्पन्नानि सन्त्विति तेनोक्ते किञ्चि-
 त्त्वन्मौभूय पिण्डान्युत्तीत्याघ्राय पात्रे स्थापयेत् । तत आचमनार्थ-
 मुदकादिकं द्विजेभ्यो देयम् । कुशद्विजे तु जन्तादिदान-
 वाधः । स्वयमग्न्याचम्य सुसप्तोक्षितमस्त्विति विप्राग्रभूमिमभिपिच्य
 परश्वन्वदेवदिक्रमेण शिवा आपः सन्त्वित्यादिना सर्व्वत्र जल-
 पुष्याक्षतानि दद्यात् । सन्त्विति यथायथं विप्रोत्तरम् ।

तत ॐ अमुकगोत्रा नान्दीमुख्यो मातरोऽमुकीदेव्यः सर्व्वेण
 दत्तेनान्नपानादिना प्रीयन्तामिति यवोदकं दद्यात् । एवं
 पितामह्यादिभ्योऽष्टभ्यः प्रत्येकं बहुवचनान्तप्रयोगिनाह्वयं कृत्वा—
 अधीरा नान्दीमुखाः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् । सन्त्विति
 प्रत्युत्तरम् ।

गोत्रं नो वदन्तामिति पृच्छेत् । वदन्तामिति प्रत्युत्तरम् ।

दातार इत्यादिना पार्व्वणवदाशिपः प्रतिगृह्य उत्तरायान्
 दर्भान् पवित्राणि चार्व्वसम्बन्धीनि भूमावास्तीर्य्य नान्दीमुखान्
 पितॄन् वाचयिष्ये इति पृच्छेत् वाच्यतामित्यनुज्ञातः—

ॐ नान्दीमुख्यो मातरः प्रीयन्तां नान्दीमुख्यः पितामह्यः
 प्रीयन्तां नान्दीमुख्यः प्रपितामह्यः प्रीयन्तां नान्दीमुखाः
 पितरः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेण प्रत्येकं वदेत् प्रीयन्तामिति सर्व्वत्र
 प्रत्युत्तरम् ।

पुनरुच्चं वहन्तीरिति इन्द्राद्येण जलधारया नैकः । ततो-
 ऽर्ज्यपादमुत्तानीहृत्य दैवे काश्चनदक्षिणां मावादिपु० श्राचा-
 मनकमूनानि तस्मूर्धं वा दक्षिणां दत्त्वा विग्ने देवाः प्रीयन्ता-
 मिति ब्रूहीति पृष्ट्वा देवद्विजहस्ते यवोदकं क्षिपेत् विग्नेदेवाः
 प्रीयन्तामिति तेनोक्ते देवताभ्य इति विर्जपेत् ।

ततो वाजे याज इति कुमाद्रेण पितृन्मातामहान् देवांश्च
 विष्टव्य भवद्विरष्टं कृतार्थोक्त इति प्रियवचनमुक्त्वा पंक्तिमुद्धृत्य-

स्नानशुद्धं पाणिं गृहीत्वा मात्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुत्याप्य आमा-
वाजस्येत्यनुब्रज्य प्रदक्षिणीकृत्याभियाद्य च गृहं प्रविश्याच्छिद्रं
कृत्वा विष्णुं स्मृत्वा दीपं निर्वाप्य पिण्डांश्च जलादिषु निक्षिप्य
हस्तपादान् प्रक्षाल्याचस्य प्रकृतं कर्म कुर्यात् ।

अथ सामगानां प्रयोगः ।

प्रातःस्नातान् ब्राह्मणान् दण्डद्वयोपर्याङ्ग्यं स्वागतं पृष्ट्वा
पादार्याचमनीयानि दत्त्वा ब्राह्मणान् निमन्त्रां आहस्थानं गत्वा
अत्राद्यभिप्रायेण सिद्धमित्यभिधाय यवोदकप्रोक्षिते प्रागग्रदर्भद्वय-
युक्तासनद्वये अत्रासध्वमिति प्राङ्मुखं देवब्राह्मणद्वयं पश्चिमे
उपवेश्य दक्षिणस्यामुत्तराग्रदर्भकयुक्तेषु उत्तरायासनेषु उदङ्-
मुखान् पिष्टमातामहपञ्चयोर्युग्मब्राह्मणानुपवेशयेत् ।

तत्र पूर्वभागे पिष्टब्राह्मणी तद्वामे मातामहब्राह्मणी
प्रदक्षिणक्रमेणोपवेशयेत् । कुशब्राह्मणे निमन्त्रणबाधः । प्रत्यासन-
समीपे घृतेन तिलतैलेन वा आहसमाप्तिस्थायिनो दीपान्
दद्यात् ।

ततः शालग्रामशिलादीं यज्ञेश्वरमभ्यर्च्य ॐ यज्ञेश्वरो-ह्ये-
त्यादि पठित्वा ॐ अपहतेति द्वारदेगे गृहाभ्यन्तरे च मर्च्यतो
यवान् विकीर्य—यीविष्णुः यीपुण्डरीकाक्षः यीहरिरिति षूत्वा
रक्षार्थं जनं प्रतिद्विजसमीपे म्यापयेत् ।

ॐ उशन्तस्त्वानिधीमधुशन्तः समिधीमहि ।

उशन्नुशत आवह नान्दीमुखान् पितॄन् हविषे अत्तवे ॥

ॐ आयान्तु नो नान्दीमुखाः पितरः सौम्यासो

अग्निवात्ताः पविभिर्देवयानैः ।

अस्मिन् यज्ञे पुष्ट्या मदन्तोऽधिभुवन्तु तेऽवन्त्वस्मान् ॥

इत्यावाञ्च अपहतेतिति यवान् विकिरित् ।

ततो देवब्राह्मणायभूमौ उत्तरायकुशोपरि अर्घ्यपात्रमुत्तरायं
सस्याप्य—ॐ पवित्रे स्थो वैष्णव्यौ इति प्रादेशप्रमाणं पवित्रं
क्षित्वा —

ॐ विशोर्मनसा पूते स्व इत्यभुञ्जार्घ्यपात्रे निधाय शन्नोदेवी
रित्त्वपो दत्त्वा यवोऽसीति यवान् दत्त्वा तूर्णीं गन्धपुष्पदूर्वा
निक्षिप्य दर्भान्तरेणाच्छाद्य अक्षिद्रमिदमर्घ्यपात्रमस्त्विति वदेत् ।

ततः पिष्टव्राह्मणायतः पूर्वायकुशोपरि पिष्टपात्रत्रयमुपर्यु-
परिक्रमेण पूर्वाग्रं स्थापयित्वा तदक्षिणे मातामहपात्रत्रयं पूर्वाग्र-
कुशोपरि पूर्वाग्रं कृत्वा उपर्युपरिक्रमेण स्थापयित्वा पूर्ववत्
पवित्रकंदनादिक कृत्वा षट् पवित्राणि यथाक्रम दत्त्वा शन्नोदेवी
रिति प्रत्येकमपः क्षिप्या—

ॐ यवोऽसि सोमदेवत्यो गोसवो देवनिर्मितः ।

प्रद्वमद्भिः शृक्तः पुष्ट्या नान्दीमुखान् ।

पितॄन् लोकान् प्रोषाहि नः स्वाहा ॥

इति प्रतिपात्रं यवान् दत्त्वा गन्धपुष्पदूर्वा निक्षिप्य

कुशान्तरेणाच्छाद्य अक्षिद्रमिदमर्घ्यपात्रमस्त्विति प्रत्येकमुद्गाद्य
हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा तत्रस्थं पुष्पं पवित्रं प्रागर्घ्यं
ब्राह्मणहस्ते दत्त्वा जलान्तरं पुष्पान्तरञ्च दत्त्वा या दिव्या आप
इति पठित्वा—

ॐ वसुसत्वौ विश्वे देवा एतदोऽर्घ्यं नमः ।

इति दक्षिणहस्तेन विप्रकारोपरि जलं दद्यात् ।

ततः पितुरर्घ्यपात्रं हस्ताभ्यामुत्तोल्य वामहस्ते कृत्वा पङ्क्ति-
मूर्हन्यस्य करमन्येषां करोपरि स्थापयित्वा तत्र पवित्रमुत्तरार्घ्यं
कृत्वा कराग्रायकं यथा स्यात्तथा निधाय तत्रस्थं पुष्पं जलान्तरं
पुष्पान्तरञ्च दत्त्वा या दिव्या आप इति पठित्वा—

ॐ अमुकगोत्र नान्दीमुख पितरमुकशर्मन् एतत्ते सयवोदक-
मर्घ्यं “ये चात्र त्वामशु यांस त्वमगु तच्चै ती नमः” इति यवोदकं
दद्यात् । एवं पितामहप्रपितामहयोरप्यर्घ्यं पंक्तिमूर्हन्यकर
एवेति ।

ततः पितामहादीनां पञ्चानां पात्रस्थयवपुष्पजलानि पिष्ट-
पात्रे निधाय प्रपितामहपात्रेणाच्छाद्य न्युद्धीकृत्य कुशोपरि
मातामहब्राह्मणवामे देवब्राह्मणदक्षिणे स्थापयेत् ।

ततो देवादिक्रमेण पार्ष्ण्यवदाक्षेण नान्दीमुखविशेषणयथा
गन्धादीनि नमःपदेन दद्यात् ।

ततो मण्डलानि विधाय देवादिक्रमेण षट्पात्राणि पात-

यित्वा पार्श्वेणवदन्तीकरणहोमं कृत्वा इतशेषं सर्वपात्रेषु दत्त्वा
पिण्डार्थं किञ्चिदवस्थाप्य अन्नव्यञ्जनादि देवादिप्रतीण परिवेषयेत् ।

अतः मिष्टद्रव्य-दधि-वदर-मूलासक्तक यवानां प्रागस्त्यम् ।
अन्नेषु प्रचुरष्टतं दत्त्वा भूमिलग्नजुग्मेन पात्रत्राघ्नणयोः स्पर्शं कार-
यित्वा अधोमुखहस्ताभ्यां प्रत्येकं सर्वपात्राण्यालभ्य ॐ पृथिवी ते
इति जपित्वा—

कृण्व कव्यमिर्दं रचेत्युक्त्वा अभ्युक्ष्य ॐ विष्णो हव्यं रत्नस्येति
मन्त्रधयेनाधोमुखद्विजाङ्गुष्ठं द्विजाभावे स्वाङ्गुष्ठमपि निधाय
अपहता इति यवान् विकीर्ये—

इदमन्नं इदं हविरिभा आप एतान्युपकरणीति ब्राह्मण-
हस्तौ जलं दत्त्वा सव्याहृतिकां गायत्रीं जपित्वा मधुमन्त्रवर्जं मधु
मधु मध्विति जपन् मधुमयमन्नं कृत्वा ॐ वससत्वौ विश्वेदेवा
एतद्वीऽन्नं वृतायुपकरणसहितं सोदकं नम इत्युत्सृजेत् ।

अन्नहीनं क्रियाहीनं विधिहीनञ्च यज्ञवेत् ।

तत्सर्वमच्छिद्रमसु ।

इत्युक्त्वा यथासुखं पाग्वती जुषेथामिति वदेत् ।

ब्राह्मणाभावेऽस्य बाधः । भवन्ती प्राशयेतामित्युक्त्वा आपो-
गानजलं दद्यात् । एवं पित्रादिपत्न्येऽपि दैवपरिपाद्या सर्वे कार्यं
केवलसुखसर्गवाक्ये विशेषः ।

अमुकगोष नान्दोसुख पितरमुकशर्मन् यथं पितामह एवं

प्रपितामह एतत्तेऽन्नं वृताद्युपकरणसहितं सोदकं ये चात्र
त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते नम इति । एवं मातामहपक्षेऽपि ।

ततः सव्याहृतिकां गायत्रीं मधुवातेति वृचं मध्विति त्रिकक्ष
यज्ञेऽसरो ह्येति पुरुषसूक्तं त्रिसुपर्ण-सोमसामादिकञ्च मङ्गल्यः
पितृप्रकाशकमन्त्रस्तववर्जं पठेत् । वैशुवीणाध्वनिभिर्ब्राह्मणान्
सन्तोष्य भुञ्जानेषु ब्राह्मणेषु उच्छिष्टसन्निधौ पूर्वप्रवर्णां गायत्रीं
सर्वप्रकारमन्त्रं सयवं गृहीत्वा ॐ अग्निदग्धाद्येति जलेनाप्लाव्य
विकीर्य कृताञ्जलिर्येषां न मातेति पठित्वाचम्याशक्तौ दक्षिण-
कणं स्पृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ।

ततो भुक्तवत्स ब्राह्मणेषु रुचितं भवद्विरिति देवे पेत्रे
सम्पन्नमिति पृच्छेत् । सुरुचितं सुसम्पन्नमित्युत्तरं कुशब्राह्मणे
दक्षिणप्रश्नवाधः ।

ततः पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणेभ्यो जलगण्डूयान् दत्त्वा शेषमन्न-
मप्यस्तीति पृच्छेत् इष्टेः मह भुङ्क्ष्वेत्युत्तरम् ।

ततः पिण्डदानमहं करिष्य इति पृच्छेत् कुरुष्वेत्युक्तः पितृ-
सम्मुखभागे उच्छिष्टसन्निधौ पूर्वप्रवर्णां वेदीं कृत्वा जलेनाभ्युष्य
निहसीति पठित्वा पंक्तिद्वये परमण्डलिकाः पूर्वप्रायाः कार्य्याः ।

उत्तरे पितृपंक्तिं तद्दक्षिणे मातामहपंक्तिं प्रदक्षिणक्रमेण कृत्वा
सायकुशगुच्छत्रयात्मिकां प्रादिगप्रमाणां पिच्छलीं वामहस्तेन
गृहीत्वा तां दक्षिणहस्तेनादाय उभाभ्यां हस्ताभ्यां धृत्वा—

ॐ अपहृता निहन्मीति च मन्त्रद्वयेन पूर्वार्घ्यं रेखाद्वयं पंक्ति-
द्वये कृत्वा तां पिञ्जलीमुत्तरस्यां दिशि त्यक्त्वा जलेनाभ्युक्षेत् ।

ततो रेखायां सप्तदाह्निमान् समूलान् पूर्वार्घ्यान्दर्भानास्तीर्थं
ॐ एत नान्दीमुखाः पितरः सौम्यास इति मन्त्रेण पितृनावाह्यं
तिलान् विकीर्य मयवपुष्पं जलपात्रं वामहस्ते धृत्वा—श्रीं असुक-
गोत्र नान्दीमुख पितरसुकशर्मन्नेतत्ते जलमधनेनिष्क ये चात्र
त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते नम इति कुशमूले अघनेजनं दत्त्वा
जलं सृशेत् ।

एवं पितामह प्रपितामहयोः कुशमध्याययोर्दद्यात् एवं माता-
महादौनामपि यत्रोदकं दद्यात् क्षीरावनेजने तु फलातिशयः ।

ततो देवताभ्य इति त्रिजपित्वा सर्वस्माच्छ्राद्धमेवात् किञ्चि-
दुद्धृत्य घृत मधु-दधि-वदर यवानग्नौकरणशेषश्च दत्त्वा विष्वफलोप-
मान् षट् पिण्डान् दत्त्वा दक्षिणहस्तेन ऋजुकुशत्रयसहितं पिण्डं
गृहीत्वा मधुवातेति त्राचं

ॐ अचन्नमीमदन्त यवप्रिया अधूपत

अस्तीपत स्वभानवो विप्रा-

नविष्टया मती योजान्विन्दते हरो ॥

इति जपित्वा वामहस्तस्यजलप्रक्षेपेण—

ॐ असुकगोत्र नान्दीमुख पितरसुकशर्मन्नेष ते पिण्डो ये
चात्र त्वामनु यांच त्वमनु तस्मै ते नम इति दर्भमूले पिण्डं दत्त्वा
जलं सृशेत् एवं दर्भमध्याययोः पितामहप्रपितामहयोः पिण्डद्वयं
देयं एवं तद्दिने सातामहादौना पिण्डा देयाः ।

ततः पिण्डान्तिके पिण्डग्रैपं विकीर्यं पिण्डपक्षाभरणकुशमूलेन
 ॐ शेषभुजः प्रीयशामिति इम्भं सम्भार्यं पिण्डपात्रे करं
 प्रक्षाल्याभस्य हरिं करेत् धापमनागतौ दक्षिणकरस्पर्शः ।

पात्रप्रक्षालनजनं धामहस्ते गृहीत्वा ॐ समुक्तगोत्र नान्दीमुख
 पितरमुक्तगमंन् एतस्ते जनं भवनेनिष्पद्ये चात्र त्वामनु यांश्च
 त्वमनु तस्मै ते नम इति पिण्डपिण्डे दत्त्वा जनं स्पृशेत् एवमन्वेषा-
 मपि पिण्डेषु यथावथं दद्यात् ।

ततः कृताञ्जलिः—अथ नान्दीसुखाः पितरो मादयध्वं यथा-
 भागमाहपायध्वमिति जपेत् ।

ततो वामादर्शेनोदङ्मुखो भूत्वा प्राणायामत्रयं कृत्वाशक्ती
 यथागतिं श्वासं विष्ट्व्य वसन्तायेति षट्पुन् नमस्कृत्य पितृन्
 भास्वरमूर्त्तिकान् ध्यात्वा—

ॐ अमीमदन्त नान्दीसुखाः पितरो
 यथाभागमाहपायिपत ।

इति जपन् तेनैव यथा प्रत्याहृत्य श्वासं मुञ्चेत् ।

ततः समुदित-पट्पितृनुद्दिश्याञ्जलिद्वयं कुर्यात् ॐ नमी वो
 नान्दीसुखाः पितरो नान्दीसुखाः पितरो नमो व इति ।

ततः ॐ गृहानान्दीसुखाः पितरो दत्त इति गृहविषयं
 कृत्वा ॐ सदीवो नान्दीसुखाः पितरो देव इति पिण्डा-
 नामुद्दीक्षणं कुर्यात् ।

ततः श्वेतवस्त्रभवा दग्ध अक्षयवे सूत्रमात्रं शेषश्रीमानि
 वा धामहस्ते गृहीत्वा ॐ एतद्दो नान्दीसुखाः पितरो वास इति

प्रत्येकं जपित्वा पूर्ववद्वाक्येन प्रत्येकं पित्रादिभ्यः षड्भ्यः सुत्रं,
दद्यात् । ततः—

ॐ ऊर्जं वहन्तीरमृतं घृतं पयः कौशालं परिशृतम् ।

पुष्टयः स्य तर्पयत मे नान्दीमुखान् पितॄन् ॥

इति पितृब्राह्मणं पृच्छेत् । सुसम्पन्नाः सन्त्विति तेनीक्ते
पिण्डान् किञ्चिच्चालयित्वा विप्रैः पित्रादिक्रमेण चमनाद्य
जलादिकं दद्यात् । [ऋततगुणीं गन्धादिं ।] ब्राह्मणाभावे
जलदानवाधः ।

तत आचान्तेषु वाद्येषु स्वयमप्याचम्य सुसुप्तोचितमस्त्विति
विप्राद्यभूमिमभिविच्य पार्ष्णवत् देवादिक्रमेण गिवा थापः
सन्त्वित्यादिना जलपुष्पाचतानि दद्यात् सन्त्विति यथायद्यं विप्रो-
त्तरम् ।

ततः—ॐ अमुकगोत्रस्य नान्दीमुखस्य, पितुरमुकदेवशर्मेणः
सर्वं दत्तमिदमन्नपानादिकमन्नय्यमस्त्विति पितृब्राह्मणकरे यवी-
दकं दद्यात् एवं पितामहादीनां पञ्चानां प्रत्येकं देयं सर्व्वत्वास्त्विति
प्रत्युत्तरम् ।

ॐ अघोरा नान्दीमुखाः पितरः सन्त्विति पृच्छेत् सन्त्वित्यु-
त्तरम् । गोत्रं नी वर्द्धतामिति पृच्छेत् वर्द्धतामित्युत्तरम् ।
ततो नान्दीमुखाः पितरः प्रीयस्तामिति ब्रूहीति देवब्राह्मणं
वदेत् तेनापि नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्युक्तेऽर्घसम्बन्धीनि

पूर्वाग्राणि पवित्राणि दर्भांश्च पिण्डोपर्यास्तीर्थं पित्रादि-
ब्राह्मणमापृच्छेत् । •

ॐ नान्दोमुखान् पितॄन् वाचयिष्ये इति वाच्यतामित्यनुज्ञातः-
ॐ नान्दोमुखेभ्यः पितृभ्यः प्रीयन्तां नान्दीमुखेभ्यः पितामहेभ्यः
प्रीयन्तां ॐ नान्दीमुखेभ्यः प्रपितामहेभ्यः प्रीयन्तामित्यादिक्रमेण
प्रत्येकं षट्पितॄनुद्दिश्य पृच्छेत् प्रीयन्तामिति सर्व्ववोत्तरम् ।

ततः पूर्व्ववत् पुनः—ऊर्ज्जं वहन्तीरिति हस्तद्वयेन जल-
धारया पिण्डसेकः । ततोऽर्घ्यपात्रमुत्तानीकृत्य देवे काञ्चनदक्षिणां
पित्रादिषु द्राक्षामलकमूलानि तन्मूल्यं वा दक्षिणां दत्त्वा ॐ
विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति ब्रूहीत्युक्त्वा देवद्विजहस्रो ययोदकं चिपेत् ।

ॐ विश्वेदेवाः प्रीयन्तामिति तेनोक्ते पार्व्वणवत् टातार
इत्यादिनाशिपः प्रतिगृह्य देवताभ्य इति त्रिर्जपेत् । ततो वाजे
वाजे इत्यनेन पितृन्मातामहान्देवांश्च विष्टन्य भवद्भिरहं कृतार्थी-
कृत इति प्रियवचनमुक्त्वा पंक्तिमूर्ध्वस्याङ्गुष्ठवर्जितं पाणिं
गृहीत्वा पित्रादिक्रमेण ब्राह्मणानुत्याप्य उदकपात्रं गृहीत्वा
आमावाजस्येत्यनुब्रज्य वारिधारया प्रदक्षिणीकृत्याभिवाद्य च
तेनानुज्ञातो गृहं प्रविश्याच्छिद्रं कृत्वा विष्णुं ऋत्वा दीपं
निर्व्व्याप्य पिण्डांश्च जलादिषु निक्षिप्य हस्तपादान् प्रक्षाल्याचम्य
प्रसृतं कर्म कुर्यात् ।

एतच्च वृद्धियाहं जीवत्पितृकेणापि कार्य्यमित्याह छन्दोग-
परिशिष्टम्—

सपितुः पितृकार्येषु अधिकारो न विद्यते ।
 न जीवन्तमतिक्रम्य किञ्चिद्दद्यादिति श्रुतिः ॥
 पितामहे भ्रियमाणे पितुः प्रेतस्य निर्वपेत् ।
 पितुस्तस्य च वृत्तस्य जीवेशेत् प्रपितामहः ॥
 पितुः पितुः पितुश्चैव तस्यापि पितुरेव च ।
 कुर्थात् पिण्डत्रयं यत्र संस्थितः प्रपितामहः ॥
 जीवन्तमति दद्याद्वा प्रेतायान्नोदके द्विजः ।
 पितुः पितृभ्यो वा दद्यात् सपितेत्यपरा श्रुतिः ॥

पितृकृत्येषु पिण्डपितृयज्ञपाठ्यादिषु जीवज्जनकस्याधिकारो
 नास्ति हेतुमाह न जीवन्तमिति सपितुरित्यत्र पितृपदमधिकारि
 पितृपरं तेन पतिते प्रव्रजिते वा अचिकित्स्यरोगजरादिना अधमे
 वा पितरि जीवत्यपि पितृकृत्येऽधिकारोऽस्ति ।

अतएव तत्रैव परिशिष्टम्—

ब्राह्मणादिहते ताते पतिते सङ्गवर्जिते ।

व्युत्क्रमाच्च मृते देयं येभ्य एव ददात्यसौ ॥

ब्राह्मणादि इत्यादिशब्दात् चण्डालादीनां ग्रहणं पतिते-
 पितरि सङ्गवर्जिते प्रव्रजिते च जीवत्यपीत्यर्थः । व्युत्क्रमात् गन्-
 पाशादिनेत्यर्थः । मृतपितृकस्य तु जीवत्यपि पितामहादौ सर्वेषु
 पितृकृत्येष्वधिकारमाह पितामह इति भ्रियमाणे जीवति प्रेतस्य
 मृतस्य पितुरेव निर्वपेत् न तु जीवन्तं पितामहमति प्रपिता-
 महस्यापीति ।

यथा हारीतः—

पितामहं सजीवे वै पितर्योव समापयेत् ।

वृत्तस्य वृत्तस्य तस्य पितामहस्य पितृयोभयोरेव निर्व्वयेत् ।
पितुर्जनकस्य पितुः पितुः पितामहस्य तस्यापि पितुः प्रपिता-
महस्येत्यर्थः ।

पञ्चाक्षरमाह जीवन्तमति दद्यादिति हेतुमाह सपिता
पितुः पितृभ्यो दद्यादित्यपरा श्रुतिरस्ति ।

तथा च हारीतः—

जीवे पितरि वै पुत्रः श्राद्धकालं विवर्जयेत् ।

येषां वापि पिता दद्यात्तेषामेके प्रवचते ॥

नन्वेवं श्रुतिद्वयविरोधः कथं परिहरणीयः । सत्यं पुत्रजन्म-
नामकरणादिनिमित्तक-वृद्धियाहविषयं जीवन्तमति दद्यादिति
वचनं, न जीवन्तमतिक्रम्येति वचनं तदितरपितृकालविषयम् ।
यद्वा पूर्व्ववचनं तर्पणपार्व्वणादिषु सकलपितृकालेषु नित्याधिकार-
निषेधार्थं उत्तरवचनन्तु उपकारातिशयाद्देशिकानुष्ठानार्थम् ।
कर्मार्ह्याहन्त्ववश्यमनुष्ठेयमन्यथा कर्मवैशुष्यप्रसङ्ग इति भावः ।

मनुः—

धियमाणे तु पितरि पूर्व्वेषामेव निर्व्वयेत् ।

धिप्रवहापि तं श्राद्धे स्वकं पितरमाशयेत् ॥

पिता यस्य तु वृत्तः स्यात् जीवेषापि पितामहः ।

पितुः स नाम संकीर्त्य कीर्त्तयेत् प्रपितामहम् ॥

पितामहो वा तच्छ्राद्धं भुञ्जीतेत्यवधीमृतः ।

कामादा तदनुज्ञातः स्वयमेव समाचरेत् ॥

पितुः पूर्वेषां पुरुषत्रयाणामित्यर्थः पक्षान्तरमाह विप्रवदिति
 श्राद्धे श्राद्धनिमित्तं तं पितरं विप्रवदादराद्यतिशयेन भोजयेत्
 तेन जीवन्तं पितरमादौ भोजयित्वा पुरुषद्वयस्ये श्राद्धं कर्त्तव्यमित्यर्थो
 न तु जीवतोऽपि पितुस्तस्मिन् श्राद्धं कर्त्तव्यम् ।

पितरं भोजयित्वा तु पिण्डौ निष्टुष्यात् परौ ।

इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनात् ।

पिता यस्येति नामसंकीर्त्तनमत्र श्राद्धोपलक्षणं प्रपितामह-
 मित्यत्र हृद्प्रपितामहकीर्त्तनमपि ज्ञेयम् ।

यस्य पिता प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं
 निधाय पितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् ।

इति विष्णुवचनात् ।

पितामहो वेतिश्राद्धं श्राद्धार्हद्रव्यं श्राद्धकर्म्मणो भोजना-
 सश्वत्वात् तेन जीवन्तम् पितामहं श्राद्धार्हद्रव्यैरादौ भोजयित्वा
 पितुः प्रपितामहस्य च श्राद्धं कुर्यादित्यर्थः ।

यच्च—

जीवेत् पितामहो यस्य पिता चान्तरितो भवेत् ।

पितुरेकस्य दातव्यमेवमाहुर्मनीषिणः ॥

द्वौ वा पिण्डान् समारोप्य मध्यमं तेन भोजयेत् ।

द्वौ पिण्डौ ब्राह्मणे दद्यादग्नावशसि वा क्षिपेत् ॥

इति यज्ञपार्श्वपरिशिष्टवचनं तस्यायमर्थः..पितृप्रपितामहवत्
जीवत्पितामहस्यापि तदुद्देशेन ब्राह्मणरहितं याज्ञं कृत्वा याज्ञस्ये
ब्राह्मणान्तरवत् पितामहमपि तेन याद्वियद्रव्येण भोजयेत् ।
अथवाग्नौ जले वा याद्वियद्रव्यं क्षिपेत् न तु साक्षात् पितामहे
याज्ञं करणीयं एतत्तु शास्त्रन्तरीयमेव बह्वनामननुमतत्वात् ।
कामाद्देति—तेन जीवता अनुज्ञातः काममभिलषितं वाचरेत् ।
तत्प्रोत्थैव याज्ञफललाभात् तच्छाहं न चरेदित्यर्थः ।

विष्णुः—

पितरि जीवति यः याज्ञं कुर्यात् तेषां पिता कुर्यात् तेषां
कुर्यात्, पितरि पितामहे च जीवति तेषां पितामहः, पितरि
पितामहे प्रपितामहे च जीवति नैव कुर्यात्, यस्य पिता
प्रेतः स्यात् स तस्मै पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात्
यस्य पिता पितामहश्च प्रेतौ स्यातां स ताभ्यां पिण्डी दत्त्वा
पितामह-पितामहाय दद्यात्, यस्य पितामहः प्रेतः स्यात् स तस्मै
पिण्डं निधाय प्रपितामहात्परं द्वाभ्यां दद्यात् यस्य पिता
प्रपितामहश्च प्रेतौ स्यातां स पित्रे पिण्डं निधाय पितामहात् परं
द्वाभ्यां दद्यात् ।

मातामहानामप्येवं याज्ञं कुर्याद्विचक्षणः ।

मन्त्रोद्देशेण यथान्यायं शेषाणां मन्त्रयज्जितम् ॥

पितरि जीवतीति अन्येषु मृतेष्विति शेषः । यस्य पिता
प्रेतः स्वादिति पितामहप्रपितामहयोर्जीवतीरिति शेषः ।

यस्य पिता पितामहश्चेति प्रपितामहे जीवतीति शेषः ।

यस्य पितामहः प्रेतः स्यादिति पितरि प्रपितामहे च जीवतीति शेषः । यस्य पिता प्रपितामहयेति पितामहे जीवतीति शेषः । मातामहानामिति एवं पूर्वोक्तं सर्वं मातामहादीनां तयाणामप्यतिदेशम् ।

मन्वीहेषिति प्रकृतौ समवेतार्थकमन्त्रे विकृतौ यत्पद-
मसमवेतार्थं स्यात् तत्र समवेतार्थकपदप्रक्षेपेण श्राद्धं कार्यं यत्तु
प्रकृतावसमवेतार्थकं पदं तत्र नास्त्वुद्बोद्धव्यार्थकत्वादिति प्रागेव
व्याख्यातमिदं वचनमेकोद्दिष्टप्रकरणे ।

इति जीवत्पितृकश्राद्धम् ।

अथ नित्यश्राद्धम् ।

यमः—

दद्यादहरहः श्राद्धमन्वाद्येनीदकेन वा ।

पयोभूत्तफलेर्वापि पितृभ्यः प्रीतिभावहन् ॥

आदिपुराणम्—

अप्येकं भोजयेच्छ्राद्धे पक्षामप्यन्वहं गृही ।

अदत्ताः प्रहरन्त्यस्त्रे चक्रेणैते यदृश्रिणा ॥

पक्षां पितृणां श्राद्ध इत्यर्थः । मनकादिश्राद्धञ्चात्र कार्यम् ।

छन्दोगपरिशिष्टम्—

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारसुदीरयेत् ।

हन्तकारं मनुष्येभ्यस्तदन्ते निनयेदपः ॥

ब्रह्मपुराणे—

नित्यग्राहमदैवं स्यान्ननुष्यैः सह गीयते ।

कार्श्याजिनिः—

दर्मांशैवासने दद्यात् तु पार्श्वी कदाचन ।

पितृदेवमनुष्याणामेवं ह्यतिर्हिं शाश्वती ॥

मनुष्यैः सह गीयत इति ब्रह्मपुराणात् मनकादित्याहं स्वतन्त्र-
मप्येकप्रयोगैव कार्यं तच्च प्रत्यङ्मुखेनोदङ्मुखेन वेति ।

यथा श्रुतिः—

पार्श्वीं देवा अभजन्त दक्षिणां पितरः प्रतीचीं मनुष्या
उदीचीं वेति ।

अथच व्यवस्थितविकस्यो वेति हन्तकारेण मनुष्यान् मनकादि-
कान् ।

कुग्रस्य मध्यदेगेन सुतीर्थेन ह्युदङ्मुखः ।

इति तर्पणे योगियाश्रवणकारदर्शनात् अर्धस्युणोदङ्मुखेन
निधीतिना कार्यं न तु प्रत्यङ्मुखेनेति तेषां तर्पणे गोभिर्न तथा
दर्शनात् ।

निधीर्त्तं मनुष्याणामिति च श्रुतिः ।

मत्स्यपुराणे—

नित्यं तावत् प्रवक्ष्यामि अर्घ्यावाहनवर्जितम् ।

हारीतः—

नित्यश्राद्धमदैयं स्यादर्घ्यपिण्डादिवर्जितम् ।

अत्रार्घ्यादिनिषेधात् पार्वणधर्मातिदेशप्राप्तेर्निषेधेतर-
पार्वणैतिकर्तव्यतया कार्यम् ।

आदिशब्दादक्षिणास्वधावचनयोर्निषेध इति प्राञ्चः ।

सन्ध्यादिवन्नित्यकर्माणि दक्षिणाभावे इत्यन्ये ॥

शौदत्तसु—

पिण्डादिकर्मकलापानां वर्जनमुक्त्वाऽस्वीत्सर्गपर्यन्तमेव कार्य-
मित्याह ।

नित्यश्राद्धं होमपिण्डवर्जमिति जातुकर्णवचनात् अग्नी-
करणनिषेधः तद्वाधे च हुतशेषदानाद्भवान्मन्त्रलिङ्गाच्च धात्रा-
लभनवाधः ।

अत्र गृहस्थस्य प्रत्यहभोजनद्वय-सत्क्यमांसभक्षण भैयुन-
विधानात् प्रत्यहकर्तव्यनित्यश्राद्धे पूर्वदिनविहित निरामिष-
सकञ्जीजनादीनां श्राद्धदिनविहितानाञ्च नियमानामनियमः ।

एतन्मूलकमेव भविष्यपुराणवचनम्—

नित्यश्राद्धमहोमं स्यात् दातृभोक्तृव्रतोश्चितम् ॥

काशीखण्डेऽपि—

नित्यश्राद्धं दैवहीनं नियमादिविवर्जितम् ।

दक्षिणारहितं कार्यमर्घ्यपिण्डोश्चितं तथा ॥

पारस्कारः—

उच्यते च ब्राह्मणाधावनेज्य दद्यात् हन्त इति ।

अस्यार्थः—

सर्व्वस्मादत्रात् किञ्चित् किञ्चिदुद्धृत्य भवनेज्य संकल्प्य पृथक्-
श्रुतिकल्पनाभिया पार्व्वणवत् सम्बोधनान्तवाक्येनैव ब्राह्मणाय
दद्यात् श्राद्धं कुर्यात् किन्तु मनुष्यश्राद्धे स्वधास्थाने हन्तप्रयोगः
कार्य्य इत्यर्थः ।

मनकादीनाञ्च हन्तप्रयोगे चतुर्थ्यनुपपत्तेः पठ्यन्त एव
प्रयोगोऽनिरुद्धशूलपाणिप्रभृतीनां सम्मतः । तथापि मनकादीनां
सम्बोधिततया देवश्राद्धतया च नमःपदेनैव दानाच्छब्दार्थयोर्भे-
दकश्चिद्विशेषः । प्रयोगस्तु क्रियाकौमुद्यां द्रष्टव्यः ।

श्राद्धाशक्तौ केवलाशौक्यगोऽपि कार्य्यः ।

छन्दोगपरिशिष्टे—

अप्येकमाशयेच्छ्राद्धे पितृकार्य्यार्थसिद्धये ।

इति षड्दुद्देशेन एकमप्याशयेदिति श्राद्धमुक्त्वा तत्राप्यसामर्थ्यं—

अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदसं यथाविधि ।

पितृभ्योऽयं मनुष्येभ्यो दद्यादहरहर्दिजे ॥

इत्यनेनाशौक्यमात्रं कर्त्तव्यमिति विधाय तदाप्याकाङ्क्षायां—

पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत् ।

इत्तकारं मनुष्येभ्यस्तदस्ते निनयेदपः ॥

इत्यनेनाकर्मितं पिशादिपट्कमुद्दिश्य पितृभ्यः स्पृष्टेति
ब्रुविदानवत् पितृभ्य इदमर्घं स्पधा मनुष्येभ्य इदमर्घं इत्तेति
वाक्यरचनापि पृथग्विधीया ।

कर्ममेदाच्छादवाक्यतः श्रुतिभेदकल्पनापि न दीपाय इति ।
अत्र तु हस्तयोगे चतुर्थी वाचनिकी वा तादर्थ्ये विवक्षया वेति
ध्येयम् ।

गरुडपुराणे—

एष आदविधिः प्रोक्तः पठितः पापनाशनः ।
अनेन विधिना आहं कृतं वै यत्र कुत्रचित् ।
पक्षयं स्यात् पितृणान्तु स्वर्गप्राप्तिस्तथा ध्रुवा ॥
गोविन्दानन्दकृतिना कृतं यं आदकौमुदी ।
कृतिनः कलयन्वन्न कौतुकाद्बुद्धिकीशसम् ॥
यच्चिन्तनं भवविनाशभयं निहन्ति
यत्कोर्त्सनं भुवनमङ्गलमातनोति ।
यद्वन्दनं निखिलभीषितमुच्चिनोति
सोऽस्यां हरिः कृतधियां धियमादधातु ॥

इति श्रीगोविन्दानन्दकविकङ्कणाचार्यविरचिता
श्रीमच्छादकौमुदी समाप्ता ।

श्राद्धकौमुदीधृतकतिपयवेदमन्त्राणां
मूलस्थानसङ्केताः ।

श्राद्धकौमुद्याः	मन्त्राः	मूलवेदस्थानानि
४ः । पश्याम् ।		
२४८ २०	श्रामावाजस्य	यजुःसं माध्यन्दिनीशाखा । ८ अ । १८ मः ।
२३५ २१	श्रायान्तु नःपितरः	१८ अ । ५८ मः ।
५३० १६	श्रायुष्यं वर्चस्यं	३४ अ । ५० मः ।
२४० ६	इदं विष्णुर्विधक्रमे	५ अ । १५ मः ।
५०८ १५	अक्षसमीमदन्त	३ अ । ५१ मः ।
४०४ ११	उर्जं वहन्तीः	२ अ । ३४ मः ।
५४४ १	उगस्तस्त्वा	१८ अ । ७० मः ।
१२१ ८	शोषधयः समवदन्त	१२ अ । ८६ मः ।
५३१ २	तयस्तुदेवहितं	शग्नेदं सं ५ अष्टः ५ अष्टा ११ वर्गं ६६ छन्दम् ।
	प्रायते स्यो वैष्णव्यौ	यजुः सं १ अ । १२ म ।
५३० ११	वभोः पवित्रममि	यजुः सं १ अ । १ म ।

ष्टः। पङ्क्याम्।

२४८	११	याजि धाजिऽवत	ऋक् सं
		५ अष्टक ४ अध्याय ५ वर्ग इय सूक्तम् ।	
२३५	५	विश्वेदेवाः स आगत	ऋक् सं
		५ अष्टक ४ अध्याय ५ वर्ग इय सूक्तम् ।	
२३५	८	विश्वेदेवाः शृणुतेमं	यजु सं
			३३ अ । ३४ म ।
२३५	८	शवी देवीरभीष्टये	यजुः सं
			३१ अ । १२ म ।

कतिपयानिर्द्दिष्टनाम्नामेतदुल्लिखितानामुद्देशः ।

पृथायाम् । पञ्चमाम् ।

- १३६ ३ केचिदित्यनेन मिताक्षरामतनुपन्यस्य दूषितम् ।
१३६ १२ न चेत्यनेन यौदत्तमतं दूषितम् ।
२७० १८ केचिदिति कल्पतरुमतमुद्धाटितम् ।
२८८ ६ केचिदिति मिश्रमतं दूषितम् ।
२८७ ८ केपाञ्चिदिति मिश्रमतं दूषितम् ।
३०४ २ अन्येत्त्वित्यनेन शूलपाणिमतं दूषितम् ।

शुद्धिपत्रम् ।

पृष्ठाः । पङ्क्तयः ।

२६	१०	शब्देन	शब्देन ।
३८	१५	भिचारं	भिचार्यम् ।
७०	३	गोगिले	गोभिले ।
११२	१६	ते च वक्ष्या	तेच रक्ष्याः ।
२२५	४	योऽग्नीद्	योऽग्नीयात् ।
१६४	१५	अद्भुत	अद्भुत ।
२७८	१	कर्त्तव्यं	कर्त्तव्यं ।
३२८	१२	हारीत—	हारीत— ।
४१७	१२	निर्दिशेत्	निर्दिशेत् ।
१३५	२१	तन्त्रत्व	तन्त्रत्वम् ।
१५०	५	अजाकर्णे	अजाकर्णे ।
२८२	२१	शक्तपक्ष	शक्तपक्षपक्षः ।
४५७	७	यस्य	स्यस्य ।
४५८	८	पितरा	पिता
४६५	२०	पिण्ड	मपिण्ड ।
४८०	१	मार्त्तण्ड	मार्त्तण्डे ।
५१०	१४	सुध्याः	सुध्या ।
१२१	८	मममदन्त	मममदन्त ।
१२९	१०	मात्तण्ड	मात्तण्डम् ।